

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

На правах рукопису

УДК: 930.2:94-058.229 (477.64) «17»

МІЛЬЧЕВ Володимир Іванович

**ДЖЕРЕЛА З СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ
ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА
XVIII СТОЛІТТЯ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант

Бойко Анатолій Васильович,

доктор історичних наук,

професор

Запоріжжя – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ СТУДІЙ, ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ	
1.1. Огляд історико-джерелознавчих студій	16
1.2. Теоретичні засади та методи дослідження	67
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОРПУСУ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ	
2.1. Особливості адміністрування ВЗН і окремих запорозьких громад у державах Центрально-Східної Європи та їх вплив на рух документообігу	77
2.2. Специфіка продукування документальних джерел	100
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ ТА ПОБУТУВАННЯ НАРАТИВНИХ, УСНО-ІСТОРИЧНИХ І ФОЛЬКЛОРНИХ ДЖЕРЕЛ	
3.1. Напрямки створення наративних джерел	137
3.2. Специфіка створення, побутування та фіксації усно-історичних і фольклорних джерел	193

РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ АРХІВНІ ЗІБРАННЯ ДЖЕРЕЛ

4.1. Архівосховища України	222
4.2. Архівосховища Російської Федерації	233
4.3. Архівосховища країн Центрально-Східної Європи (Польща, Туреччина, Хорватія, Сербія)	261

РОЗДІЛ 5. КЛАСИФІКАЦІЯ ТА АТРИБУЦІЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ

5.1. Класифікація документальних і наративних джерел	272
5.2. Особливості формуляру документальних і наративних джерел	284

РОЗДІЛ 6. ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АКТУАЛІЗОВАНОЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

6.1. Трансформація соціального устрою запорозької громади	316
6.2. Соціальні рухи у середовищі запорозької громади: гайдамацтво	340
6.3. Характерні риси етосу запорозького козацтва	357

ВИСНОВКИ	369
----------	-----

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	376
-----------------------------	-----

ДОДАТКИ	542
---------	-----

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВ – Архів Воєводи

АВПРИ – Архів зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту МЗС Російської Федерації

АКНЗС – Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775

Архів СПб ИРИ РАН – Архів Санкт-Петербурзького Інституту Російської історії Російської Академії наук

АЮЗР – Архів Південно-Західної Росії

БАД – Бібліотека Азійського департаменту

ВЗН – Військо Запорозьке Низове

ГАКК – Державний архів Краснодарського краю

ДААРК – Державний архів Автономної Республіки Крим

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАХО – Державний архів Херсонської області

ДІМ – Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького

ЗООИД – Записки Одеського товариства історії і старожитностей

ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка

ИАП – Історичний архів м.Панчева

ІР НБУ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського

ЛЕУАК – Літопис Катеринославської вченої архівної комісії

НКМ – Нікопольський краєзнавчий музей

ОПИ ГИМ – Відділ письмових джерел Державного історичного музею

ОР РНБ – Відділ рукописів Російської національної бібліотеки

ПСЗРИ – Повне зібрання законів Російської імперії

РГА ВМФ – Російський державний архів Військово-морського флоту

РГАДА – Російський державний архів давніх актів

РГВИА – Російський державний військово-історичний архів

РГИА – Російський державний історичний архів

УІЖ – Український історичний журнал

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів
України (м.Київ)

ЧИОНЛ – Читання в історичному товаристві Нестора-літописця

ЧОИДР – Читання в товаристві історії і старожитностей російських

AGAD – Архів головний актів давніх

AKW – Архів Коронний Варшавський

AP – Архів Потоцьких

AR – Архів Радзивіллів

BCz – Бібліотека Чарторийських

BJ – Бібліотека Ягелонська

BOA – Державний Османський архів

BOs – Бібліотека Оссолінських

BR – Бібліотека Рачинських

HDA – Хорватський державний архів

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вісімнадцяте століття стало переламним періодом історії українського народу за багатьма ознаками. Саме в цей час послідовно зникли з політичної карти Гетьманщина та Вольності Війська Запорозького Низового (ВЗН). Не в останню чергу ці зміни було викликано трансформацією традиційного соціального устрою Запорожжя, яке впродовж кількох століть відіграло роль захисника інтересів широких верств українського соціуму та осереддя квазінаціональної «козацької традиції».

Студіювання запорозької історії, які велися впродовж XVIII – XXI ст., не могли полишити поза увагою проблему соціальної природи запорозького козацтва. Як наслідок, у історіографічній традиції з'явилося кілька «типажів», що характеризували соціальний устрій січової громади. Їх поява та усталення були самим тісним чином пов'язані із паралельним процесом засвоєння джерельної бази з даної проблематики.

Згідно з уявленнями істориків XIX ст. т. зв. «державницького» напрямку (А.Скальковський та ін.) ВЗН у XVIII ст. являло собою ніщо інше, як рицарський чернечий орден, головною соціальною функцією якого була оборона рубежів християнського православного світу від зазіхань з боку ісламу та католицизму. Внутрішні конфлікти, які мали місце на Запорожжі за часів Нової Січі, пояснювалися послабленням «рицарського» компоненту серед січових козаків та збільшенням питомої ваги «розбійницького» – гайдамацького та «гніздюцького» – зимівничанського елементів. Основою для підтвердження ідеї «служіння царям», як вищої історичної місії запорозького козацтва, стали вибірково відібрані документальні джерела, які на матеріалах службової документації представляли історію участі ВЗН у війнах з Османською імперією, охорони кордонів з Кримським ханством, отримання нагород і жалування від російських монархів, боротьбі Коша із гайдамакуванням частини рядових козаків і старшин та т. п.

Натомість, представники «народницької» течії у вітчизняній історіографії другої половини XIX – початку XX ст. (Д.Яворницький, В.Антонович та ін.), не відкидаючи «орденської» суті ВЗН, неодмінно наголошували на соціальній однорідності запорозького козацтва часів Нової Січі, нівелюючи відмінності його соціальних груп та відкидаючи можливість будь-якого антагонізму між ними, за аналогією з XVII ст. Джерельну базу їх історичних студій, яка б мала засвідчити подібний стан речей, здебільшого складали різноманітні зразки мемуарного жанру, матеріали усно-історичного та фольклорного характеру.

Наступний «типаж» соціальної історії Запорожжя, що з'явився у XX ст., під прапором «тоталітарних синтезів», особливо розквіт в умовах радянської системи та під впливом марксистсько-ленінської ідеології, крізь призму якої розглядалися соціальні (соціально-економічні) процеси у середовищі козацтва (М.Слабченко, Н.Полонська-Василенко, О.Рябінін-Скляревський, В.Голобуцький та ін.). Соціальна модель Запорожжя передбачено зображувалася у вигляді дуалістичної системи, яка впродовж усього періоду існування Нової Січі піддавалася неймовірно потужним відцентровим впливам, викликаним боротьбою експлуатованої сіроми з експлуататорами-старшинами. Відповідно до цього, першочерговому історіографічному засвоєнню підлягали тільки ті історичні джерела (переважно документальні), які повною мірою могли підтвердити зазначені вище постулати. Решта ж – ті, які не підтверджували, або взагалі спростовували подібні концептуалістські викладки, просто «не помічалися» та не вводилися до наукового обігу.

У працях вітчизняних та зарубіжних істориків, які з'явилися впродовж останніх 20 років і стосуються історії запорозького козацтва у XVIII ст., також не було створено принципово нового типу соціальної історії запорозької громади. Не в останню чергу це пов'язано із ревізією методологічних підходів: відхід від світоглядних засад попереднього періоду розвитку суспільних наук відбувся, проте, якісно нових підходів у дослідженні соціальної історії Запорожжя вироблено не було.

Спробам істориків відійти від зазначених вище типажів соціальної моделі запорозького козацтва, створених у попередні історіографічні періоди, заважає відсутність узагальнюючого дослідження комплексу джерел з соціальної історії січової громади. Невизначеним залишається те, які ж саме види документальних і наративних джерел становлять потенційну джерельну базу досліджень з даної проблематики; якими факторами визначалися особливості руху потоків документації, що супроводжували соціальну активність ВЗН у XVIII ст.; врешті-решт, у яких архівосховищах знаходяться основні масиви джерел, що мають бути використані при проведенні дослідження.

Отже, існує потреба у появі узагальнюючого джерелознавчого дослідження, присвяченого виявленню, аналізу та інтерпретації джерел з соціальної історії запорозького козацтва у XVIII ст. Його комплексний характер, першочерговість джерелознавчих цілей та завдань, їх домінування над прагматичним концептуалізмом власне історичних досліджень дозволять уникнути традиційної для зазначеної проблематики ситуації, за якої джерельна база вибірково формується під заздальгідь визначені висновки.

Міждисциплінарне значення дослідження полягатиме в тому, що воно стане в нагоді не тільки джерелознавцям та дослідникам історії козацтва, але й широкому загалу фахівців у різноманітних галузях гуманітарного знання – соціальної історії, конфліктології, соціальної психології, антропостології й ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до планів держбюджетної науково-дослідної теми «Дослідження з історії Запорізького краю в особистостях та подіях» (№ державної реєстрації 0103У007133), яка включена до тематичного плану Запорізького національного університету. Також вона є складовою частиною наукової діяльності Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України щодо дослідження документальних джерел з історії України XVIII ст. (тема 3.2.7.4). Особистим внеском дисертанта в розробку теми є аналіз козацького фактору в розвитку соціальних структур Південної України у XVIII ст.

Мета дослідження полягає у визначенні ступеню наукового засвоєння та інтерпретації джерел із соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. упродовж попередніх історіографічних періодів; всебічному аналізі актуалізованої в процесі дослідження джерельної бази; з'ясуванні специфіки формування комплексів документальних, наративних, усно-історичних і фольклорних джерел; розкритті інформативного потенціалу досліджених джерел.

Для досягнення зазначеної мети передбачено вирішити наступні **дослідницькі завдання**:

- здійснити аналіз стану наукової розробки проблеми;
- визначити основні теоретичні та методологічні засади дослідження;
- проаналізувати взаємовпливи між системою адміністрування запорозьких громад, у державах Центрально-Східної Європи XVIII ст., і рухом документообігу і фондоутворенням;
- з'ясувати специфіку продукування документальних джерел та охарактеризувати якісні зміни у їх видовій належності впродовж XVIII ст.;
- розкрити особливості створення наративних джерел – спогадів, епістолярій, описів, записок та ін., у залежності від етнічного та соціального походження їх авторів;
- дослідити процеси створення, побутування та фіксації усно-історичних і фольклорних джерел і вирішити проблему їх достовірності;
- з'ясувати ступінь репрезентативності джерел в архівосховищах України, Російської Федерації, Польщі, Туреччини, Сербії і Хорватії;
- здійснити класифікацію актуалізованих документальних джерел за походженням, видовою належністю та службовим призначенням;
- провести класифікацію наративних джерел за ознаками функціонального спрямування та видової належності;
- з'ясувати особливості формуляру документальних джерел різної видової належності шляхом їх клаузульного аналізу;

- провести компаративний аналіз клаузул формулярів актових джерел, службової документації та епістолярій, відмінних за походженням;
- здійснити граматично-дипломатичний та текстологічний аналіз типових різновидів наративних джерел;
- з’ясувати інформаційний потенціал актуалізованої джерельної бази для дослідження процесів соціальної трансформації запорозької громади впродовж XVIII ст.;
- визначити та акцентувати потенційні інформативні можливості джерельної бази в справі аналізу соціальних рухів запорозького козацтва;
- продемонструвати можливі напрямки реконструкції визначальних рис січового етосу досліджуваного часу.

Об’єкт дослідження становить комплекс джерел з соціальної історії запорозького козацтва, який виник упродовж XVIII ст.

Предмет дослідження – процес пізнання актуалізованої джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва (її достатності, достовірності та інформативних можливостей).

Методи дослідження зумовлені поставленою метою та завданнями: робота базується на загальнонаукових та історичних методах дослідження. Методологічною основою дисертації став міждисциплінарний підхід у вивченні актуалізованого комплексу джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. Всебічне дослідження об’єкту спирається на базові принципи історичної науки та гуманітарного знання.

Хронологічні межі дослідження. Хронологічно дослідження охоплює період від 1709 до 1797 рр., тобто, практично все XVIII ст. Нижня хронологічна межа співпадає із часом нищення документальних комплексів запорозької військової канцелярії, руйнацією попередньої системи документації та появою якісно нових видів писемних джерел внаслідок трансформації соціального устрою запорозького козацтва, який відбувся після знищення Старої Січі та переходу ВЗН у кримське підданство. Верхня хронологічна межа визначається часом скасування чорноморського військового уряду та запровадженням

натомість неї військової канцелярії з правами губернського правління, що докорінним чином змінило рух документації та видову структуру документальних джерел, а також співпадає за часом із завершенням трансформації запорозької традиції у соціальному устрої найбільшої із постсічових козацьких громад – чорноморських козаків.

Територіальні межі дослідження поширюються на історико-географічні області Східної та Центральної Європи, які впродовж всього XVIII ст. були місцем перебування та діяльності носіїв запорозької традиції (як власне запорожців, так і постсічових козацьких спільнот – буткалів, мальтизів і чорноморців) – Запорожжя, Крим, Єдисан (Озу), Буджак, Добруджу, Кубань, Бачку та Банат.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає, насамперед, у тому, що джерела із соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. вперше стали об'єктом спеціального комплексного дослідження. Для цього дисертантом було здійснено суцільну евристику у фондах 24 архівних, музейних і бібліотечних установ України, Польщі, Російської Федерації, Сербії, Туреччини та Хорватії. Завдяки проведеній евристичній роботі було актуалізовано представницький комплекс документальних і наративних джерел, значну частину з яких було вперше введено до наукового обігу.

Завдяки цьому, в ході дослідження було одержано результати, які мають наукову новизну, а саме:

– було реконструйовано характер адміністративних і документальних зносин окремих гілок запорозького козацтва (у тому числі й у постсічовий період), зокрема – буткалів, мальтизів і чорноморців, із владними структурами Російської, Османської та Австрійської імперій упродовж XVIII ст., та вказано на його прямий вплив на специфіку фондоутворення;

– було відтворено хід урізноманітнення видової належності документальних джерел, що продукувалися канцеляріями ВЗН та їх контрагентами впродовж усього XVIII ст., зокрема охарактеризовано розвиток документації спеціалізованих систем діловодства – дипломатичного, судового

та ін., і реконструйовано документальний аспект процесу запровадження практик поліційного та фіскального обліку козацького та посполитого населення;

– окремо було проаналізовано процеси формування комплексу наративних джерел, автори яких висвітлювали різноманітні сторони соціального життя сучасного їм запорозького козацтва, в залежності від ступеню їх інтегрованості в січову громаду, у тому числі виявлено чинники, що детермінували загальну тональність оцінок;

– у процесі дослідження комплексу усно-історичних і фольклорних джерел, на підставі деталізованого аналізу ситуацій, у яких відбувалося створення окремих зразків зазначеної видової належності, зокрема, історичних пісень, анекдотів і чуток, вдалося простежити характер їх усного побутування та перетікання в письмові форми (фіксацію), завдяки чому вдалося з'ясувати ступінь їх достовірності та можливість використання при реконструкції соціальної історії Запорожжя;

– у контексті здійснення камерального аналізу джерельної бази, актуалізованої в результаті здійсненої евристичної роботи, було описано та проанотовано конкретні фонди та колекції архівних зібрань країн Центрально-Східної Європи: при цьому ряд окремих документів і їх комплексів – зокрема, таких, які походять з архівосховищ Польщі, Російської Федерації, Сербії, Туреччини та Хорватії – були абсолютно незанимаючими для вітчизняного дослідницького загалу;

– здійснено порівняльний аналіз джерел українського, російського польського, турецького/кримського та австрійського походження, якими регламентувалися зносини урядових структур відповідних країн із запорожцями – законодавчих актів, розпорядчої документації та матеріалів службового листування, в результаті чого було зроблено узагальнюючі висновки стосовно впливу характеру соціальних відносин між контрагентами на абстрактний і конкретний формуляр документів;

– визначено високий інформативний потенціал та ступінь вірогідності актуалізованих джерел шляхом: здійснення історичної реконструкції процесів інтеграції запорозьких соціальних структур у систему соціального устрою держав-сюзеренів; дослідження специфіки соціальних рухів на Запорожжі, як реакції на уніфікацію та регламентацію традиційного способу життя; визначення особливостей соціального етосу окремих станів запорозької громади – одружених і неодружених козаків, молодиків і посполитих, упродовж XVIII ст.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її результати можуть бути використані для написання: узагальнюючих праць з джерелознавства як історії України в цілому, так і запорозького козацтва та південноукраїнського регіону, зокрема; вузівських і шкільних підручників; відповідних навчальних курсів, а також при формуванні органами місцевого самоврядування засад регіональної політики щодо відродження козацьких традицій в житті населення, патріотичного виховання молоді тощо.

Особистий внесок здобувача. У опублікованій у співавторстві з доцентом Ю.Князьковим статті дисертанту належить опрацювання та написання тексту статті на основі спільно розроблених ідей. У підготовлених спільно з доцентом О.Посунько, а також із к.і.н. В.Грибовським та І.Синяком, археографічних публікаціях внеском дисертанта є проведення евристичного пошуку, камеральна та едиційна обробка документів, написання вступних статей і коментарів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження пройшли наукову апробацію у формі доповідей, повідомлень, участі в дискусіях під час проведення: Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурологічні та етносоціальні процеси на півдні України XVIII–XX століть» (Бердянськ, 31 травня – 02 червня 2001 р.); П'ятого міжнародного конгресу українців (Чернівці, 26-29 серпня 2002 р.); Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району» (Нікополь, 10-11

жовтня 2002 р.); Круглого столу з нагоди 5-ої річниці від заснування Науково-дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАН України (Київ, 22 листопада 2002 р.); Міжнародної наукової конференції, присвяченої 250-річчю заснування Нової Сербії та Слов'яносербії (Нові Сад (Сербія)), 6-9 травня 2003 р.); Першого Міжнародного конгресу «Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця» (Запоріжжя, 26-28 вересня 2004 р.); Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва» (Запоріжжя, 01-02 квітня 2005 р.); Міжнародної наукової конференції «Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії» (Одеса, 03-04 червня 2005 р.); Шостого міжнародного конгресу українців (Донецьк, 28 червня – 01 липня 2005 р.); Дев'ятої міжнародної науково-практичної конференції «Болгари в Північному Причорномор'ї» (Одеса, 09-11 вересня 2005 р.); Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми і перспективи розвитку козацтва в сучасних умовах» (Запоріжжя, 21-22 жовтня 2005 р.); Другої міжнародної науково-практичної конференції «Липовани-старообрядці на Дунаї: історія та культура» (Кілія, 07-09 листопада 2005 р.); «Постать Петра Калнишевського та історична спадщина запорозького козацтва XVI-XVIII ст.» (Нікополь, 11-12 жовтня 2006 р.); Міжнародної наукової конференції «Україна – Кубань: ретроспектива етнокультурних взаємин» (Дніпропетровськ, 22-23 серпня 2008 р.); Других Новицьких читань (Запоріжжя, 31 жовтня 2008 р.); Всеукраїнської наукової конференції «Історія Степової України XVIII – початку XX століття» (Запоріжжя, 22-23 травня 2009 р.); Міжнародної науково-практичної конференції «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав» (Полтава, 11-12 червня 2009 р.); Всеукраїнської наукової конференції «Історія повсякденності: теорія та практика» (Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.); Всеукраїнської наукової конференції «Історія Степової України XVIII – початку XX століття» (Запоріжжя, 21-22 травня 2010 р.); IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історія

запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці» (Запоріжжя, 7-8 жовтня 2010 р.). Дисертація була обговорена на засіданні кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету та рекомендована до захисту.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 52 наукових працях, у тому числі в індивідуальній монографії за темою дослідження (25 умовних друкованих аркушів), 2 монографіях і 3 археографічних виданнях, які додатково відображають результати дослідження (загальний обсяг – 106 умовних друкованих аркушів, з них 62 належать безпосередньо дисертантові), 24 статтях у фахових виданнях, включених до списку ВАК України, а також в інших публікаціях, що відображають зміст дисертації.

Структура дисертаційного дослідження підпорядкована досягненню поставленої мети та виконанню дослідницьких завдань і складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (1529 позицій, 166 стор.), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 551 сторінку машинопису, з них основна частина – 375 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ОГЛЯД ІСТОРИЧНИХ І ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ СТУДІЙ, ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Огляд історико-джерелознавчих студій

Аналіз стану наукової розробки проблеми, в контексті джерелознавчих та історичних студій, в межах даної наукової роботи спрямований на виконання: реконструкції процесу історіографічного засвоєння джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.; визначення основних напрямків використання актуалізованої джерельної бази та становлення традиційної джерельної бази досліджень з соціальної історії Запорожжя; дослідження еволюції методичних і методологічних засад аналізу та інтерпретації джерел з історії низового козацтва XVIII ст.

Брак спеціальних історіографічних та джерелознавчих досліджень, присвячених соціальній історії запорозького козацтва досліджуваного періоду, значно ускладнює реалізацію цих завдань. Відтак, логічним шляхом подолання проблеми є розширення меж дослідження до вивчення всієї історіографічної традиції з історії Запорожжя XVIII ст. В центрі уваги при цьому залишатиметься розвиток студій саме із зазначеної тематики. Подібний крок є цілком виправданим, оскільки розвиток історіографії вузької тематичної ділянки – соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. – є складовою загального процесу актуалізації джерел та становлення історіографії історії Запорожжя.

Ще однією особливістю згаданого процесу було те, що історіографія запорозького козацтва перебувала під впливом притаманних конкретним історіографічним періодам оцінок та підходів у висвітленні історії козацтва (сукупності козацьких спільнот) в цілому, визначенні його ролі в соціальних структурах держав, в сфері військово-політичного впливу яких перебувало ВЗН впродовж усього досліджуваного періоду.

Попри те, що в певні хронологічні проміжки часу впродовж XVIII ст. – в 1709–1734 рр. та після 1775 р. – запорозьке козацтво повністю, або ж частково знаходилося під кримською та османською протекцією, цей факт не посприяв тому, щоб запорозькі сюжети знайшли місця в історіописанні османських (турецьких) авторів. Причиною подібного стану речей було не тільки те, що в самій Османській імперії того часу історична наука все ще знаходилася в зачатковому стані, не вийшовши за межі літописання, але й те, що «гяурська» тема (йдеться, насамперед, про християнських підданців Османів) традиційно знаходилася на маргінесі цього процесу [1505]. Стосовно ж кримської складової загально-османської історіографії, слід зауважити, що більшість із праць кримських істориків XVIII ст. не збереглися до нашого часу й, відповідно до цього, не стали згодом надбанням євроцентричного історіографічного простору, за винятком кількох щасливих виключень [1473, с. 378–390; 1319]. Втім, навіть ті зразки кримської історіографії, які дійшли до нашого часу, висвітлюють історію ВЗН більш ніж поверхнево, приділяючи увагу лише епізодам, пов'язаним зі вступом та виходом запорожців у/з-під підданство Гіреїв [1473, с. 115, 128]. Тож не є дивним, що переважна більшість історичних праць, чия поява в часі повністю або частково збіглася з історичною діяльністю запорозького козацтва, пов'язана саме з українською та російською (ширше – з європейською) історіографічною традицією.

Перший із виокремлених нами періодів історіографічного засвоєння джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва припадає на середину XVIII – початок XIX ст. Він характеризується, з одного боку, започаткуванням традиції наукового підходу в оцінці місця й ролі запорозького козацтва в соціальному устрої тогочасного суспільства, з іншого ж – присутністю в наукових працях тієї доби багатьох рис публіцистичних творів, що пояснювалося існуванням соціального замовлення на подібне історіописання з боку державних структур.

Слід відзначити, що в самій Російській імперії першої половини XVIII ст. історична наука тільки-но розпочала інституціалізацію, переймаючи досвід

європейського історіописання. Історія ж окремих неросійських народів, що її населяли, здавалася (а фактично й була) суцільною terra incognita. Тож не дивно, що вже перші роки після повернення запорозького козацтва під протекцію цієї держави позначилися значним інтересом освіченої частини російського суспільства до певних сюжетів історії цієї козацької спільноти, а також до найбільш прикметних особливостей етнографічного характеру. Логічним наслідком подібного інтересу стала поява кількох творів, присвячених описові запорозької громади.

Однією з перших за часом свого написання стала «История о казаках запорожских» князя Семена Мишецького – російського офіцера, який тривалий час перебував на Запорожжі та спостерігав різні боки життя січової громади. Попри свою інформативність і той факт, що вміщений у ній матеріал було використано пізнішими авторами – Г.Міллером, Н.-Г.Леклерком, О.Рігельманом та іншими, – в якості основи для компіляції власних праць, «История» С.Мишецького через її здебільшого описовий характер і слабку аналітичну складову, лише почасти може сприйматися в якості історичного дослідження. Вона, радше, відноситься до зразків «переднаукового історіописання», а тому й проаналізована нами у відповідному розділі, присвяченому специфіці побутування нарративних джерел (див. Розділ 3.1).

Виходячи з цього, можна вважати, що витoki саме наукової традиції висвітлення історії запорожців та основу для пізніших компіляцій та досліджень було закладено працями російських істориків (переважно іноземців на російській службі) – Г.Юнкера, Г.Міллера, Н.-Г.Леклерка та інших.

Науковий доробок Готліба-Фрідріха-Вільгельма Юнкера (1703 – 1746) за темою дослідження завдячує своєю появою на світ збігові випадкових обставин. Вихідець з Саксонії, Г.Юнкер виїхав на російську службу в 1731 р. Хоча основною його спеціальністю було влаштування ілюмінацій та фейерверків, молодий ад'юнкт, подібно до багатьох науковців XVIII ст., мав численні таланти та наукові зацікавлення не тільки в цій сфері. Завдяки вправності в складанні віршів німецькою мовою він потрапляє в фавор до

фельдмаршала Бурхарда-Христофора фон Мініха. З початком російсько-турецької війни Юнкер отримує місце при штабі головнокомандуючого російськими військами та приймає участь в марші армії теренами Запоріжжя й Кримського ханства впродовж весни-осені 1736 р. Результатом цього вояжу стала поява його праці «Обстоятельное описание о народах и землях, между Днепром и Доном находящихся» (німецькою мовою, з рукописною копією російською), вперше представленої на засіданні Петербурзької Академії Наук 27 лютого 1737 р. та опублікованої у академічному бюлетені (повний текст її заслуховувався та обговорювався на 12 засіданнях) [1323, с. 147]. Фактично праця являла собою детальний опис топографії, флори та фауни, мінералів, населення, історичних стародавностей та просто цікавинок, які довелося побачити під час подорожі [571, арк. 1–199].

Перебування в складі діючої армії не могло не привернути увагу професора Юнкера до запорозьких, «малоросійських» і слобідських козаків, які воювали разом із російськими військами. Третій розділ своєї праці він присвятив описові України та її населення [571, арк. 9–23 зв.]. Достеменно невідомо, чи довелося Юнкерові побувати в самій Січі. Найбільш вірогідним виглядає припущення про те, що свої знання про історію, побут та звичаї запорожців він отримував від котрогось із козаків, які бували при штабі та виступили в ролі інформаторів. Попри те, що описові власне Запорожжя вчений присвятив лише три аркуші своєї праці, поза його увагою не залишилися такі характерні риси козацького побуту, як традиція січового целібату, розподіл козацької громади по курнях (Юнкер перелічує назви всіх тридцяти восьми) та виборність козацької старшини. Крім того, Юнкером було здійснено короткий опис найбільших запорозьких селищ – Старої і Нової Січі, Гарда, Кодака та Самари [571, арк. 10–10 зв., 11]. Фактично, праці Г.Юнкера сприяли започаткуванню традиції застосування наукових прийомів дослідження джерел з козацької історії.

Дослідження запорозької проблематики було продовжено в працях професора, академіка Петербурзької Академії Наук Герарда-Фрідріха Міллера

(1705 – 1783). За традицією, саме праці Г.-Ф.Міллера відносять до витоків критичної історіографії, якими було започатковано наукову традицію сприймання Запорозжя в російській історіографії. Такому стану речей сприяла не тільки більша відомість його праць науковому загалу (в порівнянні з працями того ж Г.Юнкера), але й наближеність його до придворних кіл і достатньо високий соціальний статус.

Коло наукових зацікавлень Г.-Ф.Міллера було достатньо широким: мінералогія, етнографія, картографія, історія... З кінця 1750-х років Міллер починає збирати матеріали, які стосувалися історії козацьких окраїн імперії, в тому числі й Запорозжя. Попри те, що академіку Міллеру довелося під час наукових експедицій відвідати найвіддаленіші куточки імперії, зокрема Сибір, на Запоріжжі він ніколи не бував. Науковий інтерес до нього, швидше за все, слід розглядати в загальному контексті зацікавлення історією та етнографією «неросійських» частин держави. За таких умов Міллерові доводилося звертатися до доробку попередників.

Головним джерелом інформації про січову громаду для нього стає «список» праці С.Мишецького, який зберігався в особистому науковому архіві Г.-Ф.Міллера (відомому як «портфелі Міллера») [568, арк. 1–32 зв.], та який було використано ним для написання своїх праць «Известие о запорожцах» [1146] та «О происхождении казаков» [1147, с. 365–411] (1760). Використання це носило характер компіляції, а подекуди – й неприхованого плагіату. Втім, нічого екстраординарного в цьому не вбачали як сам історик, так і його сучасники: дослівне переписування праць попередників або ж вставлення окремих частин їх у власний текст були звичайним (і характерним) явищем для тодішньої практики історіописання. Однак, це дало підстави дослідникам наукової спадщини Г.-Ф. Міллера для того, щоб оцінювати його «Известие» лише як редакцію «Истории» С.Мишецького [1425, с. 43].

Це лише частково відповідає дійсності, адже, окрім даних запозичених у Мишецького, Міллер залучив для створення своїх праць документальні джерела та усний наратив. За останній слугувала інформація, отримана ним від

запорозьких депутатів і посланців, які перебували в різних справах у Санкт-Петербурзі. Крім того, не виключено, що Міллер не був обізнаний з тим, хто ж насправді був автором «Истории», оскільки в його архіві цей твір зберігався в копії, в якій не було зазначено авторство [568, арк. 1].

Як провідний «фахівець з козацького питання» Міллер з початку 1770-х фактично стає науковим консультантом Катерини II та її найближчого оточення у справах Запорозької Січі. У 1775 р. Міллер перероблює свій твір згідно з «вимогами часу». В пізнішій редакції він відомий під назвою «Рассуждение о запорожцах» [1149, с. 58–64]. Оцінюючи особливості суспільного устрою Запорозжя, Міллер перебуває на позиціях популяціонізму та фізіократії, які за часів «просвіченого абсолютизму» Катерини II виводяться в ранг державної ідеологічної доктрини: відсутність нормального інституту шлюбу, а відтак і джерел природного наповнення січової громади, незмінно ведуть до переманювання інших підданців імперії, через що держава втрачає не тільки людський ресурс, але й фінансовий, через відтік платників податків.

Фактично, на історіографа було покладено важливе завдання – створити ідеологічне підґрунтя для ліквідації ВЗН. Саме в цьому корініться пояснення трансформації поглядів Міллера на запорозьке козацтво – на відміну від тексту першого варіанту, другий вирізняється чітко висловленою антизапорозькою спрямованістю. Із завданням академік упорався повною мірою: його «Рассуждения», представлені на розгляд канцлера імперії Микити Паніна, прислужилися останньому для обґрунтування необхідності «рішучих заходів» по відношенню до Січі на засіданнях Державної Ради при імператриці Катерині II. Крім того, Міллер був одним з співавторів «Маніфесту» 1775 р. [1421, с. 138–185].

Ще одним із авторів, які присвятили в своїх працях увагу різноманітним проблемам історії запорозького козацтва (в тому числі й соціальному аспекту), був Олександр Рігельман (1720 – 1789). Вихідець з обрусілого німецького дворянського роду, Рігельман зробив достатньо типову для того часу кар'єру: випускник Шляхетського корпусу, воював з турками під час воєн 1735 – 1739

та 1768 – 1774 рр.; керував будівництвом укріплених ліній і фортець на південно-східних кордонах Російської імперії; рухався вгору службовими щаблями і, зрештою, вийшов у відставку в генеральському чині [1282, с. 235–237]. Оскільки значна частина військової служби та життя О.Рігельмана була пов'язана саме з Україною, то не було нічого дивного в тому, що допитливий та освічений офіцер впродовж кількох десятиріч накопичував у власному архіві матеріали, які пізніше лягли в основу написання його фундаментальної праці «Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще...» [1434-1437], яка писалася автором з 1770 до 1778 року [1471]. Описові побуту й соціального укладу запорожців Рігельман присвятив тридцять сьомий розділ своєї праці – «Продолжение, касающееся до сего летописного повествования, как-то: особое описание о бывших запорожских козаках, жительстве, поведении и обычаях их». Основу для його написання склали матеріали з «Истории» С.Мишецького, на що вказувала ще Н.Полонська-Василенко [1425, с. 20–25]. Разом із цим, важко погодитися із думкою дослідниці стосовно того, що з боку Рігельмана мав місце виключно прямий плагіат і він не додав до тексту нічого нового, зокрема й власних вражень від знайомства із запорожцями. Текст зазначеного розділу праці Рігельмана радше являє собою авторський переказ (хоча й з розлогими цитуваннями), перемішаний особистими оцінками стосовно особливостей побуту та звичаїв запорожців. Зокрема, на увагу заслуговують спостереження О.Рігельмана за особливостями взаємовідносин Коша та російського уряду впродовж 1768 – 1774 рр. в площині вирішення конфліктної ситуації з приводу збільшення кількості посполитого населення Війська за рахунок поселенців Новоросійської губернії. Позиція автора є безсумнівно проурядовою – ліквідація ВЗН, на його думку, була подією очікуваною і закономірною [1437, с. 135].

В цілому, державницькому, імперському напрямку російської історіографії доби Просвітництва, найбільш повно репрезентованому працями Г.-Ф.Міллера та О.Рігельмана, була притаманна тенденція до заниження соціального статусу сучасного їм козацтва та апологія централізаторської політики уряду стосовно

нього. Критика подібних поглядів з'являється з дещо несподіваного боку – в творах їх колеги за цехом, іноземного вченого, який певний час перебував на російській службі.

Француз Ніколас-Габріель Клерк (Леклерк) (1726 – 1798) – лікар, науковець і письменник, перебував у Російській імперії двічі: у 1759 – 1763 рр. та в 1769 – 1777 рр. За ці два періоди часу Леклерк встиг попрацювати викладачем медицини в Кадетському корпусі, стати особистим лікарем гетьмана Кирила Розумовського та великого князя Павла Петровича, дійсним членом російської Академії Наук та Імператорської Академії мистецтв. Роки, проведені в Російській імперії, до його остаточного повернення до Франції в 1777 році, дозволили Леклерку зібрати важливий документальний матеріал з географії, флори і фауни, історії та етнографії всієї обширної країни, який він згодом уміло використав при написанні своїх праць.

Шлях Леклерка до історіописання, при цьому, був достатньо звивистим, оскільки його базовою освітою була освіта медична й природнича. Перші його праці, написані на «російському» матеріалі, здебільшого, були присвячені традиційній для іноземців того часу екзотиці, на кшталт описів місцевих бань, в яких спеціально навчений *mougik* (мужик), озброєний знаряддям *venik* (віник), змоченому у відварі трави *miata* (м'ята), завзято виганяє із людських тілес підступну місцеву інфлюенцію під назвою *prostuda* [1230, р. 56–58].

Втім, за мірою ознайомлення із країною та її мешканцями, вони стають дедалі детальнішими й демонструють гарне знання місцевого життя, суспільного устрою та функціонування державних інституцій [1514]. Вінцем же досліджень Леклерка у галузі історії стали шість томів, присвячених розглядові давньої та нової історії Русі (йдеться про всі східнослов'янські землі в цілому). Шостий розділ третього тому «Нової історії» – «*Observations interessantes sur l'Ukraine, la petite Russie et ses Habitans*», – присвячено історії України в цілому та Запорожжя, зокрема [1231].

Стосовно «українського» періоду в житті цієї особи нам достеменно відомо, що Леклерк як особистий лікар К.Розумовського разом зі своїм

патроном бував у глухівській резиденції гетьмана. У Глухові вчений француз, вірогідно, мав змогу не тільки користуватися бібліотекою, але й вживу спілкуватися з козацькою старшиною (гетьманською та запорозькою). Окрім інформації, отриманої напряму від респондентів, основні відомості для написання відповідної частини свого твору Леклерк бере з рукописної копії «Истории...» князя С.Мишецького. Таким чином, джерелами написання відповідного розділу праці Леклерка стали, в основному, писемні й усні наративи [1425, с. 40–43].

Новаторська сутність праці Леклерка полягала в тому, що вона стала антитезою працям російських авторів XVIII ст. Леклерк, як носій передових ідей Просвітництва, виступав проти кріпосництва, неосвіченості пануючої верстви, жорстко критикував існуючий в Російській імперії лад в цілому. Тож не дивно, що праця Леклерка здійняла хвилю обурення в російському суспільстві своїми загальними висновками експансіоністську й деспотичну сутність тогочасного політичного режиму.

Майже синхронною реакцією імперських кіл на твір Леклерка стали «Примечания на историю Леклерка» І.Болтіна. Іван Болтін (1735–1792), розпочинав свої історичні дослідження в якості аматора, для якого знайомство із першоджерелами та накопичення історичного фактажу, спершу, були нічим іншим як хобі, приємним додатком до основної діяльності в галузі митної справи та юриспруденції. Слід відзначити, що І.Болтін, як типовий представник бюрократичної верхівки імперії, генерал-майор, приятель та сподвижник Г.Потьомкіна, керувався поряд із становими також і особистими мотивами. Авторитет Болтіна та тяглість російської імперської історіографічної традиції надовго зумовили нехтування джерельним та історіографічним потенціалом праці Леклерка [1429, 1417].

Попри те, що твір Болтіна мав своїм завданням критику, його автор широко використав накопичений ним запас знань і спостережень. Національний характер є для Болтіна фундаментом, на якому будується державний лад. Ці теоретичні погляди Болтін застосовує для пояснення

російського історичного процесу. Росія «ні в чому не схожа» на інші європейські держави, тому що дуже різні її «фізичні місця» розташування і зовсім інакше склався хід її історії.

Болтіним наголошувалося на неможливості будь-якого діалогу із запорожцями: запорожці, на його думку, були абсолютно деструктивним соціальним елементом, які не давали ніякої користі суспільству, вдовольняючись бездумною обороною своїх незаселених земель від урядової, імперської колонізації. Разом із цим, для висвітлення власне історії Запорожжя І.Болтін не додав нічого нового, вдовольнившись виключно посиланнями на відомий і йому рукопис С.Мишецького, причому автор цього рукопису для нього є анонімним.

Слушною видається точка зору Н.Полонської-Василенко, яка на підставі віднайдених нею джерел із одеських і сімферопольських архівосховищ, дійшла висновку, що Г.Потьомкін-Таврійський, фактично, замовив І.Болтіну написати зауваження на працю Леклерка, особисто читав їх рукописний варіант та додавав свої ремарки. На думку вченої, за написання своїх приміток І.Болтін, разом із власним зятем – П.Соймоновим (статс-секретарем Катерини II), одержали 24 тисячі десятин землі в околицях Херсона [1424, с 28–44].

Слід відзначити, що за своїм походженням автори цього кола відзначалися неабиякою строкатістю за своїм етнічним походженням і релігійною належністю. Так, до них можна віднести й католицького єпископа Станіслава Богущ-Сестренцевича (1731 – 1826). Його праця – «История о Таврии», в своєму рукописному варіанті, була написана спеціально до початку подорожі імператриці Катерини II південним краєм у 1787 р. Не обійдено в ній увагою й «запорозьку» проблему: згідно з С.Сестренцевичем, козаки після ліквідації Січі ще довго не могли зайняти суспільно корисної ніші, вдовольняючись непевними заробітками, й лише завдяки материнській опіці уряду Катерини II змогли перетворитись на лояльний і корисний для держави соціальний елемент [1281, с. 32, 44, 45, 382].

Отже, на першому етапі – середина XVIII – початок XIX ст. – історичні роботи носили не стільки науковий, скільки прагматичний характер і були пов'язані більше з вимогами та завданням реального життя, ніж з намаганнями зрозуміти історичну дійсність. Разом із цим, кінець XVIII – початок XIX століть позначилися суттєвими якісними змінами в процесах історіописання. Серед них найважливішою для розуміння історіографічної традиції історії Південної України стало розширення соціального кола істориків.

Наступний, другий, історіографічний період, який розпочався з другої третини XIX ст. та тривав до початку XX ст., протікав у достатньо специфічних історичних умовах, які не могли не позначитися на історіографічній ситуації в цілому. Розвиток історичних студій в краї, поява нової когорти істориків, чие життя було тісно пов'язане з регіоном, а творчість базувалася не на описовій, а науковій основі, був безпосередньо пов'язаний із інтенсивною урядовою колонізацією Півдня, становленням в його містах освітніх і наукових центрів. Впродовж другої чверті XIX ст. наявним став комплекс умов, які сприяли б становленню регіональних історико-археографічних студій. Значною мірою цей процес стимулювався існуванням «соціального замовлення» з боку імперських структур, які відчували гостру потребу в обґрунтуванні легітимності всіх перетворень, що їх проводила російська держава на землях інкорпорованого Запорожжя. Також слід враховувати фактор нагальних потреб тогочасної бюрократичної машини, її зацікавленість у комплексній інформації стосовно походження, традицій, побуту населення колишніх Вольностей ВЗН, яка б ставала додатковим аргументом прийняття тих чи інших управлінських рішень.

Можна стверджувати, що саме останні обставини вплинули на започаткування традицій регіонального історіописання, їх наукову тематику й дослідницькі напрямки. Подібні завдання можна було покласти на досить вузьку групу місцевих інтелектуалів. З одного боку, вони мали б бути державними службовцями та чітко усвідомлювати собі мету наукових студій, їх практичний зміст та ідеологічні засади, з іншого ж – вони мали б бути максимально відірваними від місцевого ґрунту, від козацької (запорозької і

гетьманської) культурної традиції. Одним словом, бути тими істориками, з-під пера яких, з великою долею вірогідності, вийшла б історіографічна продукція необхідного гатунку. Цілком природно, що першими імперськими «геродотами» Півдня стали вихідці з інших регіонів імперії, наближені до вищої адміністрації краю, внаслідок свого службового становища.

З урахуванням усього викладеного вище, життєвий шлях, службова кар'єра і творча діяльність Аполлона Скальковського (1808 – 1898) виглядають достатньо очікуваними й закономірними: чиновник з особливих доручень при новоросійському генерал-губернаторі, за походженням дрібнопомісний шляхтич-поляк з Житомирщини. А.Скальковський здобув достатньо гарну класичну освіту у Вільно та Москві. Здібний юнак, після закінчення Московського університету у 1827 р., розпочинає службу в канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М.Воронцова, яка мала своє місце розташування в Одесі. Приїзд Скальковського до цього міста співпав із часом виходу в світ перших номерів газети «Одесский вестник – Journal d'Odessa». Оскільки засновниками часопису та його авторами були, в більшості своїй, чиновники все тієї ж губернаторської канцелярії, Скальковському не залишається нічого іншого, як прийняти участь в редагуванні вісника та написанні матеріалів до нього. Саме це й підштовхнуло А.Скальковського до занять статистикою та історіописанням, причому із неабиякими успіхами. Безпосереднє начальство дуже схвально поставилося до обраного молодим чиновником напрямку діяльності та всіляко сприяло йому в цьому.

Саме за сприяння й патронажу та внаслідок безпосереднього завдання генерал-губернатора М.Воронцова, в травні 1835 р. А.Скальковський вирушив у подорож губерньськими й повітовими містами Південного краю й провів активні евристичні пошуки матеріалів в архівосховищах Ольвіополя, Єлизаветграда, Крилова, Крюкова, Катеринослава, Новомосковська та Павлограда [1474, с. 5].

Результатом подібної археографічної експедиції, яка тривала майже три місяці, стало виявлення величезної кількості до того часу неописаних матеріалів у поточних архівах Катеринославського губернського правління та казенної палати. Результати евристичного пошуку були тим більш вражаючими, якщо зважити на те, що Скальковський на той час ще був абсолютним початківцем у справі архівістики й не мав ані найменших навичок практичної роботи в цій галузі, не кажучи вже про ази спеціальних теоретичних знань. Евристична робота, проведена А.Скальковським, вже через рік конкретизувалися появою його першого масштабного історичного дослідження – «Хронологическое обозрение Новороссийского края», – в якому дослідником вперше, хоча й дуже побіжно, в ретроспекції, було заторкнуто тему запорозької спадщини в історії південного регіону [1448, с. 300; 1449, с. 265].

Зацікавлення Скальковського дослідженням запорозької історії, сигнальний вияв якого було продемонстровано вже в першій із його історичних розвідок, через кілька років актуалізувалося появою низки спеціальних праць. Звернення дослідника до даної проблематики не було випадковим, адже саме А.Скальковському, належить честь бути фактичним рятівником і першим упорядником і дослідником унікального комплексу документів – Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Перші документи цього зібрання потрапили до рук дослідника вже у 1835 р., під час подорожі краєм. Впродовж наступних десяти років за безпосередньої участі, а також завдяки його опікуванню і контролю, Скальковському вдалося виявити представницький масив джерел – майже дві сотні в'язок документів XVIII ст. [1320]. Саме вони й стали об'єктом дослідження вченого впродовж наступних п'ятдесяти (!) років.

Весь історико-археографічний доробок А.Скальковського з історії запорозького козацтва XVIII ст. розподіляється на власне історичні праці та публікації джерел (паралельно, зауважимо, що переважна більшість робіт у обох випадках має комбінований характер).

Серед праць першої категорії найбільш помітне місце, поза сумніву, належить його «Истории Новой Сечи...». У 1841 р. А.Скальковський вперше

видав свою працю, присвячену історії Нової Січі [1450, с. 437]. У 1846 р. він значно доповнив свою роботу новими документами та розширив до тритомного формату [1452; 1453; 1454]. Найбільш змістовним з усіх видань було третє (1885 – 1886 рр.) [1457; 1458; 1459]. Наявність у розпорядженні дослідників трьох авторських редакцій однієї й тієї ж самої монографії, виправленої та доповненої, дає змогу не тільки простежити еволюцію його поглядів на окремі аспекти соціальної історії січової громади впродовж досліджуваного періоду часу, але й проаналізувати процес актуалізації А.Скальковським комплексів джерел з історії запорозького козацтва XVIII ст., насамперед Архіву Коша Нової Запорозької Січі.

Зауважимо, що в першій редакції своєї «Истории» А.Скальковський не приділяє великої уваги соціальній історії Запорожжя, віддаючи перевагу висвітленню подій історії військово-політичної. Картина ж соціального устрою зображена великим мазками, та є надзвичайно пасторальною, романтичною. Як це видно з тексту, найбільш цікавою темою для самого історика залишалася проблема соціальної сутності та формаційної природи запорозької спільноти. Звідси й постійне порівняння запорозького козацтва з рицарськими орденами католицького світу (насамперед з Орденем Св. Іоанна (Мальтійським)). Висвітлюючи взаємини всередині запорозької громади, автор, переважно, користувався усним наративом – розповіддю колишнього запорожця Микити Коржа (1731 – 1835), записаною у 1828 – 1831 рр. катеринославським архієпископом Гавриїлом (Розановим) та переданою ним Скальковському для публікації [1189–1191]. При цьому, розповіді Коржа користувалися абсолютною довірою Скальковського, який вказував на зроблену ним верифікацію даних, хоча й не наводив конкретних прикладів цього [1450, с. VII]. За умов такої довіри до інформатора корпіти над актовими джерелами здавалося йому справою зайвою: вірогідно, що за задумом автора, вони мали стати основою для більш «серйозної» справи – створення історичної хроніки Запорожжя часів Нової Січі.

Подібний підхід суттєво вплинув на характер відбору автором джерел, що заклали основу дослідження: насамперед, це актові та справочинні документи – накази, ордери, рапорти, розпорядження та т. ін., які було випродуковано кошовою адміністрацією, російським військовим і цивільним командуванням південного краю. Рівень використання та авторської інтерпретації відібраних автором документів, однак, був ще достатньо низький – давалися знаки відсутності ґрунтовної освіти та тривалих навичок роботи із джерелами: документи переказувалися близько до тексту, або ж взагалі вставлялися в текст великими цитатами згідно хронології [1450, с. 53–54; с. 300–301]. Невпорядкованість справ січового архіву, що потрапили в розпорядження Скальковського, відсутність складених описів до них, були причиною того, що текст монографії не було споряджено відповідними посиланнями на використане джерело. Так само відсутніми були й легенди до документів, опублікованих у додатках [1450, с. 381–428]. В кращому випадку додавалася примітка – «Списано с оригінала» [1450, с. 427–428]. І якщо компетентність Скальковського як історіографа зростала від видання до видання його праці – збільшувалася кількість використаних джерел та, відповідно до цього, висвітлених сюжетів запорозької історії, – рівень археографічного опрацювання документів залишався незмінно низьким. Те ж саме можна сказати й стосовно підготовлених ним публікацій окремих документів і збірок із кошового архіву, а також розлогіх цитат із них, імпліментованих автором у текст численних історичних розвідок [1184–1186; 1455–1456; 1460].

Гайдамацька проблематика досліджувалася А.Скальковським паралельно з його студіюванням історії та історіографії запорозького козацтва. Ретельний текстологічний аналіз трьох редакцій «Истории» дає підстави для твердження про те, що погляди А.Скальковського на гайдамацтво XVIII ст. зазнали певної еволюції в своїй оціночній частині: якщо в першому виданні часто висловлюються думки про епізодичну участь запорожців у гайдамацьких виправах, мінімізований вплив соціальних процесів, що відбувалися в січовій громаді на розвиток гайдамаччини [1469, с. 281–293], то в останньому –

третьому – виданні А.Скальковський висловлює думки стосовно нерозривного зв'язку цих процесів між собою. Пов'язано це, не в останню чергу, було із тим, що в розпорядженні дослідника з'являється дедалі більше джерел, актуалізованих ним в процесі розбору та опрацювання документів січового архіву, в результаті чого екскурс, присвячений гайдамацтву розростається з невеличкого нарису (1-ше видання) до окремого розділу другої частини (3-є видання) з промовистою назвою «Черные дни Запорожья: гайдамаки» [1458, с. 321–350].

Спроби А.Скальковського осягнути соціальну сутність гайдамацького руху сповна представлені у ще одній із його ранніх праць – «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии». У цій спеціально присвяченій історії гайдамацтва роботі дослідником були використані не тільки документи січового архіву, але й усні наративи, зафіксовані цим дослідником від старожилів краю в процесі здійснених археографічних експедицій кінця 1830-х – початку 1840-х років [1451]. Гайдамацтво у висвітленні Скальковського постає як вияв темного, анархічного боку вдачі народу руського, викликаний до життя утисками з боку панівної верстви. Разом із цим, наголос робиться на тому, що й основна маса селянства й козацтва Польської України не підтримувала гайдамаків, вбачаючи в них елемент деструктивний, такий, що стоїть на перешкоді загального добробуту й спокою. Останню тезу Скальковський підкріплював спогадами осіб, що були безпосередніми свідками гайдамацьких виправ на Правобережжі в другій половині XVIII ст.

Зазначимо, що дослідження гайдамацької проблематики було достатньо складною справою для А.Скальковського не тільки як для історика, але й як для людини. З одного боку, дослідник походив з полонізованого й покатоличеного шляхетського роду – неприязнь до козацько-гайдамацької вольниці, вірогідно, культивувалася в його родині, подібно до інших польсько-шляхетських родин Правобережжя й була засвоєна з дитячих років. З іншого боку, успішна кар'єра Скальковського-чиновника, чий початковий період припав на час між двома польськими повстаннями, та його успішна інтеграція до правлячої верстви

тогочасного російського суспільства (заради цього А.Скальковський навіть переходить у православ'я), могли бути реалізовані за умови його абсолютної лояльності до імперії та толерантного ставлення не тільки до антипольської політики її правителів, але ж і до аналогічних виявів з боку народних мас. Відповідно до цього, Скальковському доводилося йти на компроміс між власними поглядами на минувшину й офіційно припустимою версією історії. Разом із цим, розглядаючи гайдамацтво виключно як прояв «споконвічного» козацько/русько-польського антагонізму, Скальковський так і не наближається до розуміння його справжньої природи: звідси його щире здивування від згадок у документах XVIII ст. про запорожців-гайдамаків аж на східному узбережжі Азовського моря – на кубанських косах, і не менш щире здивування з приводу описаних фактів пограбування гайдамакуючими січовиками своїх православних одновірців – грецьких купців – на Очаківському степу [1458, с. 329–331].

Праця А.Скальковського з історії гайдамацтва не залишилася непоміченою сучасниками й спричинила появу достатньо великої кількості відгуків та рецензій. Полишаючи поза увагою суто емоційні оцінки літераторів і публіцистів, що не мали під собою жодного наукового підґрунття, зауважимо, що в тих із них, що вийшли з-під пера осіб дотичних до історіографічного процесу, сповна відбилася полярність оцінок з позицій українського [1358, с. 572–594] та польського [1513, с. 11–54] національно-ліберальних рухів. І з одного, і з іншого боку, загальна картина козацько-шляхетського протистояння впродовж XVIII ст., зображувалася абсолютно дуалістичною і, відповідно до цього, саме вона зумовила напрямки й тональність наступних досліджень гайдамацької проблематики вітчизняними й польськими науковцями впродовж наступних історіографічних періодів.

Підводячи підсумок, відзначимо, що А.Скальковський не був професійним історіографом навіть у розумінні найближчого оточення. Створюючи «Историю Новой Сечи» він був безмежно далекий від методології та методів наукового дослідження, які вже напрацювала тогочасна вітчизняна й зарубіжна наука. Відповідно до цього самі перші його праці з історії Запорозжя є нічим іншим

як звичайними хроніками. Однак, при всій їх описовості, А.Скальковський сконцентрував у своїх працях величезний фактичний матеріал, який став основою для подальших студій з історії (в тому числі з соціальної) запорозького козацтва.

Саме на його дослідження спирались історики наступних поколінь. Він першим звернувся до розгляду таких проблем як соціальні структури Запорожжя, соціальні рухи в середовищі запорозького козацтва, інкорпорація представників січової громади до імперського суспільства після 1775 р. При цьому він намагався поглянути на сутність будь-якої проблеми з позицій кількох сторін – запорозької та російської (польської, кримської), – зважити всі pro та contra й винести власний вердикт у справі (залишаючись, як правило, на позиціях апологета інтересів імперії). Наприклад, у розгляді питання стосовно можливості толерантного співіснування та інтеграції запорозької козацької громади до соціальних структур Російської імперії, А.Скальковський робить висновок: така можливість була, але виключно за умови скасування споконвічних засад і докорінного реформування.

При тому всьому, А.Скальковський чи не першим з вітчизняних дослідників зайнявся історіописанням конкретного колективного суб'єкта історичного процесу – ВЗН, – й тим самим фактично започаткував напрямок регіональних історіографічних студій. Не в останню чергу саме завдяки йому в вітчизняній історичній науці другої половині XIX ст. стрімко розвивається й поширюється регіональна спеціалізація історіописання. Таким чином, праці А.Скальковського заклали основу для об'єднання в одне ціле процесу вивчення соціальної історії козацьких Запорозьких Вольностей та імперського Південного краю (Новоросії), які розглядалися в тогочасній історіографії як не пов'язані між собою теми.

Наукові дослідження історії запорозького козацтва в цілому та гайдамаччини зокрема, розпочаті А.Скальковським, сприяли появі багаторічного інтересу широких кіл громадськості до даної проблеми, задовольнити який першими поспішили представники української творчої

інтелігенції. Серед тогочасних рефлексій на дослідження Скальковським історії запорозького гайдамацтва достатньо згадати хоч би появу поезії Тараса Шевченка «Холодний Яр» [1485, с. 47], повісті Григорія Данилевського «Уманская резня. (Последние запорожцы) [1311, с. 167–234]» та багатьох інших літературних творів. Вони були своєрідним висловленням громадянської позиції їх авторів на наукові заняття А.Скальковського, кінцеві висновки якого вони не могли та не хотіли сприйняти.

Причиною, за якою ці роботи згадані нами в огляді історичних і джерелознавчих студій, є те, що для їх написання автори широко використовували матеріали усної історії – свідчення ще живих на той час очевидців подій та їх нащадків. У цьому ряду слід розглядати й появу праці Данила Мордовцева (1830 – 1905) – «Гайдамачина», – про популярність якої свідчить те, що вона витримала три видання лише за життя автора [1405–1407]. Попри те, що сам автор вважав свою роботу історичною монографією, погодитися з цим можна лише у частині: нагромадження великої кількості фактів, віднайдених автором серед опублікованих історичних праць (того ж А.Скальковського), мемуарів XVIII ст. і, що найголовніше (!), власноручні записи фольклорних переказів про запорожців-гайдамаків, зроблені Д.Мордовцевим, слугували лише основою для літературизованої оповіді [1407, с. 99–105]. Характерною особливістю монографії був і стиль її оповідання – далекий від академічного, жвавий і образний.

До цього ж ряду слід віднести й науковий доробок Пантелеймона Куліша (1819 – 1897), зокрема двотомну збірку фольклорно-історичних і етнографічних матеріалів, зібраних, літературизованих, впорядкованих і виданих ним – «Записки о Южной Руси» [1131–1133]. Опубліковані Кулішем матеріали, що стосувалися здебільшого історії запорозької гайдамаччини та повсякдення січовиків, стали основою для власних висновків і узагальнень дослідника. На відміну від негативних оцінок місії козацтва по відношенню до основної, селянської маси українського народу в XVII ст [1344], він не екстраполював цих положень на XVIII ст.: Куліш був переконаний, що, не виніши ніяких

уроки з Хмельниччини, панівна верства Речі Посполитої остаточно згаяла свій шанс, а гайдамащина, очолювана запорожцями, була нічим іншим, як «протидією нестерпному злу», яке панувало в тогочасному суспільстві [1132, с. 107–108, 139-141].

Фактично зазначені історико-публіцистичні та історико-літературні праці були лише першою реакцією національно налаштованих кіл на «державницьку» версію запорозької історії А.Скальковського. Наступним кроком стала поява ґрунтовних історичних досліджень з даної проблеми, які репрезентували погляд на ту ж саму проблему з позицій інтересів Запорожжя й українського народу в цілому – «народницьку» версію історії. Відтак, 1870-і роки стають своєрідним рубежем припинення монополії державницької школи у вітчизняній історіографії, початком жвавої наукової дискусії між двома напрямками та появою десятків істориків, дотичних до студіювання різноманітних аспектів історії запорозького козацтва.

Серед корифеїв вітчизняної історичної науки другої половини ХІХ ст., які відзначилися в дослідженнях соціальної історії запорозького козацтва, особливо помітною є фігура Володимира Антоновича (1834 – 1908). З 1863 р. і аж до 1880-х років Антонович був головним редактором археографічної серії «Архив Юго-Западной России», яка видавалася Тимчасовою комісією для розбору давніх актів (Київською археографічною комісією) при київському генерал-губернаторі. Ним особисто було впорядковано дев'ять з п'ятнадцяти томів цієї серії, до більшості з яких ним же було написано ґрунтовні аналітичні передмови, що, по суті, являють собою окремі монографії. Такою є й вступна стаття В.Антоновича до «Актов о гайдамаках» – чергового тому АЮЗР, виданого в 1876 р. [1256, с. ІСХХVІІ] (окрім цієї праці, проблеми, пов'язані з соціальним устроєм Запорожжя було розглянуто в окремих наукових статтях, циклі лекцій з історії козацтва) [1257; 1260; 1261].

Стосовно методологічних засад праць В.Антоновича, можна стверджувати, що він стояв на позиціях позитивізму. В основі його занять історією, перш за все, лежав документалізм, переважання використання актових джерел над

нарративним, завдяки чому став можливим відхід Антоновича від зайвих емоційності, етнографізму та описовості, настільки притаманних працям його колег-сучасників (наприклад, тому ж Д.Мордовцеву). Фактично, текст передмови-монографії спирається на опубліковані в томі документи. Основу публікації склали актові джерела – витяги з гродських, земських і магістратських книг міст Вінниці, Житомира, Ізяслава (Заслава), Кременця, Летичіва, Овруча та їх повітів за все XVIII ст., писані латинізованою польською та староукраїнською мовами [125].

Теорія «факторів впливу», яку В.Антонович обрав у якості фундаменту занять історією, поставила в центр його дослідницької уваги історію соціальних рухів (у тому числі гайдамацького) та соціальних відносин між основними групами тогочасного суспільства (і в першу чергу, козацтва, яке він вважав найголовнішою з рушійних сил вітчизняної історії) [1328]. Це, в комплексі, з традиційними «народницькими» (анти-державницькими) поглядами, сприяло перебільшенню егалітарності козацького стану в тогочасному етносоціумі, фактичному зведенні його з рицарського п'єдесталу (на який воно себе ставило) на рівень провідника «загальнонародних» інтересів [1256, с. XXV–XXX].

У той час, коли наукова діяльність А.Скальковського фактично входила в свою завершальну фазу, а В.Антонович вже зарекомендував себе як «фігура першої величини», розпочалася доба не менш блискучого дослідника історії Запорозжя – Дмитра Яворницького (1855 – 1934). Той факт, що Яворницький походив з козацько-старшинського роду, наклав відбиток не тільки на формування його як особистості, але ж і на шлях, обраний у житті – полум'яний патріот усього українського ще з юнацьких років вирішив присвятити себе дослідженню історії своїх славетних козацьких пращурів.

Наукова діяльність вченого впродовж кінця XIX – початку XX ст. відзначилася появою великої кількості історичних і фольклорно-етнографічних публікацій, присвячених історичному Запорозжю [1207; 1210; 1215; 1493; 1494; 1495]. Тож, цілком закономірним є те, що місце доробку Д.Яворницького в дослідженні історії запорозького козацтва неодноразово ставало предметом

дослідження та критичного розбору істориків – як сучасників ученого, так і більш пізніх [1240; 1244; 1489].

Поява тритомної «Истории запорожских козаков» Д.Яворницького стала важливим кроком на шляху подальшого наукового освоєння проблематики [1496–1498]. Базою для написання робіт дослідникові слугувала сукупність різноманітних типів та видів історичних джерел: неопублікованих до нього документів центральних російських архівосховищ, публікацій мемуарної спадщини XVII – XVIII ст., прозового та пісенного фольклору (як вже опублікованого, так і зафіксованого ним самим), колекцій предметів матеріальної культури козацької доби, зібраних у результаті його власних польових досліджень. Фактично, Д.Яворницький одним з перших застосував на практиці методику комплексного дослідження історії запорозького козацтва [1241, с. 5].

Аналізуючи історію появи тритомної «Истории» можна, дійти висновку, що робота над нею фактично збіглася в часі з підготовкою до друку найбільш вагомій археографічній праці Д.Яворницького – тематичного видання «Источники для истории запорожских козаков» [1211, с. 1073–2107]. Сам Д.Яворницький вважав «Источники» однією з найважливіших праць свого життя.

Попри те, що від часу публікації другого та третього томів «Истории» (1895, 1897), створених переважно на документальному матеріалі, до виходу в світ «Источников» (1903) минуло відповідно 5-8 років, алгоритм творчого пошуку та синтезу Д.Яворницького був традиційним і незмінним для всіх науковців-істориків: написанню монографічного дослідження передувала робота в архівах з виявлення, відбору та аналізу документальної бази. Факт появи археографічної публікації кількома роками пізніше пояснювався не тільки бажанням дослідника розширити її за рахунок включення додатково віднайдених документів, але й звирити вже опрацьований матеріал з архівними оригіналами. Не останню роль відіграли й матеріальні негаразди, які переслідували Д.Яворницького в зазначені роки [1242, с. 7–9].

Фактично, в «Источниках» було опубліковано ті ж самі документи, які було використано при написанні «Истории». Стиль викладення інформації, обраний Яворницьким, виглядав дещо застарілим для його часу – вчений досить часто вдовольнявся не тільки переказом документів, але ж і простим вставленням їх у текст. Значна кількість цитованих витягів з документів, часто давала сучасникам Д.Яворницького привід для того, щоб розглядати його праці виключно як компіляції. Наприклад, той же О.Лазаревський в своїй рецензії відзначав: «...остальные главы... также точно не представляют собою какой либо самостоятельной работы, а состоят из выписок, кое-как соединенных между собою...» [1339, с. 3–23]. І дійсно, позитивізм дослідника щодо історичного дослідження часом виходив за припустимі межі – це ставало на перешкоді сприйняття його наукового доробку колегами-сучасниками в якості аналітично-критичного, а не тільки описового: в окремих частинах тієї ж «Истории» були майже повністю відсутні критика джерел, власні оцінки досліджуваних явищ і подій [1346]. Разом із цим, якщо говорити про археографічну сторону праці, то тут Д.Яворницький значно просунувся вперед у порівнянні з тим же А.Скальковським: в посиланнях по тексту праці Д.Яворницьким було подано легенди документів (хоча й без посилання на конкретні аркуші архівної справи), а в самих текстах часто цитованих документів було збережено орфографію оригіналу.

Стосовно внеску Д.Яворницького в справу дослідження соціальної історії січової громади можна констатувати, що єдина концепція з цього приводу в дослідника була відсутньою. Так, окремі нариси присутні у відповідних розділах першого тому «Истории», присвячених засадам, на яких існувало ВЗН, морально-етичним характеристикам січовиків та козацькому повсякденню. Загальна описовість роботи, про яку вже йшлося вище, скрашувалася вмінням Яворницького захопити читача, запропонувавши його увазі сюжети не тільки інформативні, але й захопливі. До слабких місць відповідних розділів першого тому слід віднести те, що дослідник практично не залучив для їх написання виявлених ним в центральних російських архівосховищах документів. Їх було

здебільшого використано при роботі над другим та третім томами, у той час як серед джерел написання тому першого переважали мемуари, наративи й незначна кількість опублікованих актових джерел [1496, с. 155, 281, 302].

Слід зазначити, що негативні рецензії на «Историю» з боку О.Лазаревського таки суттєво дезорієнтували Д.Яворницького – розпочинається період невпевненості у власних цілях, розмірковування над доцільністю продовження роботи в тому ж напрямку. Зрештою, зроблений вченим висновок був цілком логічним – треба конструктивно виправляти власні помилки та недоліки в роботі. З 1896 р. вчений продовжує доопрацьовувати в Москві профільні за темою фонди: Архіву Міністерства закордонних справ (нині Архів зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту МЗС Російської Федерації – фонд 124), Архіву Міністерства юстиції (нині Російський державний архів давніх актів – фонди 123, 124) та Архіву Головного Штабу (сучасний Російський державний військово-історичний архів – ф. 52). Кінцевою метою було виявлення і копіювання документів для публікації другого, доповненого та виправленого, видання «Истории» (включно з четвертим томом, який мав бути присвячений часам Нової Січі) та підготовки до друку «Источников» [1107, с. 28].

Вже у травні 1897 р. сам Д.Яворницький зазначав, що вже фактично зібрав із московських архівів (Міністерства іноземних справ, Міністерства юстиції та Головного Штабу) всі матеріали, які тільки стосувалися запорозьких козаків [1107, с. 31]. Попри надзвичайно ґрунтовну роботу історика з фондами, все ж таки зауважимо, що то було явне перебільшення. Якщо брати самий лише Архів міністерства юстиції, то поза увагою Яворницького залишилися цілі фонди, в яких міститься значна кількість джерел з історії запорозького козацтва: Правлячого Сенату (частково опрацьовано матеріали по Малоросійській експедиції) [1212, с. 1701], Архіву Коронного Варшавського (на той час перебував в складі згаданого архівосховища) [1220] та багатьох інших.

Восени 1903 р. «Источники» потрапили до рук читачів, які отримали змогу оцінити виконану Д. Яворницьким археографічну роботу. Переважну більшість цього видання склали актові документи – грамоти, службові інструкції і листи, а також документи судочинства і дипломатичних відносин. Загалом, збірка вмістила 302 тематичних блоки (більше 900 документів): 213 блоків документів: за період 1681 – 1708 рр.; 29 за період 1709 – 1733 рр.; 60 за 1734 – 1788 рр. Окрім вказаних архівів, до збірника ввійшли документи з приватних архівів, а також з колекції самого Д.Яворницького. Тогочасне наукове співтовариство, на загал, дало високу оцінку виданню документів. Це видно з листів таких знаних науковців, як В.Біднов, Б.Грінченко та М.Слабченко, писаних ними до Д.Яворницького [1105, с. 26, 122, 123, 125, 162, 426; 1106, с. 162]. На відміну від рецензій та відгуків на монографію (перше видання), несхвальних відгуків не було.

Маємо констатувати, що Д.Яворницький зарекомендував себе як значно сильніший археограф, аніж історик. Попри те, що в розпорядженні Д.Яворницького опинився значний масив джерел з історії запорозького козацтва періоду після 1734 р., четвертий том «Истории» так і не був ним написаний. Серед причин, які стали на заваді його написання, сам вчений називав недоступність для нього матеріалів Архіву Коша Нової Запорозької Січі, які на той час зберігалися у А.Скальковського, та в безкоштовному доступі до яких йому, нібито, було відмовлено останнім [1244; с. 11]. Зауважимо, історія ця видається дещо не безсумнівною, з огляду на те, що приятелів Яворницького – Якову Новицькому – Скальковським у подібному ж проханні відмовлено не було, завдяки чому той зміг опублікувати значний масив документів з січового архіву [1163]. Очевидно, що причини відмови корінилися не тільки в зверхньому ставленні метра до молодого науковця, але ж і в певних рисах характеру останнього.

Таким чином, попри те, що Д.Яворницькому не вдалося створити узагальнюючої аналітичної праці з історії запорозького козацтва (в тому числі історії соціальної), у порівнянні зі своїми попередниками, йому вдалося значно

розширити джерельну базу дослідження історії запорозького козацтва (в тому числі соціальної історії) не тільки шляхом введення до наукового обігу нових комплексів архівних документів, використаних при написанні його капітальної праці з історії Запорожжя, але ж і завдяки публікації їх у ґрунтовній археографічній збірці, що зробило ці малознані дослідницькому загалу документи доступними для подальшого опрацювання та створення синтетичних наукових праць, базованих на якісно нових методологічних засадах.

Друга половина XIX – початок XX ст. у вітчизняному історіографічному процесі позначилися не тільки діяльністю окремих дослідників історії запорозького козацтва, але й формуванням на теренах українських земель наукових осередків, які займалися вивченням питань, пов'язаних з історією південноукраїнського регіону в цілому, та запорозького козацтва зокрема. Такими центрами стають Одеса, Київ, Катеринослав.

Початок діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (1839) сприяв появі на сторінках його друкованого органу – «Записок», – значної кількості історичних праць, в тому числі й археографічного спрямування. Вже в перші роки свого існування товариство гуртує навколо себе коло дослідників, які спеціально студіюють історію запорозького козацтва. У цьому напрямку дослідження історії починають активно працювати А.Скальковський (творчий доробок якого вже став предметом деталізованого огляду), М.Мурзакевич, В.Розанов (Гавриїл), О.Маркевич, П.Іванов, О.Флоровський, Є.Загоровський та ряд інших дослідників.

Наведемо ряд найбільш характерних публікацій подібного роду на сторінках «Записок». Так, предметом дослідження О.Флоровського стала участь депутатів від ВЗН в роботі Уложеної комісії 1767-го та наступних років. Дослідник детально проаналізував як тексти наказів від Війська в цілому, так і окремі законотворчі ініціативи запорозьких представників у Комісії, зокрема, «Представление» депутата М.Скапи, зроблене 23 липня 1768 р., в якому той виступав з поясненням укладу життя Війська Запорозького [1192, с. 365–377]. Безпосередньо до стосунків Коша й російського уряду звернувся інший

дослідник – Є.Загоровський – у своїй праці «Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти», опублікованій у XXXI томі часопису. В контексті розвитку російської територіальної політики в регіоні він проаналізував політику П.Румянцева щодо Запорожжя [1110].

Окрім суто аналітичних статей за темою дослідження на сторінках «Записок» з'явилося й чимало археографічних публікацій. Про активність діяльності членів Товариства на археографічному напрямку говорить той факт, що у тридцяти трьох томах його «Записок», виданих з 1844 по 1919 рік, було здійснено публікацію значної кількості документів, дотичних до соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

Зокрема, заслуговують на увагу ґрунтовні добірки документів (переважно з київського «древлехранилища», з фонду Київської губернської канцелярії), опубліковані А.Андрієвським [1070], П.Івановим [1115], В.Розановим (Гавриїлом) [1093], які за своїм потужним інформаційним потенціалом можуть прислужитися дослідникам багатьох тематичних аспектів запорозької історії.

Достатньо представницькими є й публікації документів, які стосувалися життєвого шляху окремих представників старшинської верстви Запорожжя часів Нової Січі: П.Калнишевського [1360, с. 35–47], С.Білого [1086–1087], О.Ковпака [1408, с. 462], М.Мартоса [1140], Г.Пластуна [1081] та ін. [1142]

Фактично, на сьогоднішній день сукупність аналітичних статей та археографічних публікацій вказаних дослідників становить органічно поєднане між собою ціле, яке слугує за основу наукових студій дослідникам, що займаються вивченням соціальної історії запорозького козацтва впродовж XVIII ст.

Проблеми соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. посіли чільне місце серед публікацій часопису «Киевская старина», який виходив з 1882 по 1907 рр. (в передостанній рік існування його було перейменовано на журнал «Україна»). Не буде перебільшенням сказати, що кожна поява в світ чергового числа «Киевской старины» ставала подією: наявність великої кількості історико-археографічних праць і аналітичних публікацій з досліджуваної

проблеми, здійснених М.Костомаровим, М.Максимовичем, В.Антоновичем, О.Лазаревським, О.Андрієвського, Л.Падалкою, В.Ястребовим та багатьма іншими дослідниками, не тільки ввела до наукового обігу велику кількість нових джерел та окреслила нові напрямки досліджень, але й стала свідченням зростання інтересу дослідницького й читацького загалу до різноманітних аспектів історії Запорозжя. За предметно-тематичним підходом усі публікації з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. на сторінках «Киевской старины» відносяться до кількох категорій: соціальні структури січової громади, соціальні рухи запорозького козацтва, історія повсякдення і персоналії.

Спробу визначити соціальну сутність запорозького козацтва, вказати на соціальні верстви «волості» з яких воно живилося впродовж усього свого історичного існування, окреслити шляхи соціального розвитку й напрямки трансформації січової громади зробив у своїй праці Л.Падалка. Основні положення роботи, які базуються на ґрунтовній джерельній базі (переважно нарративах) й історіографічному доробку попередників, є наступними: запорозьке козацтво по відношенню до козацтва українського є вторинною формацією, яка на фоні деяких специфічних умов свого утворення отримала певні, притаманні лише їй риси – несхильність до підтримання класичних форм сім'ї та напівкочовий спосіб життя [1413–1414].

Серед дослідників, які ставили собі за мету проаналізувати функціонування соціальних інституцій Запорозжя – потестарних, а також звичаєвого права та карної системи – слід відзначити роботи А.Д-ського [1308–1310] та О.Андрієвського [1074].

Найчисленніші публікації – з історії запорозького гайдамацтва, відносяться до трьох тематичних блоків: ті, які висвітлюють участь запорозців у Коліївщині 1768 р., з історії гайдамацького руху впродовж усього XVIII ст., і такі, що присвячені його окремим персоналіям. Серед публікацій першої групи своєю ґрунтовністю виділяється історичний нарис Я.Шульгіна, присвячений коліївському повстанню 1768 р. та участі в ньому січовиків [1199–1205]. Тій же

проблематиці було присвячено й публікацію, підготовлену М.Максимовичем і здійснену В.Антоновичем вже після смерті останнього. В її основу лягли документи з військово-похідної канцелярії фельдмаршала та президента Малоросійської колегії [1135–1137]. В цілому, можна констатувати, що участь запорожців у Коліївщині традиційно знаходилася в центрі уваги авторів-дописувачів «Киевской старины» впродовж усього часу функціонування часопису [1127; 1144; 1166; 1301]. Публікації другої групи – з історії запорозької гайдамаччини XVIII ст. в цілому (за тематичними рамками Коліївщини) – в «Киевской старине» не носять системного характеру та представлені серією заміток, повідомлень, переказом окремих архівних документів і публікаціями пісенного фольклору [1121; 1171; 1217–1218; 1319; 1356].

Стосовно персоналій запорожців-гайдамаків, чий життєвий шлях став предметом спеціальних розвідок, можна зауважити, що комплексні дослідження з цього приводу були відсутні. Фактично, упродовж кількох десятиріч по крихтах, від факту до факту, відбувалося накопичення документальних, наративних і фольклорних джерел, на підставі введення до наукового обігу яких робилися лише певні узагальнення. Слід сказати, що й самі історичні постаті діячів запорозької гайдамаччини, більшість з яких на той момент вже стали легендарними – це гайдамацькі ватажки Сава Чалий [1255; 1259; 1260; 1490], Марко Мамай [1239; 1351; 1345], Максим Залізняк [1258], Бондаренко [1447; 1486], Семен Гаркуша [1318; 1338] – як не найкраще сприяли збереженню постійного інтересу до своїх персон з боку дослідницького загалу.

Те ж саме можна сказати й по відношенню до козацьких старшин «військового рівня», які не були пов'язані з гайдамацтвом, та біографії яких було покладено в основу публікацій на сторінках «Киевской старины»: старшин ВЗН – Павла Глоби та Івана Головатого [1317; 1348]; запорозького й чорноморського старшини Антона Головатого [1251]; останнього кошового задунайських козаків-буткалів Йосипа Гладкого [1091]. Прикметною рисою цих

публікацій стало те, що постаті згаданих козацьких старшин розглянуто фактично на мікро-рівні, завдяки чому стає можливим зрозуміти краще зрозуміти мотивацію їх вчинків, досягнути роль соціальних зв'язків всередині козацьких громад запорожців, чорноморців і задунайців.

«Мікро-історичним» рівнем відзначаються й публікації Л.Падалки, Я.Новицького та В.Ястребова з історії запорозького повсякдення [1161, 1353–1354; 1503]. Попри їхні невеличкі обсяги, недооцінити їх інформаційний потенціал важко: подекуди лише подібні фрагменти документів або усних переказів старожилів є єдиними свідченнями стосовно цілих тематичних блоків соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

З появою наприкінці XIX – на початку XX століть в містах Південної України губернських архівних комісій, зокрема й Катеринославської, процес дослідження історії Південної України останньої чверті XVIII ст. набув археографічної, історичної та джерелознавчої єдності. Процес наукового пошуку конкретизувався появою на сторінках «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» великої кількості синтетичних археографічних праць і наукових розвідок із соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. таких дослідників, як В.Біднов [1466], О.Богуміл [1119], Я.Новицький [1163–1164] та інших. Окремо серед них слід відзначити доробок В.Біднова, який проаналізував напрямки розвитку запорозької спільноти після ліквідації ВЗН, дослідив подальшу долю конкретних представників запорозької старшини [1083–1085].

У контексті викладення матеріалу даного розділу не можна оминати увагою діяльності «української школи» в польській історіографії. Найбільш помітною постаттю в ній був Францішек Гавронський (Равіта-Гавронський) (1845 – 1930). Оскільки сам він походив із польської шляхти Правобережної України, його наукові інтереси були зосереджені на історії українсько-польських відносин. Звісно, що оминати проблему ролі запорозького козацтва в гайдамацьких рухах XVIII ст. на східних теренах тогочасної Речі Посполитої він не міг. Найбільш повно погляди Гавронського на сутність проблеми було

відображено в його двотомній монографії «Historya ruchow hajdamackich (w. XVIII)» [1521–1523], а також у ще кількох працях більш пізнього часу [1520]. Козаччина у його викладенні постає ніким не керованою і нікому не підконтрольною анархічною соціальною групою, схильною до руйнації усталених суспільних норм і відносин – усі історичні події та явища автор оцінював з позицій інтересів Речі Посполитої, про що відверто задекларував вже у вступі до праці [1521, с. II]. Попри значну ідеологічну ангажованість, до сильних боків історичних праць Гавронського слід віднести те, що побудовані вони переважно на актуалізованих самим автором архівних першоджерелах з таких відомих рукописних зібрань, як Бібліотеки Ягелонська та князів Чарторийських у Кракові, Бібліотека Оссолінських у Львові та інших. Використання ним збірок опублікованих документів і наративів характеризувалося переважанням джерел польського і єврейського походження [1521, с. XXI–XVI]. Базування на подібних тенденційних джерелах, у свою чергу, неминуче оберталось тенденційністю викладеного матеріалу, оскільки критичний аналіз джерела для Ф.Гавронського – метод знаний, але ж такий, до якого він вдавався виключно для критичного розбору документів, що походили «з протилежного боку». Так було у випадку з «золотою грамотою» імператриці Катерини II, нібито виданою нею на ім'я кошового отамана П.Калнишевського, курінних отаманів і полковників ВЗН з дозволом на винищення католиків та іудеїв [1522, с. 104–106]. Джерела ж, які походять з польського середовища, особливо від магнатерії і шляхти, для нього є абсолютно правдивими та такими, що заслуговують на повну довіру. Фактично, як історик Ф.Гавронський стояв на ідеологічних позиціях польської державницької школи та використовував методологічні засади класичного позитивізму XIX ст.

Початок XX ст. ознаменувався застосуванням марксистської теорії у різних галузях гуманітарного знання, в тому числі й у історичній науці. На практиці це конкретизувалося розглядом історичних процесів, насамперед крізь призму економічних відносин, характерних для конкретних періодів суспільного розвитку. Зі зміною суспільного ладу та встановленням нових

форм державності й суспільного устрою, марксистська доктрина перетворюється з початку 1920-х років на домінуючу, розпочавши, таким чином наступний – третій – період історіографічних студій і освоєння джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

Процес її поширення супроводжувався, з одного боку, органічним постанням генерації дослідників, які від самого початку творять спираючись на теорію формаційного підходу та класової боротьби, з іншого ж, змушеним пристосуванням до «вимог часу» істориків, творчість яких розпочалася задовго до радянзації. При цьому, значна частина дослідників (Я.Новицький, Д.Яворницький та ін.) у силу різних причин, обставин і мотивацій, взагалі відходять від студіювання історії запорозького козацтва, сконцентрувавшись на едиційній археографії.

Серед «дореволюційних» істориків, які не покидають, або ж, навпаки, долучаються до дослідження проблем, пов'язаних із соціальною історією запорозького козацтва, був і Дмитро Багалій (1857 – 1932), який у попередній історіографічний період приділяв певну увагу дослідженню питань постсічової колонізації колишніх Вольностей ВЗН в останній чверті XVIII ст. [1273–1274]. Оpubлікована в 1920 р. праця «Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку», стала своєрідним логічним підсумком попередніх студій [1269]. Попри свій відверто несамотійний характер – робота несе виразні сліди компіляцій з праць попередників (насамперед, А.Скальковського), їй притаманно й чимало новаторських рис, у тому числі й у сюжетній частині. Зокрема, Д.Багалій був одним із перших, хто розглянув урядову політику щодо уніфікації соціального устрою Запорожжя, у тому числі проаналізував хід та результати проведення перепису запорозького населення, здійсненого у другій половині 1775 р. генерал-поручиком П.Текелією на вимогу графа Г.Потьомкіна [1275, с. 31]. Крім того, новизна дослідницьких підходів Багалія проявилася в тому, що він чи не вперше подав безперервний нарис історичного розвитку степового краю,

зумівши показати запорозькі витoki основних форм громадського співіснування на його теренах упродовж кінця XVIII та початку XIX століття.

Поміж дослідників ранньої радянської доби, які зробили значний науковий внесок в дослідження історії запорозького козацтва, особливе місце належить Михайлові Слабченку (1882 – 1952). Наукові студії цього вченого були здебільшого присвячені дослідженню соціальних структур січової громади, її загальній соціально-економічній характеристиці, а також адміністративно-юридичному устрою Вольностей ВЗН. Переважна більшість праць Слабченка з історії Запорожжя, створених ним у 1920-х роках, була задумана як складова частина нарисів з соціальної, правової та економічної історії України ранньомодерної (пізньофеодальної) доби, що виходили в серіях «Матеріали до економіко-соціальної історії України» та «Феодалізм в Україні».

У порівнянні з рештою дослідників того часу, М.Слабченко найбільш ґрунтовно поставився до проблем аналізу соціального розвитку Запорожжя в XVIII ст. В одній з перших праць з запорозької тематики опублікованих М.Слабченком – «Соціально-правова організація Січі Запорозької» – вперше в вітчизняній історіографії було зроблено спробу дослідити соціальні структури Запорожжя з марксистських позицій, у тісному зв'язку з аналізом господарського укладу. До честі М.Слабченка, слід сказати, що йому вдалося уникнути спокус застосування вульгаризованих концепцій теорії «торгівельного капіталізму», які деякі його сучасники застосовували при дослідженні історії козацьких спільнот. Заслуговує на увагу докладний аналіз первинної складової соціального устрою Запорозької Січі – січового куреня – як соціальної, військової і промислової одиниці. Цінним і по-справжньому новаторським виглядає обґрунтування положення про перевагу інституції влади курінних отаманів («отаманії» за М.Слабченком) над кошовим отаманом за часів Нової Січі. Оригінальна концепція конфедеративного курінного устрою Січі, яку аргументовано довів учений, спиралася в своїй доказовій базі на численні документи з Архіву Коша, що зробило її практично невразливою для зовнішньої критики [1452].

З-поміж усього представницького наукового доробка цього дослідника найбільш повно розкрила проблему соціального устрою Запорозжя його праця «Паланкова організація Запорозьких Вольностей». Це стало можливим не тільки завдяки широкому використанню нових, у порівнянні з попередниками – А.Скальковським, Д.Яворницьким та ін., – методів дослідження (наприклад, широко вживаного ним компаративного аналізу), але й завдяки введенню до наукового обігу значної кількості джерел різної видової належності – справ Архіву Коша Нової Запорозької Січі, збірок вже опублікованих джерел вітчизняної і зарубіжної мемуаристики XVIII ст., врешті-решт, ґрунтовного історіографічного доробку тих же попередників [1464, с. 159–252].

Стосовно новаторських підходів у методах дослідження М.Слабченка, слід наголосити на тому, що він одним із перших порівняв між собою процеси соціального розвитку Запорозжя із синхронними процесами на сусідніх українських (російських і польських), кримських (османських) землях, використавши нові для тогочасної української історіографії ідеї стосовно взаємовпливів між соціальними структурами та господарськими типами. Виходячи з цього, соціальний устрій Запоріжжя Слабченко трактував як «тип мусульманського феодалізму». До подібних висновків його призвів аналіз потестарних структур на Запоріжжі, специфіка яких, на його думку, була прямо пов'язана з переважанням у запорозькій економіці традиційних екстенсивних форм господарства – скотарства та рибальства [1464, с. 178].

Загалом, перейшовши на методологічні засади марксизму, М.Слабченко відкинув погляди на егалітарний характер соціального устрою Запорозжя, натомість відстоюючи думку про його трансформацію впродовж XVIII ст. під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. У порівнянні з формально державницьким підходом А.Скальковського, романтизованими схемами Д.Яворницького, особливо помітна цінність нової схеми історика.

Спробу переосмислити праці своїх попередників, ввести до наукового обігу нові джерела та по-новому осмислити соціально-економічну історію Запорозжя в ці ж роки зробив ще один український радянський науковець –

Михайло Кириченко, – який у своїй монографії «Соціально-політичний устрій Запорозжя XVIII століття» значну увагу приділив висвітленню проблем соціальної історії запорозького козацтва [1327].

Оскільки цей історик відносив себе до науковців «нової формації», свою головну мету і завдання він вбачав не тільки в тому, аби якомога повніше реконструювати плин соціально-економічних процесів на Запорозжжі, але й у нищівній критиці своїх попередників. Зокрема, М.Кириченко вельми жорстко розкритикував свого старшого колегу, на той час вже академіка, Д.Яворницького, за відсутність у його працях цілісної концепції соціально-економічної історії Січі, а О.Єфименко закидав ідеалізацію запорозької історії, оспівування нею удаваної егалітарності Запорозжя та заперечення соціального розшарування всередині січової громади [1327, с. 12-15, 20–25].

Подібно до переважної більшості істориків-марксистів, М.Кириченко був зятим апологетом формаційної теорії розвитку суспільства й, відповідно, намагався будь-що апробувати її на запорозькому матеріалі. На його думку, за часів Нової Січі, а саме, з другої половини XVIII ст., саме завдяки розвитку капіталістичних відносин в економіці відбулася докорінна зміна політичних засад існування Запорозжя та його соціального устрою. Захопившись економічною складовою марксистської доктрини, М.Кириченко цілковито відкидав (а часом свідомо не звертав на них уваги) позаекономічні чинники трансформації традиційного соціального устрою запорозького козацтва, зокрема, таких, як втрата теренами Запорозжя рис прикордонної території, неможливість для козацтва вести споконвічний спосіб життя та його змушену переорієнтацію від здобичництва.

До сильних сторін роботи М.Кириченка слід віднести здійснений ним ретельний аналіз процесів перетікання колишньої запорозької старшини до російського дворянства шляхом нобілітації після 1775 р. Побудована на широкому фактичному матеріалі, в тому числі й на документах з Архіву Коша, відповідна тематична розвідка фактично започаткувала собою традицію наукового дослідження запорозької складової південноукраїнської гілки

російського дворянства. Разом із цим, включення старшинської частини колишніх січовиків у процес нобілітації він пояснював виключно бажанням запорозької старшини зберегти за собою власні зимівникові господарства, зображувані ним мало не як прообраз пізніших дворянських маєтків Новоросії. Тут не можна не відзначити певну хибність згаданих схем, оскільки переважна більшість нобілітованих запорозьких старшин до самого отримання офіцерських чинів не мала значних земельних володінь, у масі своїй отримавши великі земельні пожалування значно пізніше – наприкінці 1770-х і на початку 1780-х років [1284, с. 161–170]. Знову ж таки – позаекономічні фактори, які спонукали колишніх січовиків прагнути російського дворянства: традиційне віднесення себе запорожцями до шляхетської (лицарської) частини тогочасного українського суспільства; щире бажання частини старшин і надалі «відбувати козацтво», як характерна складова запорозького етосу й т. ін., залишилися поза увагою цього дослідника як чинники не матеріалістичного, а ідеалістичного гатунку.

Серед загалу праць, присвячених запорозькій історії, час появи яких відноситься до 1920 – 1930-х років, винятковим явищем видається ґрунтовна стаття Олександра Рябініна (Рябініна-Скляревського) (1878 – 1942) – «Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття». Ця робота свого часу мала вийти серед решти статей збірки «Полуднева Україна» (1931), укладеної членами комісії з дослідження історії Степової (Полудневої) України Соціально-економічного відділу Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), очолюваної академіком М.Грушевським, однак, через низку причин ідеологічного характеру її так і не було надруковано [1482]. Майже через сімдесят років ця робота стала надбанням широкого наукового загалу завдяки републікації, здійсненій одеськими істориками Г.Малиноюю та І.Сапожніковим – дослідниками життя та творчості О.Рябініна [1438 с. 83–178].

Попри те, що О.Рябінін достатньо пізно обрав історію запорозького козацтва за галузь своїх наукових досліджень, наявність кількох вищих освіт

і досвід попереднього створення аналітико-синтетичних праць з військової історії та археології, дозволили йому достатньо швидко розібратися в специфіці проблеми [1359, с. 16–18, 23, 67–68]. До цього слід додати те, що він тривалий час був працівником Одеського крайового архіву та головним упорядником опису фонду Архіву Коша Нової Запорозької Січі, який на той час зберігався там, достеменно знання змісту документів будь-якої із справ зазначеного фонду стало запорукою гарантованої якості написаної ним статті [1076].

Стосовно сюжетів, присвячених соціальній історії запорозького козацтва: О.Рябінін надзвичайно детально охарактеризував найбільш прикметні риси запорозького гайдамакування впродовж усього XVIII ст. Так, він спробував проаналізувати весь комплекс чинників – соціальних, релігійних, політичних, економічних та ін., які мали важелі впливу на розвиток цього явища. Також ним було розглянуто біографії конкретних запорожців – ватагів і рядових гайдамаків, вказано на існування сталих соціальних мереж, які поєднували в єдине ціле гайдамакуючу сірому з статечною військовою старшиною, духовенством православних монастирів і заможними козаками-зимівчанами [1438, с. 90–94].

Досліджуючи зародження олігархічних старшинських кланів, які починаючи з 1750 х років утворюються на Запоріжжі, дослідник проаналізував біографії представників військової та паланкової старшини ВЗН за Нової Січі – кошових отаманів Ф.Шишацького, І.Малашевича та його братів, Я.Ігнатовича, Г.Лантуха, П.Калнишевського та ін. При цьому О.Рябініним було реконструйовано схеми родинних, кумівських, дружніх і службових зв'язків згаданих осіб, зображено їх роль у діяльності механізмів перетворення власної політичної влади на Січі на владу економічну і навпаки [1438, с. 151–159].

Отже, можна стверджувати, що дослідження О.Рябініна в площині соціальної історії запорозького козацтва часів Нової Січі фактично окреслило напрямки подальшого наукового пошуку для його наступників: студіювання напрямків трансформації потестарних структур на Січі; персоналістика

запорозької старшини; аналіз соціальних мереж усередині січової громади (в тому числі й на рівні мікрогруп). Дослідження ці базувалися на введенні до наукового обігу великої кількості джерел (перш за все біографічного характеру) з Архіва Коша Нової Січі. Мінімізована ідеологічна ангажованість автора та використання «м'яких форм» обов'язковою для всіх у ті роки марксистської економічної теорії робили його роботу взірцем для наслідування. Однак наслідувати її виявилось практично неможливим в умовах партійного диктату в історичній науці. Репресії влади по відношенню до самого О.Рябініна та його смерть в сталінських таборах стали прямим підтвердженням цього [1359, с. 29].

З-поміж істориків тієї доби, які займалися дослідженням соціальної історії запорозького козацтва, особливе місце займає постать Наталії Полонської-Василенко (1884 – 1973). При цьому, роботи з історії Запорожжя часів Нової Січі становлять лише частину її наукової спадщини, присвяченої історії Південної України XVIII ст. в цілому [1417; 1418; 1419; 1420; 1422; 1423]. Розпочавши займатися «історією Новоросійського краю» ще за Російської імперії, дослідниця в умовах історіографічної ситуації часів українізації гуманітарної сфери в УСРР вдається до переосмислення власного наукового досвіду і концепцій. Широкомасштабна урядова колонізація південноукраїнського регіону, яка розпочалася після 1775 р., з початком 1920-х років перестає сприйматися нею (скоріше, не щиро, а вимушено), як цивілізаторська місія з боку імперії. Натомість наголос робиться на розграбуванні «запорозької спадщини» новими господарями краю, наступі на споконвічні свободи його козацького населення, насадженні феодальних порядків. Звідси логічно витікає інтерес до попереднього – запорозького – періоду в історії краю, який і стає предметом наукових студій Н.Полонської-Василенко [1480]. Справу полегшувала й та обставина, що ще у 1915 – 1916 рр. дослідниця тривалий час працювала в центральних архівосховищах імперії у Москві (Архів Головного Штабу та Архів Міністерства іноземних справ), та місцевих – Катеринославі та Сімферополі (архіви губернських правлінь) – та

мала в своєму розпорядженні значну кількість матеріалів, які стосувалися, в тому числі, й історії запорозького козацтва [1427, с. 41–49].

Попри те, що наукові симпатії вченої від цього часу переходять на бік Запорожжя, вона була далекою від ідеалізації січового періоду та романтичних поглядів на запорозьку минувшину. Оскільки наукова платформа вченої формувалася під сильним впливом матеріалістичних засад наукової школи М.Довнар-Запольського (ученицею якого вона й була), то дослідження Н.Полонською-Василенко соціальної історії Запорожжя мало базуватися на з'ясуванні комплексу економічних (перш за все) й політичних чинників, які впливали на трансформацію соціального устрою населення Вольностей ВЗН впродовж XVIII ст.

Першою з робіт Н.Полонської-Василенко, присвячених історії запорозького козацтва, стала ґрунтовна праця «З історії останніх часів Запоріжжя» (1926). В центрі уваги – соціальні зміни, що відбулися в останнє десятиріччя існування Січі [1416]. На думку вченої, в цей час відбувається розшарування козацького загалу на три категорії: капіталістів – старшин, пролетарів – сіроми та прошарку середняків – володарів дрібних зимівників. Поява великих капіталів і земельних володінь у представників олігархічної верхівки, згідно цих теоретичних викладок, передувала узурпації влади старшиною влади на Січі. В цих постулатах сповна відбилася спроба апробації на матеріалах запорозької історії марксистської тези про первинність матеріальної основи – базису, відносно ідеологічної надбудови у вигляді політичних інституцій. Разом із цим, це не сповна відповідає дійсності, оскільки свідчення мемуаристів-сучасників дають підставу для твердження про те, що на початку 1760-х років, навпаки, відбувається конвертація старшиною своєї політичної влади у владу економічну, причому походження перших великих капіталів – П.Калнишевського, М.Касапа, І.Чугуївця, В.Пишмича, І.Глоби – мало здобичницький характер, коли кошти, отриманні від потурання гайдамацьким виправам на прикордонні, спрямовувалися на розбудову зимівникових господарств [543, арк. 13, 16 зв].

Констатуючи наявність розколу всередині власне «лицарської» громади дослідниця робить спробу окреслити шляхи розвитку іншої соціальної верстви населення Вольностей – посполитих, або військових підданців. Визначаючи шлях її формування, історик використала відомості про збитки, заподіяні запорожцями поселенцям гусарських й пікінерських поселених полків у 1767 – 1774 рр., складені Новоросійською губернською канцелярією. Згідно з Н.Полонською-Василенко, впродовж згаданого періоду Кіш перевів на свої землі та оселив у якості підданців 3901 особу (3405 чоловіків та 496 жінок) [1416, с. 292]. Зауважимо, що тут дослідниця вочевидь використала неповні, проміжні, відомості, оскільки за зведеною відомістю, станом на початок 1775 р. кількість військовослужбовців, їх заступників («заступающих») і фаміліатів та гусарських і пікінерських поселених полків, а також поміщицьких підданців, загітованих або силоміць переведених запорожцями на поселення до Вольностей, сягнула більш значної кількості: самих лише чоловіків – 5374 (2881 у Єлисаветградській провінції і 2493 у Катерининській провінції Новоросійської губернії) [717, арк. 35-35 зв].

У своїх наступних працях, присвячених історії запорозького козацтва, які були написані в 1930-х роках, вчена продовжує розвивати тезу стосовно розвитку на Запоріжжі капіталістичних відносин, що спричиняло соціальне розшарування всередині козацтва. Ретельне опрацювання фондів Дніпропетровського крайового архіву надало в розпорядження Н.Полонської-Василенко представницький комплекс документів, які походили з архівів Азовської і Новоросійської губернських канцелярій за період після 1775 р.

Особливу увагу дослідниці привернули матеріали стосовно репресій російського уряду по відношенню до старшин, що брали участь «в буйстве Коша», зокрема ті з них, які стосувалися конфіскації зимівників та всього майна у військових старшин – П.Калнишевського, І.Глоби, П.Головатого та ін. Проаналізувавши розлогі описи численного старшинського майна, Н.Полонська-Василенко не тільки обґрунтувала свої попередні тези стосовно соціальної диференціації всередині січової громади, але й на конкретних

прикладом описала процес люксерізації побуту запорозької старшини в останні роки існування Запоріжжя [1418, с. 195].

Разом із цим, висновки дослідниці стосовно способів накопичення предметів розкоші серед старшинського майна, на нашу думку, є дещо поверхневими, оскільки їх походження Н.Полонська-Василенко пов'язувала виключно з економічною діяльністю зимівникових господарств, не враховуючи обставин війни з турками, яка щойно закінчилася з її широкими можливостями швидкого збагачення за рахунок захоплених у турок і татар трофеїв (це стосується не тільки предметів розкоші, але й головного мірила статку в Степу – худоби) [1109].

Явним перебільшенням виглядає й теза Н.Полонської-Василенко стосовно того, що в останні два десятиріччя існування ВЗН постає «тип заможного поміщика» – запорозького старшини, який володіє великим зимівником-латифундією [1424, с. 29–30], та є представником торгівельної буржуазії – «заможної кляси нових запорізьких дідичів» – згідно її власного вислову [1418, с. 199–201]. Проголошуючи появу поміщиків із старшин, на догоду власним концепціям Н.Полонська-Василенко не акцентує на тому, що попри значну концентрацію матеріальних цінностей в руках конкретних осіб, зимівниковим господарствам подібного типу все ж таки не були притаманні основні риси поміщицьких господарств. Більш того, характер соціальних відносин в зимівниках навіть великих старшин носить багато рис не стільки капіталістичного, скільки патріархального характеру: його мешканці часто були пов'язані між собою системою міжособистісних стосунків, традиційних для Запоріжжя – вони є родичами (кровними та духовними), «товаришами» господаря, а не просто наймитами чи підсусідками. Методи позаекономічного примусу практично не знані в системі соціальних взаємин у зимівнику-латифундії: серед них можна хіба що згадати використання праці полонених (наприклад, тих же волохів), та й те не носить жорсткого характеру, а містить чимало рис патріархального рабства – вже після кількох років, проведених на

зимівнику полонені (особливо ті, хто сповідував православ'я, або прийняв його) отримують волю та володіють власним майном [225, арк. 25–26 зв].

Попри певні викривлення в оцінках процесу соціального розшарування на Запорозжі за Нової Січі, спричинених занадто ретельним слідуванням «букві» марксистської доктрини, студії Н.Полонської-Василенко вирізняються не тільки ґрунтовністю, але й послідовністю, бажанням дослідити будь-яке явище чи процес на всіх етапах його розвитку. Саме з таких позицій слід розглядати звернення до теми про подальшу долю запорозької старшини після 1775 р., зокрема про влиття її до лав російського дворянства, приєднання до земельних роздач та участь в поміщицькій колонізації краю [1426, с. 91].

Отже, підсумовуючи все сказане вище, ми можемо констатувати, що попри присутність певної складової кон'юнктурності у зверненні до наукових студій з історії запорозького козацтва, Н.Полонська-Василенко, завдяки добрій обізнаності з джерельною базою дослідження, зуміла створити низку оригінальних наукових розвідок, присвячених соціальній історії січової громади в останні десятиріччя її існування. В цілому, праці вченої з даної проблематики, які цілковито вписалися в тогочасний історіографічний процес, попри певну ідеологічну ангажованість й концептуалізм, відзначаються системністю підходів, високим рівнем аналітичності, логічністю висновків.

У цілому традиція дослідження соціальної історії запорозького козацтва, з початку 1930-х років, навіть у порівнянні з уже згаданими роботами, усе більше базується на визнанні домінанти класового підходу в оцінці історичних подій та явищ. З метою доведення концептуальних положень поширюється практика вибіркового формування джерельної бази історичного дослідження: «незручні» документи, які прямо не підтверджують або взагалі спростовують положення про наявність соціального розшарування та класової боротьби всередині суспільства, «не помічаються» й замовчуються. В оцінці соціальних рухів – того ж гайдамацтва – всередині запорозького козацтва, на перший план висувається все та ж складова класової боротьби між експлуататорами й експлуатованими [1470, с. 100–119]. Показовим є те, що подібний підхід

застосовується не тільки у власне історичній науці, але ж і при створенні археографічних публікацій [1305]. При цьому це стосується усіх проблемно-тематичних публікацій з історії південноукраїнського регіону в XVIII ст. Як з'ясував у своєму фундаментальному дослідженні професор А.Бойко, наслідком цього стала зміна принципу відбору документів, через що було порушено критерії представництва в узагальнюючих документальних збірках документів [1285, с. 33].

Класичним взірцем подібного підходу стали роботи Володимира Голобуцького (1903 – 1993). В контексті дотримання марксистської методології, автор звертав свою увагу майже виключно на дослідження соціально-економічної історії. Зокрема, В.Голобуцький досліджував різноманітні питання соціальної історії запорозького козацтва у багатьох своїх роботах: проблеми соціального розшарування в козацькій громаді, еволюцію традиційного соціального устрою, персоналії запорозького гайдамацтва [1289; 1290; 1292; 1293].

Найбільш повно та опукло погляди цього історика на соціальну складову запорозької і чорноморської історії було викладено в його роботах «Черноморское казачество» (1956) та «Запорозька Січ в останні часи свого існування» (1961). Певна хронологічна невідповідність часу виходу в світ зазначених праць та досліджуваних у них історичних періодів пояснюється тим, що перша частина життя історика була пов'язана з Кубанню, і студіювати історію запорозького козацтва вчений розпочав з середини 1940-х років: тобто, до вивчення січової історії він приходить через дослідження чорноморської минувшини [1294].

Перша зі згаданих робіт є тим цікавішою, що перший з шести її розділів автором було присвячено висвітленню соціально-економічного розвитку Запорожжя в другій половині XVIII ст., тобто в останню чверть століття існування Нової Січі. Це дало йому змогу простежити процеси трансформації і подальшого розвитку запорозького соціуму впродовж усього XVIII ст. Втім, плин історичного розвитку запорозького козацтва для В.Голобуцького є цілком

зрозумілим і заздалегідь визначеним – як сам він наголошує вже в першому абзаці своєї монографії, вже у вступі: «в результаті розвитку товарно-грошових відносин, намітилися помітні риси розкладу феодално-кріпосницьких відносин; ... козацька старшина, яка спромоглася на той час перетворити значну частину козацтва та селянства на своїх підданців, намагалася здобути від царського уряду зрівняння себе в правах з російським дворянством; ця вимога виходила з намагання забезпечити собі умови для ще більшого закріпачення народних мас...» [1290, с. 5]. Відповідно до цього, будь який історичний факт інтерпретується В.Голобуцьким виключно в такий спосіб, щоб підтвердити вже задекларовану концепцію. У результаті, будь яка подія соціального характеру засвідчує факт нещадної експлуатації когось кимось. При цьому часто у ролі експлуататорів виступають не тільки запорозькі старшини, але й рядові козаки. Часто це приводить просто-таки до абсурдних за своєю логічністю і абсолютно неетичних викладок: так, наведені ним факти привезення січовиками на Запорожжя малолітніх хлопців – племінників, хрещеників, сиріт і т.п. – автор пояснює виключно бажанням «підмовників» отримати дешеву робочу силу. Вікова традиція, родинні зв'язки та й просто акт доброї волі та бажання допомогти, ним до уваги не беруться [1290, с. 32–34].

Разом із цим, слід відзначити, що як документалісту, В.Голобуцькому не було рівних ані серед його попередників, ані серед сучасників. Фронтальна евристика фондів Кубанського крайового архіву, здійснена свого часу, прислужилася вченому в майбутньому, коли він стає науковим співробітником Інститут історії АН УРСР, та приступив до роботи з фондом Архіву Коша Нової Запорозької Січі в ЦДІА УРСР. Широко використовуючи ретроспективний метод, вчений спромігся не тільки з'ясувати детермінуючі фактори пізньо-січового та ранньо-чорноморського періодів запорозької історії, але й накопичити гігантську кількість фактажу для обґрунтування положень, які висувалися ним в його дослідженнях. Кожна сторінка його монографічних досліджень – це переказ та аналіз кількох історичних подій, це десятки дат, прізвищ та географізмів. Однак, подібний стан речей мав і зворотній бік – як

відзначають дослідники його спадщини, роботи В.Голобуцького були настільки густо насичені документальними відомостями (адже головним для дослідника було нагромадити якомога більше історичних фактів для підтвердження задалегідь визначених висновків), що поява численних фактичних помилок була справою просто неминучою [1285, с. 35; 1290, с. 102, 114].

Фактично, В.Голобуцький був першим з українських істориків, хто ще за сталінських часів, у 1940 – 1950-х роках зважився відновити дослідження соціальної історії запорозького козацтва, не злякавшись бути звинуваченим в буржуазному націоналізмі. Звісно, що за це довелося суворо дотримуватися марксистських методологічних засад. Попри те, що роботи цього історика й сьогодні вражають надзвичайно представницькою джерельною базою, комплексністю підходів у аналізі соціальних структур запорозького/чорноморського козацтва, його роботи усе ж таки несуть на собі відбиток спрощеного соціологізму, притаманного більшості праць цього історіографічного періоду. Очевидно, що це чудово усвідомлював і сам історик, оскільки з середини 1980-х років, щойно послаблюється ідеологічний контроль партії над історичною наукою, погляди дослідника зазнають певної еволюції: у підготовленому ним незадовго до смерті до перевидання варіанті праці «Запорозьке козацтво» В.Голобуцький спробував по-новому осмислити роль і місце запорозького козацтва в системі функціонування українського етносоціуму впродовж XVIII ст. [1295].

Науковий доробок Олени Апанович (1919 – 2000) з історії запорозького козацтва, здебільшого, стосується військового аспекту. Це цілком закономірно, оскільки розглядові участі запорожців у російсько-турецьких війнах XVIII ст., їх ролі в обороні українських земель було присвячено кандидатську дисертацію дослідниці, захищену нею в 1949 р. [1266]. Попри те, що впродовж наступних років вчена також переважно розробляла воєнну тематику [1267], серед її робіт чимало й таких, які стосувалися соціальної історії Запорожжя: зокрема, вона комплексно проаналізувала причини ліквідації російським урядом ВЗН [1268]. З часів отримання Україною

незалежності О.Апанович все більше звертається до вивчення соціального становища запорозького козацтва [1270], його персоналій [1271]. Джерельну базу історичних досліджень О.Апанович становили, перш за все, справи фонду № 229 та деяких інших профільних фондів ЦДІАК України (ф. 51,52, 59 та ін.): дослідниця цілком заслужено вважалася одним із кращих знавців справ Архіву Коша Нової Запорозької Січі – саме з-під її пера вийшла оглядова стаття, яка розкривала інформаційний потенціал документів фонду [1269].

Оглядаючи дослідницьку тематику робіт українських радянських істориків післявоєнної доби, не можна не згадати історичні й археографічні публікації з історії гайдамацького руху. Специфічною прикметою їх появи, притаманною традиціям радянського суспільства в цілому, було те, що найбільша кількість робіт з даної проблематики з'являлася напередодні та в роки чергових ювілеїв (180, 200, 210 років) найбільш відомого з гайдамацьких повстань – Коліївщини 1768-го року [1304; 1306; 1357; 1477]. Увага радянської історичної науки до цієї історичної події була не випадковою, адже саме Коліївщина майже ідеально підтверджувала основну концепцію оцінювання гайдамацьких рухів: вони нібито носили яскраво виражений класовий характер, були інтернаціональними за своєю природою та за кінцеву мету ставили вивільнення Правобережної України з-під польського панування та возз'єднання її з братнім російським народом [1512]. Відповідно до цього пояснювалася й роль запорозького козацтва в гайдамаччині: найбільш бідніші його верстви – сірома – свідомо очолювали боротьбу селянських мас, з яких самі й походили. Традиційно замовчуваними й табуйованими при цьому були такі іпостасі гайдамакування як здобичництво, його релігійне забарвлення, прояви ксенофобії.

Археографічна складова процесу висвітлення історії гайдамацтва характеризувалася, з одного боку, введенням до наукового обігу шляхом публікації значної кількості архівних першоджерел – лише в збірці «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» налічувалося 243 документи (із загальної кількості 317), опублікованих вперше, з іншого ж, публікації підлягали тільки ті з документів, які стовідсотково відповідали концепції

гайдамацького руху як прояву класової боротьби бідніших категорій козацтва і селянства з визискувачами – орендарями та феодалами. Розлогі передмови, примітки та коментарі до документів, які публікувалися, від самого початку визначали характер гайдамацьких рухів – документи ж мали лише проілюструвати заздалегідь визначені висновки [1094; 1182; 1194].

Присутність окремих сюжетів, пов'язаних із соціальною історією запорозького козацтва XVIII ст., поза історією соціальних рухів в працях окремих радянських істориків пояснювалася тим, що вона розглядалася ними як складова більш широких історичних процесів, насамперед, процесу внутрішньої колонізації південноукраїнського регіону. Серед розвідок, присвячених дослідженню даної проблеми, необхідно згадати праці О.Дружиніної та В.Кабузана.

Найбільш повно погляди О.Дружиніної на проблему взаємовідносин запорозького населення з урядовими структурами імперії представлено у двох її роботах, присвячених знаковому в історії краю Кючук-Кайнарджийському мирному договору 1774 р. та історії імперської колонізації Північного Причорномор'я в останній чверті XVIII ст. [1315–1316]. Прикметною рисою авторської позиції було те, що роль запорозького козацтва в соціальному устрої Російської імперії напередодні ліквідації Січі розглядалася виключно з позицій державних інтересів: примиренська політика царизму стосовно запорожців за Нової Січі пояснювалася необхідністю їх використання в боротьбі з Османською імперією, подальше ж існування ВЗН видавалося справою проблематичною через великий ступінь автономії, яким користувалося воно в абсолютистській імперії [1315, с. 35–36]. Стосовно джерелознавчого аспекту досліджень О.Дружиніної, можна стверджувати, що її працям притаманне нагромадження великої кількості фактажу, що, однак, було характерним для більшості дослідників тієї доби. Особливий акцент авторкою зроблено на введенні нею до наукового обігу нових документів, до того часу не актуалізованих, документів з центральних архівосховищ – нинішніх

Російського державного військово-історичного-архіву, Архіву зовнішньої політики Російської імперії та ін.

Праці В.Кабузана, які лежать в площині історичної демографії, подібно до праць О.Дружиніної, лише побіжно торкаються запорозької проблематики. Засновані на матеріалах ревізій, церковного та адміністративно-поліцейного обліку з центральних архівосховищ колишнього СРСР (нинішні РГАДА, РГВИА та РГИА), вони, насамперед, ставили собі за мету з'ясувати чисельний, соціальний та національний склад населення регіону. В контексті соціальної історії запорозького козацтва цікавими є спостереження автора за процесами перетікання колишніх запорожців, які опинилися після 1775 р. в стані міщан, державних поселян і поміщицьких підданців, назад, у козацький стан, після заснування Чорноморського війська та переселення його на Кубань [1321].

Серед зарубіжних дослідників, які в другій половині ХХ ст. торкалися проблем соціальної історії запорозького козацтва, слід відзначити представників польської історичної науки. З-поміж праць польських істориків тієї доби своєю інформативністю виділяється аналітична стаття творчого тандему Антонія Подрази та Емануеля Ростворовського, яка супроводжує підготовлену ними до друку археографічну публікацію документів до історії запорозького гайдамакування, з рукописних збірок Бібліотеки Чарторийських в Кракові [1234]. Згідно з домінуючими ідеологічними настановами, до яких не можна було не прислухатися в тогочасній історіографічній ситуації, ці два історики потрактували гайдамацький рух на Правобережжі, керований запорожцями, виключно як прояв антифеодальної боротьби народних мас з експлуататорами, нівелюючи в передмові ті інформаційні шари, опублікованих ними джерелах, які прямо не підтверджували чи то спростовували цю тезу.

Наступною, за часом появи, слід згадати роботу Лешека Підгородецького «Sicz Zaporoska», в якій визначено джерела наповнення запорозького козацтва та розглянуто питання стосовно запорозького гайдамацтва ХVІІІ ст. Попри свій компілятивний характер, – в процесі її написання автор, здебільшого, використовує вже опубліковані праці польських і українських радянських

істориків, не вводячи до обігу будь-скільки значної кількості актуалізованих ним особисто архівних першоджерел, – згадана праця цікава як така, що демонструє зростання інтересу польського наукового загалу та широких кіл громадськості до драматичних подій спільної історії [1517].

Розгляд питання стосовно участі запорозького козацтва в соціальних рухах на східних землях ранньомодерної Речі Посполитої продовжили монографії знаного польського історика Владислава Серчика, присвячені історії гайдамаччини [1524–1525]. В останній з робіт – «Hajdamacy» – автором було подано розгорнутий нарис гайдамацьких рухів упродовж усього XVIII ст., показано безперервність їх традиції починаючи з часів Хмельниччини, висвітлено ведучу роль січовиків у гайдамацьких ватагах у зазначений час. В.Серчик продовжив розпочатий його попередниками процес актуалізації неопублікованих до того часу першоджерел з архівосховищ ПНР, в першу чергу – з рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові. Заслуговує на увагу й той факт, що цей дослідник спромігся долучити й значну кількість документів з фондів ЦДА УРСР у Києві і Львові, тим самим не тільки розширивши джерельну базу дослідження, але й започаткувавши в польській історіографії традицію критичної оцінки запорозького гайдамацтва, базованої на інформації джерел різного походження (фактично, з обох ворогуючих сторін) [1524, с. 438–439].

Певну увагу введенню до наукового обігу нових комплексів джерел з соціальної історії запорозького козацтва в повоєнні часи приділили й югославські дослідники. Особливо слід відзначити працю історика-архівіста Лазара Челапа, присвячену висвітленню обставин оселення частини запорозьких козаків на теренах сучасної Воєводини у другій половині 1780-х років. Попри те, що робота має переважно описовий, фактографічний характер, саме у ній вперше було звернуто увагу дослідників на потужний інформативний потенціал фонду № 430 Хорватського державного архіву – «Slavonska generalkomanda» та використані окремі документи за темою дослідження [1529].

З кінця 1980-х років, внаслідок лібералізації гуманітарної складової суспільного життя, в УРСР розпочинається новий етап дослідження різних аспектів історії запорозького козацтва, який триває й донині. Характерною прикметою цього періоду стало переважання розвідок загального, інформативного характеру, в яких у самих загальних моментах висвітлювалася історія запорозького козацтва: в практичній площині це виявляється в появі збірок статей за матеріалами конференцій, які на короткий час стають надзвичайно популярною складовою наукового процесу. Крім цього, велика увага приділяється републікації творчого доробку таких корифеїв вітчизняного козакознавства, якими були М.Костомаров [1332–1337], В.Антонович [1262–1265], Д.Яворницький [1499–1501] – цю почесну місію беруть на себе творчі колективи Археографічної комісії та Інституту історії АН УРСР.

Згодом, з отриманням Україною незалежності, з початку 1990-х років у Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі постають регіональні наукові центри з вивчення історії запорозького козацтва. Пошук нових підходів до вивчення історичної дійсності, характерний для сучасної української історичної науки, спричинив увагу вітчизняних дослідників до проблеми людини в історії, до соціальної історії та мікроісторії, історії повсякдення та традиційних етологічних систем окремих соціальних груп. Період упродовж останніх двадцяти років характеризується активізацією історичних студій та археографічної роботи, конкретизувалося появою праць Г.Швидько [1197–1198; 1482], Ю.Мицика [1150–1152], В.Горобця [1298–1299], С.Абросимової [1072–1073], А.Бойка [1283; 1286], О.Бачинської [1277; 1279], І.Сапожнікова [1439; 1441], С.Могульової [1404], О.Олійника [1411], І.Синяка [1444–1445], В.Грибовського [1167; 1302], Т.Кузик [1339], О.Кузьмука [1341–1343], Н.Ченцової [1475], Н.Швайби [1479; 1481] та автора даного дослідження [1153–1158; 1167; 1362–1403] з проблем, присвячених дослідженню джерельної бази соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

Отже, можна стверджувати, що конкретні напрямки дослідження соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. зумовили опрацювання науковцями відповідних тематиці комплексів джерел.

Цілком очевидним є той факт, що поширений протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. офіційний погляд на запорозьке козацтво як на деструктивну, анархічну силу, визначив як представництво, так і характер джерельної бази досліджень. Зокрема, дослідницька увага приділялася джерелам, які було випродуковано органами центральної влади – головним об'єктом історичних, археографічних та джерелознавчих студій ставали актова документація та матеріали офіційного листування.

Не підлягає сумніву те, що виникнення національних традицій історіописання та започаткування українських наукових шкіл в історичній науці, «народницьких» за своїм спрямуванням, у другій половині XIX ст. активізували процеси наукового пошуку та сприяли значному розширенню джерельної бази. Відповідно до цього, дослідники масово звертаються до джерел особового походження – тих, які містять інформаційний шар, що відображає індивідуальний досвід творення історії на рівні пересічних фігурантів цього процесу.

Закономірним результатом поширення марксистських теорії та практики в суспільних науках з початку та впродовж усього XX ст. стала активізація досліджень із соціально-економічної історії. Збереження позитивістських дослідницьких практик сприяло розширенню джерельної бази досліджень за рахунок джерельних комплексів, до того часу актуалізованих неповною мірою. Характерною прикметою часу став також вибірковий підхід до джерел, їх фільтрація.

Відтак, у результаті подібних, однобічних підходів до вивчення проблеми сформувався усталений комплекс актуалізованих джерел, що перетворився на традиційну джерельну базу всіх досліджень з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. Решта джерел залучалася безсистемно, у вигляді вкраплень окремих документів, використаних поза контекстом їх генетичних витоків і

логічно-інформативних зв'язків. Розширення потенційної джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. в історіографії було ускладнено абсолютизацією історіографічного засвоєння історично сформованих, цілісних корпусів джерел з історії Запорожжя.

1.2. Теоретичні засади та методи дослідження

Вибір теоретичних засад та конкретних методів дослідження було зумовлено тим фактом, що джерелознавство, яке саме по собі є особливим методом гуманітарного пізнання, як особлива дисципліна постало, перш за все, в рамках методології історичного дослідження. Оскільки проблеми походження, функціонального призначення, достовірності джерел досліджуються не лише в історичних науках, але й в більш широкому колі гуманітарних досліджень, то джерелознавство вдосконалює свої методи і пізнавальні засоби відповідно до спільних принципів гуманітарного пізнання. Відтак, методологія джерелознавства характеризується системою знань, що склалися в історичній та в інших гуманітарних науках на основі єдності теоретичних постулатів, історико-практичного досвіду розвитку й дослідницьких методів.

Відповідно до цього в методологічну основу дисертаційного дослідження було покладено принципи об'єктивності, історизму та багатofакторності. Вбачаючи першочерговим дослідницьким завданням об'єктивну реконструкцію процесу формування генеральної джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., ми, паралельно із принципом об'єктивності, дотримувалися принципу історизму, який передбачає вивчення цього процесу в контексті еволюції, генези й конкретно-історичній обумовленості. Невід'ємною складовою теоретико-методологічних засад проведеного дослідження став принцип багатofакторності, який передбачає дослідження складного комплексу як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, що впливали на

особливості створення, побутування та фондування джерел за темою дослідження в цілому.

Специфіка обраної для дослідження проблеми передбачає необхідність визначитися із базовими методологічними позиціями та дати пояснення трактування окремих дефініцій, що використовуватимуться. Так, оскільки в основу дисертаційного дослідження покладено аналіз джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., наголосимо що під «соціальною історією» ми розуміємо галузь історичного знання, яка займається дослідженням того, яким чином групи людей організовуються у спільноти, та як ці структури змінюються у часі (макро-рівень), а також вивчає окремі риси буття індивідів і колективів (мікро-рівень). Відповідно, зазначені рівні наближення визначають трактування належності досліджуваної проблематики до царини класичної «старої», або ж, навпаки, до «нової» соціальної історії [1515, с. 7–11].

Відтак, у процесі дослідження генеральної джерельної бази актуалізувалися комплекси, інформаційний потенціал яких відбиває: 1) взаємодію запорозької громади із соціальними структурами держав-сюзеренів; 2) специфічні колективні реакції козацтва, що виникали під час контактування із групами-контрагентами – соціальні рухи; 3) поведінкові моделі та життєві стратегії, характерні для різних соціальних груп населення Запорожжя. Подібний вибір тематичних напрямків цілковито узгоджується із загальними тенденціями розвитку у соціальній історії (гуманістиці), як спеціальній галузі історичної науки [1508, с. 115–116, 122–125].

Для досягнення поставленої мети та дослідницьких завдань було залучено сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, а також загальних і спеціальних джерелознавчих/історичних методів, що застосовувалися у взаємозв'язку, доповнюючи один одного.

Використання засадничих загальнонаукових методів – історичного та логічного, що лежать в основі процесу людського пізнання, у незалежності від

часу й простору, дало змогу розглянути кожне із досліджуваних явищ як таке, що є об'єктивно доступним для пізнання.

При всьому розмаїтті класифікаційної структури, внутрішнього змісту, видового походження, обставин виникнення джерел, всі вони мають загальні, єдині для всіх них властивості форми та змісту, а відтак, принципова єдність цих властивостей історичних джерел створює можливість єдиного наукового підходу до них через універсальні методи аналізу та синтезу. Використання першого з них було реалізовано через розробку методів аналізу історичних джерел, отримання з них достовірної, якомога повнішої інформації. Застосування другого велося під час узагальнення результатів аналізу, отриманих при дослідженні структури й змісту джерельної бази.

Під час проведення конкретного джерелознавчого дослідження було застосовано метод абстрагування (сходження від конкретного до абстрактного). Зокрема, використовувалося т.зв. ізолююче абстрагування, тобто зведення окремих рис та властивостей історичних джерел з соціальної історії запорозького козацтва в ранг текстуальних феноменів. Узагальнююче абстрагування дозволило нам класифікувати окремі історичні джерела на підставі визначеного кола їх ознак, тотожних іншим, аналогічним. Ідеалізуюче абстрагування було використано для розумового конструювання ідеальних, гіпотетичних об'єктів із визначеними наперед властивостями, та стало в нагоді при розробці засадничих принципів класифікації та систематизації актуалізованої джерельної бази.

В процесі написання дисертації широко використовувався системно-структурний метод, за допомогою якого об'єкт дослідження – комплекс джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., досліджувався як складна система структурних елементів, детермінованих різноманітними спільними функціями. Згідно проведеного системно-структурного аналізу, кожне із досліджених джерел, з моменту його продукування та під час подальшого функціонування, самим фактом свого виникнення залежало від іншого, вже існуючого джерела та, в свою чергу, давало поштовх для створення джерела

наступного. Результати такого аналізу свідчать, що подібний процес може бути як спонтанним, без обов'язкової появи наступних документів (у вигляді реалізованих інформативних рефлексій (відповідей), а також дублетних та екстрактних форм), так і регламентованим, коли створення документа обов'язково передбачало появу нового документа або комплексу документів як реакції на нього (особливо справедливим це є для звітно-розпорядчої документації).

В комплексі із системно-структурним методом, з метою виявлення подібності/відмінності видів історичних джерел, чия поява та еволюція припадають на конкретний хронологічний період, використовувався історико-типологічний метод. Це дозволило достеменно з'ясувати питання достовірності інформації, вміщеної в джерелах, а також значно розширило потенціальні інформативні можливості актуалізованих джерел.

Використання хронологічного методу в кількох його іпостасях дозволило, по-перше, визначити етапи соціальної політики російського та інших державних урядів по відношенню до запорозького козацтва, часові рамки виникнення й еволюції окремих видів джерел за темою дослідження, процесів централізації й вибудови вертикалей проходження документації між запорозькими й урядовими канцеляріями; по-друге, проаналізувати всі одночасні події, які мали місце в джерелознавчому вимірі соціальної історії січової громади XVIII ст. (наприклад, процеси інституалізації того ж гайдамацтва), та були зафіксовані в інформативному шарі різноманітних за своїм походженням комплексів документів – російських, польських, турецько-кримських і запорозьких. Тобто, в рамках застосування хронологічного методу процеси, що супроводжували формування генеральної джерельної бази, вивчалися як синхронно, так і діахронно.

Серед загальнонаукових методів, використаних в процесі джерелознавчого дослідження, особливо слід відзначити евристичні методи, на практиці реалізовані сукупністю спеціальних джерелознавчих й історичних методик. Головним завданням використання цих методів було виявлення всієї сукупності

джерел, що відклалися в ході історичного існування запорозького козацтва у визначений хронологічний період, задля їх подальшої систематизації, класифікації та вивчення.

Проведення бібліографічної евристики та ретельне студіювання історіографічного доробку за темою дозволило визначити рівень вивчення даної проблеми дослідниками-попередниками, актуалізувати представницьке коло документальних та наративних джерел (у вигляді археографічних публікацій), визначити напрямки подальшої евристичної роботи з неопублікованими джерелами. Наступний етап евристичного пошуку – проведення архівної евристики, на початковому етапі було реалізовано шляхом опрацювання вторинної документної інформації, вміщеної у путівниках, предметних і тематичних каталогах та в описах фондів конкретних архівних установ. Використання отриманої із науково-довідкового апарату інформації було продовжено в процесі подальшої архівної евристики із документами конкретних фондів.

У залежності від складу та змісту документів застосовувалися методики суцільної та вибіркової евристики. При аналізі унікальних за своєю інформативністю документальних комплексів, що потребували ретельного опрацювання кожного документу, евристика була суцільною. Як приклад практичного застосування вказаної методики, можемо згадати особливості опрацювання документів справи «Донесения Сенату о гайдамацких, польских и крымских обращениях. 1751 г.», яка зберігається у фонді № 248 («Сенат и его учреждения») Російського державного архіву давніх актів, за описом № 113 («Секретная экспедиция») [583]. Справа складається з вісімнадцяти документів (46 аркушів зі зворотами) різного обсягу (від коротеньких рапортів до просторих донесень), і практично кожний із цих документів містить відомості стосовно гайдамацького руху в середовищі запорозького козацтва в середині XVIII ст. Зрозуміло, що даний документальний комплекс джерел було опрацьовано шляхом суцільної евристики, оскільки він містить унікальну інформацію за темою нашого дослідження.

Метод вибіркової евристики, тобто детального опрацювання найбільш типових документів, застосовувався по відношенню до масових джерел, випродукованих за єдиним зразком і в значній кількості. Оскільки формуляр та зміст окремих із числа масових документів (наприклад, паспортів та білетів, що видавалися запорозьким козакам представниками російської й кошової адміністрації), дозволяє робити узагальнюючі висновки по відношенню до їх комплексу в цілому, проведення їх суцільної евристики є доцільним лише на початковому етапі, оскільки згодом кількість опрацьованих документів перестає суттєво впливати на зміст процесу аналізу та сутність зроблених узагальнень і перетворюється на механічне накопичення інформації.

Метод класифікації, використаний у нашому дослідженні, виступив тим засобом пізнання, який допоміг з'ясувати особливості, притаманні внутрішній структурі документальних джерел, дослідити генетичні зв'язки між окремими різновидами документів та визначити похідні методиками, потрібні для аналізу джерел. Практичне застосування цього методу було реалізоване розподільним упорядкуванням тих чи інших сукупностей об'єктів або явищ, на підставі притаманних їм загальних ознак, на чітко визначені види. Оскільки ці ознаки є заданими заздалегідь внаслідок цілеспрямованої заданості в процесі їх продукування, саме їх і було покладено в основу класифікації. Специфічною умовою застосування згаданого методу є наявність чітко визначених, логічно аргументованих принципів класифікації, що є основною запорукою науковості проведеного розподілу джерел. Використання видової класифікації дозволило розглянути історичне джерело як продукт певного історичного періоду та визначити початкову джерельну базу з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. в усьому її розмаїтті.

Використання формулярно-клаузульного методу дало нам змогу виокремити в тексті конкретного документу найбільш типові, притаманні здебільшого певним різновидам документів, структурні елементи. Це, в свою чергу, дало змогу визначити їх типовий формуляр (сукупність структурних елементів – клаузул). Компаративний аналіз формулярів документів,

порівняння між собою їх клаузул дозволило не тільки верифікувати й ідентифікувати ті чи інші види документальних джерел, але й простежити еволюцію їх формулярів впродовж певних історичних періодів.

Застосування в площині джерелознавства текстологічних методів дозволило з великою долею вірогідності вирішити питання достовірності/підробленості окремих джерел, їх авторства. Також текстологічний аналіз застосовувався при реконструкції первинного тексту джерела, спотвореного дублюванням і переробками, а також такого, що дійшов до нас у вигляді розрізнених і неповних фрагментів.

Для аналізу та інтерпретації тексту джерел широко застосовувався герменевтичний метод, який сучасна методологія гуманітарного дослідження все частіше трактує як один із головних методів роботи з текстом джерел. Необхідність його використання пояснюється широким вживанням у джерелах специфічної термінології – простомовних слів і фразеологізмів, канцеляризмів й інших термінів XVIII ст., строкатих за своїм етнолінгвістичним походженням (російських, польських, латинських, турецько-татарських й ін.), які вже давно опинилися в архаїчних шарах сучасних мов, або ж втратили свій первинний сенс, наприклад: *комишник*, *ватаг*, *lotr*, *rebelliant*, *gürun*, *haidamakluk* та інші. Герменевтичний аналіз цих та подібних термінів дозволив краще розуміти зміст текстів документальних і наративних джерел та, завдяки майже дослівному тлумаченню тексту, виявляти приховану в цих джерелах інформацію. Обов'язковою умовою проведення герменевтичного аналізу, при цьому стало врахування характеристик того середовища, в якому створювався документ, особливостей мислення та світогляду представників різноманітних станових груп тогочасного суспільства – козацтва, аристократії, духовенства, селянства, а також чиновників та канцеляристів, безпосередньо причетних до продукування різноманітних видів службової і приватної документації впродовж усього XVIII ст.

Комплексний, джерелознавчо-історичний характер дисертаційного дослідження зумовив також необхідність застосування спеціально-історичних

методів, які явили собою різнопланове поєднання загальнонаукових й історичних методів, спеціально адаптованих до особливостей джерелознавчих об'єктів, що досліджувалися нами.

Використання історико-генетичного методу дозволило прослідити трансформацію системи управління козацтвом з боку владних структур держав, у сфері впливу яких перебували запорожці та їх історичні нащадки, а також проаналізувати якісні зміни існуючих документаційних систем як слідство інтеграції запорозького козацтва до соціальних структур Російської імперії (за часів Нової Січі). Аналітично-індуктивна логічна природа та переважно описова форма подачі інформації, які є прямим слідством використання цього методу, з одного боку, дозволили зосередитись на аналізі впливу змін традиційного соціального устрою запорозького козацтва впродовж XVIII ст. на урізноманітнення видів документальних джерел, а з іншого, дали можливість виявити й описати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності цих процесів.

Різноаспектне використання історико-порівняльного методу дало можливість розкрити сутність явищ, що вивчалися, за схожістю/відмінністю їхніх основних властивостей, здійснити їх компаративний аналіз у просторі та часі: об'єктами синхронного порівняння стали, зокрема, комплекси регламентованої службової документації, продюковані канцеляріями козацьких військ Запорозького Низового та Донського (за часів Нової Січі; об'єктами ж діахронного порівняльного аналізу були документальні комплекси, чие виникнення пов'язано із діяльністю таких фондоутворювачів, як запорозькі (1770-х рр.) та чорноморська (1790-х рр.) військові канцелярії.

Серед спеціально-історичних методів, використаних в процесі дослідження, слід особливо відзначити й спеціальні методи, що застосовуються у дослідженнях з соціальної історії. Використання їх було зумовлено не тільки об'єктом, обраним для дослідження – комплекс джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., але й необхідністю розкрити й поглибити інформативний потенціал актуалізованих джерел [1299]. Зокрема, застосування біографічного/просопографічного методів дозволило здійснити всебічний

аналіз процесів станового дрейфу окремих груп запорозького козацтва, причому зробити це на цілком конкретних прикладах з документів особового походження (его-джерел). Саме зазначені методи дали змогу показати персоналістичний вимір розвитку соціальних рухів у середовищі січовиків, продемонструвати узагальнені соціально-психологічні типажі їх пересічних учасників.

Сфера застосування методів джерелознавства не вичерпується власне історичною наукою, поширюючи свою присутність в антропології, етнології, соціології, історичній психології. Оскільки цей зв'язок є зворотнім, то при аналізі інформативного потенціалу документів, що стосуються станової ідентичності запорозького козацтва, зокрема його ментальної й поведінкової сфер, охарактеризованих поняттям «етос», було застосовано методики з інструментарію соціальної та політичної антропології. Це дозволило виокремити й дослідити основні морально-ціннісні орієнтири, поведінкові моделі та соціально-атрибутивні маркери запорозького козацтва, що були необхідними для підтримки ідентичності всередині січової громади впродовж її історичного існування.

Комплексне використання перелічених вище методів дозволило дослідити особливості руху документаційних потоків та специфіку утворення архівних фондів відповідними фондоутворювачами, провести класифікацію генеральної джерельної бази з соціальної історії Запорожжя впродовж усього XVIII ст., визначити та посилити інформативні можливості джерел різної видової належності.

Разом із цим, принципово важливим дослідницьким завданням сучасного етапу засвоєння джерельної бази є комплексне осмислення історичної ролі запорозького козацтва як суб'єкта соціальних, політично-правових і культурно-побутових відносин на півдні України, яке, в свою чергу, вимагає подолання традиціоналізму у виборі джерел дослідження, цілісної реконструкції джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. і вирішення проблеми повноти та репрезентативності джерельної бази.

Правомірним буде зазначити, що проведення такого дослідження має базуватися на наукових принципах об'єктивності, історизму та багатофакторності, із застосуванням сукупності загальнонаукових, міждисциплінарних, а також загальних і спеціальних джерелознавчих/історичних методів та прийомів джерельної критики. Комбіноване використання зазначених методів дасть змогу дослідити історичні особливості виникнення, руху та фондування документальних джерел, з'ясувати специфіку утворення й функціонування наративних і фольклорних джерел, розробити напрями реалізації інформативних можливостей джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

РОЗДІЛ 2.

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОРПУСУ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ

2.1. Особливості адміністрування ВЗН і окремих запорозьких громад у державах Центрально-Східної Європи та їх вплив на рух документообігу

Здійснення аналітико-синтетичного джерелознавчого дослідження передбачає першочергове з'ясування історичних умов, в яких відбулося продукування комплексу джерел за темою дослідження. Обов'язковою складовою цього дослідницького етапу є реконструкція соціокультурної ситуації і механізмів виникнення і функціонування джерел в досліджуваний період часу. Кінцевою ж його метою є визначення питання про те, завдяки чому і яким чином в реаліях означеного хронологічного простору змогла відбутися поява тих історичних джерел, які стали об'єктом нашого наукового дослідження.

Відповідно до визначених дослідницьких завдань необхідним є аналіз ситуацій, в яких відбувалися соціальні комунікації представників січової громади й носіїв запорозької традиції з контрагентами, що репрезентували інтереси різноманітних соціальних груп і держав регіону в XVIII ст.

Не викликає сумнівів і потреба в комплексному аналізі історичних обставин і самих процесів появи та подальшого розвитку тих видів документальних джерел, які є визначальними у справі реконструкції соціальної історії запорозького козацтва.

Ідучи за хронологією, зауважимо, що модель васально-сюзеренних відносин ВЗН з російськими монархами, що склалася наприкінці XVII ст., передбачала надання козацькою громадою військових послуг у вигляді охорони кордонів та участі у воєнних кампаніях Московського царства, у обмін на визнання державою права війська розпоряджатися земельним фондом та

природними ресурсами контрольованої ним території, з доданням до цього ряду пільг у торгівельно-ремісничій діяльності та сплатою щорічного жалування (гроші, боєприпаси, продовольство) [1329, с. 60].

Слід зазначити, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. ВЗН переживало складний період свого існування. Це не в останню чергу було викликано розмежуванням земель між Російською державою та Османською імперією в 1700 – 1705 рр., відповідно до чого в Північному Причорномор'ї встановлюються фіксовані лінійні кордони, запроваджується практика їх охорони та елементи паспортного контролю. Як наслідок – перша декада XVIII ст. ознаменувалася загостренням взаємин російського уряду із запорозькою козацькою громадою [1156, с. 5–7].

Суспільно-політична система влади на Запорожжі з кінця XVII ст. стала на шляху централізації імперії. Інститут гетьманства, за часів Івана Мазепи, в 1687 – 1708 рр., перетворюється на головного провідника імперської політики в регіоні. Відповідно до цього ВЗН практично не визнавало над собою гетьманської влади. Намагання російського уряду та гетьмана включити Кіш у адміністративну вертикаль, згідно якої б він був підзвітним йому (гетьману), а через гетьмана – Малоросійському приказу та цареві, не мали успіху й реального втілення [1298, с. 91].

Фактично, ВЗН визнавало над собою тільки зверхність самого царя, і тільки його вважало своїм єдиним сюзереном. Внаслідок цього і царський уряд у більшості випадків був змушений спілкуватися з запорожцями напряду, минаючи гетьмана та Малоросійський приказ [562, арк 2–3].

Таким чином, ВЗН у системі адміністративної влади тогочасної російської держави зберігало високий рівень автономії і підпорядковувалося самому монарху (див. Додаток А). Відповідно до цього, переважна більшість документів, випродукованих Кошем ВЗН, у результаті зносин, осідала в поточному архіві кабінету російського монарха (конкретно – Петра I) та Малоросійського приказу, який був однією із вищих державних установ, у функції якої було покладено контроль та управління українськими землями.

Цілком закономірним є й те, що згодом саме ці поточні архіви лягли в основу архівних фондів, сформованих відповідними фондоутворювачами (див. Розділ 4.2).

Оскільки російський уряд прагнув, аби усі козацькі спільноти з часом трансформувалися у підконтрольні йому замкнені громади, уніфікаторська політика Петра I щодо козацьких окраїн держави проявилася у наступних заходах: втягненні козаків до військових операцій поза межами традиційних для них територій Півдня [1095, с. 113, 131]; обмеження допливу до Військ нового контингенту з внутрішніх українських та російських земель; підсиленні контролю за козацькими Військами шляхом створення на їх землях низки фортець, що стали форпостами та базами для подальшої їх інкорпорації [562, арк. 1–2].

Внаслідок подібної політики уряду впродовж 1707 – 1709 рр. відбулися антиросійські виступи запорожців, що завершилися їх поразкою від урядових військ та вимушеним переходом ВЗН на територію Кримського ханства [1478, с. 18–24]. Тут і далі «поза дужки» винесено ретельне викладення деталей та подробиць перебування запорожців під кримською протекцією, оскільки це вже було зроблено нами в серії статей та нарисів [1153; 1378; 1381; 1382; 1397; 1400].

Несанкціонований вступ на територію Османської імперії значних військових сил нещодавніх ворогів загрожував не тільки можливими провокаціями, але ж і загостренням відносин з московським царем, з перспективою втягнення турків та татар у війну. Тож, про вступ Війська в підданство кримських ханів вести розмову поки що не приходилося [1176, с. 475].

5 квітня 1710 р. у Бендерах відбулася велика козацька рада за участі П.Орлика, К.Гордієнка, депутатів від запорожців, що «стали січчю» в Кардашині (Олешках) та представників турецької, шведської та кримської сторін. Одним з пунктів ухваленої угоди, складеної П.Орликом та більше відомої в історіографії під назвою «Конституції», стало визнання протекції

шведського монарха над ВЗН. Договір, укладений восени 1710 р. між українською, шведською та турецько-кримською сторонами, напередодні війни з Росією, також був нічим іншим як військовим союзом. Вже першим його пунктом зазначалося, що кримські хани зараз та надалі мали бути лише союзниками, але ж ніяк не сюзеренами Війська Запорозького та не власниками земель Запорожжя. Як бачимо, запорожці не стали підданцями Гіреїв і в 1710 р.

Згідно з Прутським договором від 11 липня 1711 р. російський цар Петро I визнав факт виходу ВЗН з підданства його держави та погодився з тим, що від цього часу Військо вступало під протекцію Гіреїв. За участь у військових виправах кримських ханів запорожцям було обіцяно невторчання у їх внутрішні справи, даровано податкові пільги та право займатися їх традиційними промислами на всій території Кримського ханства. Тоді ж кримським ханом було обіцяно відвести Війську чітко окреслену територію, з чим, однак, кримські можновладці поспішали лише на словах, оскільки ще й в 1713 р. той же кошовий отаман К.Гордієнко писав про це як про подію, яка може відбутися, але ще не відбулася – «...Нап, JMsc nasz upewniam miescem dla mieszkania...» [847, к. 11].

Додатковою угодою гетьмана П.Орлика з турецьким урядом від 22 квітня 1714 р. було остаточно визначено політичний статус Війська Запорозького у Османській імперії (Кримському ханстві): ВЗН відтепер перебувало під подвійною юрисдикцією Османів і Гіреїв. Визнання подібного стану речей знаходимо в оцінках одного з двох сюзеренів запорожців – кримського хана Каплан-Гірея, який навесні 1714 р. у своєму листі до кам'янецького каштеляна Калиновського зазначив з приводу прикордонних польсько-запорозьких конфліктів, що «...Kozacy nie są bez Panscy – maia oni dwoch Panow...» (тобто, хана та султана) [835, к. 3].

Стосовно особи гетьмана, як очільника ВЗН, що представляв його інтереси перед султаном та урядом, то треба зауважити, що після 1715 р., через фізичну віддаленість П.Орлика, його вплив на поточні справи та прийняття управлінських рішень стає чисто номінальним (спроби Порти реанімувати

гетьманську владу над Військом у 1734 р. були радше останнім козирем у грі за намагання залишити запорожців у підданстві Гіреїв) [1501, с. 438].

Безпосереднім сюзереном запорожців, як було сказано, був кримський хан, який, проте, мав обов'язково радитися із турецьким султаном, його візиром та диваном у разі прийняття найважливіших рішень стосовно внутрішньої і зовнішньої політики [1188, с. 79]. Попри таку обмежену самостійність у впровадженні генеральної політичної лінії Османської імперії, саме кримські хани були безпосередніми зверхниками для Війська [1247; 1250].

Відповідно до цього, часи, на які припадала зміна ханів на кримському престолі, традиційно були для запорожців часами непевними, оскільки відносини з кожним із них (ханів) треба було вибудовувати «з нуля» [1501, с. 394]. Відповідно, у зв'язку з призначенням Портою нових ханів ВЗН, в особі кошового та курінних отаманів, мало заново складати присягу на вірність кожному із них [1211, с. 1070–1071].

Наступними після хана можновладцями Кримського ханства, які мали змогу безпосередньо контролювати ВЗН, були його наступники – калга- й нурадин-султани та ор-бей (перекопський каймакам), які обов'язково знаходилися в родинних зв'язках із ханом (самі походили з Гіреїв, або ж були одружені на жінках із ханського роду) [1246, с. 66, 75]. При цьому, часті зміни Портою ханів на кримському престолі, впродовж другої декади XVIII ст. автоматично тягли за собою зміни нурадина, калги, ор-бея та решти вищої управлінської й судової адміністрації (візира (векіля), кади-аскера, муфтія та ін.). Втім, оскільки в досліджуваній час з боку турецького уряду відбувалася ротація лише кількох претендентів на кримський престол (Давлет, Каплан і Саадет-Гіреї), то кожен із них приводив в адміністрацію свою «команду», всередині якої кадрові зміни не носили тотального характеру [1465, с. 8].

Окрім хана та його найближчих наступників, згаданих вище, до участі в прийнятті рішень, які стосувалися ВЗН, були причетні й перші можновладці Криму – мурзи та беї – які мали право брати участь у роботі ханського дивану [580, арк. 2–2 зв]. Також відомі документально засвідчені факти протекції над

окремими козацькими ватагами мурз (баш-мурз) ногайських родів [837, к. 3] та окремих султанів (представників гілок династії Гіреїв) [1212, с. 1100].

ВЗН за часів кримської протекції перебувало не тільки на землях Кримського ханства, але й у безпосередній близькості від власне турецьких володінь у Північно-Західному Причорномор'ї – земель, які входили до складу Очаківського еялету Румелійського бейлербейлику. Відповідно січовики знаходилися під контролем, а почасти й під управлінням не тільки ханської, але й місцевої турецької адміністрації. Серед османських можновладців, у чий компетенції знаходилися запорожці, були бендерський та очаківський паші, газікерменський ага (командир гарнізону фортеці) [1442, с. 58; 1591, с. 385, 392, 410].

Головним із них був бендерський паша (бендер-паша), оскільки саме в Бендерах з початку XVIII ст. знаходилася резиденція управителя Очаківського еялету (Озу; Йозю), перенесена з добруджанського Бабадагу. Бендерський паша, якому підпорядковувалися коменданти (паші) Очакова та Газікермену, був найвищим представником турецького уряду в регіоні [1472, с. 110]. Згадані урядники здебільшого опікувалися справами нагляду за лояльністю Війська по відношенню до Османської імперії, зокрема, слідкували за зовнішніми зносинами запорожців, контролювали видачу січовикам пороху, зброї та тому подібне.

Таким чином, упродовж кримської доби своєї історії ВЗН знаходилося в подвійному управлінні ханів (і їх найближчого оточення) й турецької адміністрації (див. Додаток Б). Відповідно до цього рух фондоутворення йшов за двома цими напрямками. На жаль, практично цілковита загибель архівів Кримського ханства та Коша ВЗН кримської доби не дозволяють нам повною мірою проаналізувати вплив адміністрування турецьких і кримських владних структур на особливості руху документації в межах конкретних фондів. Однак, присутність документальних джерел, які стосуються запорозького козацтва у зібраннях відповідних фондів сучасних архівних установ Туреччини, підтверджують їх прямий взаємозв'язок (див. Розділ 4.3) [1391, с. 240–242].

Наступні, за часом виникнення, комплекси документальних фондів, були утворені за часів Нової Січі, після повернення ВЗН в російське підданство, в процесі зносин Коша з владними структурами Російської імперії та внаслідок контролю і управління Запорозжя з боку останніх. Оскільки різноманітні аспекти співіснування запорозького козацтва з імперськими структурами вже було піддано всебічному аналізу в наших дослідженнях різних років, тут і далі, розглядати будемо лише питання, пов'язані із впливом адміністрування з боку російської влади на процеси документообігу [1155;1158; 1365; 1370; 1384; 1387].

Зауважимо, що вже сам розгляд питання про повернення запорожців під російську протекцію позначив контури майбутнього адміністрування Військом відповідними управлінськими структурами імперії. Оскільки саме на початку 1730-х рр. відбувся демонтаж гетьманської влади, справа повернення запорожців опинилася в руках Й.Б. фон Вейсбаха (київський генерал-губернатор і командувач Українським корпусом) та фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха (президент Військової Колегії). Таким чином, з одного боку, роль посередника відігравала місцева цивільна й військова адміністрація – київські генерал-губернатори та командувачі російськими військами в регіоні, з іншого ж боку, контакти ВЗН були поставлені під пильний нагляд центральних органів управління – Колегії іноземних справ і, меншою мірою, Військової колегії [1380, с. 604–607].

Після перемовин, які тривали все літо, 153 козаки (кошовий отаман І.Малашевич, військовий писар, військовий осавул, курінні отамани і прості козаки), делеговані від усього Війська, прибули 2 вересня 1734 р. до Білої Церкви, де й присягнули Вейсбахові на вірність імперії [1501, с. 444]. Трохи згодом, на початку 1735 р., запорозькі депутати підписали в Лубнах «кондиції», на яких Військо переходило в російське підданство; підписантом від російської сторони був принц Гесен-Кобурзький. Два із семи пунктів лубенської угоди визначали особливості адміністрування ВЗН: у внутрішньому управлінні воно зберігало за собою право «иметь чиновников по настоящему положенню»

(пункт 4), ззовні ж мало підпорядковуватись київському генерал-губернатору (пункт 6). В нову Січ на Підпільній було відправлено командира Ландміліцького корпусу генерал-майора Тараканова, аби привести до присяги все ВЗН [1129, с. 45].

Перебування Війська у компетенції київських генерал-губернаторів [1491] пояснювалося тим, що їх владні повноваження значно відрізнялася від повноважень губернаторів інших областей імперії через прикордонне положення. Так, згідно інструкцій 1737 р. київський генерал-губернатор, поміж усього іншого, мав відповідати за утримання фортець, прикордонних форпостів, забезпечувати зовнішню розвідку та затримання шпигунів і втікачів з обох боків кордону, прийом іноземних послів, за викорінення розбійницьких ватаг і багато чого іншого [1491, с. 123]. Тобто, в багатьох питань київський губернатор мав право контролю за діяльністю Коша. У 1735 р. це головування київських генерал-губернаторів над Кошем було підтверджено під час вступу на посаду новопризначеного Михайла Леонтьєва (замість померлого Й.-Б. фон Вейсбаха), що легітимізувало подібну практику управління Запорожжям [1110, с. 54].

Перші роки перебування ВЗН в російському підданстві позначилися відсутністю чіткої вертикалі управління ним з боку імперської влади. Хоча повернення запорожців фактично співпало у часі з початком діяльності Правління гетьманського уряду, запровадженого після смерті гетьмана Д.Апостола у січні того ж 1734-го року, запорожці жодним чином не були підпорядковані цьому колегіальному органу. Так само незалежним, упродовж другої половини 1730-х і 1740-х років, було Запорожжя й від іншої установи Гетьманщини – Генеральної військової канцелярії. Як показують дослідження І.Синяка, попри намагання останньої залучити Військо під свою юрисдикцію, Кіш вдало уникав цього, апелюючи до свого безпосереднього зверхника – київського генерал-губернатора [1445, с. 72–90].

Адміністративна влада останнього поширювалась на Військо поступово, впродовж кількох років і, фактично, стала беззаперечною лише на початку

1740-х років. Подібна колізія була прямим наслідком російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр: з одного боку, запорожці мали підпорядковуватися київському генерал-губернатору, з іншого ж, запорожці, як іррегулярне військо з'єднання, перебували під началом головнокомандувача російськими військами фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха та саме від цього воєначальника Військо отримувало жалування (див. Додаток В). Ситуація була достатньо парадоксальною: оскільки фельдмаршал Мініх був президентом Військової колегії до 1741 р. включно, то, за логікою, саме цій вищій державній установі Російської імперії мало б формально підпорядковуватися ВЗН, з іншого ж, у 1737 р. (2 грудня) його не було разом зі всіма іншими включено до штату Військової Колегії тільки тому, що у генералітеті Військової колегії «не имелось никакого письменного сведения» відносно запорожців, які лише три роки тому повернулися з кримського підданства [595, арк. 368].

Після закінчення російсько-турецької війни, в 1742 р., запорожців було передано з відання Військової колегії до Колегії іноземних справ (Державну колегію іноземних справ було утворено в 1718 р. з Посольського приказу) (див. Додаток Д). Ця передача сприяла тому, що уряд таки зробив спробу детально розібратися з питанням, на яких же саме умовах січовики повернулися в російське підданство. З цього приводу зовнішньополітичне відомство повідомляло, що в його архівах документів про умови повернення запорожців немає, але припускало їх існування серед документів Вейсбаха або Мініха [1212, с. 1714–1715]. Відзначимо, що достеменно з'ясувати ці умови так і не вдалося впродовж наступного десятиріччя: у 1750 р. той же Правлячий Сенат на запит новообраного гетьмана К.Розумовського відповідав, що не знає, на яких саме підставах запорожців було прийнято в російське підданство, а тому й переадресував це запитання до Колегії іноземних справ [1183, с. 175–176].

Відповідно до такого стану речей, канали поточного обігу розпорядчої та звітної документації між ВЗН та владними структурами Російської імперії, в цей період часу були переважно зосереджені на лініях комунікації Коша з київськими генерал-губернаторами та керівництвом Колегії іноземних справ та

далі – до Правлячого Сенату та кабінету імператриці Єлизавети Петрівни. Переважна більшість документації при цьому, неминуче, акумулювалася, окрім поточного архіву Коша, саме в документальних фондах зазначених колегії та губернської канцелярії. Подібний стан речей підтверджує існування відповідних архівних фондів у складі сучасних російських і українських архівних установ – ф. 59 ЦДІАК України та ф. 124 АВПРИ (див. Розділ 4.1 і 4.2).

З черговим відновленням інституції гетьманства на лівобережжі (1750 – 1764) ВЗН частково підпадає під юрисдикцію гетьмана. Відтепер, в усіх справах, що стосувалися внутрішнього управління Вольностями, запорожці були підзвітні гетьману К.Розумовському та Генеральній військовій канцелярії, а в справах військових і міжнародних – київському генерал-губернаторові. Такий переділ управління Військом був закріплений грамотою російської імператриці Єлизавети Петрівни від 24 червня 1751 р. [1409, с. 4–7]. Слід зауважити, що у порівнянні з повноваженнями київських генерал-губернаторів стосовно Запорозжя у цей же самий період, повноваження гетьмана К.Розумовського були значно обмеженими, оскільки остаточний контроль за прикордонною службою Війська та його зносинами із закордонними сусідами були прерогативою губернаторів [1110, с. 60].

На рівні підпорядкування вищим державним установам Російської імперії ВЗН продовжувало знаходитися в відомстві Колегії іноземних справ, яка, в свою чергу, звітувала імператриці. Посередницьку роль у зносинах Війська з Колегією та імператрицею відігравали київський генерал-губернатор (через Київську губернську канцелярію (з 1753 р.), та Генеральна військова канцелярія (яка з 1751 р. стає передаточним ланцюгом для гетьмана) [1445, с. 72–90]. Цілком передбачувано документопотоки, які супроводжували прийняті управлінські рішення та звіти про їх виконання, сприяли осіданню документації, що відображала соціальний устрій запорозького козацтва, у документальних фондах відповідних установ (див. Розділ 4.1 і 4.2).

Оскільки політика імперського уряду в регіоні вибудовувалася на підтриманні протиріч між гетьманською владою і Кошем, за запорожцями було збережено право у екстраординарних випадках звертатися до імператорського двору безпосередньо, минаючи гетьмана та Генеральну Військову канцелярію [1267, с. 167].

З 1756 р. було встановлено підзвітність ВЗН від російського Сенату. Правлячий Сенат (Державний Правлячий Сенат), створений Петром I у 1711 р., був центральним законодавчим органом Російської імперії. Як найвищій правовій установі йому підпорядковувались усі галузеві колегії та адміністративно-територіальні утворення держави. Законодавчі рішення Правлячого Сенату, оскільки вони затверджувались особистим підписом російських монархів, були документами найвищого рівня та були обов'язковими для виконання. Київський генерал-губернатор контролював виконання указів Сенату з боку запорожців (див. Додаток Ж) [1212, с. 1472–1473].

Після ліквідації гетьманства в 1764 р. ВЗН було передано у відання Малоросійської колегії (Другої), президентом якої було призначено П.Румянцева. З цього приводу Кошем було подано петицію до імператриці Катерині II, з проханням про передачу Війська з-під начала Малоросійської колегії назад до Колегії іноземних справ (січень 1765 р.), однак, запорозькі депутати в столиці не тільки не змогли нічого змінити, але й мало не були заарештовані на вимоги П.Румянцева та К.Штофельна [543, арк. 3–3 зв].

Адміністративний устрій Запорозьких Вольностей за Нової Січі зазнав значних змін у порівнянні з попередніми часами. Коли після повернення з-під кримської протекції керівництво ВЗН приступило до впорядкування та заселення своїх земель, на них було поширено адміністративно-територіальний устрій, який немалою мірою носив синтетичний характер [1464, с. 426–430]. Йдеться про паланковий устрій, апробований за часів перебування під кримською протекцією.

Після повернення запорожців у російське підданство паланкову систему було збережено та впродовж 1740-х років поширено на всі землі, на які поширювався військовий та політичний вплив Коша. Паланками ж, у більш широкому розумінні, починають називати не лише центральні поселення, але й ряд менших адміністративно-територіальних одиниць, на які розподілялися землі Запорозьких Вольностей. На чолі кожної з запорозьких паланок стояв полковник, якого обирали на козацькій раді (у пізніші часи на цю посаду став призначати Кіш). Його найближчими помічниками були паланковий суддя та паланковий писар. Адміністрація паланки здійснювала повний контроль на її території. Представляючи владу Коша, вона мала як широкі повноваження, так і чітко окреслене коло обов'язків. Під юрисдикцію паланкової адміністрації, яка щорічно обиралась і затверджувалась Кошем, підпадало все цивільне населення паланки. Владні повноваження паланкового полковника підтверджувались пірначем. Кожна паланка мала свою печатку. Кількість паланок на території Запорозжя впродовж 1734 – 1775 рр. коливалася від 5 до 11 [1387].

Упродовж усього часу існування Нової Січі, російський уряд не полишав спроб кардинально змінити характер управління Запорозжям. Попри те, що у 1765 р. російський уряд відмовився від радикальних кроків по відношенню до ВЗН, на різних щаблях влади вівся збір матеріалів відносно соціального устрою Запорозжя, його економічної та військової могутності, які у будь-яку мить могли бути використані у справі поглинення козацької автономії [1365].

20 грудня 1768 р. Катериною II було підписано наказ до Малоросійської колегії, згідно з яким всі козацькі війська, які перебували у відомстві цієї колегії (йшлося про ВЗН, оскільки інших військ не було), мали у цивільній частині керуватися та судитися згідно «малороссийских прав и статутів», а у всіх справах, належних до військової частини, підлягати дії «Военного устава» та «Военного артикула» Передбачалося якнайшвидше поширення текстів цих юридичних документальних комплексів серед запорозького козацтва та впровадження їх у дію вже з 1769 р. (див. Додаток 3) [542, арк. 126–126 зв].

Головною причиною ліквідації ВЗН було те, що воно, як окрема військова, політична та адміністративно-територіальна одиниця, після укладення вигідного миру з Османською імперією в 1774 р. і фактичного підкорення Кримського ханства, стало на заваді експансіоністської політики уряду Катерини II на південному напрямку. Також ліквідація Запорозжя була пов'язана з процесом уніфікації окраїн Російської імперії, реалізованим шляхом запровадження єдиного для всієї країни губернського устрою і була лише епізодом у зламі старого адміністративного поділу, що існував у Російській імперії ще з початку XVIII ст. [1384].

Значну увагу було приділено проблемам реформування адміністративно-територіального устрою Запорозьких Вольностей. Протягом наступного місяця П.Текелією, за допомогою підлеглих, було складено проект розподілу правобережної та лівобережної частин Запорозжя між Новоросійською та Азовською губерніями, який і було втілено в життя впродовж другої половини 1775 р. Самі паланки від цього часу перетворюються на відповідні повіти [715, арк. 101–102]. До кінця літа з метою полегшення збору податків було завершено й перепис населення у всіх запорозьких зимівниках та слободах [715, арк. 167].

Грубе адміністративне втручання з боку російського уряду в традиційний уклад життя запорожців призвело до виходу частини козаків за межі Російської імперії. У своїх дослідженнях різних років ми неодноразово висвітлювали різноманітні аспекти, пов'язані зі вступом частини колишніх січовиків у підданство Османів [1395; 1400, с. 50–62]. Відтак, надалі зосередимося виключно на питаннях, пов'язаних із особливостями адміністрування козацьких громад турецьким урядом та їх впливом на рух документообігу.

Вже навесні 1776 р. запорожці, здебільшого, осіли рибними заводами на узбережжі Чорного моря, Буго-Дніпровського, Березанського, Тилігульського та Дністровського лиманів. Про функціонування військової організації колишніх січовиків у перші два-три роки по переходу не йшлося: попри те, що ще в 1776 р. запорожці обрали собі за «полковника» козака Гнатуру; переважну

більшість козаків складали сіромахи, які не мали зброї, коней та не становили серйозної військової сили [551, арк. 121–121 зв].

Відповідно до цього, низьким є й рівень втягнення запорозьких громад у систему регіонального й загальнодержавного адміністрування Османської імперії. Стояти осторонь перебіжчиків та не намагатися зорганізувати з них військову структуру місцевих турецьких пашів змушувала й та обставина, що згідно з Кючюк-Кайнарджийським миром, укладеним 10 липня 1774 р. (артикули 2, 16 і 17), переходи колишніх запорожців на турецький бік були визнані такими, що суперечили букві взаємних домовленостей між Російською та Османською імперіями [1315, с. 350, 354–355].

Початок активного адміністрування місцевими турецькими пашами (одно- й двобунчужними) запорозькими громадами на теренах Буджаку (Південної Бессарабії) та Єдисану (Очаківського степу), припадає на 1777 р. і прямо пов'язаний з ескалацією напруженості в регіоні та підготовкою до потенційно можливої війни [1349, с. 5]. Логічним продовженням діяльності очаківського паші з підпорядкування собі запорожців, які мешкали на ввіреній йому території, стало приведення їх до присяги у серпні 1778 р. [1115, с. 33].

Разом із цим, цілком очевидним є те, що очаківський паша не поширював свою владу на всіх козаків, які перебували на лівому боці Дунаю, зокрема у Бессарабії. Тим же 1778 р. (квітень) датуються відомості про перебування близько 100 запорожців на півночі цієї історико-географічної області – в Сороках [613, арк. 197 зв]. Що стосується адміністративного підпорядкування цієї групи колишніх запорожців, то очевидно, що перебуваючи на землях, підпорядкованих прямо молдавському господареві, а не турецьким пашам у Бендерах, Очакові та Хотині, запорожці мали б визнавати саме його (господаря) юрисдикцію та вважатися такими, що перебувають на службі у нього ж, а не котрогось з інших можновладців Османської імперії.

Стосовно обставин життя та підпорядкованості місцевій турецькій адміністрації решти запорозьких громад у цей період можна зауважити таке. Влітку 1779 р. розміщення запорожців в турецьких володіннях було таким:

близько 600 козаків перебувало у Буджаку та Єдисані, тяжіючи до міст Ізмаїла, Кілії, Аккермана (нині Білгород-Дністровський) та Очакова, перебуваючи під юрисдикцією очаківського паші та комендантів фортець (діздарів) згаданих фортець [547, арк. 43–43 зв].

Процеси встановлення жорсткого контролю над розпорощеними у Північно-Західному Причорномор'ї групами запорозького козацтва, з боку центральної влади, значно активізувалися після укладення турецькою та російською сторонами Айналі-Кавацької конвенції, підписаної 10 березня 1779 р. [1315, с. 363]. Так, восени 1779 р. прийшов черговий султанський фірман, згідно з яким всім запорожцям було наказано переселитися за Дунай. У зв'язку із згаданими султанськими фірманами хотілося б звернути увагу на те, що, саме впродовж 1779 р. відбувається перебирання функцій безпосереднього адміністрування з місць, від місцевих пашів, у центр, до султана й уряду (Порти) [547, арк. 45 зв].

Згідно з існуючим на той час адміністративним поділом Османської імперії, переселені козаки знаходилися у підпорядкуванні сілістрійського двобунчужного (на північ від Балкан) та румелійського трибунчужного (на південь) пашів, які очолювали відповідні територіальні одиниці.

Достатньо часті (кожні 2-5 років) ротації місцевої адміністрації у містах-фортецях та провінціях (еялетах) Північно-Західного Причорномор'я спричиняли «автоматичне перезавантаження» відносин козацьких громад із кожним із новопризначених турецьким урядом управителів. Досить часто ці відносини базувалися на засадах особистих домовленостей, симпатій/антипатій та тому подібного [1325, с. 72, 75–76]. Відповідно, на накази з центру звертали все менше уваги. В умовах системної кризи державного управління, яку переживала Османська імперія наприкінці XVIII ст., подібний стан речей ставав звичною закономірністю [с. 1361, с. 154, 159].

Буткальське (Поткальське) козацьке військо (буткалі – український варіант турецького *Potkalı kazaklar* – «січові козаки») практично з самого початку російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. взяло участь у військових

виправах. Функції запорожців на турецькій службі були подібними до тих, які виконували чорноморці у російському війську – дозорна та розвідувальна служба, диверсійні рейди та захоплення «язиків» [1187, с. 12]. Після закінчення російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. більшість запорожців оселяється на нижньому Дунаї, де займається традиційними рибними промислами [1039].

В цілому, від часу інституалізації й до припинення існування Буткальського козацького війська (1828 р.), на вищих щаблях влади управлінські рішення стосовно нього приймалися султаном, візиром (першим міністром) і Диваном (імперською радою). Що стосується місцевої владної вертикалі, то задунайські запорожці адміністративно підпорядковувалися румелійському бейлербею (резиденція в Едірне) та сілістрійському санджакбею. Останній безпосередньо репрезентував інтереси Війська перед центральною владою Османської імперії [1024]. Через значну віддаленість резиденції санджакбея від місця перебування Коша, важливу роль відігравали керівники середніх і нижчих адміністративно-територіальних одиниць Сілістрійського еялету – зокрема, управитель (каймакам, назир) округу (кази) Кілія, Браїла, Тульча, Хиршова та інших, і градоначальники (мухафізи) згаданих міст [1325, с. 73, 76].

Специфікою державного управління територіями та їх населенням у Османській імперії XVIII ст. було те, що особи, які репрезентували місцеву цивільну владу, зазвичай, були і командирами військ, розквартированих у тій чи іншій місцевості, або ж які комплектувалися з її жителів. На практиці це конкретизувалося тим, що, наприклад: посаду румелійського бейлербея обіймав трибунчужний паша (мушір) – військовий чин якого відповідав генерал-аншефові російської армії того ж періоду; сілістрійський санджакбей мав чин двобунчужного паші (феріка) – відповідник російського генерал-лейтенанта; місцеві управителі – згадані вище каймаками, назирі і мухафізи, паралельно зі своєю цивільною посадою, були одnobунчужними пашами (бригадир або генерал-майор) та командирами гарнізонів місцевих фортець – діздарами (див. Додаток К). Під час участі у воєнних виправах, запорожці-буткали діяли в

складі урядових військ та, відповідно, знаходилися в підпорядкуванні командирів з'єднань, сформованих на території конкретної адміністративної одиниці, або ж передавалися під начало пашів, які очолювали війська за межами розселення запорожців [1278, с. 325, 327].

Подібна владна вертикаль й система управління стосовно Буткальського козацького війська в Османській імперії зберігалася впродовж майже півстолітнього його існування. В умовах феодальної анархії та кризи державного управління, в якому перебувала ця держава наприкінці XVIII – початку XIX ст., контроль над січовою громадою з боку урядовців був мінімальним та зводився до спостереження за дотриманням умов перебування у підданстві, а саме – за наданням військових сил для участі у воєнних виправах Османської імперії. Так само непостійним і спорадичним був і рух документообігу між буткальським Кошем і згаданими вище контрагентами, внаслідок чого у документних фондах відповідних державних установ – військового дипломатичного, фінансового та інших відомств турецької держави відклалися лише одиничні документи, якими супроводжувалося розв'язання цілком конкретних поточних питань (див. Розділ 4.3).

В перше десятиріччя по ліквідації Січі – в 1775 – 1785 рр. – частина запорожців, як не хотіла, не змогла знайти прийняттого для себе варіанту перебування ані в російському, ані в турецькому підданстві, тож і вирішила заступити на службу австрійського цісаря. Загальний перебіг подій, пов'язаних із перебуванням колишніх січовиків на Військовому Кордоні Австрійської імперії у 1785 – 1790 рр. вже було ретельно досліджено нами у кількох наукових розвідках і монографічному дослідженні [1363; 1364; 1365; 1390]. Тож, зосередимися лише на узагальненнях.

Загальна кількість козаків, які впродовж 1785 – 1786 рр. переселилися до Австрії, згідно з відомостями різних авторів та архівних джерел, коливалася у межах 1000 осіб [1047, с. 1, 3; 1468, с. 157; 1506, с. 248; 1509]. З середини липня 1786 р. всіх запорожців перевели південніше, ближче до турецького кордону

[1054]. Серед пунктів їх перебування згадані міста Нові Сад, Тітел, Ковиль, Панчево [1529, с. 1].

Вочевидь, що для австрійського військового командування запорожці були явищем новим, малозрозумілим, а тому й вважалися елементом не надто певним. Саме цим може бути пояснено його прагнення не допустити їх скупчення в одному військовому підрозділі Військового Кордону [1069, с. 32].

Якщо вести розмову про кожне зі з'єднань, в яких служили запорожці, то треба зауважити, що Чайкашський батальйон (Tschajkisten Batalion), або як його ще називали офіційно «Тітельський граничарський батальйон» [1224, с. 9–10], сконцентрував більшу частину колишніх січовиків. Пов'язано це було з тим, що останні мали великий досвід військових дій на морі, під час останньої війни з турками, а граничари-чайкаші власне й несли прикордонну службу по Дунаю та його притоках. Більшість козаків, зарахованих до Чайкашського батальйону, опинилися у Тітелу та Ковилі (Верхньому) [1048, с. 1; 1064, с. 1–2].

Німецько-Банатський полк (Граничарський полк № 12) посів друге, після Чайкашського батальйону, місце за кількістю колишніх січовиків у своєму особовому складі. Запорожці, яких було приписано до Німецько-Банатського граничарського полку, в більшості своїй були дислоковані у містечку Панчево [1125]. Служба граничар Німецько-Банатського полку полягала, насамперед, в охороні ввіреної їм ділянки кордону. Граничари кінними роз'їздами патрулювали дистанції між системою веж-чардаків [1504, с. 19].

Оскільки ж шляхом уніфікації та створення абсолютистської моделі держави імперія Габсбургів просунулася набагато далі, у порівнянні з тією ж Росією, то в ній не залишалось місця та можливості для збереження традиційної організації та способу життя запорозького козацтва. В Австрійській імперії запорожці не змогли відтворити власної військової структури, натомість були повністю інтегровані до системи адміністративного управління прикордонних граничарських (ландміліційних) поселень Військового Кордону, з чіткою військовою управлінською вертикаллю (див. Додаток Л).

Відповідно до цього, у поточних документальних фондах таких фондоутворювачів, як канцелярські установи Славонської генерал-команди, полкові та ротні канцелярії підзвітних їй Чайкашського батальйону та Німецько-Банатського граничарського полку, акумулювалися матеріали, пов'язані із запорожцями (див. Розділ 4.3). Прямі документальні зносини з іншими контрагентами при цьому носили спорадичний характер [1367, с. 88–90].

Пертурбації запорожців, які мали місце впродовж перших 10-12 років після ліквідації Січі, відсутність у них єдиного центру та чітко структурованої військової організації не тільки сприяли дезорієнтації козаків, але й викликали в багатьох із них скептичне ставлення до подальшого перебування під султанською владою. Все це значною мірою сприяло розігруванню «запорозької карти» росіянами. Повернення запорожців з турецьких і австрійських володінь дозволило б російському урядові не тільки взяти їх під контроль, але й збільшити в південноукраїнському регіоні кількість іррегулярних військових з'єднань, в яких відчувалася гостра потреба, з огляду на можливу війну з Туреччиною, неминучість якої стала абсолютно зрозумілою після анексії Кримського ханства у травні 1783 р.

Уже 1 липня 1783 р. російський уряд, від імені президента Військової колегії Г.Потьомкіна, оголосив колишнім запорожцям про намір відтворити їх Військо [721, арк. 1]. На чолі відроджуваного війська було поставлено нобілітованих запорозьких старшин Захара Чепігу та Сидора Білого. Згідно з наказом, вони мали для початку зібрати 500 козаків-кавалеристів і таку ж точно кількість морської піхоти. Показовим моментом було те, що від самого початку свого заснування, козацьке військо з колишніх запорожців знаходилося у безпосередньому підпорядкуванні та під особистим наглядом Г.Потьомкіна. Ці відносини особистого патронажу/підлеглості, які значно коригували процеси відродження та функціонування військової організації колишніх запорожців, були чинними аж до самої смерті Г.Потьомкіна (жовтень 1791 р.).

Активізувати процес формування російським урядом війська з колишніх запорожців зміг лише початок нової війни з турками у 1787 р. Зацікавлений у підсиленні військового потенціалу держави, російський уряд погодився на виклик на козацьку службу всіх колишніх запорожців: своїми розпорядженнями від 20 серпня [469, арк. 1] та 12 жовтня [460, арк. 1] 1787 р. князь Потьомкін проголосив прийом на службу не тільки січовиків, але й всіх особисто вільних мешканців Південної України. При цьому назви, якими йменувалося новостворене козацьке військо по перших часах, були досить різноманітними – «Войско верных казаков», «Кош верного войска Запорожского», «Верное Запорожское войско» та ін. (лише з кінця 1788 р. переважаючими формами стають – «черноморские казаки» та «Черноморское казачье войско»).

Показово, що аж до 1791 р. адміністрування Війська з боку російського уряду відбувалося без системи, за необхідністю: законодавчо невизначеними залишались засади підпорядкування Війська котрійсь із державних центральних установ імперії, відсутніми були штати, чіткий розпис владних повноважень військової старшини й т.п. Причинами такого стану речей став не тільки воєнний час із його загальною невизначеністю, але й велика концентрація влади в руках головного патрона Війська – князя Потьомкіна-Таврійського, який поєднував у своїй особі такі іпостасі державного діяча, як правитель Катеринославського намісництва, президент (віце-) Військової колегії та ін. Остання обставина визначала той факт, що переважна кількість управлінських рішень стосовно чорноморців приймалася або ним особисто, або ж рештою військового (рідше цивільного) російського командування в регіоні, на підставі його первинних розпоряджень (зазвичай, у формі ордерів) [1089–1090; 1119].

Впровадження нових форм адміністративного контролю за Військом з боку російського уряду після закінчення війни відбувалося паралельно із намаганнями останнього отримати визначений статус, територію, ряд станових привілеїв. Місце Чорноморського козацького війська в системі

адміністративної влади Російської імперії на самому початку 1790-х рр. було визначено наступним чином: перебуваючи у повній волі самодержавних монархів, з огляду на воєнний час, у всіх своїх справах Військо було підпорядковане Військовій колегії. Проміжною ланкою між Колегією та Військом був гетьман козацьких військ імперії у особі Г.Потьомкіна, який був і головним патроном чорноморців. Оскільки цю посаду Потьомкін суміщав із посадою керівника Військовою колегією, а російська монархія – імператриця Катерина II, цілковито покладалася на нього у справі управління Південним регіоном держави, то реальне управління Чорноморським військом було зосереджено саме в руках цього можновладця [1243, с. 365–366].

Адміністративна влада в самому Чорноморському війську була зосереджена в руках військового (кошового) отамана та військової старшини, які призначалися безпосередньо Г.Потьомкіним. Військовою адміністрацією – Кошем (розміщувався у Слободзеї) – згідно дозволу гетьмана було створено органи місцевої адміністрації у вигляді традиційних запорозьких паланок. Паланкова старшина здійснювала управління населенням курінних селищ, розташованих на підвідомчій території. Виборність старшини було значно обмежено – дозволялося проводити вибори лише на рівні куреня (селища), та й то з обов'язковою апробацією вищим керівництвом (паланковим і кошовим) (див. Додаток М) [1290, с. 315].

Після переселення на Кубань, упродовж 1792 – 1793 рр. територіальний устрій Чорноморського козацького війська виглядав наступним чином: вся військова земля, із розташованими на ній 40 курінними селищами та військовим містом Катеринодаром, була розподілена на п'ять округів – Катеринодарський, Фанагорійський, Бейсузький, Єйський та Григор'ївський, з окремими правліннями на чолі [1243, с. 368–369].

Упродовж перших років після переселення чорноморців на Кубань відбулося утворення чіткої владної вертикалі адміністрування Війська, якої не існувало за часів перебування на Дністрі (див. Додаток Н). Контроль за виконанням монаршої влади стосовно Війська було покладено на дві головні

центральні установи імперії – Правлячий Сенат і Військову колегію. Зносини Війська з цими установами відбувалися через таврійського губернатора, в адміністративному веденні якого знаходилися обширі території колишнього Кримського ханства – Таврійської області – від Таврії до Кубані. Губернатор контролював не тільки відбування чорноморцями військової служби, але й процеси господарського освоєння козацтвом регіону, різноманітні аспекти внутрішнього життя цієї постзапорозької громади [1290, с. 319].

Паралельно із процесами налагодження адміністрування Чорноморським військом, ініційованими згори, на місцях відбувалися аналогічні, викликані, однак, до життя, волею військової старшини. Так, 1 січня 1794 р. було прийнято документ під назвою «Порядок общей пользы», яким регламентувалося внутрішнє управління в Чорноморії. Згідно з ним створювався Військовий уряд, який мав слідкувати за управлінням Військом на підставі загальноімперських законів. Фактично, уряд став тріумвіратом військової старшини – військових отамана, судді та писаря, які узурпували владу у війську, остаточно відкинувши більшість елементів козацької самоврядності. Реліктом таких залишилась хіба що практика виборності козаками курінних отаманів (терміном на 1 рік та з обов'язковим затвердженням Урядом) [506, арк. 2–8].

Окрім Військового уряду, розташованого у Катеринодарі, на місцях адміністративний апарат Чорноморії був представлений окружними правліннями (з функціями земської поліції), курінними і сільськими отаманами, сільськими доглядачами, особливими доглядачами, приставами, соцькими й десяцькими отаманами у селищах [1243, с. 370]

Початок ХІХ в. ознаменувався завершенням реформування апарату управління Чорноморським козацьким військом. 16 лютого 1801 р. грамотою імператора Павла І Військовий уряд Чорноморського козацького війська було ліквідовано, а натомість створено Військову Канцелярію. У п'ятому пункті грамоти зазначалося, що від цього часу чорноморські козаки назавжди мають базуватися на загальних засадах, спільних для всіх козацьких військ Російської імперії – у цивільній частині підпорядковуватися Правлячому Сенату

(представником якої був, знову ж таки, таврійський губернатор), а у військовій – Військовій Колегії (представленій на місці кримською інспекцією) [1126, с. 287]. Тож, станом на початок ХІХ ст., у чорноморських козаків остаточно було ліквідовано рештки старої козацької самоврядності, витоки якої корінилися у традиційному соціальному устрої Запорозької Січі, та було впроваджено уніфікований механізм адміністрування, апробований російським урядом на решті козацьких військ імперії [1400, с. 88–95].

При всьому цьому, саме подібний стан речей – багаторівневий контроль за чорноморцями з боку уряду та місцевої адміністрації – сприяв інтенсивному характеру документальних зносин військових канцелярій з державними установами та можновладцями Російської імперії та відповідній акумуляції документальних джерел в їх поточних (згодом архівних) фондах – ф. 52 РГВИА, фф. 249 і 250 ГАКК, фф. 799 і 801 ДААРК та ін. (див. Розділ 4.1 і 4.2).

Підсумовуючи матеріал, викладений у даному підрозділі дисертаційного дослідження, можна дійти висновку про те, що упродовж ХVІІІ ст. ВЗН, а також постзапорозькі війська та групи козацтва постійно ставали об'єктом уніфікаторської політики з боку урядів держав Центрально-Східної Європи – Російської держави/імперії, Османської (Кримського ханства) та Австрійської імперій. В системі адміністративної влади згаданих держав запорозьке козацтво переважно відігравало роль інструменту військово-політичного тиску, а відтак включалося в жорстку управлінську вертикаль, без права на збереження традиційного козацького самоврядування. Ці процеси спричинили поступове розмиття, а згодом і зникнення старих січових засад козацького устрою та самоврядування, а відтак, і традиційних форм соціального устрою цієї постзапорозької козацької громади. Найбільш сприятливі можливості для його збереження давала управлінська система Османської імперії – країни, яка була найбільш децентралізованою, на тлі решти монархій Центрально-Східної Європи.

Таким чином, визначальним фактором впливу на специфіку утворення комплексів документальних джерел з соціальної історії запорозького козацтва

від кінця XVII і впродовж усього XVIII ст. був низький рівень підконтрольності ВЗН монархіям-сюзеренам і відсутність чіткої регламентації документальних зносин між ними, які стали причиною пульсуючого характеру процесів фондоутворення. Зворотнім боком зазначеного процесу було те, що найбільш повне відкладення документальних матеріалів, які стосуються соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., у поточних архівних фондах різноманітних державних установ згаданих вище країн, спостерігалася в періоди, коли козацькі громади зазнавали найбільшого адміністративного тиску з їх боку.

2.2. Специфіка продукування документальних джерел

Продукування (створення) джерел фіксованої інформації є універсальною складовою процесу соціального розвитку суспільства й цивілізації у цілому. Досліджуючи проблему формування комплексу документальних джерел з соціальної історії запорозького козацтва, ми відштовхувалися від погляду на писемне джерело як на продукт цілеспрямованої діяльності окремих суспільних груп, яке, в свою чергу, спроможне дати уявлення про своїх продуцентів.

Військово-політична та соціально-економічна діяльність ВЗН впродовж досліджуваного нами періоду та, відповідно, різноаспектна за своїми комбінаціями соціальної активності січової громади, яка проявлялася у процесах взаємодії з багатьма контрагентами інших соціальних структур, а також у різних прошарках самої соціальної групи, супроводжувалася продукуванням різноманітними фондоутворювачами значної кількості різних за своїми походженням і видовою належністю документальних джерел, нині розпоршених по фондах і колекціях архівних, бібліотечних і музейних зібрань України, Російської Федерації та деяких країн Центрально-Східної Європи. Значна частина із них може трактуватися як такі, що можуть скласти основу досліджень з соціальної історії запорозького козацтва.

Попри те, що злам XVII/XVIII ст. у вітчизняній історії традиційно розглядається як період, коли відбуваються якісні й кількісні зміни в складі корпусу історичних джерел, і перш за все джерел документальних, стосовно Запорозжя це справедливо лише частково та вимагає ряду обмовок. Справа в тому, що специфічною рисою буття Січі в досліджуваний період було те, що документальні зносини військових інституцій запорозького козацтва з управлінськими структурами відповідних держав часто не тільки не були жорстко регламентованими, але й взагалі не мали регулярного характеру, відзначаючись спорадичністю.

Так, наприкінці XVII – початку XVIII ст. відбувається перша спроба Російської держави адміністративно підпорядкувати ВЗН управлінським структурам місцевого та вищого рівнів. Реакцію з боку Запорозжя стала участь в антимосковському демарші, визнання сюзеренітету шведського короля, а трохи згодом й перехід у кримське підданство. Відповідно до цього повністю було змінено структуру документообігу: відсутність чітких ієрархічних структур в системі османсько-кримського управління Військом та пульсуючий характер документальних зносин не сприяли утворенню представницьких фондів зібрань. Повернення запорожців під владу Російської імперії співпадає у часі з продовженням уніфікаторських тенденцій в управлінні, зростанням бюрократичного апарату, збільшенням обсягів та урізноманітненням документального сполучення між Військом та органами влади. Відповідно до цього, процес провадження різноманітних форм контролю з боку імперії лише частково (в порівнянні з рештою козацьких військ) супроводжувався регламентацією руху документів. Ліквідація російською владою ВЗН з подальшим розподілом запорозького козацтва на кілька гілок, кожна з яких пройшла без-Військовий етап, на якому були відсутні управлінські структури, які б репрезентували інтереси козацьких громад перед владою Російської, Османської та Австрійської імперій шляхом регулярних документальних зносин також не сприяли відкладенню відповідних архівних зібрань (див. Розділ 2.1).

На загал, низький ступінь підконтрольності урядові населення прикордонної спільноти, якою було запорозьке козацтво, не міг не позначитися на ступені репрезентативності документальних (згодом – архівних) фондів державних установ, які здійснювали контроль за реалізацією управлінських рішень з боку держави. За таких обставин постає цілком резонне запитання: наскільки (чи, взагалі) можливо реконструювати склад початкової джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва впродовж усього досліджуваного періоду? Очевидним є те, що відтворення її у повному обсязі, подібно до вже здійснених вітчизняними дослідниками реконструкцій регламентованої джерельної бази з окремих аспектів соціально-економічної історії південноукраїнського регіону в постсічовий період його розвитку, не виявляється можливим [1280; 1287; 1299; 1469].

Це підтверджується і вже існуючими джерелознавчими дослідженнями, які показують, що стабільного продукування регламентованої документації кошовою канцелярією не велося. Відтак, реконструкція регламентованої джерельної бази з історії запорозького козацтва можлива лише на вузько тематичних ділянках і в обмежені хронологічні періоди – наприклад, з історії діловодства запорозьких військових і паланкових канцелярій часів Нової Січі в цілому, або на матеріалах документальних комплексів, утворених кількома конкретними фондоутворювачами [1446].

Попри обмежені можливості в справі реконструкції регламентованої джерельної бази, цілком можливим є визначення специфіки формування генеральної джерельної бази в процесі продукування документальних джерел за темою дослідження різноманітними фондоутворювачами.

Особливості діловодства Коша Старої (Чортомлицької) Січі та специфіка продукування ним документації залишаються слабо дослідженими через практично цілковиту загибель січового архіву в травні 1709 р., під час штурму фортеці російського та гетьманського війська. Наскільки видно із його фрагментарних залишків, які у вигляді вхідних документів відклалися в фондах державних установ Російської держави, зокрема Посольського та

Малоросійського приказів, переважаючим видом продукованої документації було службове та приватне листування кошових отаманів, яке велося від імені Коша і всього Війська [1211, с. 453–782; 1368]. Тож можемо, хоча й з певними обмовками, зробити припущення, що й наприкінці XVII ст., і на початку XVIII ст., діловодна практика на Запорозжжі була традиційною і обмежувалася найбільш простими різновидами письмової комунікації.

Не менше проблем виникає і з реконструкцією процесів продукування документації за часів кримської протекції: основна причина – втрата переважної більшості архіву Коша під час запорозької міжусобиці 1728 р. на Олешківській Січі [698, арк. 39]. Спираючись на матеріали тих документальних комплексів, які збереглися до нашого часу та є знаними українському дослідницькому загалу, можна лише в загальних рисах дати відповіді на запитання стосовно того, в який спосіб відбувалися документальні зносини запорозького Коша з владними інституціями Кримського ханства.

Серед документів кримської доби, які дійшли до нашого часу в складі АKNЗС, збереглися лише три ханські ярлики/фірмани Каплан-Гірея I в діловодних перекладах. Тож, вірогідніше всього, основним видом актових документів, якими регламентувалися стосунки між запорозцями та їх сюзеренами – кримськими ханами, були ярлики (накази, грамоти). Згідно з існуючими джерелознавчими класифікаціями, їх було б варто віднести до категорії ярликів-послань і ярликів-настанов, якими золотоординські хани та правителі більш пізніх татарських держав, у тому числі Кримського ханства, доводили свою монаршу волю до підданців і васалів [1428, с. 76–78].

Автентичні документи другої декади XVIII ст. засвідчують вживання паралельної, османсько-турецької назви для документів з подібною функцією – фірман. Наприклад, гетьман П. Орлик у своєму листі до кам'янецького каштеляна Калиновського від 17 грудня 1713 р. прямо вказує на те, що запорозці, які перебувають на території Правобережної України, не є свавільцями, а чинять так на підставі наданого ханом фірману [820, к. 2–3].

Попри спірне датування створення згаданих вище ярликів – у друге (1713 – 1715) чи третє (з 1730 р.) правління цього хана – всі вони споріднені між собою тим, що стосуються гайдамацької проблематики: прямою причиною продукування ханських наказів стали вбивства та грабунки запорожцями шляхти і євреїв у прикордонних польських воєводствах на Правобережжі [1077, с. 46, 48–50]. З одного боку, подібна тематична спрямованість усіх трьох збережених ярликів може бути суто випадковою, з другого ж, може прямо вказувати на нагальність здобичницької проблеми в відносинах Війська зі своїми сюзеренами – кримськими ханами.

Окрім наказів (ярликів/фірманів), якими оформлювалися управлінські рішення державного рівня, прийняті кримськими ханами по відношенню до ВЗН, повсякденні зносини між цими двома суб'єктами відбувалися на рівні службового листування [1179, с. 214].

Наявність облікової документації, яка б фіксувала кількісно-особовий склад ВЗН за часів кримської протекції, до нашого часу не збереглося. Маємо лише непрямі натяки на те, що вона могла існувати: зокрема, відомо, що в 1711 і 1712 рр. очаківським комендантом Мустафа-пашею з гарнізонних магазинів було відпущено борошно для прогодування 2000 запорожців, які стали Січчю в Кардаш-Ормані (Олешках) [1433, с. 342, 346]. Вказівка на число козаків у комплексі з повторюваністю видачі хлібного жалування переконує в думці, що якісь форми обліку Війська з боку турецької і кримської адміністрації таки мали вестися. Разом із цим, якщо вони й існували, то навряд чи були надто деталізованими – скоріш за все, мала місце проста фіксація кількості козаків, у кращому випадку з розбивкою по куренях. Останнє твердження витікає з практик обліку особового складу Кошем у перші десятиріччя існування Нової Січі, які можуть бути ретроспективно екстрапольовані на попередній хронологічний період.

Таким чином, часи перебування ВЗН в підданстві Кримського ханства (1711 – 1733), подібно до часів Чортомлицької Січі (до 1709 р.), через низку суб'єктивних причин, полишили по собі мінімальну кількість документальних

джерел. Видова належність і походження цих документів дозволяють зробити висновок про те, що документальні зносини Коша з державними інституціями і можновладцями Кримського ханства та Османської імперії відбувалися в контексті традиційних систем справочинства, незмінних з часів середньовіччя. Причому, наявні в нашому розпорядженні документальні матеріали з турецьких архівів, дозволяють поширити це твердження й на останню чверть XVIII ст. – часи, коли частина запорожців перейшла в підданство Османів (див. Розділ 4.3).

Повернення ВЗН в російське підданство в 1734 р. і включення його до системи адміністративного управління імперії неодмінно мало спричинити реорганізацію характеру зовнішнього та внутрішнього документообігу Коша. У діловодстві Запорожжя мали відбутися ті ж сам процеси, які в попередні роки відбулися на Гетьманщині – перехід на модернізовану систему діловодства, прийняту в роки правління Петра I усіма установами Російської імперії [1415].

Треба відзначити сильний вплив на цю систему діловодних практик країн Західної Європи, перш за все – союзної Австрійської імперії, особливо традицій військового діловодства, привнесених офіцерами-іноземцями, які в першій чверті XVIII ст. масово, тисячами, заступають на російську службу, що добре оплачувалася. Саме цим пояснюється виструнчена вертикаль системи обміну документацією, згідно з якою: документація від підпорядкованих установ до установ керівних надходила у формі рапортів, донесень, чолобить; від керівних до підпорядкованих у вигляді наказів, ордерів, пропозицій та інструкцій; установи, які знаходилися на одному рівні вертикалі спілкувалися між собою за допомогою таких видів документів, як промеморії, повідомлення, листи (див. Табл. 5.2).

Той факт, що запорожці повернулися з-під кримської протекції фактично напередодні чергової російсько-турецької війни, як не найкраще сприяв поширенню на його канцелярські практики російських форм документообігу. Оскільки під час воєнних дій Військо підпорядковувалося особисто фельдмаршалу Б.-Х. фон Мініху та його штабу, вже з кінця 1736 р. воно пристосовується до армійських діловодних практик [1077, с. 95–97]. Часи Нової

Січі, взагалі, характерні домінуванням документообігу, який вівся в рамках спеціалізованої – військової (чи то мілітаризованої) – системи діловодства.

Стрімкий перехід до модернізованих систем документування не міг не позначитися на статусі осіб, які ним опікувалися. За часів Нової (Підпільненської) Січі статус військових писарів, у порівнянні з XVI – XVII ст., помітно зріс, оскільки після повернення під російську протекцію, значно збільшилася питома вага ділової документації Коша, особливо кореспонденції з урядовими установами. Відповідно до цього збільшилася потреба Війська у грамотних та досвідчених розпорядниках процесів письмової комунікації. Свідченням підвищення ролі військових писарів може бути й той факт, що впродовж 1734 – 1775 рр. на Січі змінилося 14 військових суддів, 27 кошових отаманів, та лише 4 військових писарі [1461, с. 68–70, 657–658]. Подібному стану речей сприяла і та обставина, що військові писарі (як власне і весь штат підлеглих їм службовців), внаслідок специфіки своєї професії, фактично були наділені своєрідним імунітетом, який слугував їх надійним захистом не тільки у разі приходу до влади на Січі представників тієї чи іншої «партії», але й під час більш глобальних змін [517, арк. 210].

Нові історичні умови, в яких опинилося ВЗН за часів Нової Січі, спричинили не тільки включенню в ведення нових уніфікованих систем діловодства та впровадження модернових практик його ведення, але й спричинили зміни у видовому складі комплексу документальних джерел, у тому числі й тих, які стосуються соціальної історії запорозького козацтва. Саме тоді в діловодних практиках з'являються кілька нових різновидів документальних джерел, які є визначальними для проведення історичних реконструкцій за темою.

Їх поява була викликана до життя складними процесами взаємодії між державою і людиною (як індивідом, так і групою), характерними для часів постання централізованих держав абсолютистського типу. Зміна механізмів управління населенням, фіксація соціальних станів й імплементація чіткої фіскальної системи, контроль за мобільністю населення та постання системи

фіксованих державних кордонів, поширення дії уніфікованого законодавства на всі сфери життя й витіснення ним звичаєвого права, регламентація засад військової служби державі та системи відповідних заохочень за неї – ці та інші, їм подібні процеси спричинили впровадження спеціалізованих систем діловодства та продукування облікової, судово-слідчої й засвідчувальної документації. У порівнянні з актовими документами (більшою мірою законодавчими, меншою – приватно-правовими) ці нові різновиди документальних джерел мають більш потужний інформаційний шар, який є відбиттям складних соціальних взаємодій січової консорції – всередині та за її межами, як на макро- так і на мікро рівнях.

Специфіка формування комплексу облікових документів значною мірою коригувалася тією обставиною, що впродовж досліджуваного періоду і саме ВЗН, і усі пост-запорозькі козацькі формації, продовжували поповнювати свої лави здебільшого за рахунок допливу нових членів з інших соціальних груп тогочасного суспільства, перш за все з теренів Гетьманщини та Слобожанщини. Зауважимо, що решта козацьких військ на території Російської імперії під тиском уряду була змушена відмовитися від практики «відкритості» вже наприкінці 1720-х років. Від цього часу сусідні козацькі спільноти – донська та яйцька – стрімко еволюціонують від соціальних консорцій до субетнічних груп російського етносу (хоча й з чітко вираженим соціальним забарвленням). Говорячи простіше, наступні генерації тих же донських козаків формуються за рахунок козачих дітей, але ж ні в якому разі не з числа вихідців з інших соціальних верств (насамперед, «податних»).

У тих випадках, коли до лав того чи іншого війська вступала людина «стороння», кількість документів, випродукованих у процесі прийняття рішення про її зарахування чи не зарахування до козацького стану сягала інколи кількох десятків одиниць. Звісно ж, що інформаційний потенціал кожного з них для досліджень у площині тієї ж соціальної історії переоцінити важко. Можемо навести класичний приклад процедури прийому до козацького стану, який практикувався наприкінці 1730-х років. Ситуація: колишній кріпак

Василь Неустроєв отримав волю згідно із заповітом свого померлого господаря, полковника Т.Кутузова, та побажав разом із двома синами записатися до Яїцького козацького війська. Звісно ж, що на цілком «законних» підставах. Для цього йому знадобилося набагато, не мало, як подати прохання на ім'я імператриці та пройти процедуру розгляду справи у Сенаті. Після піврічного розгляду справи (березень-жовтень 1739 р.), прохання В.Неустроєва було задоволено [595, арк. 188–208].

У справі про перехід до козацького стану, відповідно, присутні наступні документи: чолобиття на ім'я імператриці [595, арк. 188–188 зв]; завірена копія «вільної» [595, арк. 189]; запит із Правлячого Сенату до Військової Колегії, відносно наявності відповідних наказів [595, арк. 190]; довідка, складена Печатною Конторою щодо потенційної законодавчої бази прийняття рішення [595, арк. 192–194]; резолюція Правлячого Сенату в справі В.Неустроєва [596, арк. 197].

Весь цей документальний міні-комплекс з різноманітних за своїм походженням джерел демонструє нам механізм документаційного забезпечення легітимності входження до яїцького козацтва сторонньої особи. З іншого ж боку, несе великий інформаційний шар так званої «єго»-інформації, за якою дослідник може простежити життєвий шлях конкретної історичної особи, коло його соціальних зв'язків, з'ясувати спонукальні мотиви переходу з одного соціального стану до іншого, та ще багато чого.

В цілому ж, як бачимо, ситуація прямо протилежна тій, яка мала місце на Запорозжжі. Там процес прийому нових членів та включення їх до числа січової громади, навіть у останні часи існування Запорозжжя, коли продукування документації канцелярією Коша набуває небачених до того обсягів, абсолютно ніяк не документувався. Вступ до лав запорозького козацтва залишався абсолютно неформалізованим, супроводжуючись у кращому випадку принесенням усної присяги на вірність російському престолові підданцями сусідніх країн. Відповідно до цього, через брак все тих же «єго»-джерел дослідникові залишається або вибудовувати концепції та схеми шляхом

екстраполяцій, або ж взагалі лише здогадуватися відносно істинної сутності соціальних процесів, що протікали в середовищі запорозького козацтва.

Так само відсутні в документальних комплексах, утворених кошовою канцелярією, і традиційні для решти козацьких військ Російської імперії облікові відомості про кількість мешканців у козачих поселеннях та стройового складу військ, які займали помітне місце в функціонуванні такої спеціалізованої системи державного діловодства XVIII ст., якою була військова справочинна система. Починаючи з 1730-х років вони у обов'язковому порядку надсилалися до Військової колегії поквартально, чотири рази на рік (так звані «третные ведомости»). Таким чином, у фондах Військової колегії, починаючи з другої третини XVIII ст. акумулювалися представницькі комплекси документів, які містять інформацію щодо соціального й статево-вікового складу не тільки війська в цілому, але й з розбивкою по населених пунктах (які водночас були основною одиницею воєнної організації) та навіть по родинах.

Зауважимо, що формуляр відомостей включав такі обов'язкові для заповнення пункти, як:

- кількість старшин і рядових козаків (із розподілом на тих, що відбувають службу, які не відбувають її в силу якихось обставин та таких, які вже пішли у відставку);
- кількість дружин та вдів старшин і рядових козаків;
- кількість дітей старшин і рядових козаків всіх трьох категорій, із розбивкою по статі та по вікових категоріях (1-10, 10-15, 15-18(20) років) [556, арк. 1, 3–10, 11–15, 16–27, 29–118, 121–127, 178–220].

Зрозуміло, що регулярне надходження до тієї ж Військової колегії регламентованої документації сприяло формуванню документальних комплексів, які є цінним джерелом інформації для дослідників соціальних структур усередині зазначених козацьких спільнот Російської імперії.

Якщо ж звернутися до матеріалів, які дають змогу з'ясувати особливості створення облікової документації населення Вольностей ВЗН кошовою канцелярією та її контрагентами, то стає зрозумілим, що виняткове (в

порівнянні з іншими козацькими військами) місце Запорожжя в системі адміністративного управління Російської імперії (див. Розділ 2.1.3) не сприяло продукуванню аналогічних видів облікової документації.

Перші, за часів Нової Січі, переписи населення окремих областей Вольностей, які супроводжувалися створенням обліково-фіскальної документації Кошем, були спричинені суперечками між Запорожжям і Миргородським козацьким полком за землі по р. Самарі. Показово, що початок розгляду на документальному рівні урядом конфлікту, який тягся ще з кінця 1730-х років, від часу повернення Війська під російську протекцію, був спонтанним, а не регламентованим – його поклала міжособистісна сварка, яка виникла із зазначеної причини між кошовим Якимом Малим і представником гетьмана на Січі миргородським сотником Василем Зарудним наприкінці 1752р. Саме вона спричинила письмові претензії Коша на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни та її накази гетьманові з вимогою примирити сторони [991, к. 29].

Відповідно до цього, низкою ордерів гетьмана К.Розумовського, які було впродовж 1753 р. надіслано до Коша, військовій старшині пропонувалося розпочати виведення мешканців козацьких полків, які оселилися в Посамар'ї на попередні місця мешкання, зі стягненням із них подушних зборів за весь період їх відсутності [1077, с. 86–88]. З боку Коша справа йшла неквапливо: лише 3 лютого 1754 р. Кошем було видано відповідну інструкцію військовим старшинам І.Домонтовичу та І.Чугуєвцю, згідно з якою їм доручалося провести ревізію населення Старого й Нового Кодаку, Самари, Новоселиці та інших військових слобод. При цьому всі зайди з Гетьманщини мали бути виселені, а одружені запорожці та вихідці з Польської України, які залічувалися до стану військових посполитих, вписані у відповідні реєстри [1077, с. 103–104].

Від самого початку своєї практичної реалізації проведення ревізії нашттовхнулося на відкритий та пасивний саботаж населення військових слобод. В результаті проведення ревізії та укладення відповідних реєстрів і

відомостей розтяглося аж на три роки – до 1757 р. включно [1077, 195–196, 204–206].

Якщо ж говорити про інформативний потенціал зібраних даних, то він був мінімально формалізованим:

- прізвище та ім'я особи, яка мешкала на військових землях;
- зазначення підданства – до ВЗН;
- місце прибуття з конкретного населеного пункту козацького полку чи то котроїсь із губерній Польської України.

Вказівка на вік самої особи, статево-віковий склад його родини і тому подібні клаузули, характерні для відомостей, які збиралися стосовно решти згаданих вище козацьких військ імперії, були відсутні [1077, с. 119–122, 211–265, 281–289, 290–292, 333–337].

Очевидно, що подібний мінімалізм витікав не тільки з протидії населення, яке пручалося включенню в фіскальні списки, але й через недосконалість формулярів відомостей. Вже в листопаді 1756 р. Кіш мав виправляти це упущення: 4 листопада полковникам Самарської та Кодацької паланок було надіслано наказ із вимогою включити до відомостей дані про термін служби того чи іншого поселенця у Війську чи хоч би час його перебування на Січі, коли він і вписався в той чи інший курінь [1077, с. 275–276]. Втім, паланкові полковники у зворотних рапортах доповідали про неможливість подання таких відомостей через сезонну мобільність поселенців, частина з яких пішла на зимівлю до Гетьманщини [1077, с. 277].

Черговими кроками гетьмана К.Розумовського на шляху оптимізації адміністрування ВЗН стали кроки, спрямовані на створення облікової документації, яка мала б упорядкувати засади існування козацького і посполитого станів на Запорозжжі. Кінцевою метою було отримання відомостей стосовно кількості запорожців на Січі та по зимівниках, виявлення у його складі дезертирів і втікачів, і подальша фіксація соціальних структур шляхом припинення несанкціонованого переходу мешканців Гетьманщини і Слобожанщини. Тобто, перепис, який переслідував цілі адміністративно-

поліційного характеру та мав стати своєрідною прелюдією до «підгону» соціального устрою за зразком Війська Донського. З цією метою 6 жовтня 1755 р. гетьманом було надіслано ордер Кошеві з вимогою скласти та надіслати йому відомості стосовно кількості козаків і старшин у ВЗН.

З'ясування загальної кількості особового складу у ВЗН розтяглося на півроку: в листопаді 1755 р. було складено лише відомість про кількість військової і полкової старшини, урядовців і служителів, та й то лише із зазначенням посад і кількості осіб, які їх обіймають (не були навіть вказані прізвища) [1080, с. 35–37]. У цілому, логіка дій Коша вказує на те, що з його боку мало місце затягування перепису, його фактичне саботування: у рапорті Коша гетьманові К.Розумовському та Київській губернській канцелярії від 23 листопада 1755 р., який був відповіддю на вимоги скласти точні реєстри Війська, зазначалося, що абсолютно точними вони не можуть бути за визначенням, оскільки частина січовиків знаходиться у тривалих відлучках від своїх куренів, а відтак не має можливості їх складення [1080, с. 34–35].

Втім, подібна тяганина могла лише на час відкласти складення реєстрів – 13 березня 1756 р. Кошем було отримано черговий ордер К.Розумовського, в якому проблему перепису козаків по куренях і зимівниках було напряду ув'язано з виплатою Військових жалувань [1080, с. 37–39]. Незважаючи на те, що після повторної вимоги гетьмана складення реєстрів відбулося у відносно короткий термін – між 14 березня та 15 квітня 1756 р. – довільний, ніким не регламентований характер формуляру не кращим чином позначився на їх інформативності.

Фактично, реєстри являють собою ніщо інше, як лише іменні списки (на це вказує і сам Кіш [1080, с. 234]) козаків кожного із 38 січових куренів (із зазначенням курінних отаманів) [1080, с. 39–234]. Такі відомості, як вік тієї чи іншої особи, час її запису до куреня, нотатки стосовно походження та т. ін. – цілковито відсутні. Вказівки на соціальні зв'язки всередині курінної громади присутні в реєстрах лише кількох куренів. Зокрема, у реєстрі козаків Вищестебліївського куреня присутні зауваження стосовно знаходження

окремих козаків у родинних зв'язках із військовою старшиною: «Данило Якыма Игнатовича родич» (йдеться про Я.Малого – кошового отамана у 1744, 1748 – 1749, 1752, 1754 рр.) [1080, с. 68]. Або ж у реєстрі Кальниболотського куреня зустрічаємо вказівки на існування мікрогруп родичів (зазвичай, кількох рідних братів) серед загальної маси курінного козацтва: «Тимеш Кравец, Стефан Кравцев брат, Андрей Кравцев брат», та ще кілька подібних [1080, с. 51–52]. Втім, такі приклади є щасливим виключенням, але ж ніяк не правилом.

Попри те, що реєстри куренів дають нам певне (хоча й дуже наближене) уявлення щодо кількості січовиків, їх інформаційний шар стосовно соціальних структур є надзвичайно низьким: на такій мінімальній кількості фактичного матеріалу можна лише простежити певні тенденції; для проведення ґрунтовного аналізу та подальших узагальнюючих висновків він є явно недостатнім.

Доповнення курінних реєстрів було продовжено восени 1756 р., згідно з вимогами гетьмана та його представника на Січі В.Зарудного [1080, с. 238–239]. Мали бути переписаними ті козаки, які мешкали по зимівниках, знаходилися у відлучках по чумацькому чи торгівельному промислах, перебували на рибних заводах. Перепис мав супроводжуватися паралельним впровадженням паспортного режиму: передбачалася масова паспортизація усіх мешканців зимівників [1080, с. 239–241]. Відповідальними за його проведення було назначено полковників гардового, перевізького, самарського, козацького та кальміуського [1080, с. 246].

Укладені реєстри козаків, не включених до основних реєстрів січових куренів, подібно першим, являли собою звичайні іменні списки [1080, с. 255–256, 261–267, 275–279, 281–282, 289–292]. Реєстри господарів зимівників на землях тієї чи іншої паланки були складені так само формально: прізвище та ім'я козака, назва куреня, до якого він належав. Кількість населення в зимівниках, його соціальний склад, антропонімічні дані мешканців не були вказані в жодному з реєстрів [1080, с. 258–261]. Навіть більш-менш приблизна локалізація зимівників, на кшталт – «при речке Московце» – присутня тільки в

описах зимівників Кальміуської і Самарської паланок [1080, с. 256–258, 267–274].

Цілком очевидним є той факт, що надання в розпорядження гетьмана та його урядовців деталізованих переліків аж ніяк не відповідало інтересам не тільки населення зимівників, але й паланкових полковників: занадто ретельне виконання обліку населення могло спричинити заворушення, переходи на інші місця й т. п. проблеми, що неминуче позначилося б не тільки на ступені довіри до них, але й призвело б до втрати робочих рук чисельних самовільних втікачів і переселенців, доходів від перетримання гайдамацьких ватаг й т. ін. Зворотнім боком пасивного супротиву населення Вольностей та керівництва ВЗН комплексу заходів з облікування та взяття під державний контроль, стала мінімальна інформативність документації, спрямованої на адміністративно-поліцейний облік населення Запорожжя, випродукованої впродовж першої половини 1753 – 1756 рр.

Звичайно ж, що те, в який спосіб було проведено перепис Кошем, не могло вдовольняти російських урядовців, однак подальший розвиток подій був таким, що на Військо намагалися «не тиснути»: вступ імперії в Семилітню війну (1756) супроводжувався постійною загрозою втягнення у війну на пруському боці й Османської імперії; лібералізм перших років правління Катерини II та початок чергової російсько-турецької війни (1768) фактично унеможливили продовження тотального державного обліку, насамперед такого, який би міг «зафіксувати» козацький соціальний стан, припинити доплив до нього вихідців із інших верств. Переписи ж козаків по куренях, які були здійснені самим Кошем впродовж 1769 – 1770 рр., ставили собі за мету здійснення не поліцейного, а військового обліку козаків, які брали участь у війні з турками [169, с. 2–139 зв].

Інакше обстояли справи з посполитою верствою на землях Вольностей. Перший перепис посполитих відбувся впродовж 1758 – 1759 рр. З одного боку, він був логічним продовженням ініціатив гетьмана К.Розумовського, про які вже було сказано вище, з другого ж, сповна відповідав інтересам Коша, який і

сам був зацікавлений в тому, щоб започаткувати практику фіскального обліку некозацького населення Запорозжя з метою подальших зборів податків на користь Війська.

Відповідно до цього, 16 березня 1758 р. старшинська рада ухвалила рішення про обкладення податками посполитих у найбільш заселеній частині Вольностей – Самарській і Кодацькій паланках [120, арк. 3–4]. Тоді ж було складено відомості стосовно населення цих паланок. Те, що першим було вирішено облікувати саме ці дві паланки, має своє пояснення: саме на їх території, наближеній до земель «волості» існували багатолюдні військові слободи, населені самовільними переселенцями з Гетьманщини, Слобожанщини та Польської України, в той час як для південних паланок переважною формою колонізації були козацькі зимівники. Наприклад, перепис посполитих Протовщанської паланки було здійснено лише в 1768 р. [120, арк. 46]. Оскільки мотиви, якими керувався Кіш, здійснюючи перепис посполитих, були суто прагматичними – отримання коштів на потреби Війська, – то формуляр відомостей був довільним, нерегламентованим. Зазвичай, полковники й служителі паланкових канцелярій укладали дані тільки стосовно кількості посполитого чоловічого населення в тому чи іншому населеному пункті й розмірів податків, які вони мали сплатити [120, арк. 20–32 зв]. Тож, інформаційний потенціал такого роду облікової документації обмежується неповнотою даних стосовно статево-вікового складу посполитих, їх реальної кількості.

В подальшому Кошем було зроблено спробу регламентувати процес складення відомостей про кількість посполитого населення. Так, 9 січня 1762 р. самарському та кодацькому паланковим полковникам і канцеляріям було запропоновано до виконання інструкцію, згідно з якою надалі відомості мали складатися поіменно, на підставі даних, отриманих від «посполитих отаманів» [1456, с. 536–537]. Згідно з настановами цієї інструкції було здійснено переписи у військових слободах Старому і Новому Кодаку, Романковому та Кам'янському [137, 11–18 зв].

Плин російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., у якій ВЗН взяло найактивнішу участь, викликав потреби в більш точному адміністративно-фіскальному обліку Кошем козацького і посполитого населення на підвладних йому землях Вольностей. З метою встановлення точної кількості, а також стану їхніх господарств, на початку березня 1770 р. Кошем було надіслано ордери паланковим полковникам з наказом провести описи населення слобод і зимівників [176, арк.3 зв–7].

Матеріали ревізій паланок 1770 р. відзначалися найбільшою детальністю (див. Табл. 5.3) в порівнянні з реєстрами та відомостями попередніх років: усі мешканці були описані по дворах і хатах, що дає змогу прослідкувати форми соціального співіснування, які мали місце; присутні були й дані відносно ротації населення у тому чи іншому населеному пункті, викликані обставинами воєнного часу [176, арк. 164–182 зв]. Слід зауважити, що облікова та звітна фіскальна документація, яка надсилалася з паланок до Коша, не була прив'язана, зрештою як і сам процес збору та відсилки податків, до жорстких хронологічних меж, подекуди між виконанням та відправкою звітних форм проходило 3-4 місяці [815, арк. 1].

Збільшення населення Вольностей внаслідок масових переходів на їх землі самовільних переселенців Новоросійської губернії упродовж 1772 – 1773 рр. (див. Розділ 6.1), викликало потребу в ще більшій деталізації фіскальних відомостей. Це добре простежується на матеріалах переписів Протовщанської паланки 1773 р.: у них фігурують вже не тільки козаки та посполиті, але й новопоселенці-зайди, які живуть при них в якості підсусідків або наймитів [188, арк. 3–6].

Відзначимо, що окрім продукування облікової документації паланковими та військовою канцеляріями, потужний інформативний шар з проблем соціальних груп населення Вольностей відбився в документації, яка походила з канцелярій місцевих губернських установ і поселених полків. Зокрема, процеси перетікання людної до Вольностей ВЗН (відповідно, з подальшим включенням до посполитого стану), що відбувалися на початку 1770-х років,

сповна знайшли відображення в обліковій документації місцевого російського військового командування, зокрема у представницьких комплексах, сформованих з щомісячних екстрактів, які склалися в Новоросійській губернській канцелярії на основі рапортів ротного та полкового командування поселених гусарських і пікінерських полків [716, арк. 16–18 зв, 19–23 зв, 25–27 зв, 28–32 зв, 34–37 зв, 38–39 зв, 40–41 зв, 42–43 зв, 61–68 зв].

Показовим є той факт, що по-справжньому повний комплекс облікової документації, що відображала соціальний устрій Запорожжя, з'являється лише по припиненні останнім свого історичного існування. Так, вже 7 липня 1775 р. командування Новоросійської та Азовської губерній отримало повний перелік відомостей, які мали б надсилатися особисто Г.Потьомкіну, та в яких би повною мірою були висвітлені різні аспекти економічного та соціального становища на щойно інкорпорованих запорозьких землях [716, арк. 103]. Із загальної кількості у 60 позицій переліку («расписания») відомостей (50 основних та 10 додаткових), 6 мали відбивати інформацію відносно демографічних змін, загальної структури населення та його соціальної мобільності [716, арк. 104–108].

Нагальні потреби адміністрування території колишніх Запорозьких Вольностей та управління їх населенням викликали до життя появу кількох, достатньо ретельних, описів, створених вже у перший місяць після ліквідації Січі. Зокрема, маємо описання правобережної та лівобережної частини запорозьких земель, надісланих до канцелярії князя Г.Потьомкіна, відповідно, новоросійським губернатором В.Муромцевим [716, арк. 236–236 зв] (6 липня) та азовським губернатором В.Чертковим (29 липня) [716, арк. 238–238 зв, 239–239 зв]. Окрім суто географічного та економічного описання, кожен із них містив обов'язкові облікові відомості відносно ступеню заселеності територій, соціального складу населення, а також сукупність пропозицій щодо уніфікації устрою та способу життя колишніх запорожців згідно з настановами про губернський устрій у Російській імперії.

Подальше розгортання уніфікаторської політики викликало потребу у все нових і нових видах облікової документації, які б відбивали специфіку соціальної структури запорозької громади: так, вже наприкінці серпня 1775 р. генерал-поручиком П.Текелією, згідно з наказами імператриці та ордерів князя Потьомкіна, було завершено створення відомостей відносно кількості старшин, козаків та посполитих ліквідованого ВЗН, які мешкають на землях, розподілених між Азовською та Новоросійською губерніями [716, арк. 259–259 зв]. Головною метою їх створення був фіскальний облік населення – сам головний виконавець, П.Текелія прямо іменував документацію, яку було випродуковано, не інакше як «подушными переписями» [716, арк. 167].

Стала практика обліку населення колишніх Вольностей ВЗН, започаткована в перші часи після ліквідації Січі, була продовжена після відродження військової організації колишніх запорожців – Чорноморського козацького війська (Війська вірних запорозьких козаків) (1787). Потреба державних установ і можновладців Російської імперії, насамперед Військової колегії і князя Г.Потьомкіна, у наявності точних даних стосовно соціальних категорій населення тогочасного Півдня, які мали б наповнити Військо, в інформації щодо кількості козаків, здатних відбувати військову службу та перспектив їх заміни в майбутньому за рахунок дітей чоловічої статі, й т. п., була реалізована шляхом створення представницьких комплексів обліково-адміністративної документації.

Перші роки інституалізації Війська характеризувалися переважанням таких різновидів облікової документації, як іменні списки колишніх запорожців (тих, які заступили в службу; тих, які перебувають у міщанстві, державних селянах і поміщицьких підданих й т. ін.) [471, арк. 24–28] та екстрактах, зроблених на підставі іменних списків [1, арк. 1–5, 7–8 зв, 9–145; 461, арк. 37, 52–54, 74–80, 109–115, 117–123]. Те, що на підставі отриманих з місць відомостей склалися документи саме такої спрямованості, пояснювалося необхідністю усвідомлення представниками імперської влади в регіоні реального стану речей та потребою в перспективному плануванні заходів, які

мали б оптимізувати процеси відродження Війська з колишніх запорожців, як самодостатньої соціальної структури, що мусила стати провідником російських інтересів у прикордонних регіонах держави.

Відведення Війську землі під поселення між Дністром і П.Бугом спричинило масове переселення в цей регіон козаків з їхніми родинами. Необхідність взяття на облік цієї маси населення, поширення на них владних повноважень Коша та запровадження системи і форм підзвітності місцевій і центральній російській владі стимулювали проведення заходів, пов'язаних із адміністративно-поліційним і фіскальним обліком населення [483, арк. 5–50].

Складення переліків населення всіх населених пунктів, які було засновано на військовій землі, не тільки полегшували контроль за відбуванням військової служби та громадських повинностей, але ж і слугували підставами для збору податків, стягнення штрафів і т. ін. [483, арк. 4 зв], Окрім суто прагматичних завдань переписи, також узгоджувалися з логікою необхідності відзначення військових заслуг його різних категорій, виказаних під час минулої російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр.: окремо укладалися відомості стосовно колишніх запорожців, які брали участь бойових діях [498, арк. 6–7]; тих із них, хто не воював, але вписався до Війська пізніше [483, арк. 2–2 зв]; особах, які ніколи не були на Запорозжжі, й побажали стати чорноморцями вже після підписання миру [483, арк. 13–20].

Особлива увага з боку місцевої російської адміністрації – того ж таврійського губернатора – приділялася надходженню інформації стосовно чисельності, статевого й вікового розподілу, перебуванні в шлюбі чи поза ним чорноморських козаків та членів їх родин. На відміну від часів до переселення Війська на Кубань (1792), її продукування було жорстко регламентованим: фактично, на Чорноморське козацьке військо було поширено практику створення та відправки «третних» і навіть щомісячних відомостей, яка мала місце і в решті козацьких військ імперії ще з 1720-х років [483, арк. 86–130].

Постсічковий період в історії тієї гілки запорозького козацтва, яка після 1775 р. залишилася в південноукраїнському регіоні та трохи згодом склала

основу чорноморського козацтва, відзначився започаткуванням постійного церковного обліку. Після ліквідації Січі відбулася швидка інтеграція церковної мережі колишніх Вольностей до загальноімперських структур. Оскільки в Російській імперії XVIII ст., з часів реформ Петра I, православна церква була значною мірою секуляризована та займала підпорядковану роль по відношенню до держави, церковні інституції не просто перебували в стані вимушеного симбіозу зі світськими, державними інституціями, обслуговуючи її прагматичні інтереси та виконуючи завдання, які, подекуди, мали мало спільного з прямим покликанням [1352, с. 47].

Одним із таких завдань було ведення обліку парафіян, слідкування за дотриманням ними канонів православної обрядовості, зокрема причащення та сповіді. Останнє вважалося обов'язковим, оскільки засвідчувало лояльність до церкви та, відповідно, до держави. Основною формою церковного обліку були сповідні розписи (реєстри парафіян, які сповідувалися та причастилися), що велися парафіяльними священиками. Завдяки визначеній структурі формуляру у сповідних розписах відклялися поіменні списки мешканців того чи іншого з населених пунктів на території колишніх Вольностей, із вказівкою на їх стать і вік, із зазначенням належності до конкретного господарства (двору) та форм соціальних зв'язків між членами подібних соціальних мікрогруп. Непересічний характер даного різновиду облікової документації полягає в тому, що річний характер складених розписів сповна ілюструє процеси консервації, або ж навпаки, трансформації традиційного соціального устрою старого Запорозжя за нових умов [263–264].

Таким чином, у Російській імперії останньої чверті XVIII ст., відбулося остаточне впровадження систем адміністративно-поліційного, фіскального та церковного обліку представників тих соціальних груп, які походили з козацьких і посполитих верств населення Вольностей ВЗН. Прямим наслідком цих процесів стало стабільне регламентоване продукування представницьких комплексів облікової документації, у якій повною мірою відображені тенденції і характер соціальних перетворень у середовищі постсічових козацьких громад.

Плин процесів централізації державної влади та уніфікації автономного устрою окраїн Російській імперії, з якими зіткнулися запорожці після повернення з Кримського ханства, безпосередньо позначився на всіх сторонах життя козацтва. Впровадження системи лінійних кордонів у Північному Причорномор'ї, яке розпочалося ще на початку XVIII ст. [1156, с. 3–6], після Белградського миру 1739 р. почало набувати все більш і більш завершених рис: уздовж кордонів, які охороняються кінними роз'їздами, зводяться стаціонарні форпости, шанці та карантини; їх самовільний, безпаспортний перетин починає трактуватися як злочин (див. Розділ 2.1). За таких умов стан перманентної степової війни та хиткого миру, в якому впродовж попередніх століть співіснували прикордонні спільноти регіону, втрачає право на подальше існування [1248]. Здобичництво, як один із видів традиційної діяльності запорозького козацтва опиняється поза законом і трактується як гайдамацтво (див. Розділ 6.2).

Будь-які його прояви стають предметом спеціальних розслідувань як з боку Коша, так і з боку місцевої – Генеральна Військова канцелярія та Київська (з 1764 р. і Новоросійська) губерньська канцелярія, і центральної влади Російської імперії – Правлячого Сенату і колегій (Іноземних справ, Військової та Малоросійської (з 1764 р.)), а також дипломатичного і військового відомств і прикордонних командирів Османської імперії і Речі Посполитої.

Конфлікти між мешканцями прикордоння трьох держав – Речі Посполитої, Російської та Османської імперій, призводили до необхідності їх врегулювання на державному рівні. На практиці, зазвичай, це реалізовувалося утворенням і діяльністю двосторонніх (кримсько- і польсько-запорозьких (російських) Слідчих комісій. У свою чергу, діяльність комісій з розгляду взаємних претензій спричинила комплекс заходів з боку російського, польського та османського урядів, спрямованих на впровадження ще більш жорсткого прикордонного режиму [991, к. 8].

Вищий контроль за роботою комісій здійснювався центральними державними установами – Правлячим Сенатом, Колегією іноземних справ і

Малоросійською колегією (з 1764 р.), а також гетьманським урядом через генеральну Військову канцелярію (в 1751 – 1764 рр.).

«Гайдамацькі» питання та пов'язані з ними проблеми роботи прикордонних комісій регулярно обговорювалися на засіданнях Секретної експедиції Правлячого Сенату, наслідком чого ставало видання відповідних наказів до Колегії іноземних справ, гетьмана К.Розумовського та інших [588, арк. 2, 4 зв].

Колегія іноземних справ ініціювала розгляд тих чи інших претензій як на підставі нот, надісланих при реляціях від російських посланників у Стамбулі/Бахчисараї або Варшаві, так і безпосередньо через отримання подібних претензійних нот від зарубіжних амбасадорів у російській столиці [826, к. 5–7]. У свою чергу, і російські дипломати ініціювали початок роботи комісій, висуваючи претензії стосовно, кривд спричинених неправомірними діями підданців сусідніх держав [822, к. 3].

Місцевий контроль знаходився в компетенції Київської губернської канцелярії: вона відповідала за організацію роботи конференції – з'їзду депутатів і комісарів, забезпечення діловодних і робочих перекладів, інструктаж запорозьких депутатів і російських комісарів, дотримання дипломатичного протоколу та затвердження результатів. Компетенція Коша була достатньо обмеженою в порівнянні з функціями не тільки київського генерал-губернатора та його канцелярії, але ж і російських комісарів, і зводилася до вибору депутатів, які представлятимуть Військо на комісії, складання письмових переліків претензій і т. п.

Документообіг Коша з урядовцями Кримського ханства та Польської України відбувався у вигляді обміну листами, розписками та реєстрами. Адресатами запорожців з польського боку були губернатори, полковники, комісари, посесори, коменданти, старости, воєводи, магнатерія. З кримського (і турецького) – хан, його наступники (нурадин- і калга-султан), ор-бей (перекопський каймакам), коменданти турецьких фортець і паші різних рангів

[1446, с. 20]. Найбільш масовим видом джерел, які створювалися в процесі подібних зносин, було службове листування (див. Табл. 5.4).

Зазвичай, обмін кореспонденцією подібного роду здійснювався від імені самого кошового отамана, який виступав представником інтересів усього Війська. Прикладом подібного листування може слугувати лист кошового Семена Єремієвича до регіментаря Української партії Милославського від 5 серпня 1742 р. і зворотній лист останнього від 17 вересня того ж року. Предмет зносин – конфлікти на прикордонні, спричинені взаємними грабунками запорозької і польської сторін [856, к. 3–4]. У ряді випадків ініціатором листування виступала й польська сторона – вже згаданий регіментар Милославський 2 квітня 1743 р. першим надіслав листа до переобраного кошовим отаманом І.Малашевича з проханням вжити превентивних заходів для недопущення чергового нападу гайдамацької ватаги запорожців під проводом Гната Голого, яка впродовж 1741 – 1742 рр. вже ходила в рейди на Уманщину, грабуючи польську шляхту, єврейських купців і навіть заможних селян [829, к. 1–2].

Втім, можемо стверджувати, що подібні епістолярні зносини між кошовими отаманами та місцевим польським командуванням були суто ситуативними, позбавленими регулярного характеру. З початку ж 1750-х років взагалі намічається тенденція до обмеження російською владою права документальних зносин Коша з іноземними кореспондентами, а 1 вересня 1754 р. наказом київського віце-губернатора І.Костюріна було остаточно заборонено Кошеві самостійно листуватися з приводу прикордонних комісій без дозволу Київської губернської канцелярії [1079, с. 569].

Реєстри претензій на грабунки являли собою основний вид документації, що продукувалася в результаті діяльності власне прикордонних комісій [1078, с. 479, 515–561]. Вони являють собою приклад облікової документації, випродукованої на стику діловодства дипломатичного та судового. Прикладом реєстру претензій, висунутого з боку Коша, слугує зведений реєстр кількості вбитих та страчених поляками козаків (із зазначенням захопленого в них

майна) за період 1733 – 1749 рр. [1077, с. 342–359] З польського боку здебільшого фігурують реєстри майна, захопленого гайдамаками, які надсилалися Кошеві при листах польських можновладців або прикордонних командирів [1077, 289–291, 301–303]. У окремих випадках зустрічаємо іменні реєстри гайдамаків, захоплених поляками, або ж таких, яких вимагали видати на розправу. Як правило, реєстри подібного роду склалися на підставі свідчень бранців. Особливої цінності їм надає вказівка на походження особи з тієї чи іншої місцевості польської чи підросійської України [833, к. 3–4], або приналежності до конкретного січового куреня [589, арк. 120–127]. Окрім реєстрів, поширеною формою обліково-засвідчувальної документації були екстракти, в яких коротко викладалася суть конфліктів і претензій по них. Вони надсилалися протилежними сторонами (тією ж польською), як до Коша, так і до Київської губернської канцелярії [857, 1–5].

Специфічним різновидом засвідчувальної документації, яка продукувалася в процесі діяльності Комісій, були також «инструменты» (також фігурують як «разменные инструменты»), які уклалися на місцях за єдиною формою, що надсилалася з Київської губернської канцелярії. Вони носили нормативний характер та засвідчували взаємне задоволення: в інструментах, за підписом депутатів і комісарів, двома мовами зазначалися пункти претензій, у відшкодуванні яких сторони дійшли згоди [1078, с. 370–372].

Між собою прикордонні комісари, як це видно, наприклад, з матеріалів російсько-польських прикордонних комісій, спілкувалися або за допомогою листування, або ж промеморіями. Остання форма була більш характерною для звернень російської сторони та мала засвідчувати рівнозначність представників з обох сторін. Для таких промеморій було характерне екстрактне викладення суті тієї чи іншої справи, з відправкою, у разі необхідності, до вже існуючих діловодних матеріалів [834, к. 2–2v, 3–3 v, 4].

Оскільки територія Нової Сербії (з 1751 р.) внаслідок свого прикордонного становища знаходилася в епіцентрі подій, пов'язаних із гайдамаччиною, між Кошем і командуванням Новосербського корпусу (головний командир –

генералом І.Хорват) відбувався інтенсивний документообіг, як правило, у формі службового листування або ж обміну промеморіями [1079, с. 520, 524]. За подібним зразком відбувалися зносини й з рештою новосербського генералітету – Ф.Юостом, І. та О.Глебовими, М.Муравйовим [1173]. У більшості випадків предметом зносин ставала координація спільних дій у справі викорінення гайдамаччини, або ж прохання відшкодування збитків, завданих їх підлеглим. Відповідно до цього, у супроводі відповідних листів від генералітету, з Канцелярії Новосербського корпусу до Коша надсилалися реєстри претензій на кривди з боку гайдамацьких ватаг запорожців [1079, с. 702].

Серед загалу документів, які продукувалися різноманітними відомствами у справах порубіжних конфліктів, на особливу увагу заслуговують «протоколи» допитів, які знімалися з осіб, звинувачених у гайдамацтві [1307, с. 398]. Слід зауважити, що поява подібного різновиду документальних джерел була наслідком не тільки уніфікації повсякденного життя населення південноукраїнського фронтиру шляхом поширення на нього дії загальнодержавного законодавства, але й свідцтвом нових взаємовідносин конкретної особи з державою, в першу чергу з тими суспільними групами, які її представляють. Порівнюючи нечисленні (якщо не сказати одиничні) свідчення запорожців у кримінальних справах (наприклад, пограбування купців і посольств) з XVII ст. із типологічно подібними гайдамацькими допитами XVIII ст., можемо стверджувати, що останні є більш персоніфікованими, несуть в собі більше інформації стосовно людини як такої, її суспільного оточення, соціальних зв'язків і т. п. [1211, с. 12–13]

Продукування «протоколів» допитів (рос. «допрос»), інколи також фігурують як «распросные речи» чи «распросная сказка»); було прямим результатом проведення допитів – комплексу дій, головна суть яких полягала в отриманні і фіксації, в установленому порядку, свідчень підозрюваних стосовно подій, які стали об'єктом розслідування. Оскільки найбільш досконалим

доказом вважалося визнання самих звинувачених, то з допитом тісно було пов'язано застосування тортур до обвинуваченого.

Істотними рисами проведення тогочасного слідства була повна відсутність прав у обвинуваченого, зосередження функцій захисту та звинувачення, в руках одних і тих же осіб. Оскільки карна справа вирішувалася на основі тільки письмових матеріалів попереднього слідства, часто навіть за відсутності звинуваченого, то «допросы», або «расспросные речи», які містили в собі фактичне визнання провини особи, звинуваченої у скоєні злочину, становили каркас усієї справи.

З огляду на специфіку інформаційного шару «допитів», безперечною є їх типологічна наближеність до такого виду джерел, як інтерв'ю – тексту, створеного в процесі письмової фіксації вербальної інформації [1322, с. 21]. Каталізатором інтерв'ювання у даному випадку виступали не тільки запитання «інтерв'юєрів», у ролі яких виступали слідчі, але й поширена практика застосування тортур, яка сприймалася як така, що сприяла більшій відвертості особи, яку допитували. І дійсно, ініційована специфічними методами спонукання, «оповідь про себе» в більшості випадків відзначалася великим рівнем відвертості й конкретики – людина в буквальному розумінні змушена була «розкрити душу», у найменших подробицях повідати про свій життєвий шлях, оточення, діяння [1079, с. 634–635]. Можна стверджувати, що складання психологічного портрета гайдамаки, або будь-якої особи, що скоїла злочин, було невід'ємною часткою слідчого процесу над ним: у більшості випадків можна прослідкувати, що слідчі явно намагалися визначити мотивацію, підкреслити специфічні риси поведінки затриманого, виступав він у якості лідера або керованої особи.

Переважаюча більшість з'явилася в процесі діяльності слідчих органів і комісій при канцеляріях різноманітних російських державних установ, при запорозькій військовій канцелярії за часів Нової Січі а також, меншою мірою, при гродських, земських і військових судах прикордонних воєводств і губерній Польської України.

Найбільш ранні з допитів запорожців, зроблені російськими прикордонними командирами або гетьманськими урядниками, відносяться ще до часів перебування ВЗН в кримському підданстві та датуються 1710-ми роками [758, арк.1–1 зв, 2]. Після повернення ВЗН під російську протекцію та поширення на нього дії російського карного законодавства, отримання свідчень козаків, звинувачених у здобичництві за кордоном, ведеться служителями канцелярії київського генерал-губернатора, який стає головним урядовим куратором Запорожжя [1079, с. 80]. Аналогічними російським «допросам», як за процедурою отримання, так і за формою документального оформлення, були польські «interrogatoria» (лат.), притаманні судовому діловодству Речі Посполитої від самого початку й до останньої третини XVIII ст. [1122]

Перші за часом появи матеріали допитів, зроблені у власне запорозьких військових і паланкових канцеляріях, які зберігаються в складі АKNЗС, датовані липнем 1747 р. Це – «допит» козака Левушківського куреня О.Теплицького, зроблений кодацьким полковником В.Зеленком, та надісланий в копіях до Коша та Київської губернської канцелярії. Поява документа напряду була спричинена необхідністю судового вирішення справи про пограбування ватагою запорожців київського міщанина, який віз Дніпром для продажу на Січ горілку [115, арк. 51–52].

Очевидно, що започаткування практики проведення допитів з одного боку було виявом поширення судових повноважень київського генерал-губернатора на населення Вольностей, з іншого ж, складовою частиною імплементації спеціальної, судово-слідчої системи справочинства в діловодство, яке велося військовою і паланковими канцеляріями. Фактично, на запорозьких теренах поширювалися ті ж самі форми ведення і документального оформлення слідства, які вже були апробовані в 1710-х – 1730-х роках сотенними і полковими канцеляріями Гетьманщини. Обов'язкове письмове зняття показань особи, взятої під стражу, було їхньою невід'ємною складовою [1297].

«Протоколи» допитів запорожців (здебільшого, ввійманих на гайдамацтві), переховуються серед документальних збірок багатьох архівних установ

України, Російської Федерації і Польщі (див. Розділ 4). Однак найбільша їх кількість зосереджена в ф. 229 ЦДІАК України – більш ніж три сотні «допитів». Той факт, що в АKNЗС було акумульовано таку значну кількість матеріалів допитів – в переважній більшості, або частково документи 31 справи [110, арк. 23, 43–44, 55, 75–77, 80–81, 118, 130–131, 148, 168, 177, 192, 198, 225, 228] – пояснюється тим, що саме Кіш був первинною судовою інстанцією в розгляді справ стосовно гайдамацтва, та й взагалі всіх злочинів, скоєних запорожцями або на території Запорожжя [1252, с. 50–51].

Проведення попереднього слідства та допитів затриманих гайдамаків входило також до компетенції російських комісарів, які очолювали роботу прикордонних комісій [75, арк. 10–15 зв, 35–35 зв, 67]. Відповідно до реалізації цього їх повноваження, певна частина допитів знімалася ними з гайдамаків, привезених на прикордонні суди закордонними комісарами, за участі останніх [830, к. 2–5].

Подібним правом – попереднього допиту – були наділені й штаб-офіцери Новосербського корпусу. Проведення допитів, зазвичай, велося офіцерами та служителями полкових (Хорватового гусарського та Пандурського полків), гарнізонних (Новомиргородської та Св. Єлизавети) і корпусних канцелярій [1120, с. 179, 188, 195, 222, 252, 263–264, 266, 276]. Восени 1763 р. в Новій Сербії з дозволу російського уряду взагалі було створено окрему Комісію для вирішення гайдамацьких та інших карних справ, яка сконцентрувала в одному місці ведення слідства та продукування відповідної слідчої документації [15, арк. 177 зв].

«Протоколи» допитів гайдамаків при рапортах, донесеннях і промеморіях Коша, спільних судових комісій (з Польщею та Кримом), Новосербської комісії у гайдамацьких справах надсилалися до київського генерал-губернатора й, відповідно, накопичувалися у поточному архіві (Київської губернської канцелярії). Звідси вони відправлялися до Секретної експедиції Правлячого Сенату або в якості додатків (копії допитів) до донесень, або ж в якості екстрактних форм (екстрактів), які склалися на їх підставі. Кінцевий адресат

був зумовлений тим, що саме Секретна експедиція курирувала «гайдамацькі справи», як такі, що викликають напруженість у стосунках із сусідами та можуть спричинити воєнне протистояння із ними [583, 1–1 зв, 2, 5–5 зв].

Динаміка подібних відправлень від генерал-губернатора до Сенату та їх інформаційний характер прямо залежали від активності гайдамацьких виправ у прикордонних регіонах та отримання відповідних рапортів від прикордонних командирів. Ті, в свою чергу, прямо були пов'язані із календарними сезонами – активними у теплі пори року та майже відсутніми в зимовий період. Так, якщо впродовж весни-осені донесення до Сенату були майже щоденними, то взимку вони надсилалися не частіше ніж раз у 5-10 днів (подекуди і раз на 2 тижні). Зокрема, маємо відправлення донесень за листопад 1750 р.: 2, 7, 9 та 24-го числа. Зміна у щільності відсилки рапортів наприкінці місяця, очевидно, була пов'язана з кліматичними умовами, зокрема, з випадінням снігового покриву, що зводило гайдамацькі рейди на нуль. Це підтверджується й матеріалами наступного місяця грудня: донесення від 4, 13, 18, 28-го числа, в яких прямо вказується, що фактів переходу гайдамаками кордону, нападів на польські та кримські (турецькі) володіння не зафіксовано – випав сніг, і гайдамаки не наражаються на небезпеку бути викритими по слідах [583, арк. 12–26].

Зауважимо, що влада – як місцева запорозька, так і центральна російська – і сама мала труднощі із класифікацією різних форм бандитизму, грабунків, розбоїв і крадіжок, часом використовуючи їх синонімічно для означення усіх різновидів карних злочинів. Диференційований підхід, однак, теж мав місце – це видно з традиційних формулювань наприкінці деяких допитів: «в гайдамаках же, на разбоех, грабительствах и воровствах нигде не бывал», або «болше он ни на каких воровствах и разбоях не бывал» [1080, с. 634, 664]. Віднесення того чи іншого з правопорушень до гайдамацтва залежало від присутності зовнішнього або закордонного вектору в діяннях – під категорію гайдамацтва підпадали всі злочини, скоєні проти підданців інших держав чи то вихідців з-за кордону, які прийняли російське підданство, наприклад, тих же новосербців. Це простежується й за матеріалами допитів – у більшості випадків запорожці, які

ходили «на промисел» до поляків чи ногайців, трактуються як гайдамаки, в той час як ті з ватажників, хто діяв на землях Вольностей чи Гетьманщини, зазвичай просто як злодії («воры») [1080, с. 667].

Втім, не так вже й важливо, який саме «протокол» допитів нам відносити до гайдамацьких, а який до звичайних кримінальних, оскільки й ті, й інші, незалежно від подібних аспектів зовнішньої атрибуції, перш за все, цінні для нас як унікальний взірець «его»-джерела. «Гайдамацька» складова не є визначальною – то був лише один із факторів, що сприяв появі саме цього різновиду джерел. Наприклад, у 1780-х – 1790-х роках, коли гайдамацька проблема як така, практично сходить у Російській імперії нанівець, масові колись «протоколи» фактично зникають. Натомість, з'являються не менш інформативні допити перебіжчиків і полонених з турецької сторони – запорожців-буткалів [461, 7–7 зв; 1082, с. 8–16].

Таким чином, тексти допитів у цілому надають у розпорядження дослідника соціальної історії запорозького козацтва і постсічових козацьких груп широкий спектр інформації стосовно належності конкретної особи до тієї чи іншої соціальної верстви, його походження з котроїсь із місцевостей, особливостей соціалізації, причетності до різноманітних соціальних мереж, детермінованих родинними, земляцькими чи приятельськими стосунками, мотивацій вчинків, вибору життєвих стратегій і т. ін.

До часів Нової Січі відноситься й поява ще одного з видів документальних джерел, які хоча й поступаються своєю інформативністю допитам, однак теж достатньо повно відображають процеси наповнення січової консорції, ілюструють механізми адаптації і кар'єрного зростання козаків, дають уявлення про динаміку ротацій генерації козацтва у Війську. Йдеться про атестати.

Попри те, що військовою канцелярією в цей час продукувалося ще кілька споріднених функціонально різновидів документів – паспорти, білети та довідки – жоден із них не може конкурувати з атестатами, являючи собою найпростіші форми засвідчувальної документації.

Атестати були одним з різновидів засвідчувальної документації, що видавалися російським генералітетом і Кошем старшинам і рядовим козакам: 1) в якості військової відзнаки їх служби під час російсько-турецьких війн 1735 – 1739 і 1768 – 1774 (також 1787 – 1791) рр.; 2) у зв'язку зі звільненням їх від служби у Війську. Серед відомих нам сьогодні атестатів, виданих запорожцям, переважають ті, які виходять з Коша. Загалом в АKNЗС зберігається 163 атестати, видані Кошем козакам і старшинам в період з 1754 до 1774 рр. [109, арк. 1–169; 143, арк. 1–239 зв; 164, арк. 1–259].

Засвідчувальна документація від російського командування, видана запорозьким козакам, у більшості випадків фігурує саме як «аттестаты». Маємо лише одиночні випадки, коли документи, тотожні атестатам за формою і функціями, іменуються «салвогвардиями» (від лат. *salvanguardia* – рекомендаційний лист; гарантія відповідності особи рекомендаціям) [143, арк. 134] та просто «свидетельствами» [1077, арк. 469]. Наявність подібної інваріантності, очевидно, була свідченням відсутності жорсткої регламентації і настанов з боку вищих державних установ стосовно не тільки формуляру засвідчувальних документів, але й щодо їх номінації, коли могли використовуватися як паралельні назви, так і різномовні номінативи (лат. *attestatum* – свідоцтво).

Через якісь обставини в діловодній практиці запорозької військової канцелярії Нової Січі не закріпилася загальноживана в російському війську з петровських часів форма «абшит» (від нім. *abschied*, і пол. *abszyt* – звільнення) для означення документу, який засвідчував відставку тієї чи іншої особи з військової служби. І це при тому, що за всіма формальними ознаками атестати, видані Кошем, були їх відповідниками. У якості робочої версії можна висловити припущення, що іменування документації подібного виду абшитами було характерне саме для регулярного війська, оскільки це було регламентовано ще «Табелью о рангах» 1722 р. у той час як козаки, як військовослужбовці іррегулярних формувань, після відставки рекомендувалися саме атестатами [1177, с. 490].

Вважаємо, що практика видачі й отримання атестатів поширилася в службовому діловодстві кошової канцелярії під безпосереднім впливом аналогічних практик, які закріпилися в модернізованих справочинних системах регулярного війська Російської імперії в першій чверті XVIII ст. і з якими запорожці зіткнулися під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. Подібне твердження сповна підтверджується й автентичними документами того часу: зокрема, завдяки археографічній публікації Д.Яворницьким матеріалів з фонду Правлячого Сенату (по Малоросійській експедиції), нам відомі два атестати, видані особисто фельдмаршалом Б.-Х. фон Мініхом запорозькому старшині Степанові Рудю в 1737 і 1738 рр., на підтвердження його заслуг і хоробрості, виявлених під час бойових дій. Після закінчення війни, коли згаданий запорожець побажав оселитися на Гетьманщині та отримати посаду сотника, на його прохання йому було видано ще один атестат – від кошового отамана Я.Малого (Гнатовича) і всього Війська. За основу його, як це видно з нарації, було взято атестати, видані фон Мініхом. Випадок не поодинокий, оскільки окрім Рудя атестати було видано ще кільком запорожцям – В.Гриві, П.Негрулі, Ф.Галагану [1212, с. 1769–1771].

Чергова російсько-турецька війна – 1768 – 1774 рр., як і попередня, сприяла появі значної кількості нагородних атестатів, виданих козакам за їх участь у різноманітних виправах у складі імперського війська. Більшість атестатів, виданих запорожцям в цей час, були за підписами таких російських полководців як П.Румянцев, В.Мусін-Пушкін, О.Прозоровський, Г.Потьомкін, П.Текелія, О.Ісаков й ін. [723, арк. 33–44, 67, 11]. У свою чергу, рекомендації вищого офіцерського складу слугували підставою для видання атестатів Кошем: так, атестуючи козака Щербинівського куреня С.Розлача, кошовий отаман П.Калнишевський посилається на «свидетельство» генерал-майора Ісакова [1212, с. 1992–1994].

Відомі випадки, коли атестування того чи іншого старшини Військом ставало структурною частиною чолобить, поданих від Коша російським монархам з проханням нагородити особу, що атестується, чином або

державною нагородою (наприклад, медаллю) [1079, с. 472–477]. Втім, переважна більшість атестатів від Коша видавалося у зв'язку з фактичною відставкою козаків і старшин через хвороби, спричинені пораненнями та намір узяти шлюб і оселитися «на волості» [164, арк. 3–515–22 зв, 86–86 зв, 111–118].

Наступні в часі «сплески» створення засвідчувально-інформаційних документів, які містять значні шари «его»-інформації, припадають на 1775 – 1777 [715, арк. 284–286; 723, арк. 2–158] і 1783 – 1789 рр. [721, арк. 54–55, 156–208]. У першому випадку вони були пов'язані з процесами присвоєння армійських офіцерських чинів, фактично – нобілітацією, колишньої запорозької старшини. В другому ж – з прийняттям колишніх запорозьких козаків і старшин на службу до Чорноморського козацького війська і плином російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр.

Практична значущість цього різновиду засвідчувальної документації стає особливо відчутною після 1775 р., коли самі широкі верстви колишніх запорожців намагаються забезпечити собі офіцерство (а відтак і дворянство), або ж навпаки – убезпечити себе від покріпачення чи насильного включення до інших «непривілейованих» верств тогочасного суспільства.

Зазвичай атестати, які видавалися впродовж 1775 – 1778 рр., переважно засвідчувалися тими з вищих російських воєначальників періоду попередньої російсько-турецької війни, які продовжували свою військову чи цивільну службу на українських землях – П.Румянцевим, П.Текелією, В.Чертковим і, меншою мірою, російським офіцерами, яких було призначено наглядачами над запорожцями після 1775 р. – наприклад, підполковнику П.Норову, який впродовж 1775 – 1776 рр. виконував обов'язки коменданта в Покровському (Запорозькій Січі) [723, арк. 18, 21–23, 67, 82–83, 125–127, 132; 289, арк. 16].

Окрім представників російського генералітету до процесу видачі атестатів колишнім січовикам долучилися й окремі представники запорозької старшини, які мали неабиякі заслуги перед урядом та були нагороджені армійськими чинами практично відразу після 1775 р.

Найбільш помітною фігурою із них був колишній кошовий отаман Пилип Федорів, який мав чин полковника та перебрався на життя до Самарської Пустині (Самарсько-Пустинського Миколаївського монастиря). Людина надзвичайно доброї вдачі (цю рису його характеру неодноразово відзначало чимало сторонніх спостерігачів, в тому числі й російські можновладці), він не відмовляв у виписаному атестаті практично нікому з колишніх січовиків, які приїхали до Пустині для того, щоб не тільки провідати його, але й отримати бажане посвідчення [466, арк. 22]. У результаті кількість виданих ним атестатів рахувалася сотнями. При цьому, чи то похилий вік та слабка пам'ять, чи то згадана широта натури стали причиною того, що й чимало з них було видано не тільки колишнім запорожцям, але й людям, які ніколи не перебували в складі січового товариства [481, арк. 2–3, 4, 5].

Серед колишніх запорозьких старшин, які активно засвідчували атестати, зустрічаємо також Сидора Білого, Опанаса Ковпака, Василя Пишмича, Кіндрата Гука. Всі вони отримали російські армійські чини в першу хвилю нобілітації – впродовж 1777 – 1778 рр. Час видачі згаданими старшинами атестатів іншим колишнім запорожцям припадає на 1783 – 1789 рр. – роки, в які відбувалося організаційне оформлення Війська вірних козаків (див. Розділ 2.1). «Атестація» козаків, які після 1775 р. потрапили до різних соціальних станів, у тому числі й до «податних», була одним із складових механізму повернення їх до козацького стану та навіть подальшої нобілітації, оскільки у більшості випадків подібні атестати складали доказову базу відповідних прохань на ім'я імператриці Катерини II та Г.Потьомкіна [732, арк. 3, 10, 14, 19, 82, 108, 135]. Звичайно, що самі старшини були зацікавлені у швидшому наповненні Війська, а тому атестати виписувалися у великих обсягах.

Після переселення Чорноморського козацького війська на Кубань в 1792 р., упродовж наступного десятиліття, практика атестації старшинського та рядового козацького складу була узгоджена стосовно норм, прийнятих у решті козацьких військ Російської імперії. Формуляри атестатів стандартизуються, втрачають свою довільну форму та отримують чітку структуру, регламентовану

Правлячим Сенатом і Військовою колегією. Атестати видаються за підписом військових уряду та отамана і слугують підставою для відставки, нагородження та нобілітації [485, арк. 7–13 зв].

Регламентация продукування засвідчувальної документації була складовою більш широких процесів остаточного впровадження модернізованих систем діловодства у військовій канцелярії Чорноморського козацького війська та уніфікації її справочинства, яка відбулася наприкінці XVIII ст.

Таким чином, ми бачимо, що великий ступінь автономізму ВЗН у контексті його документальних зносин із державами-сюзеренами в першій половині XVIII ст. прямо сприяв консервації незмінних з середньовіччя систем діловодства та видової належності продукованих документів.

Лише з часів Нової Січі (1734 – 1775 рр.) відбулося впровадження російських спеціалізованих систем діловодства – військової, дипломатичної, судово-слідчої – в управлінських і справочинних практиках кошової та паланкових канцелярії, яке було виявом більш загальних процесів уніфікації Запорожжя до складу Російської імперії. Следством цього стали якісні зміни у видовій належності корпусу документальних джерел з соціальної історії запорозького козацтва.

Поза всяким сумнівом, практика фіксації кількості населення Вольностей ВЗН та встановлення над ним поліцейного і фіскального контролю, які здійснювалися гетьманським та імперським урядами, сприяли появі нових різновидів облікової документації – реєстрів, відомостей, списків і переліків. У останній чверті XVIII ст. урізноманітнюються вже форми фіскальної облікової документації, та з'являються нові, зокрема, церковного обліку. Під впливом російського військового діловодства відбувається й активне використання засвідчувальної документації, насамперед, атестатів.

Насамкінець маємо зазначити, що поширення на Запорожжя дії загальноімперського законодавства, в комплексі із впровадженням системи фіксованих лінійних кордонів, спричинили продукування представницьких комплексів судово-слідчої документації у гайдамацьких справах – протоколів

допитів, реєстрів, екстрактів, інструментів й ін. У подальшому всі зазначені види документальних джерел укорінилися в діловодній практиці військових канцелярій постзапорозьких спільнот у Російській імперії, зокрема в Чорноморському козацькому війську.

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ ТА ПОБУТУВАННЯ НАРАТИВНИХ, УСНО-ІСТОРИЧНИХ І ФОЛЬКЛОРНИХ ДЖЕРЕЛ

3.1. Напрямки створення наративних джерел

Згідно з поставленими завданнями, вважаємо за необхідне визначити напрямки створення наративних джерел, поява яких стала характерною прикметою тих змін, які відбулися в корпусі історичних джерел у ранньомодерну добу, з акцентуванням на їх персоніфікованих рисах, зокрема на розгляді сукупності соціальних зв'язків їх авторів.

Тут і далі під наративами (з англ. та фр. *arrative* від лат. *narrare* – оповідання, повість) ми розуміємо, насамперед, тексти, які є формою буття оповідальних текстів, є інтерпретацією оточуючої дійсності з позиції окремого індивіда (соціальної групи, до якої він належить), та чиє виникнення (процесуальність) не пов'язані із метою негайного (!) та прямого впливу на дійсність, в чому і полягає їх головна відмінність від джерел документальних (інформаційний шар яких, у загальному розумінні, теж є текстом, певні рівні якого, однак, наділені специфічними, притаманними йому одному функціональними властивостями). Всю сукупність писемних наративних джерел тут і далі, за їх видовою належністю, ми розглядатимемо по таких основних підгрупах, як описи (оповіді) та мемуари.

Згідно зі ступенем інтегрованості авторів наративів до запорозької громади, їхньої адаптованості в цьому соціокультурному середовищі, та ставлення до неї, всі вони були віднесено нами до чотирьох груп:

1) наративи, автори яких належали до козацького середовища корпоративно – самі були запорожцями (чорноморцями), та за походженням – були їх нащадками, або ж вихідцями з «материнських» і компліментарних, по

відношенню до січовиків, соціальних груп, наприклад, того ж козацтва Гетьманщини та Слобожанщини;

2) тексти, автори яких за місцем своєї військової служби і постійного мешкання були пов'язані з територією Вольностей та прилеглими до них українськими землями в складі Російської імперії та Речі Посполитої; тут виділяємо наративи авторства військовослужбовців і чиновників Російської імперії XVIII ст., не пов'язаних органічно із регіоном, для яких зв'язки з Запорозжям і контакти з його населенням були ситуативними, нетривалими, відтак, спостереження більш загальними та поверхневими, а також тих, які були добре обізнані на запорозьких реаліях, однак генетично походили з некомпліментарних етносоціальних груп – «новоросійські» офіцери-поміщики німецького, сербського, російського та молдавського походження, а також з польської шляхти Правобережної України;

3) наративні тексти «іноземного» походження – авторства дипломатів і військовослужбовців європейських країн, знайомство яких з предметом оповіді було одноразовим чи взагалі заочним, а ступінь інтегрованості в повсякденне життя та інформаційний простір запорозької громади ще більш низьким, аніж у представників попередньої авторської групи.

Серед письмових наративів, які походять із запорозького середовища, першою, відомою нам на сьогодні, пам'яткою залишається «пам'ятна записка», складена 29 травня 1734 р., через два місяці після переходу запорозців з р. Кам'янку на р. Підпільну, з кримського в російське підданство. Очевидно, що її появу спричинила винятковість події, яка сталася – те, що вона стала своєрідною віхою, рубежем двадцятип'ятилітнього періоду в історії Війська. Саме це викликало потребу в збереженні й передачі нащадкам повчального досвіду перебування «під бусурманом» і змусило анонімного запорозького оповідача взятися за перо: «сие ведомо да будет – много числом лет войско Запорожское низовое под крымскою протекциею мешкало, и в коликих местцях кошем своим чи то сечью седение имело» [698, арк. 39].

Подібно до багатьох інших вітчизняних мемуарних джерел першої половини XVIII ст., твір не містить у назві слів-маркерів, які б вказували на його видову належність, однак оперування автором висловлюваннями на кшталт «в память потомную» чи то «в незабвенную потомность» прямо вказує на мемуарний характер цих записок з точки зору їх безпосереднього творця та, зрештою, усього Війська [698, арк. 39]. Саме така функція – переказати колективний історичний досвід майбутнім генераціям січовиків, покладалася на них.

Стосовна можливого авторства слід зазначити наступне. Кінцева фраза твору – «...за кошовства тогож вышнареченного пана Ивана Малашевича велено вышеимянованногож року и дня записать» – вказує на те, що текст записки з'явився за ініціативи та під контролем зазначеного отамана. Найбільш вірогідною виглядає версія, згідно з якою її авторство було колективним: кошовий Малашевич, невідомий нам військовий писар (жоден із актуалізованих на сьогодні документів тієї доби не доніс до нас його імені) і, можливо, ще хтось із дійсних старшин чи то січових дідів. Деталізація тексту записки – точні вказівки на дати тих чи інших подій – наприклад, зруйнування Січі (12 травня 1709 р.), участі запорожців у Полтавській битві (27 червня 1709 р.), початку й закінчення переходу Війська й перевезення всього майна на Нову Січ (24 – 31 березня 1734 р.), а також насиченість його такою дрібною конкретикою, як знання того факту, що І.Малашевич належав до Пашківського куреня та був його отаманом, вказують на те, що автор/автори особисто перебували у вирі описуваних ними події, були обізнані зі всіма сторонами життя січової громади [698, арк. 39–40].

Якщо говорити про інформативний потенціал твору стосовно висвітлення в ньому особливостей соціального життя на Січі за часів перебування в підданстві Гіреїв, то видно, що головний акцент було зроблено на боротьбі конфліктуючих між собою партій – прокримської та проросійської, висуненні ними своїх кандидатів на кошового отамана, та на змінах у житті всієї громади, спричинених подібною конфронтацією. Зокрема, яскравими фарбами

змальовано міжусобицю 1728 р., яка спричинила занепад Олешківської Січі [698, арк. 40].

Головною ж прикметною рисою «пам'ятної записки» 1734 р. є те, що, попри свій безсумнівний мемуарний характер, вона ще не є відображенням індивідуального життєвого досвіду, і такий стан речей, очевидно, не може бути поясненим гіпотетичною нездатністю її авторів усвідомити унікальність власного буття – невимушене оперування латинізмами та витончена барокова лексика тексту, його чітка структурованість вказують на високий рівень їх освіченості та безперечне знайомство зі зразками західноєвропейської літератури (вірогідно, й мемуарної теж). Очевидно, що причину слід шукати в іншому: історичні реалії «кримської доби», які сприяли консервації егалітарного соціального устрою Війська, унеможлилювали будь-яку декларацію авторського «Я» в обхід колективного «МИ» всього січового товариства.

Процес індивідуалізації наративних текстів, авторами яких були особи, життєвий шлях яких був пов'язаний із службою у ВЗН, розтягнувся в часі на кілька десятиліть, при тому, що завершеності так і не здобув. Наступний текст, пов'язаний саме з січовим середовищем, з'являється більш ніж через двадцять років та, знову ж таки, вийшов з-під пера кошового писаря.

Ним був Іван Афанасійович Чугуївець (бл. 1710-х – 1770) – вихідець зі шляхетного роду ногайських мурз Єдисанської орди, який, за нез'ясованих обставин, потрапив на Запорозжя (можливо, під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр.), прийняв православ'я, став козаком Васюринського куреня, а згодом потрапив до вибраного кола військової старшини, ставши кошовим писарем [1077, арк. 474–476]. Кар'єра, як бачимо, непересічна. Так само непересічною була і постать І.Чугуївця – якщо зважити на те, що він вийшов на Січ достатньо зрілою особою, то залишається лише дивуватися тому, наскільки потужний інтелектуальний потенціал мала ця людина, яка за короткий термін спромоглася опанувати чужу для нього мову, грамоту та обійняти посаду урядовця, який вів і контролював усі письмові комунікації ВЗН.

На момент створення свого опису Чугуївець вже покинув запорозьку службу (з січня 1762 р.), натомість отримавши чин колезького асесора – VIII-й цивільний чин згідно «Табели о рангах», який відповідав військовому чину майора (прем'єр- і секунд-) і давав право на спадкове дворянство та посаду в Колегії іноземних справ [1340, с. 287]. Потрапивши на службу до головного зовнішньополітичного відомства Російської імперії, колишній кошовий писар, тим не менше, залишився на Україні, а не був переведений до столиці, чи то до Москви (в останній існувала філія (контора) колегії). Упродовж 1760-х років, і аж до своєї смерті (1770) І.Чугуївець перебуває в якості представника Колегії при київському та новоросійському генерал-губернатору, який мав свою резиденцію в Києві [1365, с. 45]. Поміж усього іншого, до компетенції колезького асесора Чугуївця відносився й контроль за врегулюванням порубіжних конфліктів з Кримським ханством.

Обставини, що передували створенню тексту, полягали в наступному. Перша половина 1760-х років у запорозько-ногайських відносинах ознаменувалася загостренням у стосунках січовиків із Єдичкульською ордою. Конфлікт був спричинений переведенням кримськими ханами з Кубані багатьох родів цієї орди по лівому березі у пониззях Дніпра. Заради нових поселенців довелося «потіснитися» як місцевим ногайцям-єдисанцям, так і запорожцям. Оскільки пасовиськ не вистачало, то єдичкульці, не звертаючи жодної уваги на державні кордони, перекочували в межі Вольностей, аж до гирла р. Самари включно. При цьому козаки-зимівничани зазнавали утисків у можливості займатися традиційними промислами. Нерідкими були крадіжки худоби, пограбування ногайцями-зайдами запорожців. Загальну суму збитків від єдичкульців, станом на 1766 р. Кіш оцінив у двісті тисяч рублів сріблом. Саме тому запорожці кілька років поспіль клопотались перед російським урядом про сприяння у справі відведення Єдичкульської орди поділі від кордону та заборону її ногайцям кочувати на землях Війська [1212, с. 1857, 1859, 1862].

Оскільки київський генерал-губернатор (з 1764 р. він же й новоросійський), разом із відрядженим при ньому представником дипломатичного відомства, здійснювали безпосередній контроль за врегулюванням цього конфлікту, стає зрозумілим, що поява описуваного нами нарративу була закономірно визначеною та неминучою, так само, як не могло бути й інших претендентів на роль її автора.

Опис було укладено І.Чугуївцем у другій половині 1766 р., коли він вже більше чотирьох років служив у Колегії, і представлено на розгляд київському та новоросійському генерал-губернатору Ф.Воєйкову. Той, у свою чергу, відіслав при реляції (від 14 грудня того ж року) копію з нього до імператриці Катерини II та до Колегії іноземних справ (в поточному архіві Колегії відклався «отпуск») [455, арк. 2–3].

Повною назвою цього твору є – «Описание Запорожской Сечи состоящее в четырех разделениях, показующих положение Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, також соединение татар и происходимое от оног запорожцам разорение». Тривалий час авторство опису помилково приписувалося секретареві Київської губернської канцелярії Василю Чернявському, який лише засвідчив його копію [1196, с. 79–92], відіслану до столиці, однак помилка ця увійшла до історіографічної традиції та продовжує транслюватися навіть і в наш час [1339].

Тривале перебування І.Чугуївця на Січі, його обізнаність із всіма сторонами життя запорожців, не могли не позначитися на реалістичності тексту нарративу. Це помітили навіть перші його читачі з числа російських урядовців: «Описание» було охарактеризовано Ф.Воєйковим як таке, що «порядочно розкрашено», а керівництво Колегії іноземних справ відзначало той факт, що «оно сделано натуральным образом» [1212, с. 1864, 1869].

Текст опису було розподілено автором на чотири, різні за обсягом, тематичні блоки (розділи), кожен зі своїм власним заголовком і, в свою чергу, з розбивкою на підпункти (параграфи). Описання самої Січі та решти Вольностей сконцентровані виключно в першому розділі, решта ж присвячені питанням,

пов'язаним із запорозько-ногайським конфліктом [455, арк. 4–13]. Окрім загального огляду території Запорожжя (з акцентуацією на топографії і особливостях адміністративного поділу на паланки), його природних багатств і господарських занять населення Вольностей, І.Чугуївець головну увагу зосередив на оповіді про звичаї та побут різних верств населення та розгляді соціального устрою Січі. Зокрема, ним було вельми детально описано склад військової старшини – соціальної групи, до якої в минулому належав і він сам, розглянуто специфіку складу населення зимівників, зроблено ряд цінних зауважень стосовно верств одружених запорожців і посполитих, які мешкали у військових слободах [455, арк. 4 зв–6].

Формально, присутність подібного розлогого екскурсу не була обов'язковою, оскільки в ньому не викладалися факти, конче необхідні для вирішення порубіжних непорозумінь. Тож можна стверджувати, що його написання своєрідним актом творчості з боку Чугуївця, спробою оформити письмово результати власних багаторічних спостережень за запорозькими реаліями. Не можна скидати з терезів і бажання передати свій цінний досвід можливим читачам – перш за все, особам, від яких гіпотетично могло залежати його подальше просування щаблями службової кар'єри.

Разом із цим, створюючи опис Запорозької Січі, І.Чугуївець виступав не тільки в амплу мемуариста-аматора та дійсного чиновника Колегії іноземних справ – достатньо чітко простежується (особливо на матеріалах третього та четвертого розділів) намагання лобювати ним інтереси ВЗН та навіть рідної йому Єдисанської орди (остання теж потерпала від нових ногайських новоселів – єдичкульців). Таким чином, етнічне походження та соціальне оточення суттєво вплинули на авторський текст.

Фактично, коло письмових наративів запорозького походження, створених з ініціативи самих авторів, обмежується описаними вище текстами кошових писарів – аноніма доби І.Малашевича (1734) та І.Чугуївця (1766), а також матеріалами приватного листування.

Епістолярна спадщина запорозької/чорноморської козацької старшини здебільшого представлена матеріалами другої половини XVIII ст. у складі корпусів листів Г.Лантуха, П.Калнишевського, І.Глоби, С.Білого, А.Головатого. Здебільшого, ці епістолярні джерела представлені побутовими листами, тексти яких сповна відбивають повсякденне життя козацтва, дозволяючи з'ясувати соціальні мережі всередині запорозької і постсічових козацьких громад, прослідкувати процеси соціальної диференціації, які мали місце між козацькою старшиною і рядовим козацтвом, встановити методи використання старшиною «соціальних ліфтів», реконструювати основні події в родинному та приятельському колі авторів і респондентів [232; 234; 235; 236; 241; 761–764; 766–768; 779–783].

Решта відомих нам на сьогодні мемуарних джерел з'явилися завдяки їх письмовій фіксації другими особами. До найбільш знаних, поза всяким сумнівом, відносяться спогади колишніх запорожців і їх прямих нащадків (перше покоління) – М.Коржа, Г.Розсолоди, Д.Ковтуна, – записані у XIX ст. дослідниками історії Запорожжя та регіону взагалі.

Микита Леонтійович Корж (1731 – 1835) походив з родини запорозького козака Леонтія Тарана, що мешкала у військовій слободі Новий Кодак. Оскільки й батько, й син свого часу, до одруження, були січовиками, вони носили осібні запорозькі прізвиська, отримані у рідних куренях. На Січ Микита потрапив у семирічному віці – туди його завіз хрещений батько Яків Качало, що був військовим осавулом. Перебування Коржа на Запоріжжі фактично обмежувалося молодикунням при хресному батьку як в курені, так і в зимівнику останнього, який розташовувався на р. Сухій Сурі. Згідно з автобіографічною розповіддю М.Корж являв собою типового запорожця-гніздюка, представника «середнього класу» козацької верстви Вольностей: через свого хресного він був наближений до статечного козацтва; явно цурався товариства гайдамацької сіроми, не відводить військовій службі центрального місця в своєму житті (принаймні, події російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. фактично обійдені стороною в його оповіді); більшість часу проводив

у господарських заняттях; за першої-ліпшої нагоди одружується; є цілком лояльним як до кошової адміністрації, так і до імперської урядової влади на місцях.

Коржеву оповідь про запорозьку минувшину було записано впродовж 1831 р. відомим церковним істориком і любителем старовини – архієпископом Катеринославським, Херсонським та Таврійським Гавриїлом (Розанов, Василь Федорович, 1781 – 1858). Небайдужий до місцевої минувшини пастир, дізнавшись про те, що в одному із селищ Катеринославського повіту – Михайлівці – мешкає живий свідок історичного Запорожжя, до того ж і сам запорожець, Гавриїл зважив за доцільне познайомитися зі старожилом і встановити з ним відносини взаємної довіри. Результатом цього була низка довгих бесід, головною темою яких стало життя-буття на Січі. Архієпископ, який був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей, відразу ж зрозумів, на яку «золоту жилу» народної пам'яті йому пощастило натрапити – усе почуте від Коржа старанно записувалося, аби бути збереженим для нащадків.

Вперше ці записи, у літературній обробці та з відповідними редакторськими правками, були оприлюднені з люб'язного дозволу Гавриїла ще одним членом Одеського товариства – А.Скальковським у 1838 р. [1189–1190]. Рівень «адаптованості» тексту до вимог провідного освітянських часопису Російської імперії був надзвичайно високим – навряд чи колишній запорожець міг вести своє оповідання подібним штибом: «Когда именно и с каких времен Запорожье восприяло свое начало; о том достоверно утвердить не могу, но когда мои предки зашли на жительство в сию Украину, то в те поры оно уже существовало» [1189, с. 490]. Цілком очевидно, що виразні сліди книжної церковнослов'янської мови у наведеній в якості прикладу фразі є результатом переказу, зробленого архієпископом Гавриїлом.

Чотирма ж роками пізніше Коржеві оповіді було видано самим Гавриїлом окремою книжкою [1191]. У цьому виданні автентичний стиль оповідача було збережено трохи більшою мірою: він зазнав меншого впливу літературної

російської мови, зберігав набагато більше слідів живої української мови того часу. Наприклад, достатньо широко в тексті використовувалися вставки у вигляді прямої мови діючих осіб оповіді – рядових козаків і старшин: «...и судьи начнут их спрашивать: Яке ваше діло пани-молодці? Тогда обиженный прежде отвечает: От панове яке наше діло – от цей мене обідив» (підкреслення та транслітерація сучасною українською наші – В.М.) [1191, с. 5]. Найбільша частина подібних адаптованих цитат була зосереджена у другому та третьому розділах.

У передмові, написаній ним до видання, сам Гавриїл зазначав, що публікує усні спогади М.Коржа в тих самих словах, виразах і зворотах, які були притаманні самому оповідачеві. Це, звичайно, не більше ніж хід, спрямований на те, щоб підвищити довіру читача до «Устного повествования», адже насправді мова оповідача збережена лише в окремих місцях тексту. Решта ж є літературизованим переказом почутого Гавриїлом, який навіть стилем своїм нагадував мову всіх історичних праць, які вийшли з-під пера архієпископа Гавриїла.

На загал, текст оповіді М.Коржа складається з одинадцяти тематичних блоків – оповідань. Окрім другого, восьмого та дев'ятого розділів, присвячених подіям, які сталися після 1775 р., всі інші своєю центральною темою мають історію повсякденного життя на Запорозжжі за Нової Січі: норми звичаєвого козацького права, споконвічні традиції січовиків, колоритні подробиці побуту й т. ін. – такою є оповідна канва тексту. Найбільш цінним джерелом соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., безперечно, є розділи IV-VI: «Права запорозькі й закони», «Про смертні страти запорожців» і «Про запорозькі звичаї та обряди». У них маємо подібні описи гайдамацьких виправ січової сіроми, практик обрання курінної і військової старшини, особливостей регулювання міжособистісних відносин усередині козацької громади за допомогою традиційного звичаєвого права [1191, с. 38–66].

Поза всяким сумнівом, досвід письмової фіксації усного нарративу, здійснений свого часу Гавриїлом (В.Розановим), прислужився в другій

половині XIX ст. своєрідним дороговказом для подальших записів запорозької мемуаристики усім продовжувачам його справи. Оскільки не всі колишні січовики могли похвалитися такими гідними подиву віком і пам'яттю, які було продемонстровано М.Коржем, їх головними інформаторами стають діти колишніх запорожців, які хоча й були свідками останнього періоду існування Січі, однак самі вже козаками в ній не були.

Одним із таких запорозьких нащадків і був Іван Гнатович Розсолода (бл. 1770 – п. 1882), мешканець с. Червоногригорівки (Чернишевки), син запорожця Гната Недоступи. Влітку 1882 р., під час своїх традиційних подорожей теренами колишніх Вольностей, змогу спілкуватися із Розсолодою мав Д.Яворницький. Результатом їхніх бесід став запис Яворницьким спогадів цього козацького сина, невдовзі опублікований ним на сторінках «Киевской старины» (1883), а згодом і серед інших сюжетів в серії подорожніх фольклорно-історичних нарисів «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» [1206–1207].

Подібно до М.Коржа, Розсолода походив із родини «сидня» – його батько завів сім'ю ще за існування Січі, щоправда, зробив це, коли йому було вже більше п'ятдесяти років. Оповіді Івана Гнатовича про запорозьку минувшину базуються здебільшого на почутому від батька та на фрагментарних враженнях із власного дитинства. Вірогідно, саме тому так багато уваги приділено саме тим деталям, які якнайсильніше могли схвилювати уяву малого хлопця та закарбуватися в пам'яті на багато років уперед: колоритному вбранню січовиків, вражаюче довгим оселедцям і вусам, повсякденному побуту та дозвіллю кошового товариства і т. п. [1206, с. 499–501, 502–506].

Разом із цим, Розсолодині спогади є багато в чому унікальними – так, тільки в них ми зустрічаємо ретельне роз'яснення обставин, за яких козак міг претендувати на звання «лицаря»: запорукою цього було не просто безшлюбність та попереднє багаторічне перебування на вишколі «в молодиках», але ж і, неодмінно, відмова від особистих занять селянською працею, бодай навіть і скотарством (!). Козаки-зимівничани, навіть неодружені,

згідно Розсолоди, то є «сидні, гніздюки, або гречкосії», але ж ніяк не лицарі. Той же із зимівничан, хто одружувався, отримував ще одну номінацію – «баболюба» [1206, с. 502].

Виняткову важливість зафіксованого ним самим усного наративу відзначав і сам інтерв'юер – Д.Яворницький, який оцінив його як невелику за обсягом, але надзвичайно цінну для науки оповідь з життя запорозьких козаків [1206, с. 510].

Нобілітація колишньої запорозької старшини та її подальша інкорпорація до «новоросійської» (південноукраїнської) гілки російського дворянства, які відбулися впродовж останньої чверті XVIII ст., у перспективі значно вплинули на зростання освітнього рівня та широти світогляду їх нащадків. З одного боку, по-європейському освічені діти та онуки колишніх січовиків мали достатній інтелектуальний потенціал, аби виступити в амплу мемуаристів, з іншого ж, у їхніх очах характерні риси запорозької вдачі, які подекуди демонстрували їм батьки та діди, вже самі по собі сприймалися як явище гідне того, аби бути закарбованим у писаному слові. Показовими в цьому відношенні є спогади Дмитра Титовича Гнедіна (1818 – 1885), поміщика та відомого земського діяча Олександрівського повіту Катеринославської губернії, онука колишнього запорозького та чорноморського старшини Антона Гниди, є надзвичайно цікавими з огляду на те, що в них знаходимо «погляд зсередини» на сімейний побут дворянської родини із запорозьким корінням. Найбільш повною характеристикою цього побуту, в викладенні мемуариста, може слугувати поняття «простота» – простота повсякденного побуту, простота вчинків, патріархальна простота відносин, яку демонструє дід-запорожець: і перетворившись на новоросійського поміщика він багато в чому продовжує бути все тим же січовиком, що не гребує зайти до селян «на пироги», виступити в ролі хрещеного батька їх дітей і т. ін. [1096–1098].

За мірою сходження в небуття старих запорожців (та навіть першої генерації їх нащадків) об'єктом фіксації і подальших публікацій ставали не тільки їх безпосередні розповіді, але ж і перекази осіб, які мали змогу

спілкуватися із ними свого часу. Такими є спогади мешканців с. Нерубайського (Нерубаїв, Нерубаївки) та навколишніх хуторів, що під Одесою, про колишнього січовика Данилу Ковтуна, зібрані відомим одеським краєзнавцем О.Дерібасом (де Рібас, Олександр Михайлович; 1856 – 1937). Бодай і фрагментарні, ці відомості є надзвичайно насиченими інформативно, оскільки донесли до нас свідчення стосовно поведінкового стилю й світоглядно-ціннісних орієнтирів рафінованого представника прошарку лицарів-сіромах: переконаний холостяк, який постійно демонструє зневажливе ставлення до матеріального статку, веде аскетичний спосіб життя, натомість культивує шанобливе ставлення до волі, сили, воїнської звитяги [1312–1313].

Слід зазначити, що, на відміну від представників вищого та середнього прошарків, наративи, що походять із запорозьких низів, є одиничними, якщо не рахувати факту існування такого виду джерел як «допити» (детальніше про це див. Розділ 2.2), рахунок яких ведеться на сотні. Попри те, що «допити» є різновидом слідчої документації, випродукованої в процесі функціонування спеціалізованої судово-слідчої системи діловодства, їх можна також інтерпретувати в якості зразку мемуарного жанру, зафіксованої письмово життєвої історії особи, поданих нею ж самою біографічних відомостей про себе, фактично – інтерв'ю, хоча й створеному за вельми специфічних обставин та акцентованому, здебільшого, на різних аспектах девіантної поведінки особи, в якій це «інтерв'ю» було взято.

Серед авторів кінця XVIII – початку XIX ст., які полишили по собі свідчення щодо різних аспектів соціального устрою січової, а також і чорноморської громади, найбільш близькими до авторів «запорозького кола» є особи, які походили з козацького середовища Гетьманщини та за різних обставин мали змогу безпосередньо спостерігати уклад життя на старому Запорожжі та в Чорноморії (Кубані).

Архімандрит Леонтій (Яценко-Зеленський, Лука Степанович; 1726 – 1807) народився в с.Мачухи Полтавського полку в козацькій родині Яценків. Оскільки прадід майбутнього мемуариста по материнській лінії був польським

шляхтичем і регіментарем, то після прийняття постригу той починає використовувати його прізвище – Зеленський – в якості приставки до власного (очевидно, що з метою декларувати своє благородне походження). У дев'ятнадцятирічному віці Л.Яценко стає послушником Полтавського Хресто-Воздвиженського монастиря: через три роки його було висвячено на рясофорного, трохи згодом на мантийного ченця (під іменем Леоніда), а в 1759 р. і на ієромонаха (в сані священника) під іменем Леонтія. Керівництво монастиря використовувало здібного молодого ченця для виконання різноманітних доручень – зокрема, в 1750 і 1751 рр. він двічі відвідує Запорозьку Січ. У 1763 р. Леонтій відправляється в подорож по святих місцях православної віри: до монастирів і святинь Афону, Синая та Єрусалима. Подорож ця зайняла майже три роки. На зворотному шляху, який проліг через Стамбул (Константинополь), він відвідує російську амбасаду та отримує запрошення стати священником при посольській церкві.

Роки, проведені Леонтієм на Сході, сприяли його постійному спілкуванню з освіченими людьми, яких вистачало серед службовців російської дипломатичної місії, що ще більше розвинуло його природні здібності. У Константинополі він багато читає – здебільшого твори античних авторів, ренесансних італійських письменників і сучасних йому французьких енциклопедистів, а також вивчає іноземні мови – серед особистих паперів Леонтія зустрічаються зошити із записами, зробленими європейськими та східними мовами – італійською, французькою, грецькою та турецькою.

Тож не було нічого дивного в тому, що подібні заняття врешті-решт підштовхнули й самого духовника Константинопольської місії до написання власних творів. Серед численної літературної і мемуарної спадщини отця Леонтія особливе місце посідає «История жизни младшего Григоровича» [457]. До написання головного твору свого життя Леонтій приступає в середині 1780-х років (приблизно з 1785 р.). Задум його склався у Леонтія під впливом опублікованої кількома роками раніше книги подорожей Сходом його земляка В.Григоровича-Барського [1168]. Записки Леонтія несуть на собі відбиток

свідомого наслідування Григоровичу, звідки й назва, яка є не тільки алюзією на твір «пішоходця», але й визнанням прийнятої духовної естафети у справі православного паломництва. Не можна не відзначити й того факту, що остаточно до занять мемуаристикою освіченого ченця підштовхнув і заохотив його патрон – Яків Іванович Булгаков (1743 – 1809), який обіймав посаду російського посланця при Порті впродовж 1781 – 1789 рр. [1178, с. 93].

При написанні опису свого паломницького життя Леонтій користувався тими записками («клаптиками», як він сам висловлюється), які він почав вести ще з часів перебування послушником при канцелярії Христо-Воздвиженського монастиря. На загал твір є автобіографічним – описи різноманітних місцевостей, характеристики історичних осіб тощо, подано не відсторонено, а саме крізь призму індивідуального бачення автора, його життєвого досвіду. Для своїх спогадів Леонтій використовував популярну в XVIII ст. форму «листів», які адресував отцю Мартиніану, ієромонаху його рідного полтавського монастиря, приятелю молодих років, проведених у стінах згаданої обителі. Взагалі ж, роботі над «Младшим Григоровичем» Леонтій присвятив більше двадцяти років свого життя – з 1785 р. і включно до самої смерті (1807), довівши оповідь до 1803 р.

Після його смерті весь особистий архів архімандрита було передано працівниками російського посольства в Стамбулі (Константинопольської місії) до Азійського департаменту Міністерства закордонних справ. Майже століття рукописи недбало зберігалися в підсобних приміщеннях Міністерства, звалені в купу з іншими нерозібраними документами та книгами (з 13 томів при цьому було незворотно втрачено), аж поки їх не було «відкрито» в 1903 р. Вони відразу ж привернули до себе увагу істориків – насамперед, істориків церкви, та стали об'єктом публікаторської активності [1172]. Ще одну частину записок архімандрита Леонтія – ту, яка стосувалася його відвідин Запорожжя, видав Д.Яворницький під назвою: «Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750 – 1751 гг.» [1214].

Духовний сан мемуариста, безперечно, вплинув на вибір ним тематичної і сюжетної лінії оповіді в спогадах: у центрі уваги залишаються справи, пов'язані із внутрішнім церковним життям на Січі та у всіх Вольностях, взаємовідносин запорозьких духовників з монастирями «волості» – Межигірським і Полтавським [1214, с. 7–8, 11, 64–65].

Попри подібну «сконцентрованість» саме на темах, дотичних до церкви, спогади Леоніда містять чимало цінних свідчень повсякденного життя запорожців, при чому настільки деталізованих, що їх можна розглядати в якості таких що відносяться до мікрорівня січової екзистенції.

Наприклад, описуючи події, які сталися на Січі наприкінці вересня та початку жовтня 1751 р., та були пов'язані зі спалахом епідемії чуми під час традиційних зборів запорожців для відзначення шанованого у ВЗН свята Покрова Пресвятої Богородиці, він не тільки викладає загальний перебіг, але й виявляє свідчення глибокої інтеграції до громади – багатьох курінних отаманів і рядових козаків він знає по іменах [1214, с. 83–84].

Надзвичайно цінними є зображені в спогадах Леонтія психологічні типажі представників різних верств запорозького козацтва: «сидня», в зимівнику якого на р. Московці він зупиняється на ночівлю під час своєї першої поїздки на Січ; січової сіроми-бурлаків, яка часто не має сорочки на плечах, однак зверхньо ставиться до всіх, хто не сповідує її цінностей; гайдамацьких ватагів – Григорія Похила-Письменного та Івана Голого [1214, с. 1–3, 5, 37–43, 46–51].

У цілому ж, ставлення Яценка-Зеленського до запорожців є напрочуд компліментарним, доброзичливим – з усього видно, що констатує наявність певних людських слабостей у частини січовиків, він не засуджує їх аж занадто суворо, вдовольняючись лише м'якими пастирськими сентенціями. Натомість, скрізь по тексті розкидані такі його «теплі» висловлювання на адресу запорожців і Запорожжя в цілому: «паны-молодцы», «добродии», «славное товариство», «славное наше Запорожье» [1214, с. 34, 38, 66, 99].

З-поміж наративів, авторами яких були вихідці з козацького середовища Гетьманщини, які, проте, не були прямо пов'язані з історичним Запорожжям

часів Нової Січі, на особливу увагу заслуговують біографічні спогади колишнього чорноморського старшини Івана Івановича Міґріна (1770 – 1850) [1145].

Він був нащадком козацько-старшинського роду, приналежного до Полтавського полку, представники якого з другої чверті XVIII ст. починають служити в регулярному російському війську, отримують офіцерські чини та, відповідно, дворянство. Зокрема, дід і батько І.Міґріна мали поручницькі чини. Шлях Міґріна до чорноморців був випадковим, звивистим, і багато в чому авантюрним: сімнадцятирічним юнаком він розпочинає службу секретарем Золотоносського нижнього земського суду, але з початком чергової російсько-турецької війни піддається на підмовляння свого приятеля та тікає до діючої армії, маючи в своєму активі лише бажання вийти в люди та письмовий «вид на звание значковаго товарища войска малороссийскаго» [1145, с. 2].

Попри те, що сам Міґрін походив з козацького стану, свій вступ до Чорноморського війська і він сам, і його рідні сприйняли як подію екстраординарну: сам він розцінює її як вимушений крок, до якого він був примушений відсутністю можливості вступити до «регулярних»; родина була більш категорична – дізнавшись про те, що їх малолітнє чадо стало «вірним запорожцем», вирішили, що «будучи обольщен и увлечен такою сволочью – казаками, не могу научиться от них ничему доброму, кроме воровства и разбоя, и что, заразившись их примером, и сам могу сделаться таким же» [1145, с. 8].

Оцінка, як бачимо, дещо несподівана – адже Міґріни сам із козаків, однак цілком передбачувана, якщо зважити на те, впродовж останніх півстоліття представники цього старшинського роду будь-що намагаються інтегруватися до російського дворянства. З одного боку, чорноморці (колишні запорожці) для Міґріна «свої»: у його викладенні, він радий зустріти їх, не цурається бути визнаним земляком, з іншого ж, усіляко намагається підкреслити своє «благородство», через що й наражається постійно на зауваження й «розпеканції» з боку начальства в особі А.Головатого. Так, він згадує випадок, коли не побажав знаходитися в одному приміщенні з іншими чорноморцями

тому, що вони одягнені «просто» та непоказно, однак трохи згодом, з подивом, з'ясував, що всі вони – офіцери, а значить і дворяни [1145, с. 5].

Чорноморська (запорозька) «простота» – фактор, до якого він звикає лише з часом і дуже непросто. Текст спогадів взагалі, практично через сторінку майорить згадками про «патриархальную простоту нравов», про те, що «тогда было как то просто» й подібними [1145, с. 9–10]. Втім, повна інтеграція Мігіна до чорноморців не доводиться – в колі його спілкування знаходяться виключно старшини, причому старшини найвищого рангу (сам він на той час обіймає тихі й «хлібні» посади при кошовій (згодом військовій) канцелярії). Спогади ж його, особливо, якщо зважити на те, що писалися вони наприкінці 1840-х років, коли сам він уже був статечним і поважним поміщиком, здебільшого відображають спосіб існування козацької старшини, для більшості з якої її перебування у Війську було не більш ніж знаряддям для скорішої і омріяної інтеграції до дворянства.

Представники наступної з груп авторів наративів, тематично дотичних до соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., демонстрували достатньо високий рівень обізнаності на внутрішніх січових справах – як слідство своїх постійних контактів із різними групами козацтва. Більшість із них провели на Півдні та прилеглих до нього землях значну частину чи навіть усе своє життя, проте «своїми» ані запорожці для них, ані вони для запорожців не були та бути не могли. Близькі територіально, але відмінні за етнічним походженням, соціокультурним середовищем, до якого належали, вони створили власний образ Запорожжя і запорожців – образ малопривабливий, відверто ворожий, одним словом, цілком пропагандистський. Зрештою, саме наративи даного спрямування ідейно обґрунтували необхідність ліквідації ВЗН та допомагали тиражувати шаблонно карикатурний образ соціального укладу на Запорожжі впродовж багатьох десятиліть наперед. Поза всяким сумнівом, такий стан речей був спричинений як тривалою російською імперською експансією в причорноморському регіоні, так і тривалим запорозько-польським протистоянням на Правобережжі. У обох випадках головним антагоністом по

відношенню як для російського дворянства, так і до польської шляхти, виступали січовики.

Ведучи розмову про умови, в яких відбувалася «російська» складова наратогенезу, слід зазначити, що процеси імперського просування на Запорозжжі у часі відбувалися паралельно із європеїзацією життя вищої соціальної верстви населення російської держави. Запроваджена Петром I обов'язкова державна служба дворянства, як цивільна, так і військова, сприяла підняттю освітнього рівня представників цієї категорії. Влиття до дворянського стану численних вихідців з європейських країн, навчання дворянської молоді за кордоном, або ж вдома вчителями-іноземцями, з одного боку, сприяли духовній емансипації російської знаті, з іншого ж, сприяли поширенню в інтелектуальному просторі нових жанрових різновидів наративних текстів, перш за все, мемуарів і епістолярій.

Так, ще на початку XVIII ст. серед російських письмових наративів, у центрі оповідання яких стоїть запорозьке козацтво та різні аспекти його буття, можна було згадати лише записи розповідей ченців і паломників, які під час подорожей на Афон відвідали Запорозьку Січ у Олешках. Маємо кілька таких, серед яких найбільшою інформативністю вирізняються оповіді старця, що у 1719 р. певний час перебував при дворі царівни Наталі Олексіївни (сестри Петра I) [523, арк. 312–313]. Попри те, що вони фактично є записом автобіографічних розповідей, здійснених сторонніми особами, прагматична мета фіксації та сконцентрованість оповідача саме на Запорозжжі, дозволяє нам виокремити їх з-поміж неструктурованого усного наративу тієї доби. Фактично, в даному випадку маємо справу з різновидом таких російських (руських) середньовічних текстів як «хóжение» – формою подорожніх записок, у яких мандрівники-прочани викладали свої враження від побаченого на шляху до святих місць.

Однак, вже з 1730-х років можна констатувати появу нових наративних жанрів, авторами яких є представники російського дворянства. Серед тих, які

прямо дотичні до теми дослідження, слід відзначити описи Запорозжя – як окремі оповідні лінії, так і в складі більш широких тематичних сюжетів.

Серед наративів, текст яких суцільно та виключно був сконцентований на Запорозжжі, однією із перших, за часом створення, слід назвати працю Семена Івановича Мишецького (1716 – після 1773) – «История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся» [568, арк. 1–32 зв].

Попри те, що цей твір є одним з найбільш повних описів життя на Січі та є безперечним лідером за рівнем використання дослідниками історії запорозького козацтва, стосовно постаті самого автора нам відомо надзвичайно мало. Зокрема, ми знаємо, що він походив з новгородського відгалуження цього князівського роду та був сином Івана Дмитровича Мишецького (1683 – 1723). Враховуючи те, що станом на початок війни двадцятирічний С.Мишецький вже мав нижчий офіцерський чин – підпоручика, причому чин цей був інженерним, можемо припустити, що за логікою він мав лише напередодні закінчити Кадетський корпус в Санкт-Петербурзі, перший в Російській імперії начальний заклад, який готував фахівців з фортифікації, причому належав до першого з його випусків (корпус почав діяти з 1732 р.).

Впродовж 1736 – 1740 рр. молодий офіцер перебував при новій Запорозькій Січі, закладеній на р. Підпільній, беручи участь в керівництві зведенням фортифікаційних споруд навколо неї та Новосіченського ретраншементу. Крім того, що Мишецький був фортифікатором, він, очевидно, мав фах геодезиста – йому доводилося чимало попоїздити теренами Півдня, картографуючи околиці міст Переволочної, Кременчуга, Ізюма та фортець Української укріпленої лінії [1351].

Невдовзі після закінчення російсько-турецької війни Мишецький виходить у відставку та одружується. Очевидно, що заняття створенням опису Запорозжя займало помітне місце в житті відставного офіцера: як відзначив ще перший публікатор «Истории» Йосип Бодянський (1808 – 1877), її протограф, створений приблизно 1740-го року, було перероблено і розширено автором

щонайменше тричі – в 1750, 1761 і наприкінці 1760-х років. У якості первинного тексту виступає та його частина, в якій С.Мишецький веде оповідь про особливості буття та устрою, звичаї і порядки на Запорозжжі: розділи 5, 8-15 (із загальної кількості 16) [1160, с. VII–VIII, 1–3].

Саме в тексті цих розділів («описаний», як називає їх сам Мишецький), найбільш повно виступає їх авторське, наративне начало – з усього видно, що їх писала людина, яка безпосередньо мала змогу спостерігати за січовиками, в той час як решта є більш пізніми компілятивними вставками, створеними на основі використання праць інших авторів, перш за все, того ж Г.Міллера (1760). Відзначимо при цьому, що вплив текстів обох авторів був взаємним, про що вже йшлося вище (див. Розділ 1.1). також треба зауважити, що попри те, що до нашого часу не дійшло оригіналів протографа – праця Мишецького відома в кількох пізніших списках, – маємо погодитися з тією думкою, що цей російський офіцер, скоріш за все, занотовував основні враження від знайомства з життям на Січі ще впродовж 1736 – 1740 рр. Можливо, вони носили й характер щоденних записів.

У контексті тематичного спрямування дослідження найбільшу цінність становлять наведені С.Мишецьким відомості стосовно особливостей функціонування потестарних структур: системи виборності курінної і військової старшини, кола її повноважень і функцій. Матеріал цей носить практично документальний характер: в результаті багаторазової верифікації його визнано цілком вірогідними і неупередженим. Оскільки зміст їх є добре знаним і буквально «розібраним на цитати» поколіннями істориків, не будемо зупинятися на деталізованому переказі загальновідомого, вдовольнившись констатацією їх автентичності та достовірності. Достатньо рівне ставлення С.Мишецького до запорожців, очевидно, має пояснюватися тим, що він контактував із ними в самі перші роки по поверненню січовиків з-під кримської протекції, коли конфронтація з російським урядом ще не увійшла в активну фазу.

На загал, щоденники з другої третини XVIII ст. стають найбільш широко поширеними в порівнянні з іншими жанровими різновидами нарративних текстів російського походження. Авторами їх, зазвичай, були військові російського регулярного війська та чиновники різних відомств (насамперед, дипломатичного), які перебували на Півдні та занотовували основний перебіг подій у своїх щоденниках («журналах» – від фр. *journal* (щоденний (запис))). Для цих категорій, у ряді випадків ведення щоденних записів було не тільки бажаним, але й обов'язковим – наприклад, у разі виконання посольської місії, командування угрупованнями військ під час війни й т. ін.

Типовим представником цієї категорії російського служилого дворянства був Олександр Федорович Нікіфоров (? – після 1773 р.). Настільки типовим, що з його біографії нам відомі здебільшого лише подробиці його служби. Так, в 1742 р. він, у чині поручика Новотроїцького драгунського полку, перебував в Стамбулі (Константинополі), виконуючи місію з повернення російських полонених згідно з умовами Белградського миру. В 1744 р. Нікіфоров здійснив подорож до Бахчисараю, де й знаходився тривалий час, узгоджуючи конфліктні питання запорозько-кримських взаємин. Упродовж 1745 – 1747 рр. його знову тричі відряджали до турецької столиці, а в 1749 р., вже в чині секунд-майора Київського гарнізону, його, в якості голови, було делеговано на Січ у запорозько-татарську комісію. З кінця 1763 р. до початку 1765 р. О.Нікіфоров виконував обов'язки російського консула в Криму, а після повернення він отримав посаду надвірного радника та місце в Київській губернській канцелярії, де й служив аж до початку 1770-х років [1249].

У подорожньому журналі російського поручика Олександра Нікіфорова впродовж серпня-листопада 1744 р. було зроблено чимало нотаток стосовно соціальних характеристик запорозької громади, представники якої перебували в Бахчисараї та його околицях: її ядро становили неодружені січовики, які не побажали перейти під російську протекцію десятьма роками раніше. Їх кількість значно зросла після закінчення війни за рахунок допливу людної з Запорожжя та Гетьманщини. Необхідність здобуття коштів для прожитку

штовхала частину з них шукати праці у наймах, що, зрештою, позначилося на тих специфічних назвах, під якими вони фігурують у російських та турецько-татарських документах того часу – «аргати» (наймити) та «ренджипери» (поденні робітники) [417, арк. 1–66 зв]. З щоденника Нікіфорова також видно, що кримська влада, чудово відчуючи, з одного боку, небезпеку перебування у своїх володіннях такого неспокійного елемента, а з іншого, його корисність з огляду на перспективи притягнення інших груп запорожців, робила спроби взяти його під свій контроль: зокрема, над ними було поставлено отаманом запорожця Андрія Щербину; до найближчих планів ханського уряду входило щонайшвидше переселення козаків з Криму до Буджаку, та заснування там ними власного Кошу [417, арк. 50, 52].

Подорожні щоденники (журнали) більш високого за рангом російського дипломата та державного діяча – князя Григорія Івановича Шаховського (1706 – 1774), написані під час його подорожі з Москви до Константинополя та назад упродовж 1759 – 1760 рр., є вельми цінними своїми замальовками з повсякденного життя населення «Польської України» за часів найбільшого розмаху гайдамацької активності в регіоні. У своїх щоденних записах авторові вдалося передати тривожну атмосферу щоденного буття та складні колізії взаємовідносин основних контрагентів – запорожців, місцевого українського селянства, містечкового єврейства, польської шляхти [749, арк. 86 зв; 750, арк. 25 зв].

Релікти запорозьких виборних практики, відновлених чорноморцями під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр., знайшли своє відображення в щоденнику службовця (перекладача) Колегії іноземних справ Цебрикова Романа Максимовича (1763 – 1817), відрядженого під Очаків до канцелярії Г.Потьомкіна, який він вів під назвою «Дневник очевидця» [757; 1092]. Особливий інтерес становлять записи, зроблені мемуаристом впродовж квітня-вересня 1788 р., основу яких склали його власні спостереження за традиціями та звичаями «вірних запорозьких козаків». Зокрема, ним було вельми реалістично описано та прокоментовано процедуру виборів військового

отамана І.Сухини, замість вбитого напередодні С.Білого, яка відбулася 4 липня 1788 р. Фактично, маємо авторську рефлексію чи не на останній вияв справжнього народоправства у «вірних козаків» [757, арк. 81 зв–82]. Останню, тому що вибори, які відбулися, не були сприйняті Г.Потьомкіним і замість обраного самими козаками кошового він, кількома днями пізніше, призначив іншого – З.Чепігу.

Подекуди щоденники/журнали російських офіцерів вищого рангу – генералітету, не тільки велися впродовж тривалого часу, але й вміщували інші наративи, поява яких не була прямо пов'язана з поденним веденням записів. Досить показовою в цьому відношенні є мемуарна спадщина князя Олександра Олександровича Прозоровського (1732 – 1809). Цей російський генерал був учасником Семилітньої війни, російсько-турецької війни та війни з польськими конфедератами 1768 – 1774 рр. російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. і наприкінці кар'єри отримав чин фельдмаршала [1431, с. 4–11].

Значна частина служби О.Прозоровського була пов'язана з теренами сучасної Південної України. Під час першої російсько-турецької війни за царювання Катерини II він мав під своїм головуванням дві похідні команди ВЗН, був особисто знайомий з П.Калнишевським, а відтак і добре обізнаним у запорозьких (також і в кримських) справах. Отримані відомості Прозоровський використав при написанні свого опису Запорожжя (причетність до створення цього «Описания» останнього кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського засвідчував і сам князь) [1111, с. 349].

У червні 1770 р. опис було надіслано Прозоровським на розгляд віце-президентові Військової колегії Захару Чернишову. На сьогодні маємо кілька републікацій цього твору, оригінал якого зберігається серед рукописних зібрань Державного історичного музею в Москві [748]. Перші дві публікації припадають на ХІХ ст. Їх було зроблено, ймовірно за все, з копій екземпляра «Описания», який належав віце-президентові Військової колегії З.Чернишеву. Обидва рази авторство О.Прозоровського (не кажучи вже про фігурування в якості головного інформатора останнього кошового П.Калнишевського)

зазначено не було [1113; 1174]. Наступного разу публікації цього опису було здійснено в складі видання великого нарративного комплексу, автором якого був О.Прозоровський [1111, с. 349–355], а також в археографічній публікації документів і нарративів, присвяченій постаті останнього кошового отамана ВЗН П.Калнишевського [1167, с. 376–382].

У цілому, текст складався з тридцяти одного, різних за величиною, тематичних блоки – «пункта». Вони являють собою добірку найрізноманітніших відомостей стосовно території Вольностей, місця знаходження найбільших військових слобод і заняття їх населення, воєнного потенціалу ВЗН, звичаєвого права на Січі й т. ін. Описові соціального устрою Запорозжя автор присвятив пункти 9-18, 24-31. Оскільки мотивація створення опису була суто прагматичною, Прозоровський зосереджується на питаннях, пов'язаних зі специфікою взаємовідносин між різними станами та соціальними верствами запорожців, визначає механізми управління козацькою масою з боку військової старшини. Так, він звертає увагу на збільшення числа одружених козаків в останні 10-15 років й фактичне відсунення неодруженої сіроми від політичного життя – «лицарі», які мешкають по куренях на Січі, нараховують не більше як тисячу-другу від загального числа козаків, у масі своїй люмпенізовані та використовуються старшиною в разі необхідності обратися на ту чи іншу посаду [1167, с.351, 355].

Висновки, до яких приходять він, є достатньо передбачуваними: внутрішнє життя на Січі нині є повністю підкореним владі невеличкої групи старшин на чолі з кошовим отаманом, які вміло експлуатують ідеологію запорозької старовини, причому виключно з метою подальшої концентрації влади та накопичення багатства [1167, с. 351, 355].

Вважати їх надуманими та упередженими важко, оскільки запорозька історія останнього десятиліття напередодні ліквідації ВЗН і справді рясніє прикладами соціального протистояння – заворушення на Січі наприкінці 1768 р., бунти в дунайських командах 1772 – 1773 рр. й ін. Зрештою, й самі прогнози Прозоровського справилися – в червні 1775 р., в оточеній російським

військом Січі практично не знайшлося бажаючих проливати кров на захист Коша, окрім (!) січової сіроми, яку та ж старшина в попередні роки так старанно затискала в лещата контролю.

З-поміж «російських» наративів XVIII – початку XIX ст., частково чи повністю присвячених запорозькій тематиці, особливо помітним явищем є ті, які було створено представниками південної, «новоросійської» гілки дворянства Російської імперії. Прикметною відзнакою більшості цих наративістів було те, що вони були нащадками іноземців, які в першій половині та середині століття виїхали на російську службу та оселилися в українських землях.

Карл фон Штофельн (після 1720 – між 1769 та 1774), з персони якого ми розпочнемо огляд даного кола авторів і з'ясування обставин створення ними наративів, був молодшим сином російського воєначальника Федора Штофельна (? – 1747), німця за походженням, який виїхав до Російській імперії у пізні роки царювання Петра I [1488, с. 434–435].

За заслуги перед російським урядом Ф.Штофельна було нагороджено численними маєтками на території Полтавського козацького полку, і тому дитинство і юнацькі роки його сина Карла пройшли переважно на Гетьманщині. Слід сказати, що попри своє німецьке коріння, Карл був добре інтегрованим у місцеве культурне середовище, гарно знав російську й українську мови, звичаї місцевого населення. Так, маємо звітку по те, що одним із денщиків генеральського синка був вихідець із Запорожжя П.Бражниченко (1747) [1077, с. 171].

Після отримання освіти у Кадетському корпусі (Сухопутний шляхетний кадетський корпус) у Санкт-Петербурзі, переважну більшість свого життя Штофельн, як і його батько, прослужив на Україні: спочатку під командуванням батька у регулярних військах Українського корпусу, а згодом – у ландміліцьких полках Української лінії. У 1760 р. його згадано як полковника Козловського поселеного ландміліцького полку [589, арк. 992]. У 1763 – 1764 рр., як інженер-полковника, К.Штофельна було відряджено до

Запорозької Січі для керівництва спорудженням валів, ровів та бастионів Січі. Саме тоді відбулося його безпосереднє знайомство з устроєм Січі, способом життя козаків, остаточно сформувалося ставлення до запорожців [543, арк. 12 зв].

Приблизно наприкінці 1764 р. Карл Штофельн дістав чергове підвищення та отримав звання генерал-майора. У цей же час він став землевласником Новоросійської губернії. Згідно з «Планом» 1764 р. про заселення цієї губернії він отримав значні землі у Катерининській провінції. У 1765 р. ним засновано слободу Штофельнівка. За короткий час йому вдалося заселити її більш ніж 100 дворами підданців, переважно українців. Про масштаби ведення господарства у маєтку К.Штофельна свідчить той факт, що під час татарського нападу взимку 1769 р. ординцями було відігнано з його села велику кількість поміщицької худоби: табун у 1037 коней, 808 голів великої рогатої худоби, п'ятнадцятитисячну отару овець [549, арк. 287, 347 зв].

Окрім дій, спрямованих на здобуття матеріального добробуту, Карл Штофельн продовжує військову службу на Півдні. Станом на 1768 р. він отримує звання генерал-поручика та стає командиром Української укріпленої лінії. Однак, йому не судилося пробути довго на цій посаді: під час кампанії 1769 р. (восени) його розбив параліч. К.Штофельна було абшитовано. Решту свого життя він доживав у Козловській фортеці Української лінії, де мав оселю ще з часів полковництва в одноіменному ландміліцькому полку [1461, с. 458–459]. Незабаром він пішов з життя. У 1774 р. його жінка Килина скрізь фігурує як удова генерал-поручика К.Штофельна [549, арк. 287].

Постать генерал-майора Карла фон Штофельна цікава для нас тим, що саме він був автором твору, який називається «Примечание какая убыль России таковых суровых и непослушных людей имеют, как Запорозцы; противо того, какая бы прибыль была, ежели их в порядок и в хорошее состояние привести» [543, арк. 5–34; 1357]. Фактично, то був план ліквідації ВЗН, однак, низка відзначних рис тексту цього твору виводить його за вузькі межі документальних джерел і публіцистики. Прагматична конкретика плану в

тексті перемежалася не тільки викладенням політичних поглядів, життєвого досвіду та громадянської позиції автора, але й достатньо розлогими описами соціального устрою Запорозжя, основою для написання яких стали особисті враження К.Штофельна від знайомства з життям запорожців. Наявність достатньо потужної мемуарної складової дає нам змогу (і змушує) розглянути «Примечание», у тому числі, і в якості оповідного тексту.

Для того, щоб краще осягнути спонукальні мотиви його створення, необхідно повернутися до часів перебування автора на Запорозжі в 1763 – 1764 рр. Саме в подіях, які мали місце в цей період, слід шукати пояснення мотивації написання Штофельном свого твору.

Приватне листування К.Штофельна та П.Калнишевського, яке інтенсивно велося між ними в зазначені роки, свідчить (принаймні ззовні) на користь того, що взаємини між ними були достатньо приязними: запевнення у взаємній дружбі перемежалася проханнями допомоги у вирішенні власних господарських проблем і т. п. Слід зазначити, що, спираючись на підтримку Калнишевського, Штофельн намагається організувати збут продукції власних маєтків у турецький Очаків, натомість отримуючи через Січ різноманітні товари зі Сходу, насамперед предмети розкоші, вино та делікатеси [145, арк. 41–42 зв]. Звідки ж тоді з'являється подібна підступність й чорна невдячність у діях російського генерала по відношенню до кошового та всього Війська?

Можливе (й найбільш вірогідне) пояснення його вчинку криється у свідченнях князя О.Прозоровського, полишених ним у його власному описі Запорозжя (див. вище). Той прямо вказує на те, що в 1763 р. запорожці навмисно розбили об камінь на Дніпрі великий човен, яким везли до Очакова товар «одного генерала». Анонімність особи «генерала» в викладенні Прозоровського, вірогідно, пояснюється не тільки правилами гарного тону, але й напруженими стосунками останнього зі старшим братом К.Штофельна – Христофором (1720 – 1770), який на момент написання Прозоровським «Описания» (1770) мав чин генерал-поручика та був його безпосереднім

начальником [1111, с. 275, 278, 353, 725]. Очевидно, саме цей епізод, який спричинив значні матеріальні збитки К.Штофельну, гострою занозою засів у його душі, змусивши виношувати плани помсти запорожцям.

Зупинимося на описові соціального устрою Запорозжя, присутньому в творі Карла Штофельна. Як вже було сказано, попри своє з самого початку негативне ставлення до Січі, російський генерал неодноразово бував у козацькій столиці, тож його враження – враження очевидця та свідка, заслуговують на неабияку увагу та мають наукову цінність (звичайно ж, за умови критичного ставлення).

Загальна оцінка Штофельном соціальної природи січової громади по тексту сформульована у фразах, які нарочито підкреслюють абсолютну «шкідливість» та «некорисність» запорожців для імперії. Запорозька Січ постає як спільнота, безмежно далека та чужа становому устрою Російської імперії: «не во всем обузданный народ» – «тогда слушаются и повинуются, когда им что угодно», «якобы они вовсе нам неподвластны» [543, арк. 5 зв, 11 зв, 16]. Головною ж причиною подібного стану речей, на його думку, є те, що частина запорожців все ще продовжує вважати соромом одруження та заведення сім'ї, а також надмірна схильність «лицарської» частини козаків до оковитої [543, арк. 15].

Оскільки основним завданням генерал-майора фон Штофельна було за допомогою свого твору переконати імператрицю та її найближче оточення в необхідності ліквідації Січі, у своїй описовій частині він зосереджується на найбільш непривабливих моментах запорозького повсякдення.

Так, К.Штофельном було достатньо реалістично зображено механізм організації гайдамацького промислу на Запорозжі – попри те, що січова старшина при цьому виглядає не найкращим чином, свідчення з інших документальних джерел того ж часу (див. Розділ 6.2) підтверджують правдивість сказаного. Зокрема, він переповідає випадок, свідком якого був під час свого перебування в Новосіченському ретраншементі в чині інженер-підполковника. Суть його полягала в наступному: з відома Коша ватага з 13

козаків відправилася на гайдамакування до татар і невдовзі пригнала тритисячний табун коней; відразу по поверненні всі вони були повішені, а здобич розподілена між військовою старшиною [543, арк. 12 зв–13, 16].

Достатньо незвично у висвітленні Штофельна постають виборчі практики на Січі: зміна кошових, всупереч наказам російського уряду, лише ззовні відбувається за ініціативою «черни», насправді ж січова сірома в останні роки є не більш ніж знаряддям в руках окремих олігархічних угруповань запорозької старшини. Звідси робиться висновок про те, що часи «демократії» на Запоріжжі вже «канули в Літу» [543, арк. 13].

Аксіологічне значення мемуарних фрагментів твору генерал-майора Карла Федоровича Штофельна полягає в тому, що вони дозволяють комплексно поглянути на соціальну історію Запорожжя середини XVIII ст., причому зробити погляд «з іншого боку», погляд «очима чужого».

Поява наративних текстів з-під пера ще одного «чужого» і ще одного генерал-майора, – Олександра Семеновича Пишчевича (1764 – 1815), багато в чому була закономірною. Адже можна впевнено сказати, що писання мемуарів й історичних оповідей було родинною традицією Пишчевичів. Його батько – Семен Степанович Пишчевич (1731 – 1797), який виїхав до Російської імперії на початку 1750-х років і служив у гусарських полках Слов'яносербії і Нової Сербії, полишив по собі обширі спогади про власне життя – як про службу в австрійському війську, так і про обставини його мешкання в південних степах на кордонах із Запорожжям, участі в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. й ін.[1116]. Тож синові було кого наслідувати та із кого брати приклад.

Зауважимо, що у мемуарах О.Пишчевича практично не знайшлося місця для висвітлення сюжетів, пов'язаних із історією запорозького козацтва. Головну увагу в них приділено власному життєвому шляху автора [1170]. У цьому відношенні вони є достатньо типовими та подібними до решти спогадів представників сербських родин, які оселилися на Півдні в середині XVIII ст.: побіжно згадуються запорожці в «Известии» Пишчевича-старшого; лише кількома словами про них згадав рідний племінник не абикого, а самого Петра

Текелії – Сава Текелія-Попович (1761 – 1842), якому, здавалося б, сам Бог велів досить ґрунтовно описати «запорозьку» сторінку в житті свого дядька [1236].

Пояснення такого «єгоцентризму» новоросійських мемуаристів сербського походження, ймовірно за все, коріниться в тому, що, зробивши в Російській імперії блискучі військові кар'єри, отримавши великі земельні ділянки (в тому числі й на території колишніх Вольностей) – одним словом, перетворившись на дуже успішних і впливових людей, кожен із них намагався донести до власних потомків саме цей, унікальний і дуже особистісний досвід. Центральною фігурою оповідання за таких умов міг і мав бути тільки сам автор та ще певна, достатньо вузька, група осіб, з якими йому довелося зустрітись на своєму життєвому шляху – наприклад, той же Г.Потьомкін, О.Суворов, П.Румянцев й ін., – та які суттєво вплинули на здобуття автором-предком усіх здобутків, якими він пишався перед своїми нащадками – звань і чинів, нагород і відзнак, помість і «душ»... Зрозуміло, що «якимсь там» запорожцям не могло бути відведено будь-скільки помітного місця на сторінках їхніх спогадів.

Разом із цим, повністю оминати запорозьку проблематику для них теж було ніяк неможливо, оскільки ці новоявлені новоросійські поміщики завели свої маєтки на місці колишніх запорозьких зимівників, серед їх підданців чимало було колишніх січовиків і військових посполитих, одним словом, дух колишнього Запорозжя відчувався у всьому навколо. Тому не дивно, що результатом рефлексій представників новоросійського дворянства на оточуючу запорозьку спадщину ставали писемні наративи, за допомогою яких вони намагалися представити власну версію історії ВЗН та його Вольностей. Найбільш показовими і характерними в цьому відношенні є «Примечания на Новороссийский край» того ж О.Пищевича, створені ним на початку ХІХ ст., у другій його декаді, які тривалий час зберігалися його нащадками в родинному архіві та були згодом опубліковані В.Ястребовим [1175].

Фактично ці примітки являли собою досить безсистемні нотатки Пищевича-молодшого з приводу різних подій в історії тієї місцевості, в якій він мешкав після виходу у відставку з військової служби у власному маєтку

Скелеве Олександрійського повіту Херсонської губернії. Тематика нарисів з її історії є строкатою: в центрі уваги знаходиться (і це цілком зрозуміло, враховуючи етнічне походження автора) заснування Нової Сербії і «культуртрегерська» (у викладенні Пишчевича) діяльність нових переселенців. Присутність «запорозьких» сюжетів, вплетених автором у загальну оповідну канву пояснюється, насамперед тим, що на контрастах і протиставленнях він намагався продемонструвати той прогрес, який, на його думку, відбувся в розвитку регіону за час його переходу від «дикости» до «упорядоченого гражданского состояния» [1175, с. 116, 121, 124, 125–128].

Оскільки на момент ліквідації Січі в 1775 р., одинадцятирічний О.Пишчевич, фактично, ще тільки переходив з дитячого до юнацького віку, то в основу його оповідання було покладено «некоторые рассказы, от стариков мною слышанные и перешедшие к ним по преданию старейших из них» [1175, с. 125-126].

Звичайно ж, зважаючи на те, що колективний образ запорожців, сформований в уяві Пишчевича-молодшого ще з дитячих років, був однозначно негативним, будь-які, навіть отримані від самих колишніх січовиків, відомості, трактувалися ним виключно у заданому заздалегідь оповідальному руслі [1171, с. 121].

Подібними ж ремарками майоріли й самі замальовки. Так, визначаючи соціальний склад січової громади, Пишчевич не просто пише про, те, що вона наповнювалася вихідцями з різних місць, але й вважає своїм обов'язком наголосити, що найбільше було таких, які скоїли у себе вдома якийсь злочин і змушені були тікати світ за очі, тобто на Запорожжя [1175, с. 127].

Зауважимо, що посилання О.Пишчевича на відомості, що подаються ним як такі, що були отримані від місцевих старожилів, не завжди є вірогідними та часто потребують ретельної верифікації. Як-от у випадку з сюжетом про те, за яких обставин і коли на Запорожжі з'явилася верства одружених козаків. Згідно з Пишчевичем, причиною цього стало те, що один січовик, заїхавши в містечко Кропивне поблизу Переяславського полку, одружився на племінниці кошового

Григорія Калниша (sic!). Проживши з нею недовго, він залишив дружину біля її матері, а сам виїхав на Запоріжжя, пообіцявши невдовзі повернутися. Теща довго чекала, але не дочекавшись його повернення, взяла свою дочку і відправилася на Січ до брата-отамана шукати забіглого зятя. Цей-то випадок, нібито і змусив кошового видати наказ, аби всі козаки, які побажали одружитися чи вже завели сім'ї «на волості», покинули Січ і зимівники та поселилися окремими п'ятьма селищами на рубежі Новоросійської губернії – у слободах Верблюжках, Петрівці, Куцовці, Зеленій і Жовтій. Подія ця, нібито, мала місце за 8 років до знищення Січі – тобто у 1767 р. [1175, с. 128].

У даному випадку в інформації пишчевичевого інформатора-старожила маємо ряд невідповідностей і безсумнівний хронологічний зсув. Це видно вже з вказівки на кошового, за отаманства якого буцімто все це сталося – «Григорій Калниш». Кошового ВЗН Калниша (Калнишевського), як це загально відомо, звали Петром Івановичем. Можна припустити звичайну обмовку і тоді, все нібито, стає на свої місце.

Однак, можна взяти за робочу версію й той постулат, що переплутано було не ім'я, а прізвище (прізвисько) отамана. Найближчим за часом кошовим на ім'я Григорій був Григорій Федорович Лантух (у 1753, 1755 – 1756, 1757 – 1758 і 1763 рр.) [1077, с. 655]. Нам відомо, що саме за часів його перебування на отаманстві, впродовж 1755 – 1756 рр., частина запорозьких земель по річках Верблюжці, Зеленій і Жовтій була заселена поселенцями Новослобідського козацького полку й від цього часу зазначені у О.Пишчевича військові слободи входили до складу згаданого полку (з 1764 р. реформовано на Єлизаветградський пікінерський полк) [1321, с. 86–87]. При цьому місцеве запорозьке населення, перш за все одружені запорожці (які, звичайно ж, вже існували на той момент як окрема верства), мали або виселитися, або приєднатися до новослобідців.

Однак не все так просто: за отаманства П.Калнишевського згадані території та населення слобод, які на них знаходилося, знову стали предметом суперечок між ВЗН і Новоросійською губернією. Навесні та влітку 1767 р. (як і

у тексті Пишчевича) команди, відряджені з Січі та Гарду спробували перевести населення Верблюжок, Бешки, Жовтої та ще кількох селищ під юрисдикцію Коша, причому частина пікінерів визнала запорозьке підданство, перейшовши, в такий спосіб, до верстви сімейних козаків і військових посполитих [149, арк. 34, 48–49, 56–58, 60–62 зв]. То де ж тоді правда?

Очевидно, що у даному випадку О.Пишчевич, який не дуже добре орієнтувався в хронологічній послідовності подій запорозької історії, не сприйнявши критично, використав при створенні тексту «Примечаний» фрагмент почутої ним усної історії, в якому в єдине ціле були сплетені реальні випадки 1750-х і 1760-х років. Об'єднані територією на якій вони відбувалися, у пам'яті місцевих мешканців ці події закарбувалися, насамперед, завдяки тому, що були свідченням епохальних за своєю суттю змін в соціальній структурі населення Вольностей, коли вперше за віки існування ВЗН, і якісно, і кількісно, «сидні» починають домінувати над «лицарями». В цілому ж, оцінюючи реформаторські та колонізаційні заходи Коша часів отаманства П.Калнишевського, в останнє десятиліття існування Запорожжя, О.Пишчевич зауважує – «начали было умом жить, но поздно» [1175, с. 128].

Маємо ще кілька, дуже подібних до Пишчевичевої, «*historia versus*» Запорожжя. Генетично між собою їх споріднює те, що вони походять з майже тотожного етнічного та соціального середовища, а структурно – те, що їх текст так само є лише частиною більш широкого наративного поля.

Постать Василя Миколайовича Абази (1760 – 1827) була багато в чому подібна до постаті О.Пишчевича – вони були майже ровесниками, походили з офіцерських родин, а їх найближчі предки були вихідцями з православної шляхти придунайських земель, які після невдалого Прутського походу Петра I (1711) були змушені переселитися до Російської держави. В нагороду за свою службу він отримав маєтності на землях Слобожанщини у Харківському козацькому полку. Достатньо швидко Абази пустили коріння на українській землі, породичалися з навколишньою козацькою старшиною – наприклад, мати

майбутнього мемуариста (у дівочстві Кованько) походила з козацького роду та за першим шлюбом була дружиною козацького сотника Ольховського.

У віці п'ятнадцяти років, подібно до багатьох інших дворянських «недорослей» того часу, Василь Абаза розпочав свою військову службу. В чині сержанта він був зарахований до Козловського піхотного полку, який входив до складу Українського ландміліційного корпусу (того самого, командиром якого раніше був К.Штофельн). Вийшло так, що до полку Абаза прибув на початку червня 1775 р., саме тоді, коли він вже стояв під Січчю на р. Підпільній. Тож перші півроку його військової служби в якості ординарця самого П.Текелії, пройшли в самому серці Запорозжя, у його столиці.

Немає жодного сумніву в тому, що все побачене ним в ці часи надовго відклалося в пам'яті юного унтер-офіцера, оскільки враження ці були враженнями від першого «виходу у великий світ» – до літа 1775 р. він практично безвиїзно мешкав при батьках на Слобожанщині. Саме тому навіть через півстоліття, коли на схилі свого життя В.Абаза сідає за написання своїх спогадів, їх «запорозька» частина помітно вирізняється соковитими кольорами, якими було зроблено замальовки сцен життя Запорозької Січі в останні дні її існування [1128, с. 28].

Авторською назвою спогадів В.Абази є «Век дворянства, или краткое описание жизни». Мемуари писалися впродовж 1819 – 1827 рр., коли їх авторові було вже за шістьдесят. Спонукальним мотивом їх написання було, насамперед, бажання дати своїм нащадкам розгорнуту картину історії свого роду та власного життєвого шляху. Саме тому першу частину твору було присвячено історії походження роду молдавських шляхтичів Абазів, хроніці його переселення до російських володінь та мешкання на нових місцях, на Слобожанщині, аж до народження самого автора. У другій, автобіографічній, частині «Века», Абаза викладає обставини просування ним сходами службової кар'єри в якості офіцера та чиновника. Відсутність виразних слідів впливу на текст з боку відомих пам'яток літературної та історіографічної традиції кінця XVIII – початку XIX ст. дозволяють вважати ту його частину,

яка присвячена спогадам про перебування на Січі, автентичним авторським текстом [1128, с. 29–31; 262, арк. 132–135 зв].

Попри те, що мемуари В.Абази не носять компілятивного характеру, а представлені в них описи Січі є вельми реалістичними, в своїй оціночній частині вони несуть безліч штампів і трафаретів у зображенні повсякденного побуту та поведінкових моделей запорозького козацтва. Не буде перебільшенням сказати, що сприйняття Абазою Запорожжя є стереотипним, подібним тому, яке зустрічаємо в решті творів, авторами яких є представники української гілки російського дворянства. Запорозька «простота», зведена в ранг культу навіть у заможних січовиків, сприймається ним як вияв «простолюдства» та «отвращения от всего вежливого и благопристойного» [1228, с. 30–31].

Очевидно, що в основі подібного оцінювання запорожців В.Абазою лежали як первинна реакція на контакт з іншою, незнаною йому культурою, закарбована в пам'яті молодого дворянина «Просвіченого Віку», вихованого згідно канонів «Юности честного зерцала», так і моралізаторство людини похилого віку, яка, доживаючи віку у власному маєтку, пише свої спогади з самого початку орієнтуючись на те, що їх читатимуть його онуки та правнуки.

З-поміж текстів оповідного характеру, присвячених Запорожжю часів Нової Січі, в тому числі й проблемам його соціального устрою, які виходили з-під пера представників «малоросійського», «новоросійського» та слобідського служилого дворянства, помітно вирізняються ті, які є спробою погляду на явище, що описується, з позицій тогочасного наукового (чи то близького до наукового) знання.

Найбільш показовим у цьому відношенні є «Физическое и философическое описание от Питерсбурха до Тулы, а от Тулы до морей Азовского и Черного положения мест и причины их, и бывших степей запорожских казаков с предположением для пользы народа на сих землях обитающих, сообразно пользе государственной», яке дійшло до нас в одиничному рукописному списку [753, арк. 1–21 зв]. Автором його є анонімний поміщик Новоросійської губернії

(надалі – Анонім). Стосовно його персони можна зауважити наступне. Як це видно з тексту, він походив з дворян великоросійських губерній (не виключно, що з Тульської, якщо зважити на те, що саме це губернське місто займає досить помітне місце в описі – як у назві, так і по тексту). Звідти ж виходить, що він був учасником Семилітньої війни та російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Скоріше за все Анонім мав досить пристойну освіту (або активно займався самоосвітою): він випишував «Труды Вольного экономического общества», на які посилається по тексту; був спроможний розлого розмірковувати про вплив ландшафтів на народи, що їх населяють, у дусі «географічного детермінізму» Ш.-Л.Монтеск'є [753, арк. 2, 5–6, 9]. Часом написання слід вважати рубіж XVIII – XIX ст: це підтверджується як зовнішньою атрибуцією джерела – на папері маємо водяний знак «1799», так і його текстом – розмірковуючи про кліматичні особливості регіону, автор серед «последних» згадує зиму саме цього року [753, арк. 8 зв].

На загал текст складається з десяти розділів («отделений»), кожен з яких, у свою чергу, розподілений на параграфи («члены») кількістю від двох до восьми. Основна частина твору присвячена опису Південного краю, причому опис цей є не стільки географічним, скільки економічним, господарським [735, арк. 5 зв–20]. Анонім добре знав запорозький побут, оскільки після 1775 р. отримав землю та завів маєток на землях колишніх Вольностей і, відтак, мав змогу часто спілкуватися з січовиками з навколишніх слобод. Це й дало йому змогу присвятити запорозькій проблематиці три окремі параграфи у двох розділах «Описания» [753, арк. 6–6 зв, 9–9 зв].

Подібно до решти авторів свого кола, він скептично ставиться до способу життя запорожців за Нової Січі, однак намагається підвести під це «наукове» обґрунтування. Так, він зауважує, що запорожці утворилися «принимая к себе всех бродяг» та за способом свого життя були подібні до давніх скіфів. Вони так само практично не впливали на природне оточення, не намагалися змінити його, пристосувати до більш зручних умов життя – землеробства вони не знали, віддаючи перевагу скотарству, рибальству та полюванню (і це при тому, що

клімат їх краю був напрочуд гарний і сприятливий – «...самые престарелые запоросцы сказывали одну им только известную большую зиму 709-го года...»). Як і ці давні кочовики, запорожці, буцімто, не мали жодних сталих поселень, окрім зимівників, розкиданих по всьому степу на відстані по двадцять верст один від одного, та й то в них мешкало не більш як дві-три особи [753, арк. 6–6 зв]. На думку Аноніма, жага до кочового способу життя була у запорожців у крові – навіть після 1775 р. вони не тільки не бажали змінювати його, але ж і заохочували до нього нових поселенців [753, арк. 9 зв].

Подібно до російських, польські наративи відображають собою складні відносини соціальних кіл, до яких належали їх автори – правобережної шляхти та католицького духовенства – із запорозьким козацтвом упродовж другої половини XVIII ст. Ані походження мемуаристів, ані час, на якому сфокусовано їх увагу, не є випадковими, оскільки центральною темою оповідей є гайдамацькі виправи січовиків на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої і протидія їм з боку місцевих магнатів і шляхти.

Серед представників місцевої феодальної верхівки, які були авторами текстів мемуарного жанру, в числі перших слід згадати князя Удалрика-Кшиштофа Радзівіла (Udalryk Krzysztof Radziwiłł, 1712 – 1770). Він належав до тієї гілки роду, яка користувалася гербом Тромби і був сином Миколая-Фаустина та Барабари Радзівілів. Найбільшим з володінь родини був Бердичів, який було отримано в якості приданого матері автора. Саме в цьому містечку й пройшла значна частина життя автора. За свідченнями сучасників, Удалрик контрастуюче вирізнявся з-поміж решти своїх вельможних родичів: відверто нехтував світським товариством, з презирством ставився до неминучих у ньому інтриг та пліток, віддаючи перевагу читанню книжок та їх же написанню. Писав князь багато – твори з історії людства в цілому та окремих країн і народів, твори публіцистичні й моралізаторські. Втім, більша частина його спадщини залишилася непоміченою сучасниками. Виключення склали лише два рукописи: опис винайденої Радзівілом машини для очищення ставків від водоростей і невеликий щоденник, ведений ним у червні-липні 1749 р. під час

участі в переслідуванні гайдамацьких ватаг в околицях Бердичева [1510, с. 24–25].

Текст щоденника, – «Dyjaryusz podjazdu mego na hajdamaków z Berdyczowa ekspedyjowanego roku Pańskiego 1749» [992], було опубліковано лише кілька років тому польським дослідником П.Бореком [1507, 321–330]. Його відрізняє достатньо сухий та лаконічний стиль записів, який є дещо неочікуваним для пера людини, схильної до белетристики. Втім, сам Радзівіл дає можливе пояснення цьому – вже на першій сторінці щоденника (запис від 25 червня) він вказує на те, що разом із іншими шляхтичами краю, на заклик регіментаря Української партії Слугоцького, він заступив під його начало для участі в переслідуванні гайдамаків у околицях Паволочів [1507, с. 321]. Відтак, відрядження в очях самого князя було справою серйозною, такою, яке було службою *Ouczyznie* та вимагало відповідного підходу в усьому – в тому числі й в характері ведення поденних нотаток.

Рис офіційного, службового стилю щоденнику надає і вставлення в нього текстів службових листів, якими обмінювався князь з іншими офіцерами Партії, – тим же регіментарем Слугоцьким, полковником Ждановським, капітаном волоської хоругви Штрибулом, ротмістром Ростворовським й ін. [1507, с. 322, 324, 329], переказів допитів схоплених ватажників [1507, с. 326], списків захоплених гайдамаків з вказівкою на приналежність до конкретних січових куренів [1507, с. 328–329].

Втім, абсолютизувати ці хоча й достатньо показові риси радзівілового щоденнику не варто – цей магнат був типовим «книжковим черв'яком», але ж ніяк не кадровим офіцером, участь в експедиції для нього носила разовий характер, тож не виключено, що він міг свідомо обрати такий спосіб ведення свого щоденника просто для того, щоб примірити на себе (бодай і всього на десять днів) роль справжнього вояка, «мисливця на гайдамаків». Не можна відкидати й того, що це, також, було і виявом наукового стилю мислення, притаманного Радзівілу, намаганням подати матеріал якомога структуровано, з

використанням бодай якихось першоджерел (ними виступили згадувані службові епістолярії, протоколи й ін.).

Вся інша інформація, вміщена в щоденнику та винесена «за дужки» псевдо-службової манери викладення, є цілком наративною, несе на собі відбиток неповторного авторського стилю: реалістично зображуються взаємовідносини запорожців із їх місцевими провідниками; викладаються міркування стосовно співвідношення «московського» та «польського» елементів у гайдамацьких загонах (на десять запорожців – лише два місцеві уродженці); описано суб'єктивні враження автора від побаченого та пережитого [1507, с. 326–327].

До того ж самого часу – друга половина 1740-х років, відноситься тематичний уривок «Wurawa na hajdamaków», з більш об'ємних спогадів старости Симона Закревського (1720-і рр. – ?), які було майже синхронно опубліковано П.Кулішем [1134] у перекладі російською, а також М.Грабовським у львівському часописі «Dziennik literacki» у 1857 р., мовою оригіналу [1237] (пізніше цей фрагмент було використано Д.Мордовцевим у вигляді цитованого переказу російською [1407, с. 61–70] та републіковано Г.Мосцицьким [1238]).

Стосовно постаті самого автора нам відомо тільки те, що сам він викладає у своїх мемуарах: він походив з шляхти Саноцького воєводства, де батько його мав у володінні невелике село; вбивши під час конфлікту свого сусіда-шляхтича, батько був змушений разом із дружиною і дітьми тікати на Польську Україну, і тут знайшов притулок і захист у свого рідного брата, який обіймав посаду ректора єзуїтської колегії у Вінниці. Завдяки підтримці впливового родича йому (батькові) вдалося отримати чин комісара Поберезького староства на Брацлавщині. На цій посаді він і зустрів свою смерть під час нападу на панський маєток гайдамацької ватаги (приблизно в 1743 р.) [1238, с. 21].

Здавалося б, за таких обставин, коли автор пізніших спогадів втратив батька через запорожців, його навряд чи можна було вважати неупередженим хронікером подій, однак сам він, цілком у дусі релігійного провіденціалізму

свого часу та сприймав гайдамаків лише як знаряддя в руках Всевишнього, за допомогою якого той покарав батька за скоєне ним раніше смертовбивство [1238, с. 21–22]. Відтак, Закревський хоча і сповнений антипатії до запорожців, однак вияв її не носить істеричного характеру – це видно як зі стилю написання ним своїх спогадів, так і з обраного ним сюжету. В його основі лежать цілком реальні події, свідком яких став молодий шляхтич, що служив у магнатів Любомирських – текст радше лежить у площині документалістики, аніж публіцистики.

У центрі оповіді – участь С.Закревського у штурмі гайдамацького табору, здійсненому панцирною волоською хоругвою і надвірною міліцією князів Любомирських у 1747 р. Обкладені з усіх боків і заперті в Кучманському лісі поблизу подільського містечка Красного, запорожці належали до загону відомого гайдамацького ватага Івана Чуприни. Полишаючи поза увагою суто батальну канву оповідання, зазначимо, що головну цінність складають замальовки побуту гайдамаків. У їх основі лежать як спостереження самого Закревського, так і свідчення, отримані в процесі допитів захоплених у полон запорожців.

Безперечно цікавим є опис «характерництва» Чуприни – приписуваної гайдамацьким ватагам (і ефективно експлуатованої ними) риси, яка полягала в здатності до магічного впливу на оточуючий світ, а також у дарі передбачувати майбутнє [1238, с. 27]. Вельми показовими є закарбовані в спогадах Закревського типажі полонених гайдамаків з індивідуальними стилями поведінки кожного: ось вмирає під нелюдськими тортурами старий січовик, який не промовив жодного слова ляхам, а ось інший з них – зовсім молодий хлопець купує собі життя та подальшу долю (його обіцяють взяти до надвірної козацької служби Любомирських) ціною зради та виказом місця знаходження ще одного гайдамацького кошу [1238, с. 28–29].

Відзначимо, що в цілому в спогадах С.Закревського досить відчутним є вплив літературної традиції романтизму, притаманної європейській літературі кінця XVIII ст. Відповідно до цього, сюжетна лінія оповіді, попри свою

реалістичність, несе в собі чимало кліше і штампів, притаманних напрямку в цілому: присутні традиційні Злодії (звичайно ж, це гайдамаки), причому головний із них наділений паранормальними властивостями та пов'язаний зі світом невидимого (силами зла); благородні Герої (автор у тому числі); Скарби (гайдамацька здобич), які переходять від злодіїв до героїв; прекрасні Дами (в ролі таких виступають кілька анонімних шляхтянок, яких звільняють, захопивши гайдамацький табір); Злочин – кілька десятків замордованих козаками шляхтичів, уніатів і юдеїв, та Покарання – посаджені на палю та четвертовані гайдамаки, й т. п. [1238, с. 26, 30–32].

Втім, сприймати спогади Закревського виключно як плід авторської фантазії і взіреть літературного жанру, все ж таки, не приходиться, оскільки будь-який із задокументованих допитів запорожців-гайдамаків, часто міг би підказати аж декілька аналогічних, не менш драматичних (і головне правдивих) сюжетів.

Спогади ксьондза Єнджея Кітовича (Jędrzej Kitowicz, 1728 – 1804), написані на зламі XVIII – XIX ст., за своєю тематичною спрямованістю стоять в одному ряду з записками С.Закревського та щоденником У.Радзівіла, продовжують та, багато в чому, доповнюють їх [1226; 1227; 1229]. Автор походив з родини незаможного мазовецького шляхтича, який тривалий час перебував у французькій службі: сам він народився в Парижі та перші двадцять років свого життя прожив у цій країні. Втративши батька, Єнджей повертається до Речі Посполитої та багато років поспіль служить «панцерним» у польських магнатів, у тому числі й на українських землях. Кітович брав активну участь у Барській конфедерації, а після поразки її основних сил, у 1772 р. приймає сан [1511, с. III–VI].

Незадовго до смерті Кітович, який на той час вже був каноніком при єпископі у м. Калишу, створює свій «Opis», який за його задумом мав не тільки дати читачеві-поляку уявлення про повсякденне життя в Речі Посполитій до її розділів, але й пробудити в ньому патріотичні почуття. Окремий розділ його праці – «O wojnie z Hajdamakami» – являє собою цінне мемуарне джерело з

соціальної історії запорозького козацтва. Тут, поза всяким сумнівом, маємо свідчення безпосереднього учасника збройних протистоянь 1750 – 1760-х років із гайдамацькими загонами – тільки колишній вояк, який довго носив гусарський ментік, перед тим як надіти священицьку сутану, міг з такими подробицями описати переваги тих чи інших видів вогнепальної зброї, що використовувалася під час кінної атаки, відзначити надзвичайну вправність запорожців у володінні списом у ближньому бою, або присвятити кілька абзаців описові того, на який бік краще чіпляти порохівницю [1226, с. 36].

Втім, надзвичайну цінність запискам Кітовіча надає те, що він не зосереджується виключно на описові конкретних випадків своїх сутичок із гайдамацькими ватагами, але й, поміж усього іншого, проаналізувати соціальну базу, з якої підживлювалися січовики на Правобережжі, визначити специфіку функціонування соціальної мережі запорозьких симпатиків, наголосити на визначальній ролі саме запорожців в організації гайдамацтва. Великий ступінь деталей гайдамацького побуту, якими сповнено оповідь Кітовіча, наводить на думку про те, що в її основі може лежати інформація, отримана від самих запорожців – наприклад, від полонених.

Так, він наголошує на тому, що запорозьке гайдамацтво носило переважно здобичницький характер і, в цілому, було позбавлене рис етнічного чи то релігійного конфлікту: вибір поляків чи євреїв у якості об'єкту нападу диктувався їх більшою заможністю; до складу ватаг залюбки приставала люмпенізована єврейська молодь, молоді шляхтичі з кримінальними схильностями й т. п. «непевний» елемент [1226, с. 39]. Гайдамакування самих запорожців він трактує як необхідну умову отримання молодиками звання «товариша», тобто справжнього січовика-лицаря. Отримана у ватажних походах здобич ставала для них запорукою просування соціальними щаблями – половина її віддавалася молодиками своєму наставнику, а той, у свою чергу, десяту частку отриманого передавав кошовому отаману [1226, с. 40]. Статечні козаки-зимівчани, за твердженнями Є.Кітовіча, рідко коли особисто брали

участь у гайдамакуванні, вдовольняючись утриманням у себе здобичників узимку (за частку здобичі) [1226, с. 37–38].

У цілому, тексти, створені авторами із числа польських шляхтичів, які були безпосередніми учасниками польсько-запорозької конфронтації на Правобережжі в 1740 – 1760-х роках, характеризуються великим рівнем інформативності: відзначаючи те, що козаки-здобичники були гідними і небезпечними супротивниками, вони намагаються якомога повно та детально описати різноманітні аспекти гайдамацьких практик і соціальні витоки цього явища.

Окрему підгрупу серед наративів польського походження становлять спогади безпосередніх свідків подій літа 1768 р. на Правобережжі – Коліївщини. Трагічні події того часу справили настільки сильне враження на всіх, хто був хоч якось до них дотичний, що підштовхнули до занять мемуаристикою цілу плеяду авторів зі свого кола.

Найбільш відомими з них є спогади дітей уманського губернатора Рафала Младановича старшої за віком дочки Вероніки (у заміжжі – Кребс) [1228] і молодшого сина Павла [995]. Безпосередні свідки подій в Умані, вони були врятовані під час різанини завдяки безпосередньому втручання І.Гонти. Як і слід було сподіватися, в центрі їх спогадів знаходиться фігура їх батька та червневі події 1768 р. узагалі, переказані крізь призму трагедії власної родини. Мемуари губернаторських дітей належать до найбільш часто використовуваних, не в останню чергу, саме завдяки своєму особистісному характеру. У цьому відношенні конкуренцію їм можуть скласти хіба що спогади ще одного поляка з Уманщини – Іренеуша Корчинського, що широко розповсюдилися в списках вже в перші роки після Коліївщини [993].

Окрім свідків подій, які мали місце власне в Умані, свої свідчення, стосовно гайдамацьких виправ весни-літа 1768 р., полишили, також, і польські автори з інших міст. Наприклад, такими є «спогади» польського шляхтича з Правобережжя Ліпомана. Оскільки сам він не перебував у вирі подій, вони являють собою авторський переказ безпосередніх свідків Коліївщини, з числа

місцевих поляків і євреїв, яким пощастило залишитися живими [1233]. Соціальне походження авторів, при цьому, не обмежувалося тільки шляхтою, зокрема, серед записок маємо текст, створений ченцем-тринітарієм, належним до католицького духовного ордену Пресвятої Трійці (Ordo Sanctissimae Trinitatis) з Брацлава – «Wypadki wieknisty godne pamięci w Ukrainie roku...» [996].

Характерною прикметою польських мемуарних наративів XVIII ст. слід вважати наявність не тільки прозових оповідей, але ж і віршованих хронік – жанру, поширеного в Речі Посполитій ще з XVI ст. Так, Уманські події червня 1768 р. відображені у анонімній поемі «Krotkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej klęski w całej Ukrainie...» [994, к. 1–12 v]. На сьогодні відомо кілька її списків, які зберігаються нині в рукописних зібраннях бібліотек Польщі [889, к. 51–66 v].

Спогади безпосередніх свідків й учасників подій Коліївщини 1768 р. з польського боку, представлені не тільки мемуарами, які вийшли з-під пера їх самих, але й літературними обробками таких спогадів, написаними/записаними через кілька десятиріч – наприкінці XVIII й на початку XIX століття. Достатньо характерними в цьому відношенні є літературизований родинний переказ, присвячений обороні Чорнобильського замку від гайдамацької ватаги під проводом Івана Бондаренка – «Niezdobyty zamek Czarnobylski, czyli przykladna wierność poddanych okazana jasnie wielmożnemu Mikołajowi Chodkiewiczowi staroście zmudzkiemu w czasie ukraińskiej haydamaczyzny, przez Jana Dalkiewicza» [927]. Автором, як це видно з назви, був один із онуків (доньчиних синів) Я.-М.Ходкевича – Ян Далкевич. Твір поширювався у списках серед нащадків Ходкевича, по родинних каналах, впродовж 1820 – 1840-х років.

На тлі «мартирологів», викликаних до життя подіями 1768 р., він виглядає достатньо контрастно. В центрі оповідання знаходяться діяння польського магната Яна-Миколая Ходкевича (1738 – 1781) [1509, с. 368–369]. Антигероєм виступає гайдамацький ватаг Іван Бондаренко (? – 1768), особа цілком історична, який осаджує Чорнобильський замок і намагається, за уманським

сценарієм М.Залізняка, підбурити частину його захисників (православних козаків) зрадити присязі й видати на розправу шляхту і юдеїв. Ті відмовляються (випадок поодинокий), не в останню чергу, з поваги до чеснот свого пана – Я.-М.Ходкевича, розбивають бондаренкову ватагу, а його самого страчують. Саме така «przykładna wierność» (взірцева вірність) стала підставою для того, щоб увічнити її у спогадах [927, с. 50–53, 55–60, 65–67].

У цілому, єдине соціальне коло, з якого походили всі автори зазначених польських наративів досліджуваного часу (після 1768 р.), споріднені, до того ж, єдністю пережитого, а звідси й спільним психологічним травматизмом, спричиненим тим, що вони всі без виключення демонізують колективний образ запорозького козацтва. Запорожці постають не тільки головними ініціаторами організації гайдамацтва як такого (що, зрештою, відповідало реаліям), але й ексклюзивними натхненниками всіх нелюдських діянь, які тільки мали місце. Реалізовані в письмовій формі комплекси жертв насильства позбавляють оповіді будь-скільки тверезого погляду на мотивацію запорозької гайдамаччини, яку ми можемо відшукати в текстах авторства того ж С.Закревського чи Є.Кітовича.

Окрім наративів, що походять із запорозько-гетьманського (козацького), російського та польського середовищ, необхідно відзначити наявність певної (хоча й значно меншої у відсотковому вимірі) групи текстів, які можна охарактеризувати як «іноземні». Категорія «іноземства» при цьому означає не тільки факт підданства інших країн, а радше ступінь інтегрованості тієї чи іншої особи в соціальне життя запорозького козацтва та інших груп населення, дотичних до нього, її обізнаності із реаліями тогочасного життя в українських землях, врешті-решт, самоідентифікації людини.

Саме з таких міркувань ми відносимо до іноземних тексти, авторами яких були вихідці із інших, здебільшого європейських, країн, які за різних обставин отримували інформацію стосовно специфіки соціального устрою Запорожжя та фіксували її у своїх творах. Такими були офіцери-іноземці на російській службі, іноземні дипломати, військовослужбовці армій європейських країн, які

контактували із колишніми запорожцями, що виселилися на чужину після 1775 р.

Серед представників першої категорії іноземців самою помітною постаттю є Крістоф-Герман Манштейн (Christoph Hermann von Manstein, 1711 – 1757). Він народився в Санкт-Петербурзі, в родині офіцера Ернста-Себастьяна фон Манштейна, який за правління Петра I заступив на російську службу, дослужився до генерал-поручика та обіймав посаду коменданта Ревеля (Таллінна). У 1726 р. батьки відправляють К.Манштейна в Пруссію – навчатися до кадетського корпусу в Берліні, який він і закінчив в 1729 р. Далі була офіцерська служба в різних полках пруського війська [1519, с. 248].

В 1736 р. молодий офіцер їде до Росії аби провідати родину в Лівонії. Рідні вмовляють його заступити капітаном на російську службу, оскільки щойно розпочалася війна з турками та з'явився шанс зробити швидку військову кар'єру. Так він опиняється на Півдні, в причорноморських степах. Завдяки дружнім зв'язкам родини Манштейнів із Б.-Х. фон Мініхом, молодий Крістоф потрапляє служити в штаб фельдмаршала. «Штабна» служба у XVIII ст. мала небагато спільного із такою ж у пізніші часи: оскільки й сам головнокомандуючий водив війська на приступ, йому намагалися наслідувати й офіцери, особливо молодь, а тому, за чотири воєнні кампанії упродовж 1736 – 1739 рр. Манштейна було тричі поранено – він вислужився до підполковника та став старшим ад'ютантом Мініха [1519, с. 249–250].

Слід зазначити, що Манштейн служив не тільки Марсу, але й Клію – в перервах між боями та штурмами він фіксував основні події свого життя та тих історичних подій, в яких йому довелося взяти участь. Не в останню чергу це можна пояснити як особливостями особистої вдачі К.Манштейна, так і тим, що через свій молодий вік він ще не розучився «дивитися на світ широко розплющеними очима». Не дивно, що освічений офіцер, якому на той час тільки-но виповнилося двадцять п'ять років і який жадібно засвоював нову інформацію, занотовував власні враження від побаченого. Хронологічний принцип викладення матеріалу в «Записках» Манштейна, якого він суворо

дотримувався, вказує на те, що він цілком міг вести щоденники, які й було покладено в основу пізніших мемуарів, написаних ним [1138].

Знайомство молодого офіцера із побутом і звичаями запорожців, безперечно, належало до одних із найяскравіших подій під час його перебування на Півдні. Вірогідно, саме тому ті кілька сторінок, які він присвятив їх описові, настільки насичені дивуваннями з приводу «чудернацьких» звичок, способу життя та навіть форм покарання на Січі [1139]. При цьому, він часто підмічав те, що залишилося поза увагою інших. Відзначимо й той факт, що його старший приятель, син самого Мініха – Ернст-Іоганн (1707 – 1788), який так само перебував при штабі армії, у своїх мемуарах стосовно запорожців полишив лише кілька сухих фраз із приводу їх участі в тій чи іншій воєнній операції [1180, с. 65].

Упадає в око той факт, що Манштейнові вдалося достатньо гарно ознайомитися з різними сторонами життя на Січі – не виключено, що він і сам міг її відвідувати. Зокрема, він не обмежується поверхневим описом процедури вибору кошового отамана товариством, а додає таку цінну та маловідому деталь, що часті зміни запорожцями свого керівництва були викликані не так їхніми звичаями, скільки тим, що російське командування, змушене зберігати добрі стосунки із козаками, кожному із новообраних презентувало кілька тисяч рублів. У такий спосіб багатіли як конкретні старшини, обрані на кошових, так і їх найближче оточення, дотичне до організації частих змін [1139, с. 22]. Версія хоча й не безсумнівна, оскільки Манштейн єдиний, хто висвітлив подібні практики, але й цілком вірогідна, якщо зважити на його близькість до фельдмаршала Мініха, який власне й нагороджував призерів симпатій січового товариства.

Звісно ж, що К.Манштейн аж ніяк не міг оминати і таку екзотичну для нього тему як безшлюбне життя запорожців і їх ставлення до жінок взагалі. Більш того, він фактично був одним із перших мемуаристів, у творі якого з'являються відповідні пасажі. Так, він пише про те, що запорожці не терпіли присутності жінок навіть у компанії їх чоловіків-незапорожців, які за різними

потребами перебували на Січі й на підтвердження наводить випадок із реального життя («анекдот»), який мав місце під час війни: до такого собі підполковника Глебова, який перебував у Новосіченському ретраншементі, приїхала дружина із служницями; дізнавшись про це, юрба запорожців оточила будинок російського офіцера з вимогою негайно вивести до них жінок «с тем, чтобы каждый мог ими воспользоваться». Владнати ситуацію вдалося тільки завдяки щедрому могоричу, який, здається, і був кінцевою метою козацької витівки [1139, с. 24].

Зауважимо, що навряд чи описаний Манштейном випадок був вигаданим. Очевидно, що йшлося про Івана Федоровича Глебова (1705 – 1774) – майбутнього будівничого фортеці Св. Єлизавети, командира Новосербського поселення та київського генерал-губернатора, який у 1738 р., у званні підполковника та в чині асесора канцелярії Головного артилерійського управління здійснював інспекційну поїздку по російських гарнізонах, розташованих на Українській лінії та Запорозжі [1288, с. 358].

В цілому ж, ставлення К.Манштейна до запорожців важко назвати позитивним – він оцінює їх як розбійників-відчайдухів, які живуть виключно грабінництвом не тільки у воєнний час, але і в дні миру. При цьому він наголошує, що гайдамаками, які вчиняли постійні напади в польських володіннях під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр., були ніхто інші як самі лише запорозькі козаки. Викорінення гайдамацтва здавалося йому справою безперспективною з огляду на те, що російська сторона не могла вжити до них рішучих заходів через небезпеку їх виходу з підданства [1139, с. 24].

З-поміж інших чужоземців, які полишили по собі наративні тексти, тематично дотичні до соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., не можна не згадати кількох представників європейських урядів при російському дворі. Специфіку їх мемуаротворчості краще всього розглянути на двох конкретних прикладах – англійського амбасадора, акредитованого в 1730-х роках і французького посла 1780-х років.

Першим є Клавдіус Рондо (Claudius Rondeau, 1695 – 1739), що був англійським посланцем при російському дворі впродовж 1730-х років, аж до смерті включно. Цей дипломат походив з французької аристократичної родини, змушеної покинути батьківщину через гоніння на протестантів-гугенотів у часи Людовика XIV [1159]. На відміну від офіцерів-іноземців, які служили в регулярному російському війську на півдні імперії, британський амбасадор не виїздив далі столичного Петербургу, воліючи отримувати інформацію про мешканців далеких окраїн «з других рук». Втім, це ні скільки не завадило освіченому чужоземцеві старанно занотувати все почуте ним від інших, що, зрештою, й перетворило його записки про запорожців на широко використовуване дослідниками джерело.

Достатньо прикметною рисою інтелектуального пейзажу Західної Європи першої половини XVIII ст. (а саме в цій інформаційній підсистемі з'явилися та функціонували епістолярії та записки Рондо) було те, що трансляція усіх важливих новин (та й просто цікавин) відбувалася за багатьма каналами навіть у межах достатньо вузького кола осіб – наприклад, окремо взятого подружжя. Зокрема, відомості про запорожців, переслані К.Рондо своїм кореспондентам в Лондоні, було практично синхронно продубльовано його дружиною Джейн Рондо (з 1740 р. – Vigor (за другим чоловіком), 1699 – 1783) в серії листів, писаних нею на Альбїон до її подруг, родичок і компаньйонки [1232, с. 66–68; 1516].

Джерелом знання про запорожців для подружжя Рондо, безсумнівно, виступали розповіді російських офіцерів, які мали змогу спостерігати за січовиками під час перебування на Півдні, не виключено навіть, що представників офіцерства вищого – генералітету, оскільки тільки вони очікувано могли входити до кола спілкування представника могутньої європейської держави. Крім того, сер Клавдіус прямо вказує на своє знайомство із текстом реляцій фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха, які той надсилав до Санкт-Петербургу з театру воєнних дій [1159, с. 445].

Створений Рондо опис Запорозжя (а радше, переказ ним почутого), певною мірою був даниною моді – він і сам зазначає, що вважав його не зайвим тому, що «нині багато говорять про запорозьких козаків». Для нього запорожці – чергова екзотична диковина, спроможна розважити не тільки його самого, але ж і його освічених дописувачів на Британських островах, фактично, такі собі чи то «буканьєри», чи то навіть «індіанці» причорноморських степів, які для нього є не менш цікавими, аніж мешканці іспанської Південної Америки, яких він міг спостерігати, чи то про яких чув під час перебування в зазначеному регіоні в 1720-х роках, на ранньому етапі його дипломатичної кар'єри [1528, р. 365–372].

Очевидно, саме в подібній відпочатковій заданості слід шукати коріння сентенцій штибу: «запорожці являють собою вельми сильне та невтомне плем'я». Звідси ж і передбачуваний інтерес до етнографічних рис побуту запорожців: практик вибору отаманів усім Військом, описом побуту останніх, аж до вказівки на площу осібного житла кошового; екзотичних варіантів страти злочинців – побиття камінням і підвішування на гак за ребро; вимір заможності кількістю коней і худоби та такого подібного [1159, с. 445–446].

Звісно ж, що не міг він обійти увагою й такий «бренд» Запорозжя, як обітниця безшлюбності у січових «лицарів». Остання ремарка, до речі, не є авторською, а взята прямо із опису К.Рондо: його погляди на соціальну природу Січі є добре висловленими і зрозумілими – він постійно іменує запорожців рицарями, вважає їх різновидом чернечо-рицарського ордену, семирічний вишкіл молодиків-джур іменує не інакше як «спокусою» перед посвятою у рицарі [1159, с. 446].

Другим із зазначених іноземних амбасадорів XVIII ст., які полишили у своїх записках нотатки стосовно запорожців, був граф Луї-Філіп де Сегюр (Louis Philippe de Ségur, 1753 – 1830), який був посланцем французького двору в Санкт-Петербурзі з 1785 до 1789 рр. Попри те, що без малого півстоліття відділяють описувані ним часи і події від опису зробленого його англійським колегою – К.Рондо, можна віднайти багато спільного як між авторами наративів, так і в самих їх текстах: аристократичне походження, дипломатична

служба, опосередковані джерела інформації, сприйняття описуваного об'єкту з позицій «курйозу».

І дійсно, знання французького графа де Сегюра про січовиків не були такими, що отримані з безпосередніх джерел – усе, що він знає про них, було почуто від представників російського вищого світу, з якими він спілкувався як в самій столиці, так і під час подорожі Півднем, здійсненої ним в кортежі імператриці Катерини II у 1787 р. Найбільш вірогідним претендентом на роль Сегюрового інформатора є Г.Потьомкін – колишній «козак» Куцївського куреня та один із ініціаторів ліквідації ВЗН. Тож не було нічого дивного в тому, що запорожці в сприйнятті Л.Сегюра є не більш ніж розбійниками, яких «легше було знищити, аніж підкорити», і лише воля російської імператриці перетворила їх на «корисних підданців» [1112, с. 21, 215].

На перший погляд, описання Л.Сегюром запорожців взагалі не може трактуватися в якості історичного джерела, а скоріше належить до площини белетристики. Загострення ним уваги на деяких специфічних (якщо не сказати екзотичних) рисах соціального життя запорожців багатьма його сучасниками мало сприйматися не більш ніж анекдотом, вставленим в текст його записок для надання йому пікантності, з метою привернути увагу читача до викладення матеріалу. І це при тому, що в тексті цього «анекдоту» виразно відчуються сліди впливу античної традиції у висвітленні звичаїв населення причорноморських країв, які молодий французький аристократ міг перенести з праць Геродота, Страбона, Плутарха, Діодора Сицилійського, якими зачитувалася освічена європейська публіка Нового Часу.

Тож, можна було б вважати даний пасаж не більш ніж переказом історії про амазонок, нав'язаної безпосереднім перебуванням на берегах Понту Евксинського та «розказаної навпаки» (див. порівняння текстів «Записок» Сегюра та «Географії» Страбона).

Таблиця 3.1

Текстологічний аналіз тематичних запозичень «Сегюр – Страбон»

Сегюр	Страбон
<p>В этой странной и воинственной общине не было женщин. Пленницы, захваченные в набегах, бережно охранялись в станах, вне Сечи, и не могли перейти границы Запорожской земли. <u>Когда эти несчастные жертвы насилия рожали детей, то мальчиков отцы брали к себе на острова, а девочек изгоняли вместе с матерями.</u></p>	<p>По некоему стародавнему обычаю и гаргарейцы также восходят на эту гору, чтобы, совершив вместе с женщинами жертвоприношение, сойтись с ними для деторождения... <u>Всех новорожденных женского пола амазонки оставляют у себя, младенцев же мужского пола приносят на воспитание гаргарейцам.</u></p>

Разом із тим, автентичні документи АКНЗС, насамперед реєстри претензій, висунутих до запорожців ногайцями різних орд, частково підтверджують правдивість інформації, почутої Л.Сегюром і переказаної ним у власних записках. Зокрема, маємо задокументовані факти увозу та утримання жінок-мусульманок у гайдамацьких куренях і станах. Попри те, що частина цих жінок були потурченими християнками, не можна вважати їх увози актом звільнення з «бусурманської неволі», оскільки ті ж самі реєстри прямо вказують на неодноразові вбивства запорожцями саме потурнаків (у тому числі й жінок), виявлених ними у ногайських аулах і кишлах [1078, с. 324, 328, 338, 340].

За таких обставин згаданих жінок і справді цілком могла спіткати сумна доля «жертв насильства», про яких згадує Сегюр, а інформативність його записок переходить на вищій щабель вірогідності.

Практично в той же самий час, коли Л.Сегюр подорожував Півднем, отримуючи різноманітну інформацію стосовно колишніх січовиків, яка зрештою лягла в основу відповідних частин його мемуарної спадщини, ті ж самі запорожці стали предметом прискіпливої уваги ще одного спостерігача. Ним був австрійський офіцер – прапорщик (fähnrich) фон Гендльовік (von

Händlowik, р.н. невідомий – після 1789), від якого до нас дійшло тільки його родове прізвище.

Оскільки поява запорожців на Військовому Кордоні Австрійської імперії збудила неабиякий інтерес публіки до цих прибульців зі східноєвропейських степів, вже через 4 роки після їх переселення у світ і вийшла невеличка праця Гендльовіка, який безпосередньо стикався із запорожцями під час своєї служби в одному з граничарських полків – «Детальний та правдивий опис запорозьких козаків прапорщика фон Гендльовіка, який тривалий час знаходився в країні мешкання цих людей» [1222]. Праця Гендльовіка довго була майже незнаною широкому колу вітчизняних дослідників, стала доступною лише завдяки републікації, зробленій свого часу М.Грушевським (в оригіналі) [1102], і лише кілька років тому її було видано українською [1390, с. 123–128].

Головним джерелом для написання праці Гендльовіка стала стаття про запорожців на сторінках «Wiener Taschenkalender» («Віденського Календаря») на 1788 р. Її поява була далеко не випадковою: влітку 1786 р., під час оглядової подорожі Бачкою, запорожців у Сомборі (8 липня), Суботиці та Сенті (9 липня) відвідав ніхто інший, як сам австрійський цісар Йосиф II. Візит цей, за пізнішими свідченнями істориків XIX ст., звернув на деякий час увагу австрійського суспільства на наявність нових та ще й екзотичних насельників у Бачці [1527, о. 307]. Обставини подорожі імператора досить широко висвітлювалися в тогочасній віденській пресі, а також (як дещо запізне відлуння цього інтересу) стали причиною появи статті під назвою «Sapogerger Kosaken» («Запорозькі козаки»), вміщеної у випуску згаданого вище «календаря». Автором статті був ніхто інший, як радник російського посольства Григорій Іванович Полетика, представник відомого козацько-старшинського роду та великий любитель української й запорозької старовини [1492, с. 40, 46].

Перший з трьох розділів своєї праці Гендльовік присвятив описові вбрання та зброї баченого ним «кошового отамана» запорожців. Очевидно, що то був котрийсь із полковників, що очолювали переселення на Військовий Кордон.

Другий – «Опис власне запорозьких козаків», і третій – «Дещо про стан та звичаї запорозьких козаків», розділи цього нарису являють собою комбінацію екскурсу в історію Запорожжя XVIII ст. із детальним описом побуту та звичаїв козаків. Зроблено це було з метою ознайомлення читацького загалу із новими підданцями австрійських цісарів.

Попри те, що значну частину відомостей Гендльовік запозичив у Полетики, можна стверджувати й те, що окремі факти було отримано ним особисто, від безпосередніх інформаторів. Зокрема, він надзвичайно колоритно описує звичаї обрання старшини на Січі, з невід'ємним протиборством антагоністично налаштованих партій козацтва. Достатньо правдиво зображено життя запорозького зимівника за Нової Січі [1103, с. 126–127].

Подібно до Л.Сегюра, Гендльовік присвячує досить розлогий опис практикам запорозького безшлюбного життя на Запорожжі: «У їх звичаях абсолютно відсутні шлюб та впорядкована любов; жінці було заборонено навіть просто зайти до Січі. Жінки, яких було захоплено під час наїздів на поляків чи татар, або приведено звідкись-ще іншим способом, повинні були жити з ними на хуторах. Коли ж козаку набридала така жінка, він безсоромно полишав її, і часто це призводило до того, що жінка за рік поперебувала у десятих, або й більше чоловіків. Якщо з'являлися діти, то сини мали виховуватися козаками, а дочки повинні були йти з матерями. Тому у цього народу й немає правильно заведеного господарства» [1103, с. 128].

З одного боку, можна трактувати подібні сюжети як данину ницим уподобанням невибагливих читачів, які у всі часи не проти «поласувати полуничком», з іншого ж – присутність таких само пасажів у тексті Г.Полетики, людини безперечно обізнаної з реаліями запорозького життя (нехай навіть і за розповідями своїх родичів і знайомих на Гетьманщині) свідчить про потенційну правдивість подібних оповідей стосовно побутування архаїчних форм співжиття серед частини зимівничан.

Незначну інформацію відносно поселень запорожців на теренах власне Військового Кордону можна віднайти лише наприкінці третього розділу праці

Гендльовіка. Однак цей невеликий шар інформації несе в собі чимало помилок: він весь час змішує відомості відносно запорожців з відомостями про побут сербських граничарів і русинських колоністів Бачки. Зокрема, гідним подиву є його опис запорожців, як сумлінних землеробів, які, до того ж, перейняли «німецьку систему господарювання» [1103, с. 128].

Попри свій компілятивний характер, певну фрагментарність звісток та плутаність праця Гендльовіка носить яскраво виражені риси, притаманні текстам наративного жанру, та з моменту свого створення, і на довгі роки вперед, була чи не єдиним джерелом (крім самої замітки Г.Полетики), з якого зацікавлений європейський читач міг видобути відомості про запорожців [1476].

В цілому ж, для оповідних текстів мемуаристів-іноземців характерними є такі риси, як «етнографізм», зосередженість на екзотичних і курйозних подробицях соціального устрою січової громади, слабе розуміння тогочасних запорозьких реалій і надмірна довіра до власних, не завжди неупереджених, інформаторів.

Таким чином, актуалізовані писемні наративи за темою дослідження репрезентовано кількома жанровими різновидами: мемуарами (переважають спогади та щоденники); описами та подорожніми записками; приватним листуванням; оповідними вкрапленнями в текстах публіцистичного та документального (функціонального) спрямування.

У результаті проведеного дослідження було встановлено, що напрямки створення наративних джерел з соціальної історії запорозького козацтва з кінця XVII та впродовж XVIII ст. були детерміновані загальним плином історичних процесів, що відбувалися на теренах Запорозжя, та комбінованою сукупністю відносин і взаємовпливів січової громади з рештою контрагентів.

Строкатий склад продуцентів наративних текстів, диференційований етноконфесійними і соціокультурними установками середовища, з якого походили автори, був поєднаний об'єктом описування – історичним запорозьким козацтвом досліджуваного періоду часу. Факторами впливу на

жанрову належність, ідейну спрямованість і тематичні сюжети текстів був комплекс ціннісно-світоглядних імперативів і політичних уподобань авторів – суб'єктів наратогенезу.

3.2. Специфіка створення, побутування та фіксації усно-історичних і фольклорних джерел

У процесі проведення даного джерелознавчого дослідження необхідно докладно проаналізувати такі аспекти формування джерельної бази за темою, як історичні обставини створення і побутування комплексів усно-історичних і фольклорних джерел у середовищі запорозького козацтва.

Серед усного наративу, який найбільш широко побутував на Запорожжі, особливо слід відзначити усну історію, історичні пісні, а також окремі жанри фольклорної прози (легенди, перекази, анекдоти, чутки).

Усні наративи, поза сумнівом, були не просто наслідком, але й безпосередньо супроводжували сам процес інституалізації запорозького козацтва, його соціального структурування. Адже пласт документальних джерел за початкової доби існування січової спільноти, практично не відомий нам, і не тільки через погану збереженість корпусу, але й з причини того, що ранній період запорозької історії здебільшого є безписемним (відносно самої козацької громади). Передача інформації від самого козакуючого елемента до широких верств населення тогочасної України та сусідніх земель відбувалася здебільшого за допомогою усного мовлення. Зрозуміло, що за таких умов довговічність та автентичність інформації були вельми й вельми умовними. Те, що дійшло до нашого часу – не більш як уривки, фрагменти, які перейшли до писемної традиції. Однак і вони дозволяють нам вести розмову про те, що запорозьке козацтво у всі часи свого існування мало достатньо представницький комплекс знань про події власної минувшини – свою усну історію.

Витоки усної історії сягають часів появи історичної свідомості. Усна, або «жива» чи «народна» історія (фактично – автоісторія) є невід’ємним елементом буття та елементом ідентичності будь-якої соціальної, етнічної чи конфесійної спільноти. У випадку із Запорожжям усна історія – це спогади і досвід, отримані в результаті комунікації між різними генераціями, соціальними групами та прошарками січової спільноти. Тут усна історія виступає інструментом формування не менш складного феномена, направлено на підтримку життєздатності соціальної спільноти – його історичної пам’яті. Фактично, під історичною пам’яттю ми розуміємо і власне механізм фіксації соціально важливої інформації, із певним соціокультурним наповненням, яка в процесі комунікації повідомляється членам суспільства, й сукупність вже зафіксованої інформації та процес її трансляції (форму, зміст та наповнення).

В січовій спільноті усна історія посідала особливе місце. Усна історія Запорожжя – це, насамперед, розповідь про минуле. В процесі розповідання (та слухання) усних історій відбувалося конструювання картини оточуючого світу, з неодмінною проекцією в історичний вимір. Оповідач конструював своє минуле і майбутнє, на основі світоглядних імперативів та моделей поведінки. Паралельно з цим, він (оповідач) живив традицію пізнання минулого й себе в минулому. Трансляція широкого спектру інформації відносно історії, традицій, права відбувалася шляхом усного мовлення – вербальні потоки були єдиними джерелами інформації щодо соціального стану Запорожжя. Фактично, усна історія того періоду – сукупність знань про найбільш важливі моменти історії Запорожжя, січові порядки та ін., які побутували та акумулювалися в свідомості широких верств населення. Найбільш повною та інформативною усна історія була в тих прошарках населення, які мали найтісніший контакт із січовиками. В різні часи інформативність була різною: впливали інтенсивність контактів та їх характер, депопуляція та розрив зв’язків між поколіннями.

Для самого Запорожжя усна історія про нього була не лише «історією», але й «легендою», своєрідною рекламною продукцією, до того ж життєво важливою та необхідною, оскільки вона прямо впливала на популярність в

народі, кількісне зростання та інші фактори, які зрештою й визначали потенціал Війська. Такі «історії» були складним жанром, наповненим як конкретними історичними подіями, так і їх гіперболізованим відлунням, сюжетами легендарними та взагалі казковими. Хрестоматійним прикладом тут можуть слугувати широко відомі з історичних джерел практики запорозьких «підмовлянь» на волості, коли стороннім особам – потенційним неофітам, балакучим січовиком до уваги пропонувався екзотичний п'янкий коктейль з оповідань про січові порядки, спосіб життя козаків у куренях, на заводах та по зимівниках, видатні події з життя Війська, біографії найбільш видатних отаманів, епізодів з «луплення» татарських чабанів та «правежу» на польських панках... Відомості, колись почуті самим запорожцем від січових дідів, відокремлювали від нього кілька десятків років, тож і не дивно, що подекуди зміщувалися дати, збільшувалися цифри, виникала плутанина у іменах діючих осіб, назвах місцевостей тощо. Абсолютна більшість подібних зразків запорозьких «усних історій» розчинилися у часі та людській пам'яті, не полишивши по собі жодного сліду. Деяким із них, тим що найбільше вразили своїх сучасників, безпосередніх учасників чи недалеких нащадків-слухачів пощастило більше – вони перейшли до агрегатного стану письмових наративів [1216].

Як вище було сказано, непересічну роль в процесі трансляції усноісторичного наративу всередині січової громади відігравали січові діди. У своїй пам'яті вони зберігали відомості про події піввікової давнини (а подекуди й більш ніж вікової!), відносно черговості перебування кошових, суддів, писарів та курінних отаманів, щодо меж козацьких земель... Інформацію відносно подібних функцій «дідів» зустрічаємо не лише в народних переказах, записаних вже після ліквідації Січі, у ХІХ столітті, але й в документах століття ХVІІІ-го. Втім – нічого дивного! Не слід забувати про те, що «усність» в спільнотах із архаїчним соціальним устроєм (будь то чоловічий союз чи то селянська громада) ще й за Нового Часу була практично тотальною, грамотність же, хоча й присутня, однак була вузько вибірковою. І не тільки

тому, що для її засвоєння потрібні були спеціальні умови соціалізації особистості. У січовій спільноті поширена була саме практика «вибіркової писемності», коли практично впродовж всього часу існування Запорозжя, прошарок людей писемних складав спеціальну меншину, свого роду еліту привілейованих розпорядників каналами письмової комунікації.

Усна історія, насамперед, обслуговувала потреби мас, які не дуже хотіли (та підчас і не могли) долучитися до слова писаного. Звісно ж, що у освіченої верхівки – старшини, повагу до писемної традиції мали, але повага ця була дещо «лукава». До писаного слова вдавалися лише тоді, коли воно було потрібне.

Разом із цим, ми, звичайно ж, далекі від того, щоб зображувати Запорозжя досліджуваного періоду як своєрідний «заповідник неписьменності» в «просвіченій» Європі того ж XVIII-го століття. При тому, що реально, на практиці достатньо високий відсоток козаків був грамотним, у справах загальновійськових, насамперед у зносинах з монархами та можновладцями сусідніх держав, ті з них, хто посів посади військової (та навіть і курінної) старшини, мали залишатися «неписьменними», тобто не мали права зноситися з другими особами самотійно, в обхід всього Війська [789–790; 791–803; 805–818].

Свідчень подібних практик дійшло до нас безліч. Не можна не згадати детальні описи процедур прийняття повноважених представників від російських царів загальновійськовими радами: «и того ж числа кошевой атаман о приезде их в Сечю учинил раду. И дворянин и подьячей, вшед в раду, говорил речь по наказу. А потом подал кошевому великого государя грамоту. И кошевой принял великого государя грамоту, отдал писарю и велел читать под знаменем» (приїзд на Січ Ф.Дурова та М.Второва, 26 вересня 1708 р.) [1165, с. 960–961]. Або ж більш пізні документи часів Нової (Підпільненської) Січі, наприклад наказ від всього ВЗН до Уложеної Комісії 1767 р., на якому демонстративно (!) всі курінні отамани замість підписів поставили хрести, і лише писар Іван Глоба засвідчив документ своїм підписом [105, арк. 490].

Маємо змогу дослідити «зразки» конфліктів між усною та писемною традицією у зберіганні та трансляції інформації. Показовим у цьому відношенні є приклад з історії Чортомлицької Січі, який стався за часів кошовування Костя Гордієнка. Коли у 1705 р., згідно з умовами Константинопольського миру 1700 р., російські та турецькі комісари розпочали процес розмежування земель між Запорожжям та Очаківським еялетом, січовики спробували відстояти свої права на риболовлю та видобуток солі в чорноморських лиманах. З цією метою кошовий Гордієнко розпочав листування з московським уповноваженим – думним дяком Омеляном Українцевим. Як слідство, епістолярний діалог О.Українцева з К.Гордієнком дуже швидко зайшов у глухий кут. Адже він, фактично, вівся «різними мовами» – між носіями двох діаметрально протилежних культурних традицій використання усноісторичного нарративу. Думний дяк О.Українець представляв Російську державу з такими її традиційними світоглядними та етичними нормами, як: повна покора волі царя та, взагалі, начальства; переважання інтересу державного над інтересами народними та приватними; повага до писаного, а не усного слова. Кошовий отаман К.Гордієнко, навпаки, є уособленням демократичної культури прикордонної спільноти. Культури традиційної, консервативної, архаїчної, знання якої про власне минуле базується виключно на усній традиції.

Варто проілюструвати спосіб мислення кошового (та й взагалі запорожців) за допомогою найбільш характерних та показових цитат з листів та переказів його розмов (мовою документів):

- «...у них запорожцев есть такие старые казаки которые породились на Днепре и знают все места и урочищи которыми издревле владели запорожцы...» (тут і далі підкреслення наше – В.М.) [557, арк. 47; 1152];

- «...на писма де, как на гетманские, так и на ево комисарские они не смотрят, ...а у них де запорожцов есть и живые пункты, то есть старожилы казаки...» [557, арк. 54];

- «...старожитных веков мы войско не покидая и давных наших обыкновеней, в Днепре границе быти не позволяем...» [557, арк. 71];

- «...в тех местех границе быть не для чего, и наперед сего не токмо блаженные памяти при отце ево Государеве, но и при деде ево Государеве границы не бывало...»[557, арк. 47].

Тобто на першому місці стоять традиція та прецедент: якщо чогось ніколи не було, і цей факт можуть засвідчити (поважні особи), то це дійсно так, а інакше й бути не може. Звісно, що носіям державницьких традицій, які виступають контрагентами Війська Запорозького, подібний спосіб мислення здавався алогічним, а аргументація – хиткою та бездоказовою. У нагоді запорожцям не стало й посилення на напівлегендарне визначення південної межі їх володінь за часів великого князя литовського Вітовта – доки кінь у морі копитом дна сягає [557, арк. 73], та апеляція до старих кам'яних стовпів з «літерами» поблизу Очакова [557, арк. 62 зв]. Бракувало головного – письмового доказу, якомога краще завіреного (втім, як показали події 1760 – 1770-х рр., будь-які письмові свідчення, надані Військом на користь прав на власні землі, тлумачилися лише в розумінні, вигідному урядові, а не запорожцям) [1149, с. 3–7].

Запорожжя, яке ніколи не корилося силі зброї, того разу мало підкоритися силі писаного слова. Слова, за яким стояв потужний потенціал велетенської держави. Держави, що виходила з євразійського Середньовіччя до європейського Нового Часу. Кошовий К.Гордієнко, у розмові з посланцем від О.Українцева, дуже влучно, однією фразою висловив своє розуміння ситуації, в якій опинилося Запорожжя: «...наперед де того хаживали мы в поход к Москве, а ныне де вы учали к нам ездить вместо татар...» [557, арк. 47 зв]

І дійсно, «старі часи», про які розповідали січові діди – «живі пункти», як влучно назвав їх кошовий отаман К.Гордієнко, відходили у царину згадок та переказів. Змінювалися політичні кон'юнктури, мало змінюватися й саме Запорожжя. Попри те, що характерною прикметою усної історії є не тільки її «усність», але й (майже обов'язкова) альтернативність офіційній історіографії, баченню минулого, сконструйованого державними інституціями, насамперед такими, що діють у площині науки та освіти, усна історія наприкінці існування

Запорожжя, за часів Нової Січі, існувала вже не наодинці, а паралельно січовій же писемній традиції, причому подекуди це не зустрічало заперечення й з боку тих же владних інституцій. Показовою в цьому відношенні є грамота імператриці Єлизавети Петрівни ВЗН від 15 грудня 1744 р., в якій запорожцям пропонується надати урядові підтвердження прав Війська на землі Задніпровщини, без чого важко було б врегулювати поземельні суперечки з поляками. Інформацію можна було подавати у два способи – «какое б у вас в войсковой канцелярии об оных известие находилось, писмянное или по объявляениям старых людей» [698, арк. 42].

Попри таку (ситуативну) довіру до усного наративу, у більшості випадків лише писемність надавала можливості для передачі таких шарів інформації, які є неможливими для усної традиції, а відтак ставали пріоритетними за своєю точністю. Відповідно, до усного тексту починає виникати недовіра, як до незадовільного з точки зору комунікативної, і як до заздалегідь неправдивого за змістом. У відповідь на це усна наративна традиція (в тому числі й фольклорна) починає вдаватися до мімікрії, прилаштовуватися під документальність та літературність.

Зазвичай, як показують світові аналогії, потреба у записі усного тексту, який впродовж століть залишався самодостатнім, спостерігається, здебільшого, у тих випадках, коли в житті традиції настає кризова фаза та виникає бажання врятувати усний текст від небуття, однак не тільки. Ще одним із факторів, які прискорюють процеси відходу від усних до писемних практик трансляції інформації, є необхідність тієї чи іншої соціальної групи у існуванні писемних наративів, на підставі яких можна було б не тільки поширювати знання про власну історію та таке інше, але й продукувати офіційну документацію, що мала б репрезентувати інтереси цієї групи перед державними інституціями (які, в певному розумінні, були свого роду представництвами писемної традиції).

Саме останній зі згаданих факторів зумовлював перехід наративів з одного (усного) агрегатного стану до іншого (писемного), який мав місце на

завершальному етапі існування Запорозжя. За часів Нової Січі відбувається взаємопроникнення за напрямком: усна історія ↔ писемні наративи (літописи, хроніки). Саме впродовж 1730-х – 1770-х років спостерігається тенденція до фіксації усних історій. Усвідомлюючи всю непевність усної традиції, запорозька старшина, все активніше долучається до писемної традиції в історії. По-перше, здійснюються спроби відходу від оповідання історії (запорозької, звичайно ж) до писання історії.

Однією з перших письмових нарративних пам'яток, що вийшли з власне запорозького, січового середовища та були створені спеціально, із метою передачі колективного історичного досвіду всього ВЗН прийдешнім генераціям козацтва, може вважатися «пам'ятна записка», написана анонімним січовим історіографом впродовж перших двох місяців після повернення Війська під російську протекцію (квітень-липень) та оформлена письмово 29 травня 1734 р. [698, арк. 39–39 зв, 40]. Попри те, що розгорнутий аналіз цього нарративу вже було здійснено нами вище (див. Розділ 3.1), вважаємо за доцільне ще раз акцентувати на окремих аспектах його побутування.

Так, нам невідомо, чи використовувалася згадана «записка» з метою ознайомлення широких мас запорозців (а хоч би й вузьких, наприклад тих же учнів січової школи) з обставинами «кримського» періоду історії Війська, однак вже сам факт її появи є симптоматичним, а достовірно встановлені спонукальні мотиви створення, дозволяють констатувати тенденцію до перетікання нарративів з усної у письмову форму. Зауважимо, при цьому, що запорозька усно-історична традиція хоча й не встигла повноцінно трансформуватися у письмову форму у власне козацькому середовищі, однак послуговувала базою для створення письмових нарративів, авторами яких були російські науковці та військові, які відвідували Запорозжя за часів Нової Січі. При нагоді не можна не згадати праць Готліба-Фрідріха-Вільгельма Юнкера [571, арк. 7–10] та Семена Мишецького, [576; 1117] про які вже йшлося вище, та інформаційний шар яких несе виразні сліди знайомства з усно-історичною традицією січовиків.

Поточні потреби функціонування ВЗН викликали до життя не тільки спроби письмово зафіксувати власну усну історію, але й використати її здобуток при створенні «новоробів» документів, перш за все актових. Найбільш відомою з таких спроб залишається намагання Війська довести свої права на землі, захоплені російським урядом під Новоросійську губернію. Обставини її є достатньо відомими – втрачаючи надію відстояти свої північні землі, запорожці вчинили неординарну, хоча й дещо наївну, спробу підкріплення своїх прав, спираючись на документальну базу. З цією метою ними було випродуковано так звану «копію з універсалу Богдана Хмельницького 1655 року», в тексті якої йшлося про пожалування гетьманом земель Військові [575, арк. 51–52 зв]. Як йшлося з тексту, цей «Універсал», у свою чергу, «спирався» на жалувану грамоту польського короля Стефана Баторія. В цілому, «новороб» документу було виготовлено досить доботно – стилізація під полонізовану (латинізовану) мову XVII ст., аргументоване доведення прав Війська на його ж власні землі... Не виключено, що автором його був ніхто інший, як сам військовий писар Іван Глоба, яким і було завірено копію.

«Універсал» відразу опинився в центрі уваги, оскільки виринув на сцену на початку травня 1775 р. Побіжно відзначимо, що навіть у разі своєї автентичності, він вже нічого б не вирішив, оскільки принципове рішення про ліквідацію Запорозької Січі було прийнято вже через два тижні, втім мова зараз не про це. На прохання дійсного статського радника Петра Бакуніна копію «універсала» дослідив радник канцелярії імператриці Катерини II (а фактично, провідний придворний історіограф) Герхард-Фрідріх (Федір Іванович) Міллер. Проаналізувавши документ, він присвятив його критиці третину свого твору «Рассуждение о запорожцах» [575, арк. 39–46 зв]. Фактично то був прискіпливий текстологічний аналіз «універсалу», яким Міллер довів його компліятивну сутність.

Для нас в контексті тематичного розділу цей документ цікавий, насамперед, тим, як у ньому відбилася історична традиція Запорозжя. В тексті маємо не тільки окреслення територіальних меж Вольностей ВЗН, але й, по

суті, рафіноване викладення історії Запорозжя як такого: фігурують прізвища гетьманів-засновників та кошових отаманів XVI – XVII ст. – Лянцкоронського, Барабаша та ін. Питання про те, чи базувався цей інформаційний шар виключно на усній традиції, чи маємо місце з переходом текстів колись реально існуючих, але згодом втрачених, документів у площину усної трансляції, а звідти знову в письмову форму, поки що залишається відкритим.

Процес перетікання усної традиції запорожців в писемну було перервано у 1775 р., коли з одного боку в задунайському козацтві традиції усності консервуються, а у чорноморців вона розпочинає свій відлік з нуля, під пильним урядовим контролем, за якого усність остаточно втрачає свою легітимність, хоча «рецидиви» мають місце ще довго. Як приклад подібного рецидиву січової доби можемо навести приклад із усним переказом одного з чорноморців (колишніх січовиків) – Петра Дроб'язка, про гайдамацькі кладі, зариті на землях Війська Донського, які сколихнули чорноморську спільноту (насамперед військове правління), майже через півстоліття після ліквідації Січі (1823 р.) [505, арк. 8–8 зв, 9, 11–11 зв, 18–18 зв, 19, 51–51 зв].

В цілому ж, від з кінця XVIII ст. усна історія Запорозжя консервується у нащадків запорожців саме на півдні України – у задунайців та чорноморців точиться своє, не менш наповнене яскравими подіями життя, перекази про яке витісняють усну історію січової доби. Цьому сприяла й консервація архаїчних рис запорозької громади в консорціях чумаків та рибалок [1108; 1144, с. 115; 1191].

Враховуючи статеvu специфіку та професійну спрямованість запорозької спільноти, ми можемо з великою долею вірогідності викреслити з її ужитку цілі пласти фольклору – сімейно-обрядову поезію, календарно-обрядову, казки та деякі інші. Звичайно, що їхній вжиток/обіг не був зведений до абсолютного нуля, оскільки в пасиві у кожного січовика на все життя залишався фольклорний шар, засвоєний ним ще до часу появи його на Січі, однак він мав бути ледь помітним, прихованим. Натомість важливу роль відігравали кілька видів фольклору: історичні пісні; різновиди фольклорної прози (легенди,

анекдоти, чутки); магічна поезія та проза; афористичний фольклор (прислів'я та приказки).

Функціональне «навантаження» на кожен зі згаданих різновидів фольклорної прози та поезії в запорозькому соціумі було надзвичайно вагомим: це й трансляція історичного минулого, і виховання представників молодшої генерації (неофітів), і розвага (релаксація) і, врешті-решт, сублімативне заміщення.

З перелічених вище різновидів фольклору магічна поезія та проза були найбільш табуйованими та відомими лише малій кількості втаємничених (характерники, галдовники). Важкість у їх фіксації (яка, до речі, підтверджується й прикладами з сучасного інтерв'ювання представників консорцій сільських «бабок» та «дідів-ворожбитів, шептух, «відьом» та т.ін.), спричинилися тому, що до нас, практично, не дійшло більш-менш автентичних їх взірців, таких, які можна було б з великою долею вірогідності ідентифікувати саме як «запорозькі». Афористичний фольклор – прислів'я та приказки, на Запорожжі XVIII ст., втім, як і у наші часи, часто носив суто прикладний характер, і використовувався, так би мовити *ad causa* (до ситуації). Лише одиничні його зразки можуть слугувати маркерами (індикаторами) соціальних процесів, які мали місце всередині січової громади. Натомість такі фольклорні жанри як історична пісня та анекдот, безперечно, не тільки були справжніми фаворитами січовиків, але й дали безпрецедентну кількість справжніх «шлягерів» в царині їх трансляції, завдяки чому й спромоглися пережити майже віковий відрізок, який відокремлював час їх створення (або піку вжитку) від часу фіксації.

Ведучи розмову про анекдоти, особливості їх створення та трансляції у запорозькому середовищі, вважаємо за доцільне визначитися з тим, які ж саме різновиди усних текстів, відомі під цією назвою, ми розглядатимемо. По-перше, тут і далі по тексту йтиметься про анекдот, який вийшов власне з січового середовища, а не про польські, російські та кримсько-турецькі та загальноукраїнські запозичення та нашарування, які також входили до

загального репертуару анекдотів, які передавалися теренами тогочасних українських земель, в тому числі й на Запорозьких Вольностях. По-друге, під запорозьким анекдотом згадуваного періоду ми розумітимемо фольклорну прозу, яка набагато ближче стоїть до традиційної народної сатиричної прози в цілому, аніж до того анекдоту (так званого «історичного» або «літературного»), який був поширеним серед освіченої верхівки європейських країн Нового Часу. Під останнім розуміли, насамперед, повчальні та курйозні історії з життя відомих людей, які переказувалися, поширювалися у списках та навіть свідомо збиралися, впорядковувалися та друкувалися окремими збірками.

До нашого часу не дійшли (та й навряд чи вони існували взагалі) зразки запорозької усної словесності, які б могли трактуватися саме в останньому розумінні анекдоту. Натомість, маємо достатню кількість наративів, які значною мірою нагадують звичний нашому сучаснику фольклорний жанр, який нині й розуміється як власне анекдот. Невід'ємними його прикметами є добре знані всім гострота мови (подекуди/насамперед з ненормативними елементами), наявність в оповіданні матеріалу для численних асоціацій і бісоціацій (несподіваного перенесення властивостей одного предмету/особи на другі), відвертий або прихований глум над представниками некомпліментарних етнічних (конфесійних) груп, персоніфікаціями чи прямими носіями вищої (насамперед, державної) влади тощо.

Особливості побутування сучасного анекдоту та близьких до нього жанрів прозаїчного фольклору (наприклад, романів) серед представників тривалих та ситуативних чоловічих соціальних консорцій (військовослужбовців, засуджених, членів парубоцьких громад (вуличних /дворових компаній) та тому подібних) дозволяють не тільки визначитися з його сучасними функціями, однак і з великою долею правдивості дають змогу осягнути, яку ж саме роль виконував його історичний попередник у січовій громаді [1345, с. 12–37].

Розважальна функція у всі часи, фактично, була чи не найголовнішою із них. Переповідання один одному дотепних історій не тільки допомагало зняти сміхом психологічну втому, легше перенести сукупність станів фізичного

дискомфорту, які постійно супроводжували запорожця, але й були важливим механізмом підвищення соціального статусу особи, яка анекдоти переповідала. В тому випадку, якщо хтось із козаків міг похвалитися вмінням утримувати в своїй пам'яті безліч повчальних, смішних, інколи страшних, як реалістичних, так і вигаданих, фантастичних, історій, можемо не сумніватися – він був завжди бажаним гостем в будь-якому курені чи зимівнику, за столом у корчмі, та завжди міг розраховувати на піднесену чарчину, миску юшки та таке інше. Не буде перебільшенням сказати, що наявність рис гарного оповідача (а практично, й промовця (оратора та агітатора) була також хоча й не обов'язковою, але бажаною для претендента на роль курінної, а зрештою й військової старшини. У всякому разі, маємо документальні свідчення того, що подібними якостями сповна були наділені останній кошовий отаман Петро Калнишевський та його найближче оточення [543, арк. 15 зв].

Однак, як це трапляється й в наш час, у XVIII ст. гарно підвішений язик міг не тільки вивести свого власника до вищих щаблів офіційної та неофіційної ієрархії куреня, але й запроторити його у менш приємні місця, аніж почесне місце за корчемним столом, чи то біля тепло натопленої груби в курені. В зібраннях фонду «Дела тайной экспедиции» Російського державного архіву давніх актів зберігається справа, матеріали якої напрочуд гарно ілюструють нам механізми зародження та обігу анекдотичних наративів серед запорожців. Рідкісною вдачею наявності подібного інформаційного масиву маємо «завдячувати» пильним очам та чутливим вухам одного з січових священнослужителів, який не полінувався та не побоявся виголосити «слово и дело», почувши крамольні насмішки з приводу височайшої персони.

Події розгорталися наступним чином: одного дня 1736-го року (матеріали слідчої справи не містять точної дати подій) в зимівнику козака Данила, який стояв на річці Базавлуці, неподалік від Січі зібралося веселе товариство. Як годиться, випили, після чого почалися застільні бесіди, що перемежались піснями та всілякими оповіданнями. Один з присутніх, козак Федір Великий, переповів товариству наступну історію: нещодавно на Січі з'явився козак

Коренівського куреня Буряк, який незадовго перед цим побував у Москві, звідки й привіз якусь «рыкунью». Зацікавлений Великий попросив Буряка показати йому її. Той повів його до куреня, підвів до покуття та мовив: «Познавай тою рыкунью». У пошуках означеної «рыкуньи», яку йому слід було б «познавать», Великий оглянувся навколо та побачив поставлений поблизу ікон портрет імператриці Анни Іоаннівни. Далі, що, однак, заперечують всі фігуранти справи (і це цілком зрозуміло!), мав би прозвучати сміх. Гадаємо, він неодмінно лунав у стінах Коренівського куреня, оскільки Великий, прийнявши гру, розпочату Буряком, поцікавився, навіщо ж він привіз до них таку негарну «рыкунью», в якій очі витріщені (що було, то було, імператриця й справді була дещо бульката) неначе кислиці, та ще й корона на ній, немов би вона свята [512, арк. 3–3 зв]. Далі теж мав би лунати сміх... Сміялися, мабуть довго та неодноразово, аж поки ієромонах Прохор, який служив при церкві Покрови Пресвятої Богородиці, не уледів крамоли та не доніс російським офіцерам, що перебували на Січі. Всіх фігурантів справи було арештовано й відправлено для ведення слідства до військово-похідної канцелярії фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха, а звідти до Москви, у тортурні Таємної канцелярії.

Нашим сучасникам подібний «анекдот» навряд чи здасться дотепним, та й взагалі мало нагадує звичний для них сучасний жанр. Дійсно, розгледіти зразок народної сатиричної (та ще й сороміцької) прози, виокремити його серед просякнутих кров'ю та жахом рядків слідчої справи, коли кожен з фігурантів зрікається своїх слів, даючи при цьому клятви на Святому Писанні, не легко. До того ж, початковий сенс анекдоту (його сіль, так би мовити) значно спотворено іносказаннями слідчих, які не наважуються слово у слово повторити крамольні речі злочинців. Тож ми спробуємо розібратися, «прогнавши» сцену ще раз.

Отже, Січ, два козаки, один/другий з яких просить/пропонує показати/подивитися на привезену з Москви «рыкунью». Відразу виникає питання, що ж то воно таке, якщо настільки зацікавило бувалого козарлюгу? Звернення до словників російської мови XVIII ст., якою й було створено

цитований нами документ, не виводить нас на прямі аналогії, за якими можна було б судити, про що йшлося. Залишається припустити, що згадане слово є нічим іншим, аніж ситуативним «новоробом», фактично евфемізмом, за фасадом якого цютливі душогуби з Таємної канцелярії намагалися заховати образливий для персони імператриці смисл. Побіжно зауважимо, що заплічних справ майстрам з Канцелярії в правління Анни Іоаннівни доводилося добряче напружувати фантазію, аби кожного разу при розгляді справ, пов'язаних з образою монаршої персони хоч би якось завуалювати численні непристойності, які винаходив язикатий простолюду для характеристики своєї правительки [1253; 1254, с. 98].

Корінь, від якого походить слово – «рык», означає щось (когось), що видає низькі мембранні звуки. За класичними канонами сороміцького жарту, народного анекдоту, це, скоріше, має таки бути «щось», вірогідніше за все, котрась із частин людського тіла, причому частина табуйована (соромна). Звісно, що бажання побачити таку «рыкунью», природно буде сильнішим для молодого (нестарого) чоловіка, позбавленого тривалий час її бачити (через певну специфіку внутрішнього розпорядку життя січової спільноти), аніж, бажання уздріти, скажімо, приручену ведмедицю, яка ричить на ланцюгу. Заінтригований козак входить до куреня та починає оглядатися у пошуках. Не знайшовши «її» у прямому сенсі, він чує поруч голос другого учасника жарту, який пропонує йому «познать» предмет свого інтересу. І тут роздивляється «персону» російської імператриці, яка висить собі поблизу ікон. Підстьобнута двозначністю вимовленого дієслова (яка до речі зберігається і в сучасних російській та українській мові), уява миттєво здійснює вже згадувану нами бісоціацію, принцип якої лежить в основі будь якого анекдоту. «Рыкунью» знайдено, на неї можна подивитись! Подальший перебіг подій залежав вже виключно від кмітливості та почуття гумору особи, яку розіграли. Згаданий вище козак Великий не тільки зрозумів жарт, але й зробив спробу включитися в гру, почавши оцінювати зовнішні дані побаченої ним «рыкуньи», причому роблячи це виключно з позиції класичного оцінювання жінки чоловіком. На

щастя, «персона» з її погрудним портретним зображенням не дає забагато місця для того, щоб розгулятися чоловічій уяві та язичку, й відповідно імператриця-«рыкунья» піддалася «критиці» лише через свою надмірну «булькатість».

Анекдот-жарт-розіграш добіг свого кінця. Сміючись, всі його учасники, а фактично й творці, виходять з куреня, не виключено, що для того, аби знайти, заінтригувати та розіграти чергового легковіра. Переконані, що дійство це повторювалося кілька разів, аж поки край веселошам не поклав занадто пильний чернець (на користь цього свідчить і те, що козаків було заарештовано більш ніж через рік після початку «жартування») [512, арк. 2, 3–3 зв, 4]. А це, – багаторазовість трансляції, – вже теж є нічим іншим, як типовою ознакою анекдоту (в сучасному його розумінні).

Розглянутий нами епізод та його центральна подія – ігровий анекдот, не є поодиноким випадком, висмикнутим з контексту фактом, вплетеним заради концептуальних уподобань дослідника в загальну канву. Це витікає, насамперед, з самої поведінкової моделі січовика, стиль та норми якої зберігалися тривалий час та дотриманість якої громадська думка пильнувала досить жорстко. Як зауважував безпосередній свідок порядків у останній Січі – Микита Корж: «Звичаї запорозькі чудними є, вчинки хитрими, а речі та задуми гострими, та здебільшого на глузування схожими» [1191, с. 21]. Корпоративність січової громади, її традиціоналізм робили анекдоти, які зароджувалися саме в козацькому середовищі, на очах багатьох свідків та його ж безпосередніх учасників, одним з улюблених жанрів фольклорної прози.

Разом із тим, та ж сама корпоративність запорожців часто-густо ставала на перешкоді розповсюдження анекдоту, що вийшов із січового середовища. Справа в тому, що зазвичай фольклорні тексти продукуються всередині певної соціальної групи для внутрішнього ж ужитку, що призводить до того, що «виживає» та розповсюджується лише такий текст, глибинний смисл (денотат) якого відомий всім представникам цієї групи. Наративи із заздальгідь малозрозумілим змістом зазвичай не виконували своєї комунікативної функції: адресат не міг стати адресантом та, в свою чергу, передати текст далі [1272,

с. 3]. Саме тому анекдотична продукція запорозького козацтва практично не виходила за межі січової консорції.

Найбільш часто зразки «запорозького анекдоту» можна зустріти в наративах, зафіксованих збирачами фольклору від останніх із запорожців та їх прямих нащадків по всій Нижній Наддніпрянщині. Як приклад можемо навести спогади мешканця села Вознесенки (Нескребівки) Якова Шутя про козака-бурлаку Степана Великого, який жив у побратима його діда – запорожця Скута. Химерність поведінки цього січовика-сіромахи виявляється щохвилини його життя, при цьому він же її сам свідомо й моделює. Посланий дідом Скутом в село за дріжджами для великодніх пасок, Великий зникає аж на 7 років, однак не забуває з'явитися перед очима діда в той же самий день та час, перед Великоднем, та ще й принести із собою глечик закваски, який тут же через необережність розбиває на порозі, промовляючи: «Гиря його батькові, тим-то, що швидкої роботи не хвалять!» [1165, с. 165]. Зрозуміло, що цей анекдот, як задуманий козаком, так ним же й майстерно виконаний, миттєво став надбанням мешканців навколишніх сіл та настільки закріпився в пам'яті їх та їхніх нащадків, що прожив своїм життям без малого століття, аж поки був зафіксований фольклористом наприкінці ХІХ ст.

В цілому, як вже було помічено, запорозький анекдот на стадії свого створення (дійства) та закріплення інформаційного масиву про нього у свідомості безпосередніх учасників або свідків, досить близько стоїть до «розіграшів» (як «білих», так і «чорних»), генетично пов'язаних з випробуваннями-ініціаціями, через які проходили новачки в козацькому колі, як от добре знаний епізод з варінням каші молодиками, один з яких не виявляє достатньої кмітливості, в той час як інший гідно виходить із ситуації, прийнявши вірне, хоча й дещо ірраціональне рішення.

«Розіграші», які згодом перетворювалися на «анекдоти» подекуди постають жорстокими, навіть кривавими, однак оскільки вони стосувалися представників «некомпліментарних» соціальних чи конфесійних груп, то масою

слухачів, які слухали переповідання про них, вони, однаково, сприймалися в якості «анекдотів» [1108, с. 497].

Отже, запорозький анекдот XVIII ст. – це все ж таки «анекдот», хоча й не дуже нагадує настільки звичні для нас алюзії на вчинки літературних чи кіногероїв. Попри те, що подібно до класичного «великосвітського» європейського анекдоту того ж століття, він є цілком конкретним випадком із життя, який через свою дотепність стає надбанням широкого кола; він більше за нього пов'язаний із ігровими моментами, що перетворювало його на імпровізоване театральне дійство.

Продовжуючи розглядати специфіку утворення та побутування усних наративів у середовищі запорозького козацтва, ми не можемо обійти увагою й такий різновид фольклоризованого усного мовлення, як чутки, адже вони також є одним із різновидів інформації, яка поширюється шляхом усного мовлення. Всі інваріантні форми чуток можна поділити на кілька різновидів: чутки-бажання, які компенсують нездійснені потреби людини; чутки-страхіття, які є виявом внутрішніх острахів людини; чутки-агресія, які є виявом фольклоризованих погроз; чутки-напівправа – поєднання правди та вигадки/брехні. Практично в усі історичні епохи чутки були невід'ємними супутниками бунтів, заколотів та народних хвилювань. Чутки інколи виступають причиною, а інколи й наслідками соціального невдоволення. Основна причина їх виникнення – брак інформації, яка компенсувалася «включенням» уяви. Мотивація розповсюдження чуток була найрізноманітніша: це й бажання підвищити власний статус (через удавану «інформованість»); свідоме чи несвідоме бажання убезпечити себе та представників своєї соціальної групи від реальної чи уявної загрози. В цілому ж, чутки були нічим іншим як висловленням узагальненого страху перед невідомим майбутнім. Характерною прикметою чуток є їх вихід за рамки критичного контролю. Навіть найбільша маячня здавалася людям цілком реальною, не фантазійною, оскільки неминучість прогнозованих у ній подій

виглядала достатньо вірогідною на фоні нестабільного становища соціуму в цілому, чи окремої соціальної групи.

В контексті цього дуже доречною виглядатиме замальовка із запорозького повсякдення першого року по ліквідації Січі [1487]. Отже, червень 1776-го року, колишня військова слобода Грушівка на території колишньої ж запорозької Барвінкостінківської паланки (на той час однойменного повіту Азовської губернії). В селищі мешкає урядовий конфідент, з числа колишніх же запорожців, такий собі Верхогляд. У своїх донесеннях до російського командира згаданого повіту, секунд-майора Івана Краміна, він регулярно і, що головне, дуже точно переказує зміст розмов своїх сусідів, колишніх січовиків [225, арк. 116–117]. Подібних же конфідентів мають й інші командири повітів – Кінсьководського (капітан Корчагін), Кальміуського (секунд-майор Горлинський) та інші. Як слідство, маємо «чудову» добірку з їх донесень, бесід, що точаться у зимівниках, по шинках, на ярмарках тощо. Показово, що центральне місце в цих розмовах посідають чутки. Зміст їх є найрізноманітнішим, однак, на загаль, все можна звести до єдиного: люди бояться змін, нововведень, люди прагнуть повернення минулих часів: ось, нібито, на Очаківському степу турок на ім'я Абдула збирає колишніх запорожців (насправді йдеться про полковника Григорія Абдулу) [225, арк. 116 зв]; а там кажуть, що скоро повернеться старий кошовий – Петро Калнишевський, і чутки ці цілком перевірені [223, арк. 5–5 зв]; ні – кошовий не повернеться, але ж натомість якийсь отаман Метелка, котрий «подобен Пугачу» (тобто Омелянові Пугачову – В.М.) веде з собою безліч війська з колишніх запорожців, та ще й орду калмиків на додаток, з гарматами, а гармати ті такі, що й 80 волів не зрушать з місця – йде для того, аби відновити Січ [715, арк. 179–279 зв, 280; 1410, с. 46]. І так далі...

Це й не дивно – запорозька громада насторожена, вона очікує. Один зі згадуваних російських командирів – секунд-майор І.Крамін, якому теж не відмовиш у спостережливості, дуже влучно підмічає характерні прикмети прихованого невдоволення: в розмовах зі сторонніми запорожці дуже й дуже

стримані («робки»), по шинках народу майже немає, окрім найгіркіших п'яниць – «сказывают что пить нехочетца, затем – Бог де знает куды нас повернут» [225, арк. 117 зв]. Інший – секунд-майор Горлинський, не деталізує подібно до Краміна, однак сутність уловлює не менш чітко: «говорят меж собой шепотом, от подслушивания стерегутся» [223, арк. 3].

І в цій атмосфері тривожного очікування буйним цвітом розквітають чутки... Показово, що реагують на них колишні запорожці по-різному. Одні нібито радіють їм, як провісникам можливих змін: «Дай Бог! Авось либо лутче или хуже будет...». Другі виглядають явно занепокоєними: «Вот беда на нас новая! Не дай Бог! ...Старшинам нашим живым не бывать, да и на всех невинных запорожцев будет недоверка» [715, арк. 279 зв]. Не важко здогадатися, що у першому випадку маємо справу з козаками, які є представниками кіл, близьких до «лицарства», в другому ж, скоріш за все, з представниками так званого «гніздюцького» елементу.

Попри свою не безсумнівну (а подекуди й цілком сумнівну) інформативність, чутки, як інваріантна форма усних наративів, є дуже важливими для розуміння соціальних процесів, які відбувалися в постсічовий період запорозької історії. Висвітлення механізму появи та ретрансляції чуток серед населення Запорожжя (й України в цілому) дозволяє дослідникові виокремити критичні фази в житті конкретної соціальної групи, прослідити особливості та форми реагування її окремих представників та їх груп на «загрози ззовні».

Так само актуальним виглядає й визначення місця та ролі в побутуванні запорозького козацтва такої групи наративів, як історичні пісні, реалізоване в практичній площині наукового дослідження реконструкцією механізмів створення та поширення історичної пісні на теренах Запорожжя, а також її подальшої трансляції на сусідніх українських територіях.

Головна специфіка запорозької історичної пісенності, у всі історичні періоди існування січової громади, полягала у її гендерному, суто чоловічому, характері. Якщо не рахувати другої половини XVIII ст. (фактично, двох

останніх десятиліть історії Січі), коли на землях Вольностей ВЗН стартує повномасштабна «гніздюцька» колонізація, жіноцтво було усунуте від прямої участі у формуванні та поширенні регіональної версії українського пісенного фольклору.

Творцями, слухачами й критиками (часто-густо ці іпостасі накладалися одна на одну) на Запорозжжі були виключно чоловіки. Це й не дивно, адже до лав січової громади більшість її членів вливалися або в юному (якщо не зовсім дитячому), або в дуже молодому віці. Практично паралельно із завершальним етапом їх соціалізації, особистісного розвитку, відбувалося засвоєння ними основних моральних чеснот, кодексу поведінки, правил соціального співіснування запорозької спільноти.

Не в останню чергу міжгенераційний педагогічний діалог вівся за допомогою специфічних фольклорних текстів – історичних пісень, дум, легенд та переказів. Цьому як не найкраще сприяло тематичне спрямування запорозького фольклору, центральною фігурою якого був ідеалізований образ лицаря-січовика (або Війська в цілому) та його подвиги, в яких Січ вбачала сутність свого існування. Як і усно-історичні наративи, історичні пісні та думи були не тільки формою автоглорифікації (уславлення самих себе), та передачі досвіду, але й засобом творення художньої історії Запорозжжя та поширення його світоглядних імперативів [1412, с.221]. Як вже йшлося вище, часто-густо було дуже важко відрізнити, де ж саме в усно-історичному наративі закінчується «історія» та починається фольклор. Все це повною мірою є справедливим і по відношенню до запорозької історичної пісні. Очевидно, справедливою буде твердження про те, що належність тексту до того чи іншого жанру – питання співвідношення у наративі питомої ваги реальних та фольклоризованих подій.

Попри потужну соціальну функціональність (перш за все педагогічну та морально-етичну) запорозької історичної пісенності XVIII ст., не можна відкидати й того факту, що однією з головних функцій залишалася й функція розважальна. Пісня у січовиків, зазвичай, була супутницею весілля, відпочинку,

часто пов'язаного із вжитком алкоголю. Однак, навіть жартівливі, застільні пісні, практично завжди несли потужний інформативний шар, були своєрідними шлягерними «гімнами» тієї чи іншої соціальної групи чи «політичної партії» на Січі. Найбільш показовою в цьому відношенні є надзвичайно популярна серед запорозьких низів «Пісня про дуку» («Ой та збиралась чорная хмара...»), і досі поширена на Нижньому Дніпрі та на Кубані. Нагадаємо коротко її сюжет: Січ гуляє – старшина під шатром, сірома просто неба, починається дощик. Старшина-дука (дукатчик) глузує із сіроми, дивуючись «за що, за що тая голота напивається?». Фінал закономірний – розпалена сірома добряче лупцює знахабнілого старшину, після чого продовжує гуляти.

Замальовка, як бачимо, цілком реалістична, така, що нібито зійшла зі сторінок документів XVIII ст., які часто-густо подають нам відомості про сутички всередині січової громади між представниками антагоністичних груп запорожців [1438; 1461, с. 420–421]. Це й не дивно, адже вся історія Запорожжя після повернення під російську протекцію є перманентною спробою військової старшини пристосувати традиційний спосіб життя козацької громади до нових умов, досягти компромісу у стосунках з місцевою та вищою російською адміністрацією, зберігши при цьому рештки автономного устрою. Намагання запорозької верхівки запровадити у Війську порядки, які б дозволили йому у буквальному розумінні «вижити» в імперії, відштовхували від неї ті маси козацтва, які стають уособлювачами його традиційних духовних цінностей та хранителями споконвічного козацького способу життя. Все це повною мірою відноситься до запорозького люмпену – «сіроми», ідеалом та взірцем наслідування для якої радше виступає козак-здобичник XVI–XVII ст., аніж зимівчанин-гречкосій часів Нової Січі. Саме в середовищі сіроми зріють опозиційні настрої, саме тут викристалізуються вони у вигляді різноманітних виявів непокори рішенням російського уряду та січової адміністрації, насамперед бунтів сіроми (1749, 1756, 1768 рр.), у діяльності гайдамацько-

здобичницьких ватаг та започаткуванні у відлюдних місцевостях Вольностей нових куренів, в яких можна жити так, як тобі до вподоби.

Таким чином, згадана пісня є нічим іншим, аніж висловленням уподобань, прагнень, ідеалів частини січової громади. Не виключено, що й народилася вона саме на застіллі, подібному до згаданого у пісні. Загальний антураж уявити собі дуже просто: корчемна чи то курінна компанія, панує колективна атмосфера піднесеного настрою, народжується пісня... Народжується з «підказками» слів, рими, мелодії, реготом від дотепних словоформ.

Завівши розмову про особливості створення історичних пісень у запорозькому середовищі, відразу обмовимося, що ні в якому разі не схильні вважати більшість із них виключно продукцією абстрактного «народу». За текстами пісень цілком виразно відчуваються особистісні уподобання авторів, їх агітаційна спрямованість, яка подекуди є спонтанною, а подекуди й носить сліди соціального замовлення, наприклад, того чи іншого соціального (політичного) угруповання [760, арк. 8–8 зв, 9]. Продуктом діяльності бандуристів (як «професіоналів» так, і аматорів) слід вважати й цілі цикли запорозької пісенності, наприклад «гайдамацький». Документальні свідчення постійної присутності бандуристів у гайдамацьких ватагах запорожців є численними та охоплюють практично весь період найбільшого розвою руху у 1750 – 1760-х роках. Цілком слушною виглядає й думка про те, що саме творчість цих «бардів» допомагала накинути ореол богоугодності, святої справи, війни «за віру» кривавим виправам гайдамакуючого елемента [1121]. Відчуття героїзму, любові до рідного народу та віри, погорди за славетні діяння своїх попередників – спектр чеснот, які прищеплювалися слухачеві за допомогою пісні чи думи був надзвичайно широким. Творчість бандуриста, її постійне «споживання», було життєво необхідною потребою лицаря-запорожця, де б він не знаходився – на війні чи в мирі, вони були підтвердженням значущості, важливості його місця в оточуючому світі.

Показово, що слідом за усною спонтанною мовою (розмовою, балаканиною) та чутками, історична пісня на Запорожжі була, хоча й не такою

швидкою, однак таки безпосередньою реакцією на подію. Документальні джерела XVIII ст., на відміну від попередніх, подекуди дають нам змогу не тільки дослідити обставини створення історичних пісень, а навіть й демонструють цілком конкретних історичних осіб, з середовища яких виходила запорозька пісенна творчість. Серед паперів військово-похідної канцелярії Г.Потьомкіна нами було виявлено кілька документів, присвячених обігові у колишній Січі, впродовж літа та осені 1775 р., як в усній, так і в писемній формі тексту однієї пісні [715, арк. 386–387 зв]. Тому факту, що такий, здавалося б, мало цікавий російським можновладцям предмет, як народна пісенність, потрапив на скрижалі офіційних документів, маємо завдячувати елементові «крамольности» в тексті пісні. Як наслідок, маємо чудовий взірець того, як саме та наскільки оперативно запорозька громада реагувала на ті чи інші історичні події.

Отже, 30 жовтня 1775 р. на стіл Г.Потьомкіна, на той час вже президента Військової колегії та головного командира кількох південноросійських губерній (в тому числі й створених на землях колишнього ВЗН – Азовської і Новоросійської), ліг рапорт головного «пацифікатора» Запорожжя генерал-поручика П.Текелії. В ньому йшлося про те, що серед мешканців колишньої Січі (Микитинога, Нікополя), почала ходити у списках «пасквильная и бунтовная песня о разрушении Сечи». Розповсюджувача було виявлено та заарештовано. Ним виявився колишній запорожець, а нині козак Гадяцького полку, мешканець містечка Зиньківки Іван Карнаух. Винуватця було старанно допитано та відправлено для слідства до Малоросійської колегії. Копія з протоколу допиту пропонувалася й до уваги Г.Потьомкіна [715, арк. 386–386 зв].

Згідно власних свідчень, І.Карнаух народився у 1747 р. у тому ж самому містечку, де й жив згодом – у Зиньківці, в сім'ї козака Нестора Матвієнка. Родина його, очевидно, вирізнялася статком, оскільки Іван змалечку володів грамотою, причому не тільки літерною, але й нотною, з чого можна припустити, що навчання його велось безпосередньо зиньківським священиком.

У 1768 р., у віці 21-го року, Іван опиняється на Січі, де записується у Поповицький курінь. Тут, вірогідно, він отримує своє прізвисько – Карнаух, однак не поспішає долучатися ані до військових виправ (як раз розпочинається війна з турками), ані до традиційного рибальства на заводах чи то розведення худоби по зимівниках. Ні. – Карнаух співає у хорі січової церкви Покрови Пресвятої Богородиці, мешкає при січовій школі, де й навчає співам школярів. Влітку 1773 р. він з дозволу кошового отамана П.Калнишевського отримує з канцелярії паспорт та виїжджає на батьківщину для одруження.

Починаючи з листопада 1773 р., вже сімейний козак Карнаух тихо й спокійно жив собі з дружиною у рідному містечку, аж поки 22 червня 1775 р. у його житті не трапляється подія, яка змінює розмірений плин часу. На ярмарку в Зиньківці він (нібито) зустрічає місцевого ж козака Романа Клименка. Той похвалився йому текстом тієї самої «крамольной» пісні, який він видобув у себе з пазухи. Прочитали... Пісня настільки сподобалася І.Карнауху, що він в той же день зробив із неї копію. Як з'ясувалося, вже не першу – сам Р.Клименко отримав список від свого рідного брата Івана, який служив канцеляристом у Гадяцькій полковій канцелярії. До того він потрапив від писаря Веприцької сотні того ж полку Тимофія Горобця. Звідки прийшов текст до Горобця, було (поки що) невідомо [715, арк. 387].

Вже через два дні, 24 червня 1775 р. І.Карнаух виїхав у якихось справах до колишньої Січі. За пазухою, чи ще в якомусь надійному місці, було сховано список із текстом пісні. Прибувши до колишньої запорозької столиці, щойно позбавленої свого імені, Іван відразу ж вирушив до свого рідного брата, теж запорожця Максима Писаного. Як і годиться братам, посиділи. Не виключено, що й поспівали. Принаймні, списками обзавелися і Максим, і його друзі, козаки Іван Зуб та Кирило Великий [715, арк. 387 зв]. Пісня вийшла в люди...

Питання про те, яка ж саме з відомих нам нині пісень про зруйнування Січі, стала предметом спеціального розгляду російських можновладців вже в перші місяці після події, залишається відкритим, оскільки (на жаль!) її «список» не додавався до протоколу допиту І.Карнауха. Невизначний натяк у

рапорті П.Текелія Г.Потьомкіну про те, що пісня «о разрушении Сечи», може бути як квінтесенцією тексту пісні в цілому, так і прямим (чи трохи зміненим) цитуванням її фрагменту. У першому разі на роль «пісні» можуть претендувати близько десятка історичних пісень, у другому ж найбільш вірогідною кандидатурою виглядає ранній варіант пісні «Ой летіла бомба» (Ой летіла бомба, впала просто з неба, / Зруйнували Запорожжя – колись буде треба) [1123, с. 288; 1162, с. 87, 90, 93–94; 1207, с. 201; 1213, с. 617; 1410, с. 20]. Втім, якщо питання про яку ж саме пісню йшлося, навряд чи буде колись закритим, то питання щодо її авторства, як нам здається, вирішити значно простіше. До того ж воно має набагато більше відношення до предмету нашого розгляду, оскільки дозволяє остаточно з'ясувати механізми створення та трансляції історичних пісень у середовищі січовиків.

З великою долею вірогідності ним має бути названий неодноразово згадуваний Іван Карнаух – запорозький козак, вчитель співів січової церкви, фактично запорозький бард. Ймовірніше за все, що його розповідь під час допиту про складний кружний шлях, яким потрапив до нього текст пісні, насамперед, був покликаний «замулити око», збити зі сліду, й відвести від нього самого увагу слідчих. І дійсно, важко сподіватися такої оперативної, практично миттєвої реакції на ту історичну подію, якою була ліквідація Запорожжя, від котрогось з полкових писарчуків, далеких від запорозьких справ. В той час, як вона була цілком передбачуваною з боку особи, значний відрізок життя якої був прямо пов'язаним із січовою громадою, і яка, до того ж, була тямущою у співах та музиці.

Епізод із «крамольною» піснею для нас є цікавим, насамперед, тому, що показує нам взірець запорожця-барда, представника того прошарку січової громади, яка в силу своєї освіченості, обдарованості, ліризму натури, могла набагато швидше, якісніше та зрозуміліше відреагувати на ту чи іншу історичну подію словоформою, аніж енергійний, зухвалий, не чужий абсолютно пісенності, але й здатний виключно до її засвоєння та подальшої

трансляції запорожець-нетяга, запорожець-воїн, запорожець-гайдамак (тут маємо на увазі психотип, а не конкретні соціальні групи).

Власні переживання, які зрештою, були нічим іншим як інтуїтивним відчуттям того, що лежить у даний момент на серцях та в душах січовиків-побратимів, помножені на дар римування та накладення музики на слова, могли буквально за кілька днів (якщо не годин) призвести до появи зворушливої пісні-шлягеру. Раз виконана, вона заволодівала думками своїх слухачів, викликала бажання не забути, запам'ятати, переповісти чи переспівати далі – звідси й «списки». Переконані, що на кожен із письмових «списків» приходилося щонайменше кількадесят таких, які закарбовувалися не на папері, а в пам'яті слухачів. Щось забувалося, передавалося у зміненій формі вже під час переходу до другого-третього реципієнта, щось змінювалося під власний смак та уподобання. Фактично вже через місяць-другий реальне авторство або забувалося цілковито, або ж авторів/співавторів ставало вже кілька. Пісня ставала інваріантною, вже по-справжньому «народною».

Зауважимо, що фіксація пісенного фольклору відбувалася у кілька способів: по-перше, це органічне перетікання усного тексту в письмову форму в самому середовищі (практично відсутнє); по-друге, фіксація неблагонадійних пісень та анекдотів (спорадично, по ситуації); й по-третє – фіксація збирачами фольклору (масово).

Фіксація фольклору збирачами-аматорами, яка відбувалася впродовж всього XIX та початку XX ст. не носила системного характеру. Характерною прикметою цього процесу був суцільний збір всього матеріалу, який тільки траплявся – фіксувалася вся сукупність фольклорних жанрів та усної історії, які тільки міг видати «на-гора» оповідач-інформатор. На відміну від збору матеріалів етнографічних, які у досить короткий час «обросли» запитальниками, інтерв'ювання нащадків та самих колишніх запорожців відбувалося спонтанно-інтуїтивно. Так само недосконалою є і фіксація (фонографи вже використовувалися, але майже виключно для запису пісенного фольклору), передача тексту залежала від уподобань публікатора (як слідство –

у більшості випадків опубліковані наративи занадто літературизовані). Звичайним явищем була й наявність невірно зафіксованого тексту, що значно знижує його інформативний потенціал, наприклад:

Таблиця 3.2

**Текстологічний аналіз
писемного та усного варіантів пісенного фольклору**

Зафіксовано:	Має бути:
Ой не славна Чута ... лісами, А славна Чута <u>знизу</u> куренями.	Ой не славна Чута ... лісами, А славна Чута з <u>Низу</u> куренями.

(У записі В.Ястребова) [1217]

Навіть цей приклад показує, наскільки специфічним видом джерел є фольклор та усна історія. В той же час саме вони дають нам найбільшу кількість матеріалу для дослідження ментальності, повсякдення.

Таким чином, розглянувши особливості створення/виникнення та побутування усних наративів у середовищі запорозького козацтва у XVIII ст., ми можемо констатувати наступне: серед жанрів усних наративів, які найбільш широко побутували на Запорожжі, слід відзначити усну історію, окремі жанри прози – як фольклорної, так і реалістичної (перекази, анекдоти, чутки) а – також історичні пісні. Поширення «усних історій» та історичних пісень серед січової спільноти було викликане, насамперед, потребами тих важливих соціальних функцій, які вони обслуговували – формування корпоративної історичної пам'яті та маркерів автоідентифікації, посилення міжгенераційних зв'язків тощо.

Можна стверджувати, що фольклорна та фольклоризована проза (анекдоти, чутки) здебільшого стояли на периферії згаданих процесів і або були покликані обслуговувати релаксаційні потреби січовиків, являючи собою

імпровізоване театральне дійство, або ж слугували індикаторами соціальних процесів, які мали місце в середовищі січової спільноти (очікування зовнішніх загроз, змін стану та ін.).

Процеси створення та розповсюдження окремих різновидів усних наративів – історичних пісень та анекдотів, – як свідчить російська урядова документація (зокрема, матеріали судово-слідчі), хоча й можна вважати такими, що були плодом колективної творчості січової громади, у окремих випадках мають чітку авторизованість (наявність конкретних авторів та виконавців з числа самих же січовиків).

РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ АРХІВНІ ЗІБРАННЯ ДЖЕРЕЛ

4.1. Архівосховища України

Головні зібрання джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. на території України зберігаються у фондах архівних і музейних установ Києва, Дніпропетровська, Нікополя, Одеси та Сімферополя. Переважно вони представлені як цілими документальними комплексами, так і фрагментами (рештками) поточних архівів російських адміністративно-територіальних одиниць, які існували на півдні України впродовж всього XVIII ст. – канцелярій намісництв, областей, губерній, провінцій та навіть окремих фортець. Виключення становлять архіви Коша Запорозької Січі (Нової), Генеральної Військової канцелярії та Похідної канцелярії гетьмана К.Розумовського, чие виникнення пов'язане з діяльністю відповідних фондоутворювачів у завершальний період українських автономій у складі Російської імперії. Певна кількість джерел за темою зберігається в фондах-колекціях та особових фондах.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України) відзначається найбільшою концентрацією джерел з соціальної історії запорожців у XVIII столітті в фондах, порівняно з рештою архівосховищ країни. Це не є дивним, якщо зважити на високий ступінь репрезентативності зібрань установ-фондоутворювачів середньої ланки, які діяли на теренах України впродовж досліджуваного періоду – Генеральної Військової канцелярії, канцелярії гетьмана К.Розумовського, Другої Малоросійської колегії, Київської губернської канцелярії та інших.

З огляду на специфіку підпорядкованості ВЗН в системі державного управління Російської імперії, про що йшлося вище (див. Розділ 2.1), матеріали за темою дослідження, виявлені в фондах ЦДІАК України, здебільшого

виникли в процесі документування дипломатичних зносин місцевого російського командування з державними установами та чиновниками Речі Посполитої та Кримського ханства з приводу конфліктів із підданцями згаданих країн, або ж в процесі прийняття управлінських рішень, кінцевою метою яких було зниження соціальної напруги на підконтрольних їм територіях, викликаної гайдамацькою активністю січовиків та їх симпатиків.

Розподіл виявлених матеріалів за фондами ЦДІАУК виглядає наступним чином:

- фонд №51 – «Генеральна Військова канцелярія (1648 – 1764). 2891 од. зб.» – 2 справи [59–60];
- фонд №54 – «Друга Малоросійська колегія. (1764 – 1786). 17978 од. зб.» – 3 справи [61–63];
- фонд №59 – «Київська губернська канцелярія. (1708 – 1781). 9996 од. зб.» – 41 справу [64–105];
- фонд № 269 – «Канцелярія гетьмана К.Розумовського. (1750 – 1764). 4245 од. зб.» – 26 справ [193–218].

Представницький масив матеріалів за темою в фондах №59 та №269, порівняно з іншими, є прямим слідством тієї ролі, яку відігравали київські генерал-губернатори та гетьмани в системі зносин ВЗН з російським центральним урядом від часу повернення запорожців з-під кримської протекції (1735) і до ліквідації Гетьманщини та паралельного цьому заснуванню Новоросійської губернії (1764), адміністрація якої поступово перебрала на себе повноваження київських генерал-губернаторів (певний час посаду губернаторів обох губерній обіймали одні й ті ж самі урядовці).

Відповідно до цього, видова приналежність виявлених джерел характеризується переважанням актових та розпорядчих (випродукованих у канцеляріях гетьмана, генерал-губернатора та президента Колегії) документів, з одного боку, та звітних (які виходили з кошової канцелярії), з другого.

Не буде перебільшенням сказати, що з-поміж всіх фондів, утворених як імперськими (губернськими), так і місцевими установами впродовж XVIII ст.,

які нині зберігаються в ЦДІАК України, особливе місце займає фонд № 229 – «Архів Коша Нової Запорозької Січі. (1713 – 1776). 365 од. зб.». Головними фондоутворювачами цього архівного комплексу стали Військова та паланкові канцелярії ВЗН, що діяли в завершальну добу його історичного існування – часи Нової (Підпільненської) Січі (1734 – 1775 рр.). Незважаючи на те, що фонд зазнав значних руйнацій початкового складу документів, внаслідок фізичних втрат та вилучень, на сьогоднішній день він залишається найбільш компактним, представницьким та інформативно багатим скупченням джерел з соціальної історії запорозького козацтва у XVIII столітті.

Всі справи за темою дослідження, що містяться у фонді № 229 ЦДІАК України, згідно зі змістом документів, що їх складають, можуть бути умовно віднесені до чотирьох тематичних груп:

- соціальний склад та структура запорозького козацтва, його наповнення, особливості функціонування [106; 107; 109; 118; 120; 132; 137; 142; 143; 146; 147; 150; 153; 154; 157; 158; 160; 164; 171; 176; 178; 179; 188; 189; 190; 192];
- гайдамацька активність запорозького козацтва; участь його в козацьких повстаннях на Правобережній Україні [108; 110; 111; 112; 114; 115; 116; 117; 119; 121; 122; 123; 126; 127; 128; 129; 130; 131; 133; 135; 136; 138; 139; 146; 148; 151; 161; 162; 163; 168; 170; 173; 180; 181; 184; 191; 192];
- соціальні конфлікти між антагоністичними групами запорозького козацтва [166-167; 183];
- участь ВЗН в роботі Законодавчої комісії 1766 – 1768 рр. [155]

За видовою ознакою у всіх тематичних групах домінують такі різновиди документації як: службова розпорядча та звітно-виконавча; інформаційно-засвідчувальна та обліково-статистична.

Інформаційний потенціал документів фонду дозволяє реконструювати видозмінення та структурування соціального устрою запорозького козацтва за часів Нової Січі, дослідити закономірності трансформації традиційної соціальної моделі впродовж XVIII ст. та встановити зв'язок та взаємовпливи

поведінкових моделей та ідеологічних уподобань окремих соціальних груп січової громади з процесами інституційного розколу січової громади.

Архівні зібрання **Державного архіву Автономної Республіки Крим (ДААРК)** за темою дисертаційного дослідження хронологічно охоплюють останнє десятиліття XVIII ст. Пояснюється це як фактом десятирічного перебування Тамані (Фанагорії, Кубані) в складі Таврійської області (1791 – 1802 рр.), а, відтак, і адміністративній підпорядкованості Чорноморського козацького війська (в цивільних справах) таврійським правителям. Відповідно до цього значну кількість справ (11), що мають потужний інформаційний потенціал для реконструкції соціальних відносин всередині чорноморської (запорозької постсічової) спільноти, було виявлено саме в фонді № 799 – «Таврійське обласне правління. (1784 – 1797). 884 од. зб.» [3–13]. Поодинокі справи «чорноморського» циклу зберігаються ще у двох фондах ДААРК:

- № 535 – «Попов Василь Степанович. (1653 – 1920). 3101 од. зб.» [1–2];
- № 801 – «Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор. (1793 – 1796). 60 од. зб.» [14].

Виявлені справи здебільшого містять матеріали службового листування з приводу зарахування до Чорноморського війська колишніх запорожців, а також статистичні відомості стосовно соціального складу та динаміки зростання цієї козацької спільноти впродовж останньої декади XVIII ст. Також вони, в більшості випадків, генетично та тематично пов'язані з документами, що зберігаються в Державному архіві Краснодарського краю.

Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО) до Другої Світової війни міг похвалитися вельми представницькою кількістю матеріалів, прямо дотичних до соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. Це не випадковість, адже саме Катеринославу від самого початку його заснування (1787 р.) судилося стати не лише адміністративним центром губернського та намісницького рівня, але й місцем зосередження архівів значної кількості адміністративно-територіальних одиниць й державних установ Російської імперії, які діяли на півдні України впродовж другої половини XVIII ст. –

Новосербського корпусу, Новоросійської та Азовської губерній, Катеринославського намісництва, канцелярій правителів і губернаторів, судових палат та земських судів, духовних правлінь тощо. Серед справ утворених згаданими фондоутворювачами чимала кількість була присвячена відображенню особливостей стосунків місцевих урядовців із запорозькими козаками як до, так і після 1775 р. Їх інформаційний потенціал частково було використано в своїх дослідженнях такими науковцями як А.Скальковський, В.Біднов, Н.Полонська-Василенко та В.Греков. Однак їх студії здебільшого стосувалися історії Південної України у XVIII столітті в цілому, і лише незначна частина предметно стосувалася соціальної історії Запорожжя. Втім, навіть і цим спорадичним дослідженням та опублікованим одиничним документам судилося в наші дні відігравати роль першоджерела. Справа в тім, що фонди ДАДО під час військових дій восени 1943 року зазнали майже цілковитого знищення (87%). Особливо сильно постраждали документальні комплекси XVIII ст. Лише завдяки щасливій випадковості до нашого часу збереглося кілька десятків справ в складі рукописних зібрань Дніпропетровського історичного музею (про обставини, за яких вони потрапили туди, було згадано вище).

За таких обставин роль першоджерела почали відігравати й такі специфічні носії вторинної ретроспективної документної інформації, як описи архівних фондів. Після закінчення війни описи втрачених фондів ДАДО були угрупованні за описом № 2 (307 од. зб.) фонду № 1684 – «Катеринославська губернська архівна комісія. (1921 – 1874).» Зважаючи на високий професіоналізм укладачів описів, серед яких виділяється постать В.Грекова, вони перетворилися на цінне джерело, оскільки відбивають не тільки певні історичні факти, які мали місце в минулому та їх основних фігурантів, але й завдяки виструнченим хронологічним вертикалям дозволяють простежити основні тенденції розвитку соціальних відносин всередині запорозького соціуму, а також з'ясувати закономірності документообігу між суб'єктами

адміністративно-територіального устрою та управлінського апарату Російської імперії у 1751 – 1801 рр.

Зі всього загалу описів (більше 900) особливий інтерес становлять описи фондів: канцелярії Новосербського корпусу [15; 1118]; Азовської губернської канцелярії [16–17]; Новоросійської губернської канцелярії [18–20]; новоросійського губернатора [21–29]; Катеринославської провінційної канцелярії [30]; Катеринославського намісницького правління [31–47].

При цьому, досить часто сам лише заголовок описаної справи може докорінно змінити існуючі серед сучасних дослідників погляди на окремі аспекти соціальної історії Запорожжя у XVIII столітті. Як приклад: твердження про те, що «в часи Нової Січі територіальне групування вже втратило значення [йдеться про «земляцький» принцип наповнення січових куренів козаками – В.М.]» [1492, с. 524], хоча і є справедливим в цілому, все ж втрачає свою апріорність при знайомстві із заголовком справи №247 за недіючим описом фонду «Новоросійський губернатор» – «О выпуске бывшего Запорожья куренного атамана Якова Донского на его родину Войска Донского реки Хопра в [Мнижанскую] станицу. 1776.» [23, арк. 34 зв]. Як видно з нього, той же Дінський курінь і в останні часи існування Запорозької Січі за традицією включав до свого складу вихідців із донського козацтва. Подібна невеличка ілюстрація добре показує всю важливість справ-описів ДАДО в реконструкції соціальної моделі січової спільноти.

Тематично всі інформаційні вкраплення, виявлені серед перелічених описів, відносяться до таких проблем:

- регуляторна політика російського уряду стосовно соціального устрою Запорожжя (1764 – 1783);
- гайдамацька активність запорожців на теренах російських адміністративно-територіальних одиниць (1775 – 1777);
- нобілітація (та, навпаки, репресії) запорозької старшини.

Державний архів Одеської області (ДАОО) хоча й належить до одного з найбільших архівосховищ нашої країни, укомплектований здебільшого

фондами, нижня хронологічна межа яких рідко коли сягає навіть останньої декади XVIII ст. Цьому є декілька пояснень. По-перше, це відносно пізній (1794) час створення міста на місці колишніх татарсько-турецьких Хаджибею та Єні-Дуньї, а по-друге те, що на адміністративний центр південноукраїнського регіону місто перетворилося лише у 1820-х, із заснуванням новоросійського та бессарабського генерал-губернаторства. Як слідство, матеріали за темою дослідження саме в задекларованих хронологічних межах – XVIII ст. – відсутні.

Разом з цим, як було зазначено вище (див. Розділ 1.2), неприпустимо при розгляді такої складної, багатофакторної та полідетермінованої складової загально-історичного процесу, якою є історія соціальних відносин, вдаватися до схематизму та спрощень, намагаючись вмістити реконструкцію в «прокрустове ложе» «1700 – 1800». Широке використання нами при проведенні дослідження методів ретроспекції та футуреспекції стало можливим лише завдяки залученню документальних комплексів, що виникли як наприкінці XVII-го, так і на початку XIX ст.

Відповідно до цього, виявлені в фондах ДАОО документи, які стосуються історії задунайської гілки запорозького козацтва в першій чверті XIX ст., займають важливе місце в актуалізованій джерельній базі дослідження. Головним чином вони зосереджені в межах фонду-гіганта № 1 – «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора», за описами:

- № 218 – «Канцелярія Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора з військової частини. (1797 – 1840). 342 од. зб.» (7 справ) [52–58];
- № 190 – «Опис справам канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. (1823 – 1830). 451 од. зб.» (2 справи) [48–49];
- № 214 – «Канцелярія Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. (1816 – 1839). 533 од. зб.» (2 справи) [50–51].

Як видно з часу створення джерел, більшість із них виникла під час російсько-турецьких війн 1806 – 1812 та 1828 – 1830 рр., або ж у перші роки по

укладенні відповідних мирних договорів та, відповідно до цього, документально оформлювала процеси перетікання задунайських запорожців та їх інкорпорацію до решти «постзапорозьких» козацьких громад Російської імперії, насамперед чорноморської. За своїми видовими характеристиками документи за темою дослідження, які зберігаються в ДАОО, переважно відносяться до різних груп службової документації, відомої з XVIII ст. Характерною прикметою того часу та прямим свідомством якісних змін документального корпусу управлінської машини Російської імперії стала поява значної кількості «сказок» – автобіографій колишніх задунайців, фіксованих російськими чиновниками в процесі інтерв'ювання реемігрантів. У переважній більшості випадків інформація «сказок», створених у першій чверті XIX ст., сягає 25 – 50 років назад у часі, тобто, останньої чверті XVIII ст., й дозволяє не тільки здійснити їх аналіз, але й вийти на широке коло узагальнень відносно особливостей «консервування» запорозького психотипу та поведінкових моделей в задунайській громаді.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУ) є найбільшим в Україні сховищем історичних документів та наративів серед решти бібліотечних і музейних зібрань. В переважному числі випадків джерела з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., які зберігаються в фондах Інституту, є включеннями до різноманітних предметно-тематичних колекцій, сформованих впродовж XIX – XX століть. Їх видовий, жанровий, тематичний та хронологічний діапазон, відповідно, є надзвичайно широким.

Зокрема, маємо:

- матеріали службового та приватного листування кошового отамана П.Калнишевського з П.Панінім [233], І.Глебовим [238] та П.Румянцевим [241] (1760-ті рр.);
- рапорти та донесення М.Леонтьєву від кошових отаманів Я.Ігнатовича, К.Малашевича, П.Козелецького та Ф.Товстонога (1743 – 1755 рр.) [232; 234–237];

- матеріали службового листування правителя канцелярії князя Г.Потьомкіна-Таврійського В.Попова з М.В. та В.В. Каховськими, М.Кречетниковим, Я.Булгаковим та іншими державними та військовими діячами Російської імперії (1782 – 1799 рр.) [239–240];
- зразки запорозького пісенного фольклору (в записах середини ХІХ ст.) [231].

Попри відсутність будь-якої системності джерел за темою в фондах, не можна заперечити їх потужну інформативність стосовно різних аспектів соціальної історії запорозького козацтва та його наступників-чорноморців.

Поміж решти фондів в зібранні ІР НБУ особливо слід виділити фонд ІХ – «Фортеця Св. Єлизавети. (1753 – 1821). 23491 од. зб.», свого часу (1876 р.) здобутий бібліотекою Університету Св. Володимира у міській управі міста м.Єлизаветграду. Назва фонду є досить умовною, оскільки зібрані в ньому документи виникли в процесі діяльності кількох фондоутворювачів – канцелярії комендантів фортеці Св. Єлизавети; канцелярії Новослобідського козацького (з 1764 р. – Єлизаветградського пікінерного) полку; Єлизаветградської провінційної канцелярії, – які діяли впродовж всієї другої половини ХVІІІ ст. Джерела з соціальної історії запорозького козацтва, виявлені серед справ цього фонду, в більшості своїй відносяться до періоду 1755 – 1762 рр. та пов'язані з діяльністю Комісії з викорінення гайдамацтва, яка мала за квартиру фортецю Св. Єлизавети. Всього нами було виокремлено 20 справ, документи яких дають достатньо повне уявлення про специфіку гайдамакування козаків-запорожців на території Новосербського поселення та суміжних земель Речі Посполитої [242–261].

Окрім різновидів військової службової документації: розпорядчих (ордери, пропозиції), звітних (рапорти, донесення), інформаційних (промеморії, відношення), на особливу увагу заслуговують матеріали судово-слідчого характеру. Серед останніх вирізняються протоколи допитів (допросные листы) козаків-гайдамаків – джерела унікальні за своєю інформативністю, але, на жаль, все ще недостатньо введені до наукового обігу.

Відділ рукописів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького (ДІМ) зберігає велику кількість документів із соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

Переважно вони зосереджені серед залишків фонду Азовської губернської канцелярії (1775 – 1783), які потрапили до музею впродовж 1922 – 1924 рр. з губернського архіву, та представлені як оригіналами, так і машинописними копіями документів. Хронологічно ці документи відносяться до 1775 – 1776 рр., а за тематикою стосуються характеру відносин представників місцевої та центральної російської влади із запорозьким населенням в перші часи після ліквідації Січі.

Можна констатувати наявність локальних комплексів документів всередині цього фонду, угрупованих за функціонально-видовою та тематичною ознаками:

- рапорти на новопризначених командирів у повітах (колишніх паланках) до Азовської губернської канцелярії щодо настроїв запорожців та заходів спрямованих на уніфікацію соціального устрою козацьких громад згідно із загальноімперськими нормами [229];
- інструкції командирам Кальміуського, Консководського, Протовчанського, Самарського та ін. повітів (паланок) стосовно першочергових заходів по відношенню до запорожців [221–222];
- комплекси документів (донесення, атестати, ордери), якими юридично оформлювалася нобілітація колишніх старшин ВЗН [226];
- описи та реєстри населення (та майна) в зимівниках репресованих російським урядом запорозьких старшин [220];
- комплекси документів (протоколи допитів, екстракти судових справ, рапорти, промеморії, пропозиції та ін.), що виникали в процесі слідства та прийняття судових рішень відносно запорожців, звинувачених у антидержавній (антиросійській) діяльності [230].

Потужний інформаційний потенціал згаданих документальних комплексів частково було використано в археографічних публікаціях та наукових розвідках

Н.Полонської-Василенко, Ю.Мицика, С.Абросимової, А.Бойка [1072; 1088; 1418].

На відміну від залишків фонду Азовської губернської канцелярії, решта зібрань джерел з соціальної історії Запорозжя в ДІМ не носить системного характеру та не пов'язана діяльністю конкретного фондоутворювача. Своєю появою у фондах вони завдячують науковій та колекційній діяльності Д.Яворницького. За своїм походженням ці документи є надзвичайно строкатими: оригінали та сучасні їм копії документів XVIII ст. з родинних архівів південноукраїнських дворянських родів – нащадків запорозької старшини; машинописні копії документів інших архівних зібрань, які використовувались Д.Яворницьким під час наукових студій. На особливу увагу дослідника заслуговують атестати запорозьких старшин П.Руденка та В.Чернявського (1771 р.), видані Кошем за особистим підписом кошового отамана ВЗН П.Калнишевським [219; 224]. Насиченість цих засвідчувально-інформаційних документів інформацією біографічного характеру дозволяє на їх основі дослідити основні закономірності наповнення старшинської верстви всередині січової громади за часів Нової Січі.

Нікопольський державний краєзнавчий музей (НКМ), хоча й не може похвалитися настільки представницькою добіркою матеріалів з соціальної історії Запорозжя XVIII ст. в своєму рукописному зібранні, як той же ДІМ ім. Д.Яворницького, зберігає, проте, без перебільшення, унікальні матеріали. Йдеться про рештки архіву Свято-Покровської церкви Нікополя за період 1781 – 1791 рр. Оскільки запорозьке військове селище Микитине (Микитин Ріг), на місці якої з 1780 р. постало містечко Нікополь, знаходилося у безпосередній близькості до Запорозької Січі (Підпільненської), то після ліквідації останньої саме воно стало місцем проживання багатьох колишніх січовиків. Реєстри парафіян Покровської церкви за 1781 р. та 1791 р. дають можливість дослідити зміни, що мали місце впродовж перших двох десятиріч по ліквідації традиційного запорозького способу життя, в формах соціального співіснування безшлюбного січового лицарства, одна частина якого в цей час

активно обзаводиться власними родинами, а друга продовжує консервувати архаїчні форми «товаришування» невеликих (3-5 осіб), суто чоловічих колективів [263–264].

Таким чином, матеріали до соціальної історії запорозького козацтва, що зберігаються у сховищах архівів, музеїв та бібліотек України, здебільшого представлені документальними джерелами, які були випродуковано впродовж XVIII – на початку XIX ст. канцелярними адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії на півдні України (губерній, намісництв, областей, провінцій), а також військовими канцелярними ВЗН та Гетьманщини. Саме тому характерною рисою актуалізованих джерельних комплексів є домінування документів службового справочинства. Наративи є поодинокими та представлені здебільшого епістоляріями. Архівні зібрання за темою дослідження, які нині зберігаються на території нашої країни, є залишковими фрагментами колись потужних документальних комплексів. Головними причинами їх втрат стало фізичне нищення через військові дії, недбале зберігання, а також цілеспрямовані вилучення на користь центральних архівних установ Російської імперії.

4.2. Архівосховища Російської Федерації

Серед архівних зібрань, які знаходяться поза межами України й містять значну кількість джерел до соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., особливе місце посідають архівні установи Російської Федерації. Довготривале знаходження ВЗН у сфері військово-політичного, економічного, соціального та релігійного впливу російської держави не могло не відбитися на кількості документальних і наративних джерел за темою, випродукованих її державними установами та політичними діячами. Нині вони, здебільшого, зберігаються в центральних державних архівах та бібліотеках Москви, Санкт-Петербургу та Краснодару.

Російський державний архів давніх актів (Российский государственный архив древних актов (Москва, Российская Федерация) – РГАДА) є найбільшим архівосховищем на території колишнього СРСР (Російської імперії), який зберігає документальні комплекси, що утворилися у середньовічні та ранньомодерні часи. Це твердження є справедливим і відносно джерел – до історії Запоріжжя зокрема, та України взагалі – XVIII ст. Група фондів, які репрезентують документи за тематикою дослідження є вельми потужною. Суцільним евристичним дослідженням 18 фондів вдалося виявити 106 справ. Переважна їх більшість походить з так званих «разрядных» фондів РДАДА. Їх основу склали колекції документів, які за часів імперії зберігалися в Санкт-Петербурзькому Державному архіві Міністерстві іноземних справ. Фондоутворювачами, при цьому, виступили: особисті канцелярії російських царів та імператорів; деякі вищі та центральні установи Російської імперії XVIII – Верховна Таємна Рада, Правлячий Сенат та його експедиції, Колегія іноземних справ, Військова колегія; державні діячі XVIII ст. На сьогодні, матеріали Держархіву за предметно-тематичним принципом об'єднанні у 30 колекцій-«разрядов», які під відповідними порядковими номерами та назвами, становлять фонди № 1 – 30 РДАДА [1195, с. 312]. Матеріали до соціальної історії запорізького козацтва XVIII ст. було виявлено в 9 розрядних фондах .

Зокрема, в фонді № 7 – «Дела тайной экспедиции. (1633 – 1802). 9947 ед. хр.», – сформованому з розсіпів окремих документів Таємного приказу, Таємної канцелярії та Таємної експедиції Сенату, зберігаються 3 справи, які виникли внаслідок проведення слідства зі звинувачення запорозьких козаків і старшин (1738, 1745, 1767 рр.) у злочинах проти держави та монарших персон. Їх документи чудово ілюструють атмосферу міжособових відносин всередині січової громади, способу мислення, політичних уподобань та загального рівня культури запорожців у часи Нової Січі.

Певну кількість документів за темою справи фонду № 9 – «Кабинет Петра I. (1673 – 1762). 527 ед. хр.». Даний комплекс сформувався з документів приватної канцелярії Петра I, в якій вирішувалось широке коло питань

зовнішньої та внутрішньої політики російського уряду, в тому числі й таких, які стосувалися відносин із запорізьким козацтвом. Як слідство, в 16 справах фонду зберігається значна кількість документів (переважно актово-розпорядчих та епістолярій), які висвітлюють політику Петра I, спрямовану на підірив соціальної бази антиросійських виступів запорожців у 1708 р. та наступних роках [515–526]. Особливо слід відзначити присутність серед зібрань фонду оригінального нарративу, зміст якого дозволяє дослідити внутрішнє життя Січі в один із найменш документованих періодів її історії – запис розповіді паломника (прочанина), який жив при дворі царівни Наталі Олексіївни (сестра Петра I), відносно подій на Січі в Олешках (1719 р.) [525, арк. 312–313].

Найбільшою концентрацією джерел за темою відзначається фонд № 13 РДАДА. Це й не дивно з огляду на те, що ця предметно-тематична колекція документів із промовистою назвою – «Дела об Украине. (1708 – 1790. (Коп. с 1606 г.)). 117 ед. хр.» – була сформована зі справочинних матеріалів Малоросійського приказу, Малоросійської колегії та приватних канцелярій російських царів та імператорів. Зі 117 справ цього фонду 19 безпосередньо відносяться історії Запоріжжя у XVIII столітті, в тому числі і її соціальних аспектів. За видовою та тематичною спрямованістю їх документи є:

- грамотами російських монархів війську Запорізькому Низовому (1708 – 1774 рр.), якими йому підтверджувалися старі та дарувалися нові пільги та привілеї [533–535];
- грамотами російських монархів (Єлизавети Петрівни, Петра III та Катерини II) гетьману К.Г. Розумовському за 1755 – 1764 рр., які були спрямовані на гамування гайдамацької активності запорозьких козаків на російсько-польсько-турецькому прикордонні [532–538];
- донесеннями та реляціями президента Малоросійської колегії П. Румянцева імператриці Катерині II щодо управління ВЗН та необхідності його якнайшвидшого реформування (1765 р.) [542];
- проханнями (прошеннями) ВЗН до імператриці Катерини II про жалювання прав та привілеїв [544];

- працями К. фон Вассенберга [540], Г.-Ф.Міллера [541], К.Штофельна [43] та анонімного автора [539], в яких описано внутрішній устрій життя січовиків, решти населення Запорозьких Вольностей;
- донесеннями російських воєначальників О.Прозоровського та П.Текелія відносно ходу анексії Запорожжя (літо 1775 р.) та комплексу заходів щодо управління його землями та пацифікації населення [545–546].

Як бачимо, документи фонду № 13 представлені, переважно, законодавчими актами (грамоти), службово-звітною документацією (донесення, реляції) російського цивільного та військового командування в Україні та наративами (записки, звістки, описи) укладеними офіцерством та чиновництвом (здебільшого німцями за походженням), чия службова діяльність тією чи іншою мірою була пов'язана з південноукраїнським регіоном.

Наступним із «разрядних» фондів, серед справ якого вдалося виокремити джерела, дотичні до проблематики дисертаційного дослідження, слід згадати фонд № 16 – «Внутреннее управление». (1688 – 1857). 1601 ед. хр.». Комплекс документів XVIII ст., в межах цього фонду, був сформований особистими канцелярjami російських монархів, Правлячого Сенату, Конференції при височайшому дворі, центральних і місцевих установ імперії, приватних і службових архівів державних діячів. В межах фонду переважна більшість документів, що нас цікавлять, зосереджена в кількох частинах справи-гіганта № 797 (всього 29 частин) [548; 550]. Особливий інтерес являють відомості Єлизаветградської та Катерининської провінційних канцелярій Новоросійської губернії за 1770 – 1774 рр. стосовно колодників, відправлених на заслання до фортець Дніпровської укріпленої лінії, з огляду на наявність великої кількості біографічних даних про запорожців, засуджених за гайдамацтво. Щомісячна форма звітності вищезгаданих канцелярій до 2 департаменту Сенату дозволяє простежити динаміку гайдамацької діяльності впродовж певних проміжків часу [548, арк. 5–10, 86–106, 108–112; 115–116; 118–122; 124–129; 130–132].

Привертає увагу дослідника й серія рапортів командира Дніпровської лінії та азовського генерал-губернатора В.Черткова князю Г.Потьомкіну (лютий –

квітень 1776 г.), які дають змогу простежити зміни в соціальному устрої запорозької громади впродовж першого року по ліквідації Січі [550, арк. 146, 201, 185, 184, 278, 305].

Решта фондів – «разрядів» – №№ 10, 12, 15, 18, 20 – теж містять певну, хоча й невелику, кількість справ за тематикою. Зокрема, у фонді № 10 – «Кабинет Екатерины II. (1723 – 1843 (Коп. с XII в.)). 1695 ед. хр.», сформованому з документів канцелярії Катерини II, інтерес становлять листи П.Текелія, писані імператриці з Запорожжя впродовж червня – серпня 1775 р. [528]. Цей документальний комплекс взаємодоповнюється зі згаданими вище справами фонду № 13 про ліквідацію Січі та дозволяють повною мірою відтворити заходи місцевого командування з ломки традиційного соціального устрою запорозького козацтва. Серед справ фонду № 12 – «Дела о Польше и Литве. (1510 – 1854). 381 ед. хр.», основу якого склали документи особистих канцелярій російських монархів, державних діячів Російської імперії (раніше Московського царства) та Речі Посполитої, Колегії іноземних справ, нами було виокремлено 2 справи [530–531]. В обох чільне місце посідають документи стосовно козацького повстання 1768 – 1769 рр. На Правобережній Україні – Коліївщини, та участі в ньому запорожців.

«Разряд» № 15 – «Дипломатический отдел. (1594 – 1902 (Коп. с 1235 г.)). 1053 ед. хр.» являє собою документальний комплекс, сформований із документів Посольського приказу, КІС, імператорських канцелярій та службових архівів державних діячів. Перебування у складі фонду документів за темою дисертаційного дослідження не носить ознак системності та представлено спорадичними скаргами кримських ханів на запорожців-гайдамаків та «сказкою» російського розвідника з числа колишніх запорожців А.Маляра, який впродовж літа – осені 1779 р. спостерігав за життям турецьких запорожців і некрасівців, оселених на західному узбережжі Чорного моря [547, арк. 43–46, 49; 1154]. Останній документ, до речі, є цінним джерелом для вивчення поведінкових імперативів представників традиційної, «здобичницької» течії в запорозькому козацтві.

З огляду на це цікавим документом виглядає текст промови катеринославського архієпископа Амвросія, проголошеної ним перед колишніми запорожцями – чорноморськими козаками, напередодні переселення їх на Кубань (1792 р.). Намагаючись використати традиційну релігійність козацтва, цей ієрей офіційної церкви намагається відвернути серця чорноморців від їх «гультайства» січової доби. Невідомо наскільки це йому вдалося, однак ця пам'ятка показова, оскільки демонструє нам всю різноманітність засобів, якими уряд намагався наблизити поведінкову модель колишніх січовиків до власного ідеалу «козака». До того ж, цей документ є єдиним у складі всього фонду № 18 – «Духовное ведомство. (1670 – 1833). 394 ед. хр.» [552], ідентифікованим за змістом як такий, що стосується соціальної історії запорожців.

Такою ж само є й справа 1761 р. з «разряду» № 20 – «Дела военные. (1700 – 1852). 552 ед. хр.», – яка висвітлює хід спільної боротьби російського та кримського урядів із гайдамаками-запорожцями на Очаківському степу [555]. Попри свій невеликий обсяг – всього 3 аркуші, вона є цінним історичним джерелом, оскільки дозволяє пролити світло на підготовку до ліквідації гайдамацького коша на Мигії (Мигійської) – паралельного військового центру здобичницької гілки запорозького козацтва.

Говорячи про потенціал фондів РДАДА у справі висвітлення історії гайдамацтва, не можна не згадати фондів, які були сформовані за принципом тематичних колекцій з документів Посольського та Малоросійського приказів. Йдеться про фонди:

- № 89 – «Сношения России с Турцией. (1497 – 1719). 674 ед. хр.»;
- № 124 – «Малороссийские дела. (1563 – 1768). 4649 ед. хр.»;
- № 229 – «Малороссийский приказ. (1619 – 1723). 1442 ед. хр.».

Переважна більшість документів за темою дослідження, які зберігаються в цих фондах, є матеріалами службового листування українських, російських, турецьких і кримських державних діячів. Абсолютна більшість цих документів стосується історії:

- інституалізації гайдамацтва у перші два десятиріччя XVIII ст. [558; 563–565];
- уявленнь та ідей представників січової громади початку XVIII ст. (спосіб мислення, світоглядні імперативи, моральні цінності) [557];
- соціальної бази антигетьманських виступів запорожців у 1704 р. [559–561].

Переоцінити значення цих документів важко, оскільки саме вони проливають світло на початковий етап трансформації соціального устрою Запорозжя, на соціальні та ідейні важелі кристалізації двох антагоністичних груп січовиків, суперництво яких більш ніж на сторіччя вперед визначатиме розвиток запорозької громади.

Значний інтерес для дослідження проблеми становлять матеріали об'єднаного архівного фонду № 248 – «Сенат и сенатские учреждения». Фондоутворювачами його є канцелярії, департаменти та експедиції Правлячого Сенату (1711 – 1917) – вищої державної установи Російської імперії у справах законодавства і суду. В фондах РДАДА відклалися документи за 1711 – 1805 рр.

Методом фронтальної евристики нами було опрацьовано документальні комплекси за описами:

- № 113 – «Секретная экспедиция Сената. (1732 – 1802), 1700 ед. хр.»;
- № 115 – «3-й Департамент Сената. (1764 – 1804), 46 ед. хр.»;
- № 124 – «Малороссийская экспедиция Сената. (1702 – 1770), 129 ед. хр.»;
- № 126 – «Дела по Военной коллегии, Малороссии и Новой Сербии. (1713 – 1797), 8196 ед. хр.».

З цього загалу було ідентифіковано 24 справи за темою.

Абсолютна більшість матеріалів є продуктом документообігу між військовим і цивільним командуванням адміністративно-територіальних одиниць Південної України та сенатськими установами. Відносно запорозького козацтва, предметом зносин зазвичай виступає явище, яке впродовж третьої

чверті XVIII ст. слугує постійним джерелом (та слідством) соціальної напруги в регіоні – гайдамацтво.

Майже 80 відсотків від всього загалу справ за темою містять документи, присвячені боротьбі офіційної влади Російської імперії (також Гетьманщини та Запорожжя), Османської імперії (Кримського ханства) і Речі Посполитої з гайдамаками–запорожцями [583–584; 587–590; 591; 598–610]. Особливу цінність з них становлять документи судово-слідчого справочинства – протоколи допитів гайдамаків, відомості про колодників (в тому числі засуджених за гайдамацтво), – оскільки вони містять інформацію біографічного характеру, за допомогою якої можна простежити різноманітні за формами соціальні зв'язки всередині гайдамацьких ватаг; особливості соціалізації козаків-гайдамаків, формування їх морально–ціннісних норм.

Доволі цікавим є й 2 справи, чия поява на пряму пов'язана зі слідчим процесом над запорозьким кошовим В.Сичем та миргородським полковником В.Капністом, за звинуваченням їх у спробі переводу ВЗН в турецьке підданство [582; 585]. Відзначимо, що генетично споріднений комплекс відклався й серед справ Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ) (див. нижче). Їх документи доповнюють перелік джерел особового походження за темою.

Не менш інформативним різновидом документації «біографічного» характеру є «допросные речи» запорожців, які вийшли з турецького полону під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. [592]

Окрім вже згаданих матеріалів в межах фонду № 248 подекуди зустрічаємо вкраплення наративів, як–от опису виборів на Січі 1749 р., відомого й за матеріалами українських архівів [581; 1071].

Таким чином, джерела з соціальної історії запорозького козацтва, які зберігаються в зібраннях «Сенатського архіву», в більшості своїй, можуть прислужитися при проведенні реконструкцій на мікроісторичному рівні.

Разом з цим в зібраннях РДАДА зберігається досить потужний комплекс джерел, за допомогою якого можливо здійснити реконструкцію на макрорівні.

Серед таких, насамперед, слід відзначити фонд № 1258 – «Комиссия о сочинении Нового Уложения. 1766. 34 ед. хр.», який є складовою частиною об'єднаного архівного фонду № 342 – «Новоуложенные комиссии» (фонди № 1255 – 1258). Особливий інтерес становлять 2 справи. В першій з них, серед наказів до Комісії від козаків іррегулярних військ Російської імперії зберігається й оригінал наказу від ВЗН (1767 р.) [611, арк. 477–490; 1188]. Друга справа являє собою зведення проектів стосовно прав підданців Російської імперії згідно їх роду та стану. У ній представлено дві редакції проекту про права козацьких військ [612, арк. 413–427, 428–442].

Інформаційний потенціал цих матеріалів фонду № 342 (1258) дозволяє дослідити закономірності уніфікаторської політики центрального російського уряду по відношенню до козацького населення імперії, його прагнення перетворити козацтво на замкнену соціальну верству, яка сама себе репродукує, а відтак і зрозуміти неминучість конфлікту імперії із Запорожжям, яке мало власні погляди на стратегії поповнення власних лав та функціонування традиційної соціальної моделі.

Серед решти фондів РДАДА поодинокі вкраплення джерел за темою дисертаційного дослідження трапляються, перш за все, у фондах особового походження (переважно родових):

- № 1274 «Панины-Блудовы. (1768 – 1901). 2094 ед. хр.» [613–615];
- № 1445 «Кочубеи. (1661 – 1915 (коп. с 1569 г.)). 789 ед. хр.» [616].

Як правило, це документи службового характеру, які походять з канцелярії державних діячів XVIII ст. – М.Паніна, П.Румянцева та ін., та відбивають характер стосунків місцевої російської влади з Запорожжям в останнє десятиріччя його існування.

Серед фондів РДАДА, чиє виникнення пов'язане із діяльністю конкретних історичних осіб, слід особливо згадати фонд № 199 – «Портфели Миллера». 258 ед. хр., – який своїм виділенням в окрему одиницю має завдячувати науковій, політичній та колекційній діяльності Г.-Ф.Міллера (1705 – 1783), академіка Санкт-Петербурзької Академії наук, німця на російській службі.

Коло наукових зацікавлень Г.-Ф.Міллера було достатньо широким. З початку 1760-х він починає займатися розробкою окремих сюжетів з історії України, в тому числі й Запорозжя. Як слідство, до його зібрань потрапляє чимало оригінальних джерел XVII – XVIII ст. На їх основі створюються й власні праці широкого жанрового спектру – «історії», описи, публіцистика та есе. Як провідний фахівець з «козацького питання» Міллер з початку 1770-х фактично стає науковим консультантом Катерини II та її найближчого оточення у справах Запорозької Січі. Достатньо сказати, що він був одним із співавторів «Маніфесту» 1775 р. Відповідно до цього приватний науковий архів Г.-Ф.Міллера містить велику кількість документальних і наративних джерел за темою дослідження. В межах архівного фонду вони угруповані в «портфелі» № 342. Переважна їх більшість не тільки ніколи не була опублікована, але й не була предметом джерелознавчого та історичного аналізу.

Архів зовнішньої політики Російської імперії (Архив внешней политики Российской империи (Москва, Российская Федерация) – АВПРИ) є архівним зібранням документальних джерел, що виникли в процесі дипломатичних зносин російського уряду із зарубіжними країнами та при управлінні автономними окраїнами імперії впродовж всього XVIII ст.

Утворення фондів цього архівного зібрання напряму пов'язане із діяльністю Колегії іноземних справ – центральної державної установи Російської імперії, у яку, впродовж 1720 – 1721 рр. було реорганізовано Посольський приказ. Колегія іноземних справ функціонувала, в свою чергу, до 1801 р., в якому її було реформовано, під час запровадження міністерської системи управління.

Відомий архів цієї колегії, який впродовж XIX ст. входив складовою частиною до Архіву міністерства іноземних справ, за радянських часів перебував у Архіві народного комісаріату іноземних справ (1918 – 1946), а згодом у складі відомчого архіву Міністерства закордонних справ СРСР. З 1992 р. Архів зовнішньої політики Російської імперії перебуває у відомстві

Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Російської Федерації.

Постійне перебування архівних фондів Колегії іноземних справ у складі «зачинених» відомчих архівів була та продовжує залишатися неабиякою перешкодою для дослідників під час евристичного етапу дослідження. Зокрема, потенціал фондів архіву у справі дослідження соціальної історії запорозького козацтва у XVIII столітті все ще залишається нереалізованим.

Переважна більшість фондів цього архіву, які містять матеріали за тематикою дослідження, генетично пов'язані з документацією Посольського приказу та є хронологічним продовженням відповідних фондів Російського державного архіву давніх актів. При цьому дублюються як назви фондів, так і їх порядкові номери, наприклад:

Таблиця 4.1

**Кількісний поділ матеріалів тематичних фондів
у межах «приказного» і «міністерського» зібрань**

№№	РГАДА	АВПРИ
79	Сношения России с Польшей. 3476 ед. хр.	Сношения России с Польшей. 3297 ед. хр.
89	Сношения России с Турцией. 674 ед. хр.	Сношения России с Турцией. 3314 ед. хр.
123	Сношения России с Крымом. 2005 ед. хр.	Сношения России с Крымом. 382 ед. хр.
124	Малороссийские дела. 4649 ед. хр.	Малороссийские дела. 759 ед. хр.

Кількісне співвідношення одиниць зберігання у відповідних фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії та Російського державного архіву давніх актів, як видно з поданої таблиці, не завжди є відповідним як реальним відріzkам часу, так і інтенсивності дипломатичних зносин, військових

конфліктів та тому подібного між російською державою та, відповідно – Річчю Посполитою, Османською імперією, Кримським ханством та Гетьманщиною.

Якщо у випадку з фондами № 79 – кількість співвідношення частини справ, які, відповідно, знаходяться у РДАДА та АЗПРІ є приблизно пропорційним (3476 : 3297), то у випадку з фондами № 89 (674 : 3314), № 123 (2005 : 382) та № 124 (4649 : 759) на лице явна диспропорція. Не в останню чергу вона була викликана не лише фізичними втратами документальних комплексів, але й тими обставинами, що:

- впродовж XVIII ст. інтенсивність зносин російської держави з Османською імперією зростає, у порівнянні з XVII ст. у кілька разів, внаслідок тривалого протистояння та боротьби за сфери впливу у Північному Причорномор'ї;

- Кримське ханство з кінця XVII ст. втрачає право безпосередніх дипломатичних зносин із іноземними державами та його інтереси від цього часу, головним чином, репрезентує дипломатичне відомство сюзерена – Османської імперії;

- внаслідок уніфікаторської політики російського уряду, впродовж всього XVIII ст., по відношенню до українських земель, які перебували у складі Російської імперії – Гетьманщини та Запорозжя, інтенсивність зносин центральних державних установ, в тому числі дипломатичного відомства, з генеральною військовою та кошовою козацькими канцеляріями скорочується.

Однак, певна диспропорція та зміни у кількісному складі відповідних фондів АЗПРІ, у порівнянні з фондами РДАДА не позначились значно на інформативній цінності вміщених у них документів. Не в останню чергу це пов'язано з урізноманітненням видів документальних джерел, який був прямим наслідком наближення стандартів роботи зовнішньополітичного відомства Російської імперії до тогочасних європейських аналогів. Навіть побіжне знайомство з документами зазначених фондів переконує в цьому.

Фонд № 79 – «Сношения России с Польшей. (1696 – 1816). 3297 ед. хр.» (описи № 79/1, 6, 7), є зосередженням великої кількості джерел, які стосуються

соціальної історії запорозького козацтва в XVIII столітті. Зокрема, було виявлено 2 справи за описом 79/1 [312–313] та 6 справ за описом 79/6 [314–319]. Всі вони, тією чи іншою мірою, репрезентують документацію, яка була утворена внаслідок зносин дипломатичних відомств Російської імперії та Речі Посполитої, особистих контактів можновладців цих двох країн, з приводу гайдамацької активності запорожців у польських володіннях на Правобережній Україні, підтримки ними козацького повстання 1768 р. – Коліївщини. Тематично документи згаданих справ стосуються наступних епізодів:

- життя та смерті чи не найбільш легендарної постаті в історії гайдамаччини – Сави Чалого [312, арк. 1–6];
- розвідувальної діяльності польської та російської сторін на землях Запорозьких Вольностей, з метою виявлення зовнішніх і внутрішніх чинників, що активізують гайдамацьку активність запорожців [313, арк. 2–5, 7];
- діяльності гайдамацьких ватаг із Запорожжя на польському та турецькому прикордонні у 1768 р., яка стала каталізатором : 1) повстання надвірного козацтва (коліїв) на Київщині, Уманщині та Брацлавщині; 2) початку чергової російсько-турецької війни (1768 – 1774 рр.) [316, арк. 1–5, 23, 76–77, 88–92; 317, арк. 5–10, 20, 77–78, 85–86; 318, арк. 80–81, 90].

За своєю структурою фонд № 79 є складним, таким, що утворився внаслідок діяльності кількох фондоутворювачів, а саме:

- Секретної експедиції Колегії іноземних справ, яка опікувалася розвідувальною та контррозвідувальною діяльністю;
- дипломатичних представництв (амбасади та консульств) Російської імперії в Речі Посполитій;
- похідних канцелярій російських воєначальників, які на чолі експедиційних корпусів перебували на польських землях впродовж XVIII ст.;
- можновладців Російської імперії: монархів, канцлерів та ін.

Як слідство, таким же барвистим є й видовий склад документів, ідентифікованих нами як такі, що мають інформативний потенціал у реконструюванні соціальної історії запорозького козацтва: депеші (відпуски та

копії); доїзди (розвідувальні звіти); реляції; матеріали службового листування (з екстрактами з них); перлюстрації приватного листування.

Інформативні можливості документів фонду № 79 АЗПРІ дають можливість відтворення ідеологічної складової соціальних рухів запорозького козацтва; його питомої ваги та ролі активізації національно-визвольної боротьби населення Правобережної України у 1760-х роках.

Серед фондів АЗПРІ, документальні комплекси яких містять джерела за тематикою дослідження, чільне місце посідають зібрання, що виникли внаслідок дипломатичних представництв Російської імперії в Османській імперії, та в васальних від неї Молдавському князівстві та Кримському ханстві.

Найбільшим з цієї групи фондів є фонд № 89 – «Сношения России с Турцией. (1720 – 1819). 3314 ед. хр.» (оп. 89/1, 89/2, 89/7, 89/8). Подібно до фонду № 79 цей фонд є складним за структурою, має не одного фондоутворювача; йому притаманні виразні риси колекції, тематичного зібрання документів. Основу фонду склала документація Колегії іноземних справ: листування з амбасадорами та консулами в Константинополі (1780 – 1801); поточна документація межових комісій та комісій з вирішення взаємних претензій; листування Колегії з прикордонними командирами (київськими генерал-губернаторами; запорозькими кошовими отаманами та ін.) та командуючими російськими військами дислокованими на Півдні та на занятих під час воєн турецьких територіях.

За чотирма діючими описами фонду № 89 нами було виявлено 61 справа, документи яких можуть бути використані при реконструкції соціальної історії запорозького козацтва у XVIII столітті:

- опис 89/1 – 23 справи [320–342];
- опис 89/2 – 0;
- опис 89/7 – 0;
- опис 89/8 – 38 справ [343–380].

Те, що за описами 89/2 та 89/7 не було виявлено жодної справи за темою дослідження, пояснюється тим, що ці описи об'єднують комплекси

міжнародно-правових актів – мирні договори та межові угоди між Російською та Османською імперіями. Попри незаперечну інформативність цих різновидів документальних джерел у справі висвітлення дипломатичних та військово-політичних стосунків двох імперій, для побудови моделі соціального устрою Запорозжя вони не можуть дати потрібних відомостей.

Наступним з «османських» фондів АЗПРІ, генетично пов'язаним з попереднім, є фонд № 90 – «Константинопольская миссия. (1502 – 1801). 1495 ед. хр.». Фондоутворювачем є російська місія у Константинополі (Стамбулі, Царгороді). Основу зібрання становлять матеріали службового листування посольства з КІС, російськими консульствами в інших містах Османської імперії; київськими, новоросійськими генерал-губернаторами, катеринославським та таврійським правителями.

За тематикою дисертаційного дослідження нами було виявлено 34 справи, які охоплюють період з 1733 до 1787 рр. [381–415] Подібна, більш ніж півсторічна, підбірка матеріалів дозволяє дослідити вплив османсько-кримського фактору на внутрішнє життя Запорозжя від виходу козаків з-під кримської протекції та до переходу їх під протекцію турецьку після ліквідації Січі.

Ще одним документальним комплексом, чиє виникнення пов'язане із діяльністю російських дипломатичних представництв, є фонд № 69 – «Российское генеральное консульство Яссах. (1763 – 1818). 360 ед. хр.». Фондоутворювачем його було генеральне консульство Російської імперії в столиці Молдавського князівства. Основу цього зібрання склало службове листування консулів (Лашкарьова, Северіна, Яковлева) з Колегією іноземних справ, російськими амбасадорами в Константинополі, катеринославськими, новоросійськими, таврійськими та вознесенськими губернаторами та правителями.

Незважаючи на відносну компактність цього фонду, саме серед його зібрань переховується значна кількість документів з соціальної історії січової

громади в чи не найдраматичніший період її історії. Так, зокрема, нами було виявлено 46 справ за описом 69/1, за період 1782 – 1800 рр. [265–311].

Вміщена в них документація (здебільшого статистичного характеру) дає чудову можливість аналізу соціального, статево-вікового складу «запорозької діаспори», яка сформувалася на території Валахії, Молдавії та Бессарабії після 1775 р., та стала основою для формування задунайців та «мальтизів».

Череду «османсько-кримських» фондів АЗПРІ замикає фонд № 123 – «Сношения России с Крымом. (1722 – 1778). 382 ед. хр.». Подібно до фонду № 89 – «Сношения России с Турцией», він має кілька фондоутворювачів та, відповідно до цього, складну структуру. Всього за двома з п'яти описів фонду – 123/1, 4, нами було виокремлено 13 справ, що містять документи за тематикою дисертаційного дослідження [416–42].

Як вже було зазначено вище, фонди № 69, 89, 90 та 123 самим тісним чином пов'язані один з одним. Незалежно того, склалися вони внаслідок діяльності одного фондоутворювача, чи то були сформовані штучно за тематико-хронологічним принципом (ф. 89, 123), структурний аналіз документальних комплексів дозволяє зробити висновки стосовно їх генетичної спорідненості. Ефективне вирішення комплексу проблем зовнішньої політики Російської імперії відносно Туреччини та її васалів могло бути забезпечене лише за рахунок чіткої взаємодії Колегії іноземних справ, дипломатичних представництв за кордоном і військового та цивільного командування прикордонних адміністративних одиниць. Як наслідок, рух документаційних потоків призводив до появи практично тотожних за походженням і тематикою «вкраплень» в кожному зі згаданих фондів. Прикладом може слугувати наявність подібних квазіфондів у фонді № 89: справи № 1131 – 1169 за описом 89/8 є нічим іншим, як комплексами звітно-розвідувальної документації російського консульства в Бахчисараї за 1762 – 1765 рр., а справи № 1170 – 1348 (за тим же описом) – російського генерального консульства в Ясах за 1786 – 1799 рр. Відтак, документальні комплекси фондів 69, 89, 90 та 123 містять в

своєму складі справочинні й наративні джерела з соціальної історії запорізького козацтва за наступною тематикою:

- гайдамацька активність запорожців на землях Російської (до 1734 та після 1775 р.) та Османської (1734 – 1775 рр.) імперії та боротьба з цим явищем урядів згаданих країн;
- вплив османсько-кримського фактору на ідеологічну та соціальну диференціацію запорозького козацтва;
- виникнення та діяльності в Османській імперії (Кримському ханстві) запорозьких опозиційних груп та військових центрів;
- діяльності російського уряду, спрямованої на інкорпорацію запорожців до соціальної структури імперії.

Фонд № 124 АЗПРІ – «Малороссийские дела. (1720 – 1781). 759 ед. хр.», без перебільшення можна назвати найбільшою «прикрасою» цього архіву. Подібно до вже згаданих фондів № 79, 89 та 123, цей фонд не є продуктом діяльності лише одного фондоутворювача. Його було сформовано за тематично-хронологічною ознакою ще наприкінці XVIII ст. (1779 р.; М.Бантшиш-Каменський), з документів Московського архіву Колегії іноземних справ, які винили внаслідок зносин зовнішньополітичного відомства Російської імперії з Генеральною Військовою канцелярією та Кошем; розвідувальної та контррозвідувальної діяльності російського уряду на землях Гетьманщини, Запорожжя та на землях сусідніх держав, в яких існували осередки козацької еміграції. Та велика увага, що її приділяв російський уряд контролю за настроями українського козацтва (як низового, так і городового), за ступенем його лояльності по відношенню до центральної влади, роблять документи цього фонду незамінними у справі відтворення історичного етосу січової громади, імперативів повсякденної поведінки всіх соціальних груп Запоріжжя. Всього у фонді, за тематичною приналежністю до дослідження, нами було ідентифіковано 28 справ [416–456].

За тематикою документальні комплекси фонду № 124 потенційно спроможні бути цінними джерелами для висвітлення:

- агітаційно-пропагандистської діяльності на Запорожжі представників мазепинської еміграції, їх впливу на формування ідеології соціальних груп січової громади;
- діяльності зовнішньополітичного та військового відомств Російської імперії в справі врегулювання конфліктів запорожців із турками, татарами (ногайцями) та поляками;
- превентивних заходів російського уряду щодо гамування можливих проявів соціального протесту з боку запорозького та гетьманського козацтва.

У контексті останнього з тематичних блоків, слід згадати про наявність серед справ фонду 4-х, без перебільшення, унікальних документальних комплексів, чиє виникнення пов'язане з веденням, впродовж 1750 – 1751 рр., слідства над миргородським полковником В.Капністом (старшим), до якого був причетний кошовий отаман В.Сич. Подібно до інших матеріалів судово-слідчого справочинства ця слідча справа [449–452], дає можливість реконструкції всього розмаїття соціальних зв'язків запорозької та гетьманської старшини (родинних, дружніх, службових); впливу її ідеології на моделі поведінки та вибір життєвих стратегій. Лишень сама ця група справ може скласти джерельну базу ґрунтовної наукової розвідки в площині мікроісторії локальної групи козацької верхівки Задніпров'я та Запорожжя.

Всього ж у 6 фондах АЗПРІ нами було виявлено 189 справ, документи яких можуть слугувати повноцінним підґрунтям комплексного студіювання соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

Російський державний військово-історичний архів (Российский государственный военно-исторический архив, (Москва, Российская Федерация) – РГВИА), разом із РДАДА та АЗПРІ входить до трійки зарубіжних (російських) архівосховищ, в яких зберігається велика кількість матеріалів з соціальної історії запорозького козацтва у XVIII столітті. Попри те, що ВЗН так ніколи й не було підпорядковане Військовій Колегії, подібно до решти козацьких військ Російської імперії, а почергово знаходилось у віданні КІС,

гетьмана та Малоросійської колегії, фонди РДВІА рясніють документами за темою.

Найбільша їх кількість зосереджена у фонді № 52 – «Дела князя Потёмкина-Таврического. (3574 ед. хр.)». Фондоутворювачем виступає похідна канцелярія князя Г.Потьомкіна-Таврійського. Виключення становлять лише 3 справи - № 1 (ч. 1-2), № 2 (ч. 1-13) та № 37 (ч. 1-2).

Перша зі справ походить з архіву Коша Нової Січі та, очевидно, була вилучена ще влітку 1775 р. і згодом передана до похідної канцелярії Г.Потьомкіна. Документальні комплекси справ № 2 і 37 були створені штучно за предметно-тематичним принципом та являють собою збірку присвячену хроніці конфліктів ВЗН з владою та населенням Новоросійської та Слобідсько-Української губерній впродовж 1764 – першої половини 1775 рр. Скоріш за все, документи використовувалися Г.Потьомкіним в процесі прийняття рішення про ліквідацію Запорозької Січі (друга половина 1774 р. – перша половина 1775 р.). Решта справ, як вже було наголошено, є безпосереднім продуктом діяльності похідної канцелярії. З всього загалу безпосереднє відношення до теми дисертаційного дослідження мають 13 справ [697–726].

Подібна, досить скромна, цифра не має вводити в оману. Слід зважати на те, що більшість з справ являє собою гігантські документальні комплекси в багатьох частинах, кількість аркушів в яких часто вимірюється сотнями. Тому фонд № 52 РДВІА сміливо можна зараховувати до одного з найбільших зібрань із соціальної історії Запорожжя.

Абсолютна більшість матеріалів за темою становлять документальні джерела. Маємо лише один наратив: своєрідну хроніку – опис перебування ВЗН під кримською протекцією, складену анонімним січовим історіографом у травні 1734 р. [698, арк. 29–39 зв, 40].

Документальні джерела в зібрання фонду № 52 представлені:

- нормативно-правовими актами, які регулювали різні сфери соціального життя ВЗН та його стосунків із сусідами: накази російських

монархів, Правлячого Сенату та центральних державних установ імперії [697–598; 705; 716];

- судово-слідчою документацією та матеріалами комісій з розслідування конфліктів запорожців із сусідами: протоколи допитів, реєстрів претензій та ін. [699–704; 710–713; 724–725];

- службово-звітною документацією, яка надходила до Г.Потьомкіна від військового та цивільного командування на землях колишнього Запорозжя (1775 – 1791 рр.) та яка відбиває намагання російського уряду інтегрувати січовиків до імперської соціальної моделі: рапорти, пропозиції, донесення, відомості [714–715; 717–719; 721–726];

- засвідчувально-інформативною документацією, за допомогою якої колишня запорозька старшина та козаки намагалися інкорпоруватися до нових соціальних структур (насамперед до дворянства): атестати та абшити, свідоцтва [715; 721–723].

Представницька кількість джерел з соціальної історії запорозького козацтва у фонді Г.Потьомкіна є прямим свідоцтвом того впливу, який мав цей політичний діяч на різні боки життя цієї козацької громади в постсічовий період її історії.

Подібні твердження є справедливими і відносно фондів, основу зібрань яких склали службові та приватні архіви інших військових і політичних діячів Російської імперії XVIII ст., які за родом своєї діяльності були причетні до зносин із запорозьким козацтвом:

- фонд № 41 – «Салтыков Николай Иванович (1736 – 1816). (1754 – 1811). 433 ед. хр.»;

- фонд № 44 – «Румянцев Петр Александрович (1725 – 1796). (1758 – 1796). 901 ед. хр.»;

- фонд № 53 – «Разумовские (Кирилл Григорьевич (1728 – 1803) и Алексей Кириллович (1748 – 1822). (1756 – 1835). 2193 ед. хр.».

Більшість справ цих фондів за темою дослідження стосуються боротьби російського військового командування на півдні України з гайдамацтвом запорозьких козаків і чорноморців [695–696].

З-поміж фондів РДВІА, чіими фондоутворювачами були окремі структурні підрозділи Військової колегії, та які містять значну кількість справ за темою, слід особливо відзначити фонд № 20 – «Секретная экспедиция Военной коллегии. (1720 – 1788). 1605 ед. хр.». Оскільки Секретна експедиція (до 1763 р. – Секретне повіття) була найважливішим оперативним органом військової колегії, то саме до неї для подальшої аналітичної обробки надходила інформація про події на прикордонні, які були потенційно спроможні спричинити загострення у відносинах із сусідами.

Гайдамацька активність запорожців на польському і турецькому пограниччі, поза сумнівом, була для російської влади деструктивним фактором «номер один». Звідси й значна кількість документальних комплексів, випродукованих центральними та місцевими установами Російської імперії в процесі боротьби з ним. В фонді № 20 нами було виявлено 10 справ, які становлять своєрідну хроніку здобчинницької діяльності січовиків впродовж 1742 – 1761 рр. [673–693].

На особливу увагу заслуговує присутність у них представницьких масивів судово-слідчої документації з розслідування «гайдамацьких справ», зокрема протоколів допитів – неперевершеного за своєю інформативністю різновиду джерел.

Той факт, що в фондах РДВІА, головне, представлені справи «гайдамацького» циклу, як вже зазначалося вище (див. Розділ 2.1) пояснюється особливостями підпорядкування ВЗН в системі вертикалей російської центральної влади за часів Нової Січі та оригінальністю, в порівнянні з іншими козацькими громадами, його соціальної моделі. Як наслідок, навіть в зібраннях такого, здавалося б, «профільного» фонду як фонд № 13 – «Казачья экспедиция Канцелярии Военной коллегии. (1728 – 1812). 7430 ед. хр.», – ВЗН здебільшого фігурує або в якості учасника поземельних суперечок із Військом Донським,

напрямку підпорядкованим Військовій колегії [627; 629-646], або як одержувач грошового жалування, провіанту та пороху під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. [647–650].

Окремі, спорадичні справи та групи справ фонду, які стосуються теми дисертаційного дослідження, своєю появою завдячують тим досить нечисленним випадкам, коли окремі представники чи то групи січової спільноти ставали об'єктами застосування управлінських рішень російського командування з приводу:

- його спроб скасувати виборність кошових отаманів [628];
- оселення в фортецях сибірських укріплених ліній засланих запорожців – учасників Коліївщини [645];
- надання армійських офіцерських чинів старшинам скасованого ВЗН (1776 – 1787) та Чорноморського козацького війська (1787 – 1792) [651; 653–668].

Джерела за темою в решті фондів РДВІА так само являють собою епізодичні вкраплення, які не носять системного характеру, хоча й серед них трапляються документальні пам'ятки, значення яких важко недооцінити. Наприклад, у фонді № 24 – «Кабинетские дела. (1701 – 1795). 270 ед. хр.», – сформованому з документів особистих канцелярій російських монархів, зберігається проект Г.Потьомкіна-Таврійського стосовно відновлення ВЗН за заразком Війська Донського, виголошений ним перед Катериною II на початку квітня 1784 р., цікавий як приклад імперської візії щодо місця та ролі колишніх січовиків в соціальному устрої російської держави [694]. Або ж у фонді № 14209 – «Молдавская армия. (1798 – 1812). 1998 ед. хр.», де окремі справи такі містять значну кількість «его»-інформації, що дозволяє застосуванням методів біографічного аналізу та ретроспекції реконструювати численні аспекти внутрішнього устрою задунайської спільноти впродовж останньої чверті XVIII ст., а також здійснити порівняльний аналіз поведінкових моделей та світоглядних орієнтирів представників двох гілок пост січового запорозького козацтва – чорноморської і задунайської [727–739].

Державний архів Краснодарського краю (Государственный архив Краснодарского края (Краснодар, Российская Федерация) – ГАКК) є найбільшим зібранням джерел з соціальної історії запорізького козацтва (насамперед його чорноморської гілки) в постсічовий період його історії. Основу цього комплексу склала документація військової канцелярії Чорноморського козацького війська та канцелярії кошових (згодом військових) отаманів Чорноморського козацького війська.

В процесі фондування документальних комплексів, випродукованих згаданими фондоутворювачами, утворилися:

- фонд № 249 – «Канцелярия наказного атамана Кубанского казачьего войска. (1783 – 1870). 3031 ед. хр.»»
- фонд № 250 – «Войсковая канцелярия Черноморского казачьего войска. (1794 – 1842). 1759 ед. хр.»».

У цих двох споріднених фондах зберігається 53 справи за темою дослідження. За своєю тематикою та видовою належністю вміщених у них документів вони згруповані наступним чином:

- матеріали, що відбивають кількість, соціальний і статево-віковий склад козаків і старшини Чорноморського війська з їх родинами: відомості, списки, рапорти [458; 471; 475–476; 483; 497–503];
- документи, які відображають хід, особливості та джерела формування чорноморської громади: списки, донесення, рапорти, скарги, чолобиття, листи [461; 465–456; 471; 473; 486–487; 489; 490; 492–493; 504; 509–510]
- матеріали відносно nobilitaції колишніх запорозьких (чорноморських) старшин: атестати, рапорти, представлення [459; 485; 510];
- джерела, що стосуються гайдамацької активності чорноморців: допити, рапорти, донесення, листи [462; 496; 505];
- матеріали приватного листування чорноморської старшини (насамперед З. Чепіги та А. Головатого) [463; 472; 474; 477–482; 494–495].

З огляду на методологічне підґрунтя дисертаційного дослідження особливий інтерес становлять матеріали приватного листування військових

отамана та судді, оскільки саме вони дозволяють відтворити картину родинних (духовно-родинних), дружніх, службових, клієнтсько-патронських та ін. стосунків чорноморської (колишньої запорозької) старшин з широким колом осіб. Вичленення складових етичних установок, поведінкових моделей тощо є абсолютно неможливим без залучення цього виду джерел.

Російський державний історичний архів (Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург, Российская Федерация) – РГИА) переважно зберігає фонди вищих державних установ Російської імперії з початку XIX ст., з часу проведення «міністерських» реформ 1801 – 1802 рр. Документи XVIII ст. в його зібраннях не представлені настільки широко як у РДАДА, АЗПРІ та РДВІА. Виключення становлять лише кілька фондів.

Зокрема, в фонді № 796 – «Канцелярия Синода. (1721 – 1918). 371939 ед. хр.», основу зібрань якого складає документація одноіменного фондоутворювача, зберігаються 3 справи, які стосуються ліквідації Запорозької Січі (релігійний аспект інкорпорації населення Запорожжя до соціальних структур Російської імперії; ізоляція військової старшини в монастирях) [740–742].

Фонд № 1146 – «Совет при высочайшем дворе. (1769 – 1801). 195 ед. хр.», також містить матеріали з соціальної історії запорозького козацтва. Сформований, переважно, з протоколів засідань цього дорадчого органу при російських монархах (Катерині II та Павлу I), цей фонд є цікавим з огляду на наявність відповідних протоколів за період з 01.08.1773 р. до 24.08.1775 р. [473]. Їх тексти дозволяють у подробицях, крок за кроком, реконструювати основні проблеми конфлікту російського уряду та ВЗН в соціальній площині (на макроісторичному рівні дослідження).

В фонді № 1286 РДІА – «Департамент полиции исполнительной. (1802 – 1905). 83466 ед. хр.», нами було виявлено 4 справи, які, хоча дещо й виходять за декларовані хронологічні рамки дослідження (1802, 1804 рр.), становлять інтерес, оскільки в них зосередженні документи (переважно службове листування міністра внутрішніх справ В.Кочубея з київськими, херсонськими

та таврійськими військовими та цивільними губернаторами) [744–747].

Тематично вони стосуються:

- «пошуків козацтва» колишніми запорожцями та їх нащадками на півдні України;
- боротьби російського уряду з можливими рецидивами гайдамацтва в Київській губернії, каталізатором якого виступають чорноморці, уродженці тих місць;
- соціальних трансформацій в середовищі чорноморського козацтва, що відбулися впродовж останніх десятиліть XVIII ст.;
- соціальної історії (ретроспекція) задунайської гілки запорозького козацтва.

В комплексі, ці документи дозволяють констатувати завершення процесів інституалізації «постсічових» соціальних структур на основі історичного запорозького козацтва, станом на початок XIX ст.

Санкт-Петербурзький інститут історії Російської академії наук (Санкт-Петербургский институт истории РАН (Санкт-Петербург, Российская Федерация) – СПБИИРАН) містить в своєму складі відомчий архів. Поміж багатьох інших, в ньому зберігається особистий архівний фонд А.Скальковського – фонд № 200 «Скальковский Аполлон Александрович. (1808 – 1898). 722 ед. хр.». Основу його склали: приватне листування вченого, його щоденники та особисті документи; тексти наукових праць; колекції документів, карт і планів XVII – XIX століть. До соціальної історії Запорожжя XVIII ст. безпосереднє відношення мають справи, обліковані за описами 2 та 3.

Із загальної кількості за тематикою було виокремлено 61 справу. За походженням, видовою належністю та тематикою вони належать до двох груп:

- документи архіву Коша Нової Запорозької Січі, які свого часу були відокремлені від основного комплексу та генетично пов'язані з документами ф. 229 ЦДІАУК (див. Розділ 4.1): акти, службова звітно-розпорядча документація, епістолярії, що становлять підґрунтя для реконструкції соціальної історії запорозького козацтва на макро- та мікро- рівнях [761–818];

- матеріали, зібрані А.Скальковським на теренах колишнього Запорозжя в другій третині ХІХ ст.: запорозькі історичні пісні ХVІІІ ст. [760].

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (Санкт-Петербург, Российская Федерация) – ОР РНБ), за радянських часів більш відомої як Державна публічна бібліотека ім. М.Салтикова-Щедріна, являє собою архівне зібрання, основу якого, переважно, складають особисті фонди та колекції. Джерела до соціальної історії запорозького козацтва, що зберігаються у фондах-колекціях ВР РНБ, як власне й абсолютна більшість інших тематичних матеріалів, не мають ознак системного комплексу. Вони розпорошені по фондах, і в них самих представлені фрагментарно та своїм включенням завдячують чисто випадковим обставинам. Всі вони зберігаються в 4-х наступних фондах:

- фонд № 550 – «Основное собрание рукописной книги. (ХІ – ХІХ ст.). 8499 ед. хр.»;
- фонд № 1000 – «Собрание единичных поступлений русских рукописных материалов. (ХV – ХХ ст.). 917 ед. хр.»;
- фонд № 905 – «Новое собрание рукописной книги. (ХVІ – ХІХ ст.). 579 ед. хр.»;
- фонд № 588 – «Собрание Погодина Михаила Петровича (1800 – 1875) (ХІV – ХІХ ст.). 483 ед. хр.».

За видовою належністю та тематичною спрямованістю виявлені джерела представлені:

- переказами допитів («распросными речами») запорозьких козаків та шведських солдат (1710, 1711, 1713 рр.) – вміщена в них інформація стосується широкого спектру соціальних відносин всередині січової громади [75; 759];
- подорожніми щоденниками російського дипломата князя Г.Шаховського (1759 – 1760 рр.), написаними під час його подорожі з Москви до Константинополя та назад: вельми цінними є замальовки з повсякденного життя населення «Польської України» за часів найбільшого розмаху гайдамацької активності в регіоні [749–750];

- описовою працею анонімного катеринославського поміщика (не раніше 1799 р.), однією зі складових якої є спогади-міркування автора стосовно часів перебування краю під владою ВЗН, та соціального устрою останнього [753].

З особистих фондів державних діячів Російської імперії XVIII ст., які зберігаються у ВР РНБ, особливо слід відзначити фонд № 609 – «Попов Василий Степанович. (1745 – 1822). 514 ед. хр.», сформований з документів особистої канцелярії князя Г.Потьомкіна-Таврійського та приватних і службових паперів правителя цієї канцелярії (В.Попова). У 2 справах фонду зберігаються матеріали службового листування В.Попова з В.Каховським, М.Салтиковим та ін. за період з лютого до листопада 1792 р. [755–756].

Період, який вони охоплюють – час переселення чорноморців на Кубань. Вміщена в епістоляріях інформація дозволяє проаналізувати ставлення різних верств цієї постсічової громади до свого соціального статусу та несення козацької служби.

Невеличкий за обсягом особистий фонд іншого службовця (перекладача) канцелярії Г.Потьомкіна – фонд № 830 «Цебриков Роман Максимович. (1763 – 1817). 4 ед. хр.», тим не менше, містить важливе мемуарне джерело – щоденник р.Цебрикова за період з червня 1785 р. по лютий 1789 р. [757]. Із загальної кількості 144 аркушів цього наративу, аркуші з 66 до 133 були опубліковані [1092]. Особливий інтерес становлять записи зроблені мемуаристом впродовж вересня 1788 р., основу яких склали його власні спостереження за традиціями та звичаями «вірних запорозьких козаків».

Російський державний архів Військово-морського флоту (Российский государственный архив Военно-морского флота (Санкт-Петербург, Российская Федерация) – РГА ВМФ) належить до архівних установ, чиї фонди все ще залишаються мало знаними дослідникам історії запорозького козацтва.

Причинами цього стали його довготривала «відомча» підпорядкованість і специфіка евристичного пошуку, який і до сьогодні змушений вестися в умовах досить недосконалого та архаїчного описання фондів.

Здійснений фронтальний перегляд фондів XVIII ст., які зберігаються в РДА ВМФ, дозволив встановити, що джерела з соціальної історії запорозького козацтва зосереджені в 3-х фондах:

- фонд № 212 – «Государственная Адмиралтейств-коллегия. (1717 – 1827). 10609 ед. хр.»;
- фонд № 233 – «Канцелярия адмирала Федора Матвеевича Апраксина. (1699 – 1726). 266 ед. хр.»;
- фонд № 245 – «Черноморское адмиралтейское правление. Херсон. Николаев. (1785 – 1798). 145 ед. хр.».

В абсолютній своїй більшості виокремлені документи за видовою належністю належать до 2-х груп: розпорядчо-звітної та судово-слідчої документації. Хронологічно та тематично їх можна віднести до 3-х груп, які стосуються наступних аспектів соціальної історії Запорожжя:

- соціальної структури січової громади, ідейних течій всередині її основних груп (1708 – 1713 рр.) [620–623];
- поведінкових установок та «лицарської» ментальності запорожців Нової Січі в останні роки її існування (1771 – 1774 рр.) [617–619];
- початку трансформації запорозької «січової» моделі у соціальному устрої Чорноморського козацького війська (1792 р.) [624–626].

Отже, можна стверджувати, що в архівосховищах Російської Федерації, як внаслідок діяльності конкретних фондоутворювачів – канцелярій державних установ різних рангів та конкретних історичних осіб, так і за рахунок часткових вилучень джерел українського походження (які відбувалися впродовж всього XVIII ст.), було зібрано вельми представницький комплекс документів з соціальної історії запорозького козацтва.

Серед документальних джерел, акумульованих у центральних архівних установах Російської Федерації, за видовою належністю найбільш повно представлено актові, судово-слідчі та розпорядчо-звітні документи, що пояснюється специфікою відносин центральної влади російської держави з січовиками.

Разом із цим, достатньо потужною є й наративна складова актуалізованої джерельної бази, репрезентована описами, мемуарами й епістоляріями.

4.3. Архівосховища країн Центрально-Східної Європи (Польща, Туреччина, Хорватія, Сербія)

Оскільки значна частина правобережних українських земель впродовж всього XVIII ст. продовжувала перебувати під владою польської держави – шляхетської Речі Посполитої, це не могло не позначитися на значній концентрації масивів джерел з соціальної історії запорозького козацтва в архівних і бібліотечних зібраннях сучасної Республіки Польщі в містах Варшаві, Кракові, Курнику, Познані та Вроцлаві. В масі своїй вони стосуються такого аспекту як гайдамацька активність запорозького козацтва на південно-східному прикордонні тогочасної Речі Посполитої та участі його у повстаннях козацтва Польської України.

Архів головний актів давніх (Archiwum Głowne Akt Dawnych (Warszawa, Polska) – AGAD) є провідною архівною установою Польщі, зібрання якого містять велику кількість джерел з соціальної історії Запорожжя часів Нової Січі.

Зокрема, один із найбільших його фондів – «Archiwum Koronne Warszawskie. 1455 – 1796» (AKW) – включає понад 5 тисяч документів від середини XVI-го до кінця XVIII ст., що стосуються дипломатичних і політичних взаємин Речі Посполитої з тогочасними державами Європи й Азії. Матеріали, різноманітні за походженням та видовою належністю, переважно являють собою: міжнародні угоди й трактати Речі Посполитої; кореспонденцію польських королів, канцлерів, фельдмаршалів, гетьманів, з закордонними монархами й можновладцями; листування згаданих вище осіб з польськими посланцями за кордоном; інструкції й меморіали польських можновладців послам Речі Посполитої; рапорти і щоденники самих амбасадорів.

Відповідно до напрямків дипломатичних зносин, документи фонду згруповані по відповідних відділах (dział), яких налічується понад 30. Найбільшу кількість джерел за темою дисертаційного дослідження містять наступні його «відділи»:

- «Kozackie. 1610 – 1714. 99 j.a.» – 2 справи [819–820];
- «Rosyjskie. 1575 – 1794. 458 j.a.» – 14 справ [821–834];
- «Tatarskie. 1517 – 1765. 770 j.a.» – 4 справи [835–838];
- «Tureckie. 1455 – 1792. 1471 j.a.» – 20 справ [539–858].

За своєю тематикою виявлені документи стосуються, здебільшого, тих епізодів соціальної історії січової громади, які безпосередньо були пов'язані із такими факторами, як:

- зростання соціальної напруги в середовищі запорозького козацтва, викликаного процесами стабілізації степового кордону між Польщею, Туреччиною та Росією, посилення державного контролю за всіма сферами життя населення регіону [830, к. 2–5; 835, к. 2, 3; 837, к. 1–4; 846, к. 1–6; 854, к. 53–55];

- діяльність гайдамацьких ватаг січовиків на польсько-російсько-турецькому прикордонні впродовж 1710 – 1760-хх рр. [828, к. 1–4; 829, к. 1–2; 830, к. 1, 2–2 v, 3–3 v];

- вплив військово-політичної діяльності конкретних запорозьких гетьманів, отаманів і ватагів – П.Орлика [819, к. 1–3; 820, к. 2–3, 3–5], К.Гордієнка [847, к. 11–12], С.Чалого [827, к. 46–48 v] – на розвиток гайдамацтва.

Таким чином, інформативні можливості документів фонду «АКВ» дають можливість здійснення історичної реконструкції процесів інституалізації гайдамацтва в запорозькому середовищі впродовж другої декади XVIII ст. й дослідження співвідношення власне запорозького гайдамацтва з козацьким повстанським рухом на Правобережній Україні впродовж усього досліджуваного періоду.

Серед решти фондів центрального архівосховища Польщі, значна кількість джерел за темою дослідження сконцентрована в фондах особового походження, утворювачами яких є польські магнатські роди Потоцьких, Радзивіллів і Замоїських:

- «Archiwum Publiczne Potockich (APP). 1551 – 1879. 1042 j.a. + 378 poz. inw.» [860–864];

- «Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (AR). 1190 – XX w. Ok. 250,00 m.b.; 1144 dok. perg., ok. 1500 map i planow» [865–875];

- «Archiwum Zamojskich (AZ). 1155 – 1938. 36, m.b.; 3163 j.a.; 715 dok. perg.» [876–879].

За видовою належністю в згаданих зібраннях магнатерії переважають актові документи, розпорядчо-звітна документація й матеріали службового й приватного листування польських можновладців з російськими та турецькими (кримськими) офіційними особами з приводу гамування гайдамакуючого елемента з числа козаків ВЗН у 1730 – 1760-х роках. Разом із цим містяться поодинокі матеріали, які походять із запорозького середовища, зокрема надзвичайно цікавою знахідкою є виявлення у зібраннях архіву Радзивіллів універсалу (копія) гайдамацького ватага («гетьмана») Василя Воцила датованого 1744 роком – пам'ятки надзвичайно інформативної та важливої для розуміння рушійних мотивацій гайдамацьких виправ січовиків на Правобережжі [870, к. 1].

Рукописні зібрання **Бібліотеки Чарторийських** (Biblioteka Czartoryskich (Kraków, Polska) – BCz) без перебільшення можна вважати місцем, в якому зосереджено найбільшу кількість документальних і нарративних матеріалів за темою дисертаційного дослідження, серед всіх польських зібрань. Серед них, в першу чергу, слід згадати гігантські за своїми обсягами тематичні збірки, в яких за хронологією вміщено величезну кількість актів й епістолярій XVIII ст., випродукованих канцеляріями дипломатичних відомств Речі Посполитої й Османської імперії – «Akta tureckie» [880–881], «Zbior roznych dokumentow dotyczacych spraw tureckich» [883–888], «Miscellanea tureckie» [889–892], «Akta i

listy dotyczace spraw polsko-tureckich» [893–910], «Akta do spraw tureckich i tatarskich» [911–912]. Перелічені вище збірки несуть у собі потужний інформативний шар, за допомогою якого можна достатньо повно прослідкувати процеси інституалізації й еволюціонування гайдамацького напрямку військово-політичної діяльності запорозького козацтва починаючи від часів його перебування під кримською протекцією (1709/11 – 1734), до переходу у турецьке підданство після 1775 р., і аж до самого кінця історичного існування Речі Посполитої: листування польських королів і гетьманів із турецькими султанами, кримськими ханами, нурадинами й калгами, донесення польських і турецько-кримських прикордонних командирів про заходи, спрямовані на викорінення гайдамацтва, протоколи допитів запорозьких гайдамаків, листи й універсали гайдамацьких ватагів Сави Чалого [913, к. 217] і Максима Залізняка [905, к.112].

Так само певний інтерес за темою дослідження становить і десятитомна колекція оригіналів і копій документів з польської історії за період 1700 – 1800 рр., загальним обсягом 5986 аркушів – «Dokumenta historyczne. Collectanea do dziejow Polski», – запорозько-гайдамацька тема посідає чільне місце в значній частині з них [917–926].

Окремо серед рукописних зібрань Бібліотеки Чарторийських слід згадати епістолярні комплекси, що виникли в процесі службової діяльності кількох помітних політичних і військових діячів Речі Посполитої XVIII ст., зокрема, великого гетьмана коронного Адама-Миколая Синявського (за період з 1710 по 1721 рр.) [914–916] та маршалка надвірного коронного Єжи Мнішка (за 1758 – 1778 рр.) [928–966]. Кореспонденція, якою вони обмінювалися з вельми широким колом осіб як в тогочасній Речі Посполитій, так і за її межами, переховує чимало відомостей відносно особливостей гайдамакування запорожців на підвладних полякам українських землях.

На значну увагу заслуговують документальні збірки актів й епістолярій російського походження, які в різні часи та за різних обставин потрапили до польських бібліотек й архівів. Зокрема, серед рукописних зібрань

в्रोцлавського Оссолінеума (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu) було виявлено збірку матеріалів службового листування російських дипломатів, воєначальників й адміністраторів – Кейзерлінга, Мініха, Леонтьєва та Неплюєва з польськими можновладцями, за період з 1735 по 1749 роки, з приводу гайдамацьких нападів козаків ВЗН на прикордонні староства Речі Посполитої [990]; а в бібліотеці регіонального відділення **Бібліотеки Польської Академії Наук** у Кракові (Biblioteka PAN w Krakowie), – комплекс оригінальних грамот і наказів імператриці Єлизавети Петрівни до гетьмана Кирила Розумовського та до Коша ВЗН (1751 – 1753 pp.), з приводу все тих же запорозьких гайдамаків [991].

Наративи за темою дисертаційного дослідження, розпорошені по рукописних відділах бібліотек Республіки Польщі, і представлені здебільшого спогадами безпосередніх свідків подій козацького повстання 1768 р. на Правобережжі (Коліївщини), а також літературними обробками таких спогадів, написаними (чи записаними) наприкінці XVIII й на початку XIX ст. Зокрема, такі були виявлені у зібраннях **Бібліотеки Польської Академії Наук** у Курнику (Biblioteka PAN w Kórniku) [993–994], **Бібліотеки Рачинських** (Biblioteka Raczyńskich (Poznań, Polska) – BR) [995], **Ягеллонської Бібліотеки** (Biblioteka Jagellońska (Kraków, Polska) – VJ) [996], а також серед рукописів вже згадуваної вище Бібліотеки Чарторийських [927].

Сам факт існування запорозького козацтва, у якості прикордонної мілітарної спільноти на західному фланзі степової ділянки євразійського Великого Кордону, між двома суперцивілізаціями – християнською та мусульманською, зумовлював не тільки перебування в ситуаціях конфліктів чи тимчасового замирення, одним словом, перманентної степової війни із ногайцями, кримськими татарами та турками, але й, в залежності від ситуації, сприяло появі тимчасових військово-політичних альянсів. Досліджуваний дисертацією період – XVIII ст., в цьому відношенні є особливо показовим: двічі за цей час – у 1709/11 – 1734 pp. та з 1775 р., – значна частина січовиків перебувала під протекцією мусульманських володарів – Гіреїв та Османів.

Відповідно до цього, архівні зібрання Турецької Республіки – країни правонаступниці Османської імперії – переховують велику кількість документальних джерел із соціальної історії запорозького козацтва часів кримської протекції, часів Нової Січі та після-січового періоду.

Переважає більшість із них зберігається у так званих «османських архівах». Під османськими архівами тут і далі розумітимуться центральні державні архіви Османської імперії, які містять документацію, що була випродукована в процесі діяльності вищих державних установ і можновладців цієї країни: канцелярії султана та різних відомств, їх листування з провінціальними органами управління, особисті архіви султанів і окремих вищих сановників й т. ін. На сьогоднішній день сумарна кількість взятих на облік одиниць зберігання у сімох османських архівах становить, за різними підрахунками, від 100 до 150 мільйонів справ.

Найбільш об'ємними є фондові збірки **Урядового Османського архіву Канцелярії прем'єр-міністра** (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti) – ВОА) [1217; 1229, с. 14–36]. Зокрема, у шести фондах цього архіву, в результаті проведеної евристики, нами було виявлено кілька десятків справ із досліджуваної проблематики:

- «Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT)» – фонд, у якому згруповано актові документи, що вийшли «з-під руки» (дослівно відображено у назві фонду) турецьких султанів – фірмани (султанські грамоти, накази), їх відповіді на запитання великих візирів у різних справах і тому подібні – 3 справи [997–999];

- «Cevdet Tasnifi Askeriye (C.-AS)» – основу зібрання складають документи розпорядчо-звітного характеру, що стосуються військових справ – 24 справи [1000–1023];

- «Cevdet Hariciye (C.-HR)» – актова документація та епістолярії, які було випродуковано в результаті дипломатичних зносин із іншими державами – 13 справ [1024–1036];

- «Cevdet Maliye (C.-ML)» – фонд містить документи фінансового характеру – 5 справ [1037–1041];

- «Cevdet Dahiliye (С.-DH)» – документація установ із судово-поліцейськими функціями – 3 справи [1042–1044];
- «Cevdet Eyalet-I Mümtaze (С.-MTZ)» – фіскальна документація – 1 справа [1045].

За часом свого створення, виявлені документальні комплекси вказаних фондів відносяться як до часів Нової Січі, так і до часів перебування частини запорожців у турецькому підданстві: абсолютна більшість документів припадає на період після 1775 р. Відповідно до часу появи різниться й тематична спрямованість джерел: так, документація першого хронологічного періоду здебільшого стосується вирішення прикордонних суперечок ВЗН із ногайцями різних орд та мешканцями турецьких міст Північного Причорномор'я [1025; 1034]; документи, датовані останньою чвертю XVIII ст., стосуються різноманітних аспектів життя запорожців під владою османських султанів – участі їх у російсько-турецьких війнах, організаційному оформленні Буткальського (Поткальського) козачого війська, оселення козаків у дунайській дельті та запорозько-некрасівські збройні конфлікти за землю [1005; 1023; 1024; 1027; 1038; 1042; 1044; 1045].

Серед нефондових збірок цього ж архіву слід відзначити колекцію документів «Nâme-ı Hümayûn Defterleri (NHD)», що складається з п'ятнадцяти томів копій архівних документів – defter [1517]. Переважна більшість цих «дефтерів» репрезентована службовою кореспонденцією за період із 1687 до 1789 рр., яку надсилали правителі окремих областей імперії та васальних від неї держав султанам і великим візірам [1219]. Зносини кримських ханів з османськими правителями з приводу запорожців, відповідно, відображені як в документах часів кримської протекції (1709/11 – 1734) – лист кримського хана Саадет-Гірея (1721) з повідомленням про стягнення грошового штрафу із запорожців за їх гайдамакування в ногайських улусах [], так і в таких, чия поява відноситься до часів Нової Січі – переліки взаємних претензій кримських татар і ногайців на запорожців за періоди 1749 – 1754 рр., а також скарги кримського

хана Керим(Крим)-Гірея на шкоди, завдані від запорозьких гайдамаків (жовтень 1760 р.).

Ведучи розмову про основні архівні зібрання джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. за межами України, також не можна оминати увагою фонди трьох архівних установ на території колишньої Югославії (СФРЮ) – Хорватського державного архіву, Архіву Воєводини та Історичного архіву м.Панчево. Саме в них зберігається документація військових та цивільних установ й адміністративно-територіальних одиниць, у компетенції яких знаходилося коригування та контроль за різноманітними боками життя запорозьких поселенців на Військовому Кордоні Австрійської імперії: Славонської генералкоманди, підлеглих їй Чайкашського батальйону та Німецько-Банатського граничарського полку; Бачко-Бодрошської жупанії та Ілрійської придворної канцелярії.

Хорватський державний архів (Hrvatski državni arhiv (Zagreb, Hrvatska) – HDA) є центральним архівосховищем сучасної Хорватії. Значну частку його фондів складають документальні комплекси, які виникли внаслідок функціонування Військового Кордону у XV–XIX ст. Фонд № 430 Хорватського державного архіву – «Slavonska generalkomanda. (1701–1848)» є одним з 5 фондів архіву (№ 426-430), що виникли внаслідок діяльності генералкоманд Військового Кордону: Банської, Вараждинської, Карловацької, Загребської та Славонської [1221]. Документи фонду № 430 охоплюють період з 1701 до 1848 рр., тобто від часу виникнення до розформування Славонської генералкоманди. Згідно з описом фонд складається зі 126 справ (knjiga) та 157 зв'язок (fascikula, kutija). За тематикою справи фонду відбивають структуру канцелярії Славонської генералкоманди, яка складалася з трьох відділів: політичного, господарського та юридичного (відповідно групи справ, що виникли внаслідок їх діяльності, у описі фонду позначено літерами Q, R та T.

Матеріали за темою дослідження, що зберігаються в цьому архіві, становлять компактний комплекс та зосереджені в межах зв'язки № 66 – 23 документи з 9 одиниць зберігання [1049–1055]. Хронологічно вони охоплюють

1785–1786 та 1791 рр. У більшості своїй ці джерела належать до звітно-розпорядчої службової документації, яка виникла внаслідок зносин між собою, та з Державною Військовою Радою у Відні, австрійського військового командування Буковини, Срему та Банату. Вони переважно представлені такими різновидами, як накази, інструкції, ордери, рапорти, звіти. Відмінності від тотожної документації російських військових інституцій є мінімальними, що є цілком зрозумілим, з огляду на той вплив, якого зазнало діловодство російських військових канцелярій з австрійського боку.

Тематично виявлені документи висвітлюють характер стосунків запорожців-переселенців з австрійською адміністрацією, їх намагання зберегти традиційний соціальний устрій січової громади та, навпаки, спроби їх інтеграції до граничарської спільноти. Матеріали Хорватського державного архіву дають можливість здійснити порівняльний аналіз уніфікаторської політики двох абсолютистських європейських монархій – Австрійської і Російської імперій, по відношенню до представників прикордонних соціальних консорцій.

Разом з цим слід відзначити, що комплекс документів до історії запорожців-мальтизів, що міститься у фонді, вірогідно, зазнав руйнації через розпорошення та фізичні втрати. Так, у ньому досить непогано представлено матеріали, які ілюструють початковий період перебування запорожців на теренах Бачки та Банату (1785–1786 рр.), в той час, як за пізніші часи маємо лише поодинокі документи.

Архів Воєводини (Архив Војводине (Нови Сад, Србија) – АВ) є провідною архівною установою, в якій зберігається переважна велика кількість документальних історичних джерел, на теренах однієї з адміністративно-територіальних одиниць сучасної Сербії – Автономної області Воєводини. У 3-х фондах цього архіву:

- ф. 2 «Бачко-Бодрошка жупанија. (1688–1849). 204 књ., 1197 кут.»;
- ф. 8 «Шајкашки граничарски батаљон. (1766–1871). 118 књ., 309 кут.»;
- ф. 12 «Илирска дворска канцеларија. (1791–1792). 5 књ., 57 кут.».

зберігається 9 справ, чиє виникнення напряду пов'язане з документуванням управлінських рішень представників центральної та місцевої влади угорських коронних земель та Військового Кордону по відношенню до запорозьких козаків, які заступили впродовж 1785–1787 рр. на австрійську військову службу [1059–1067]. Інформативний потенціал цих документів Архіву Воєводини є доволі високим – він спроможний стати в нагоді при реконструкції широкого кола сюжетів з повсякденного життя «мальтизької» спільноти в умовах чужорідного соціального, релігійного й етнічного оточення. Особливий інтерес являє судово-слідча справа (липень 1786 р.), яка виникла при розслідуванні магістратом м.Сента конфлікту запорожців із місцевим сербським граничарським командуванням із приводу заборони останнім відвідувати козакам шинки [1060, с. 1–3].

Історичний архів м.Панчева (Исторически архив града Панчева (Панчево, Србија) – ИАП), хоча і є лише муніципальним архівом невеликого містечка на півдні Воєводини, цікавий для нас тим, що в процесі «розукрупнення» архівів у СФРЮ, яке мало місце на початку 1980-х років, до нього на постійне зберігання було повернуто з Архіву Воєводини фонд Німецько-Банатського граничарського полку – «Немачко-Банатска регимента № 12. (1765–1872), 311 књ.», (як відомо, на території саме цього граничарського полку Славонської генералкоманди було поселено більшість «мальтизів»). Хоча з 311 одиниць фонду лише 2 відносяться до періоду 1785–1791 рр. – часів перебування частини запорожців на австрійській службі, саме в них міститься інформація за темою дослідження [1068–1069].

Проведена архівна евристика та подальша камеральна обробка дають змогу стверджувати, що архівні та бібліотечні зібрання Республіки Польщі містять велику кількість документальних і наративних матеріалів за темою, зосереджених здебільшого в фондах, які виникли внаслідок діяльності дипломатичного відомства Речі Посполитої та його представництв в Османській (з Кримом включно) та Російській імперіях, а також у фондах особового походження. Документальні джерела з соціальної історії

запорозького козацтва репрезентовано переважно матеріалами, які безпосередньо стосуються гайдамакування запорожців на східних окраїнах Речі Посполитої впродовж всього XVIII ст. Серед наративів переважають спогади представників польського шляхетства другої половини XVIII та початку XIX ст.; основною темою, знову ж таки, є історія запорозького гайдамацтва.

Також було встановлено, що в архівних, музейних і бібліотечних установах Турецької Республіки зберігається значна кількість матеріалів, які безпосередньо стосуються соціальної історії ВЗН XVIII ст. Документи ці, здебільшого, представлені: листуванням турецьких султанів і їхніх візирів із кримськими ханами, що стосувалося різноманітних аспектів відносин мусульманських правителів зі своїми християнськими підданцями-козаками; матеріалами дипломатичних зносин турецького, російського й польського урядів з приводу гайдамацьких виправ запорожців; матеріалами службового листування військового й фіскального відомств Османської імперії, а також звітно-розпорядчою документацією, що циркулювала між кошем Буткальського козацького війська та різноманітними турецькими урядовими установами й можновладцями.

Крім цього, було встановлено, що історичні архіви Хорватії і Сербії включають до свого складу фонди військових і цивільних установ прикордонного регіону Австрійської губернії – Військового Кордону. Ці матеріали, переважно, виникли в процесі документування управлінських рішень центральної та місцевої влади імперії Габсбургів по відношенню до населення двох регіонів – Бачки та Банату. За видовою належністю переважають актові джерела та службова звітно-розпорядча документація.

РОЗДІЛ 5. КЛАСИФІКАЦІЯ Й АТРИБУЦІЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ

5.1. Класифікація документальних і наративних джерел

Систематизація джерел є невід’ємною складовою аналізу джерельної бази та засобом створення моделі реконструкції історичної реальності досліджуваного часу, шляхом до з’ясування інформативних можливостей актуалізованої джерельної бази. Відтак, систематизація, насамперед, спрямована на об’єднання структурних елементів інформаційних систем конкретних історичних періодів – документів і наративів, – у тому числі на визначення їхньої ієрархії та детермінованості взаємовпливів.

У зв’язку із цим визначений алгоритм систематизації джерел із соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. повинен враховувати потенційну здатність окремих елементів системи – документальних, або наративних джерел, різних за видовою належністю, віддзеркалювати історичну дійсність, що колись існувала. Функціональна дієвість побудованої моделі реконструкції інформативних можливостей інформаційних систем прямо зумовлена послідовністю реалізації окремих її компонентів, але неодмінно із врахуванням їх ієрархічності. При цьому, послідовність ця не носить регламентованого характеру та не претендує на універсалізм, а окремо визначається та застосовується в процесі здійснення систематизації кожного із напрямків соціального розвитку запорозької громади [1323, с. 90–93].

Загальну систему джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. складають документальні та наративні джерела різних типів, родів та видів, які, у свою чергу, є складовою підсистем джерельної бази напрямків соціального розвитку населення Вольностей ВЗН з кінця XVII-го та впродовж усього XVIII ст.: формування окремих станових верств у процесі колонізації земель Запорожжя, взаємовідносин січової громади із соціумами-

контрагентами сусідніх українських регіонів – Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережжя, та із соціальними структурами держав (та їх окремими представниками), у сфері політичного впливу яких опинялося ВЗН і окремі групи запорожців у досліджуваній період; соціальних рухів у середовищі січовиків й ін.

Детермінованість системного аналізу джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. передбачає здійснення комплексу заходів із класифікації документальних і наративних джерел шляхом групування їх за загальними ознаками, шляхом з'ясування їх специфічних, унікальних характеристик.

Класифікація є одним із головних методів внутрішньої критики документальних джерел, який дає змогу реконструювати рівні та типологічну структуру джерельної бази, з'ясувати її репрезентативність і визначити оптимальний інструментарій аналізу інформативних можливостей різних видів джерел. Крім цього, класифікація джерел із соціальної історії запорозького козацтва є важливою складовою реконструкції генеральної джерельної бази з історії Південної України, а ширше й усієї Центрально-Східної Європи XVIII ст. [1323, с. 95, 98, 111–112].

Класифікація джерел за походженням надає можливість підійти до вирішення проблеми репрезентативності актуалізованої джерельної бази. Сукупність документальних джерел, які продукували запорозькі військові канцелярії і канцелярії державних установ країн, в адміністративному підпорядкуванні яких знаходилося ВЗН і окремі козацькі громади (див. Додатки В - З), та якими вони обмінювалася між собою, за походженням можуть бути розподілені на кілька відповідних груп – українські, російські, турецькі/кримські та австрійські. Кожна із них, відповідно, представлена кількома ієрархічними підгрупами.

Документи, які походять від українських (запорозьких, гетьманських, чорноморських й ін.) продуцентів репрезентовано:

- розпорядчими документами: а) універсалами гетьманів І.Мазепи, П.Орлика, К.Розумовського; б) наказами та інструкціями кошових і військових отаманів ВЗН, Чорноморського та Буткальського козацьких військ [59, арк. 22–23, 37–37 зв; 60, арк.7–10; 108, арк. 121; 109, арк. 103–107; 193, арк. 14, 18–22; 194, арк. 2–3; 197, арк. 4–12; 991, к. 4–7, 9–11, 22–25, 31–34].

- донесеннями та рапортами козацької старшини: а) кримським ханам, російським царям (імператорам), турецьким султанам та ін.; б) вищим державним установам цих держав; в) місцевому військовому та цивільному командуванню країн, у підданстві яких перебувало ВЗН, або окремі групи січовиків [232, арк. 2–3; 235, арк. 5–5 зв; 544, арк. 12, 33–33 зв; 699, арк. 2–28].

- обліковою документацією: а) Коша ВЗН та паланкових канцелярій [113, арк. 1–146, 147–182]; б) Коша та військової канцелярії Чорноморського козацького війська [500, арк. 2–2 зв, 3, 4–6, 8 зв, 9–9 зв; 509, арк. 1–36].

- клопотаннями окремих осіб і груп рядового козацтва та старшини перед російським урядом стосовно: а) отримання армійських чинів; б) повернення до козацького стану з інших соціальних верств; в) скарг на утиски з боку місцевої військової та цивільної адміністрації і поміщиків Півдня [226, арк. 8–8 зв., 12–12 зв., 13–16]; 459, арк. 24–26, 28–29, 31–31 зв; 485, арк. 2–3 зв, 10–14, 15–17 зв.; 510, арк. 14–16, 17–23, 24–24 зв; 653, арк. 3–12; 654–656, арк. 1–2, 4–4 зв, 7–7 зв, 9–11; 657–659, арк. 2–4, 6–8 зв; 721, арк. 34–46 зв; 723, арк. 12–18].

- матеріалами службового та приватного листування старшини та рядових козаків [233, арк. 2–4; 241, арк. 2–3; 463, арк. 2–3, 4–6; 482, арк. 8–12, 14–14 зв; 761, арк. 1–3; 766, арк. 1–1 зв; 784, арк. 2–3 зв; 813, арк. 2–2 зв].

Документальні джерела російського походження переважно представлено:

- розпорядженнями: а) монархів і вищих органів влади Російської держави – приказів і колегій (грамотами, маніфестами, указами) [61, арк. 9–10; 63, арк. 2–3; 516, арк. 114, 117; 522, арк. 78–79 зв; 526, арк. 35–37; 533, арк. 2–3 зв; 534, арк. 2–2 зв; 535, арк. 1–3; 559, арк. 2–3; 697, арк. 2–3, 5–5 зв; 991, к. 5, 14–16, 22–24]; б) командирів та правителів Півдня – Ф.Апраксіна, І.Леонтьєва, І.Глебова, П.Текелія, Г.Потьомкіна та ін., а також керованих ними губернських,

провінційних і намісницьких канцелярій [15, арк. 99, 101 зв, 112, 117 зв; 64, арк. 11–11зв; 70, арк. 7–8; 74, арк. 24; 229, арк. 7–12; 620, арк. 78–80 зв; 622, арк. 213-213 зв].

- донесеннями, пропозиціями та рапортами: а) вищого військового та цивільного командування – генерал-губернаторів, командуючих арміями та ін. – І.Вейсбаха, Б.-Х.Мініха, В.Долгорукова, О.Прозоровського та ін., до російських монархів і вищих державних установ; б) військових командирів, правителів і губернаторів Півдня (після 1775 р.) до Г.Потьомкіна стосовно соціального устрою колишніх Вольностей ВЗН – В.Черткова, М.Язикова, М.Муромцева, В.Каховського, С.Жигуліна, А.Головатого, З.Чепіги та ін. [17, арк. 34, 36 зв, 39–49, 78; 21–29; 545, арк. 2–4, 5–6 зв, 546, арк. 7–8; 550, арк. 146, 201, 278; 744, арк. 12–15].

- звітною статистичною документацією губернських, намісницьких і провінційних канцелярій щодо: а) кількості населення на Запорозжжі; б) самовільних переселенців на землі Вольностей з території Новоросійської губернії [716, арк. 16–23 зв, 25–32 зв, 34–43 зв]; в) козацьких поселенців у Чорноморії [458, арк. 9–145; 461, арк. 74–80, 109–115; 471, арк. 24–28; 483, арк. 5–50, 86–130].

Документи турецького та кримського походження представлено:

- директивними актами турецьких султанів і кримських ханів – фірманами та ярликами, до ВЗН та Буткальського козацького війська [716, арк. 7–9 зв, 23–24 зв; 880, к. 12–13; 881, к. 2–3, 5–6; 997, с. 4, 6–9; 998, с. 2, 5, 15, 17; 999, с. 1–3].

- обліковою та діловодною документацією прикордонних комісій із врегулювання конфліктів підданців Османської імперії/Кримського ханства (у тому числі запорожців) з підданцями Російської держави та Речі Посполитої [320, арк. 2–7 зв; 321, арк. 13-21, 24–27 зв; 323, арк. 324, арк. 3-14 зв; 341, арк. 3–8, 12–23; 342, арк. 12–24 зв].

- офіційним листуванням турецьких і кримських можновладців – а) сілістрійського, очаківського та хотинського пашів; б) хана, нурадина, калги та

сераскірів, – із кошовою старшиною, російськими та польськими прикордонними командирами [555, арк. 2–3, 5–8; 100, с. 2–3; 1009, с. 8–12].

Документальні джерела польського походження являють собою:

- розпорядчу документацію: а) королів, канцлерів і великих коронних гетьманів; б) військового та дипломатичного відомств Речі Посполитої [312, арк. 2–6, 8–10 зв; 313, арк. 3–3 зв, 6–7 зв; 314, арк. 14–22; 318, арк. 34–37 зв, 40–44; 319, арк. 112–114 зв; 914, к. 238, 341 968, к. 167, 176–177].

- документи поточного діловодства польсько-російських і польсько-турецьких (кримських) комісій із врегулювання прикордонних конфліктів [316, арк. 23, 88–90; 317, арк. 6–10 зв, 77–78; 318, арк. 80–81 зв., 96; 846, к. 1–2, 5–6; 850, к. 2–3, 3–4; 833, к. 32–33, 238, 312–314; 885, к. 87–88; 887, к. 565].

- матеріали офіційного листування польських прикордонних командирів з: а) Кошем і паланковою старшиною ВЗН; б) представниками російського та турецького (кримського) військового та місцевого командування [828, к. 1–4; 829, к. 1–2; 830, к. 1, 2– зв, 3–3 зв; 839, к. 232–239; 323–326; 900, к. 34–35; 904, к. 13–18, 23–27; 910, к. 34–37].

Документальні джерела австрійського походження за темою дослідження репрезентують:

- розпорядження: а) австрійського імператора; б) Державної Військової Ради; в) військового командування граничарських полків з приводу запорожців [1047, с. 1–2; 1049, с. 1; 1050, с. 1–2. 3, 4, 5].

- звіти: а) австрійських дипломатичних представництв [1052, с. 1, 5; 1053, с. 2; 1054, с. 1]; б) командирів прикордонних військових з'єднань [1048, с. 2–3; 1059, с. 2–3. 1060, с. 7; 1064, с. 1–2; 1066, с. 1–5; 1067, с. 1–4].

- облікові матеріали по особовому складу полків Військового Кордону [1068, с. 3–182; 1069, с. 1–129].

Таким чином, класифікація документальних джерел із соціальної історії запорозького козацтва за критерієм походження дає змогу стверджувати, що найбільшим представництвом і видовим розмаїттям з-поміж них вирізняються документи українського та російського походження.

Видовий принцип класифікації дає змогу більш чітко визначити коло джерел у їх типологічному розмаїтті. Цей метод класифікації дозволяє дослідити зв'язки та взаємовпливи груп історичних джерел із різними ознаками у процесі виконання ними суспільних функцій, тобто реконструювати джерельну базу з соціальної історії запорозького козацтва як цілісну систему, що є продуктом діяльності січової громади та її контрагентів. Крім цього, класифікація джерел за видовим принципом дозволяє конкретизувати структуру корпусу документальних джерел [1432, с. 5–7, 22].

За видовою належністю комплекс документальних джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. розподіляється на актові, справочинні, облікові та епістолярні.

Актові документи, в свою чергу, поділяються на дві підгрупи: 1) законодавчі акти; 2) приватні акти. Акти першої з цих підгруп – законодавчі, розподіляються за функціональною спрямованістю на розпорядчі та процесуальні. До корпусу розпорядчих законодавчих актів відносяться маніфести, накази та ордери, які походять від вищих органів влади (монархів і вищих державних установ країн Центрально-Східної Європи) та від місцевих адміністративних установ (гетьманських і губернських канцелярій). Друга підгрупа актових джерел за темою нашого дослідження – приватні акти, переважно, представлені засвідчувальними актами – атестатами та свідоцтвами, паспортами. Атестати, як різновид приватних актів, здебільшого представлені зразками діловодства військових канцелярій ВЗН за Нової Січі та Чорноморського козацького війська. Атестати надавалися козакам на підтвердження їхньої служби у Війську. Паспорти можна поділити на два види: закордонні та внутрішні. Внутрішні паспорти видавалися для посвідчення особи на теренах Вольностей і використовувалися як форма боротьби з гайдамацтвом. Свідоцтва були аналогом атестатів та, подібно до останніх, документально підтверджували проходження тим чи іншим козаком служби у ВЗН.

Справочинна документація представлена наказами, інструкціями, промеморіями, екстрактами. Накази слід вважати найбільш поширеним із різновидів розпорядчих актів, що курсували в документаційних системах досліджуваного періоду. Ордери, як різновид розпорядчо-директивних актів, також були широко використовуваними в документальному обігу між козацькими військовими канцеляріями та рештою суб'єктів. Інструкції містили офіційні регламентації щодо здійснюваних заходів, дій і т. ін. Ці документи висилалися до депутатів від ВЗН у різноманітних комісіях (прикордонних, чи то навіть Законодавчої (1767 – 1768 рр.)), до паланкових старшин та командирів запорозьких загонів, відряджених від Коша для викорінення гайдамацтва. Промеморії виконували функцію основного інструменту зносин козацьких військових канцелярій із канцеляріями адміністративно-територіальних і військових одиниць, які знаходилися на рівнозначному ієрархічному щаблі. Екстракти, за своєю функціональною спрямованістю, мали коротко передавати сутність якоїсь справи. У них стисло, по пунктах, було розкрито хід документального оформлення процесу вирішення конкретних ситуацій. Акцентуємо увагу, що під зазначеним номінативом фігурували також і певні різновиди обліково-статистичної документації (див. нижче). Журнали фіксували інформацію стосовно короткого змісту вхідних і вихідних документів.

Облікова (обліково-статистична) документація представлена відомостями, випродукованими в процесі фіскального та поліційного обліку запорозького (чорноморського) населення та матеріалами церковного обліку – сповідними книгами. Облікові документи (переписи; іменні списки) козаків укладалися з різних приводів: за приклад може слугувати загальний перепис ВЗН, що був зроблений у середині 50-х рр. XVIII ст. на вимогу гетьмана К.Розумовського. Відомості (описи) висвітлювали господарський та демографічний стан по Вольностям ВЗН, землям Чорноморського козацького війська тощо.

Епістолярії (листи) за своїми функціональними ознаками розподіляються на два різновиди – дипломатичні та приватні (класифікацію приватного

листування, яке відноситься до наративних джерел, здійснено нами в рамках відповідного тематичного блоку роботи). Дипломатичне листування широко використовувалося в процесі документальних зносин ВЗН із державними установами та можновладцями Російської держави (імперії), Османської (включно з Кримським ханством) та Австрійської імперій, Речі Посполитої, місцевими урядниками та воєначальниками зазначених держав. Попри те, що в залежності від походження від адресатів/адресантів, мова викладення (відповідно спосіб кодування інформації), варіації початкових протоколів й т.п. зовнішні ознаки листів можуть варіюватися достатньо сильно, їх типологічна спорідненість між собою витікає з основної функціональної ознаки – оперативні зносини між суб'єктами інформаційного простору [1433, с. 117].

Писемні нарративні джерела за темою дослідження представлені джерелами особового походження. Тут і далі під джерелами особового походження розуміємо вид писемних історичних джерел, основною функцією яких є міжособова комунікація та автокомунікація індивідуума (-ів). До таких відносяться нарративи-описи, мемуари, приватне листування (епістолярні джерела) та тексти споріднених нарративних жанрів – есеї та окремі зразки публіцистики.

Усі писемні нарративи за темою дослідження ми можемо віднести до конкретних груп за кількома ознаками, зокрема, за походженням, функціональною спрямованістю та адресованістю та, нарешті, за базовою ознакою – за видовою належністю.

Класифікацію писемних нарративів за походженням, у залежності від етнічного та соціо-культурного середовища, з якого походили автори, та від рівня їх наближеності/віддаленості (або симпатії/антипатії) до запорозького козацтва нами вже було здійснено в процесі з'ясування напрямків створення нарративних джерел (див. Розділ 3.1), тож немає потреби у тому, щоб дублювати основні положення вже здійсненого аналізу та висновків, які було сформульовано в його процесі.

Основним критерієм класифікації джерел особового походження за функціональною ознакою є заданість і спрямування комунікаційних зв'язків, які вони покликані встановити між різними соціальними групами і суб'єктами-

індивідами – як сучасниками авторів, так і такими, які прогнозовано можуть/будуть існувати в недалекому майбутньому (нащадками). За цією ознакою їх можна розподілити на інтер- та авто-комунікативні: перші відпочатково створюються автором із заданістю на те, щоб забезпечити йому можливість «бути почутим» потенційними читачами, другі ж покликані задовольнити потреби того ж автора в саморефлексії.

Власне мемуари (спогади) за функціональною ознакою, мають бути розподілені на мемуари-автобіографії і мемуари-«сучасні історії». Це пояснюється тим, що вони суттєво відрізняються одне від одного за своїми первинними соціальними функціями.

Автобіографії у більшості випадків створюються з достатньо вузькою функціональною заданістю – вони призначаються безпосереднім нащадкам авторів, отже обслуговують (на момент створення) лише сімейні (родові) цілі. Згідно з цим їм притаманний вельми довільний відбір інформації, відповідно до індивідуальних уподобань автора-мемуариста та його представлень про самого себе.

«Сучасні історії» є різновидом мемуарних текстів, головною метою яких також є індивідуальна фіксація, однак не просто власного життєвого шляху, а всього комплексу суспільно значущих подій, з подальшою передачею унікального досвіду не лише вузькій соціальній групі (тим же родичам), а суспільству в цілому. У широкому розумінні «сучасні історії» – це записки сучасників, у яких розповідається про події, учасником яких були самі автори, або ж, які стали відомі їм від інших очевидців. Головною відмінністю «сучасних історій» від історичних хронік є те, що в них на перший план виходить сам автор з його рефлексіями. Ще однією важливою особливістю цього різновиду мемуарів є документальний характер тексту. Це не дивно, адже у більшості випадків «сучасні історії» належать авторству осіб, які відіграли видну роль в історії XVIII ст.

Класифікація писемних наративів за їхньою адресованістю передбачає розподіл на тексти з фіксованим адресатом – сюди слід віднести приватні епістолярії та мемуари-автобіографії (принаймні ті з них, які було адресовано кровним нащадкам мемуариста, його духовним спадкоємцям і т. ін.), та на тексти із

невизначеним адресатом – мемуари-«сучасні історії» і мемуари-автобіографії (у тих випадках, коли адресат відсутній) [1307, с. 319].

Як вже було сказано вище всю сукупність писемних наративних джерел тут і далі, за їх видовою належністю, ми розглядатимемо по трьох їх основних підгрупах: 1) наративи-описи (оповіді); 2) мемуари; 3) приватні епістолярії.

Під власне наративами-описами, згідно з формальними ознаками видової належності, розуміються тексти оповідного характеру, в яких йдеться про сукупність якихось реальних історичних подій в їх послідовності. Основним критерієм відособлення подібних текстів оповідного характеру від власне мемуарів є те, що інтерпретація усіх аспектів картини світу в них відбувається з домінуючим абстрагуванням від особистісних рефлексій автора – чи то з позицій «наукового бачення світу», чи то з позицій «врахування інтересів усіх сторін» і т. п.

Мемуари – оповідання про минуле, засновані на особистому досвіді і власній пам'яті їх автора, в свою чергу, розподіляються на спогади (власне «мемуари») і щоденники.

Спогади, в масі своїй, створюються через певний, часом досить значний (до кількох десятків років) відрізок часу, який відокремлює час їх написання від часу подій, які описуються в них. Характерною рисою спогадів є те, що вони є більш суб'єктивним видом мемуарних джерел у порівнянні з тими ж щоденниками та епістоляріями, оскільки значна часова дистанція, про яку сказано вище впливала не тільки на значне коригування особистісних рис авторів, їх життєвої позиції й т. ін., але й на об'єктивність поданої у них інформації.

Щоденники являють собою сукупність різних за обсягом і тематикою фрагментарних записів, які є наративним виявом авторських саморефлексій. Головною їх відмінністю від мемуарів-спогадів є повна (у той же день) або дуже близька (не більше кількох днів) синхронність подіям, які мали місце бути в житті їх авторів [1307, с. 320].

Фактично, такі щоденні (щотижневі, або навіть щомісячні) записи є виявом спроби окремих індивідів здійснити (або скласти основу для здійснення цього в майбутньому) аналіз індивідуального життєвого досвіду. Інституалізація щоденників (діаріушів, «журналов» (journales), або «поденных записок»), як окремого письмового жанру, супроводжувала процес емансипації та індивідуалізації особистості в умовах Нового Часу та епохи Просвітництва.

Показово, що ці щоденники, разом з іншою офіційною документацією, часто були обов'язковими звітними документами та представляють собою докладний виклад по дням перебігу подій, подорожніх вражень і спостережень за всіма сферами життя, причому, із аплікацією в текст копій з офіційного листування та іншої службової документації. Тож, хоча за своїми функціями ці джерела – відомча, звітна документація, але за формою це безперечно взірці мемуарного жанру – щоденники.

Епістолярії неофіційного характеру представлено двома різновидами – листами і цидулами. Листи (епістоли) являють собою тематичні інформаційні повідомлення з чітко визначеними адресатом і адресантом, datum'ом, переважно приватного, неофіційного характеру. Цидули – короткі записки, які могли виконувати кілька функцій: як приписок, додатків до основного змісту листів (фактично – «post scriptum» або «nota bene»), так і окремих тематичних блоків інформації. У останньому випадку вони, частіше за все, являли собою секретні повідомлення, які за змістом доповнювали основні, однак несли в собі інформацію, яка була строго конфіденційною. Приватне листування, що закарбувало в собі інформаційний шар з соціальної історії запорозького козацтва, характеризується великою прагматичністю як за формою подачі, так і за своїм змістом.

Таким чином, за видовою належністю всі документальні джерела з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. були віднесені до трьох груп – актові, справочинні та обліково-статистичні документи. Актіві документи, на загал, розподіляються на законодавчі – грамоти, маніфести та накази, універсали; та засвідчувальні – атестати, паспорти, свідоцтва. Попри

відмінності в походженні та складі, всі актові джерела за темою дослідження споріднені функціонально, оскільки встановлювали певні правові стосунки між контрагентами. Справочинні документи за їх функціями було віднесено до кількох різновидів – адміністративно-розпорядчих: ордер, пропозиція, інструкція; інформаційно-звітних: рапорт, донесення, промеморія. Головним призначенням справочинної документації є засвідчення прийняття та виконання управлінських рішень у відносинах між індивідом і соціумом, окремими соціальними групами, соціальними структурами та державою. Облікові (обліково-статистичні) документи за функціональною ознакою розподіляються на матеріали: фіскально-поліційного – реєстри (реєстри), відомості, переписи, іменні списки, та церковного – сповідні книги, обліку козацького та посполитого населення в регіонах розселення громад січовиків.

Беззаперечним виявився той факт, що за своєю функціональною спрямованістю всі джерела особового походження розподіляються на такі, які покликані забезпечувати широку зовнішню комунікацію їх автора, та на ті, які створені з метою забезпечення його авто-комунікації і міжгенераційного зв'язку в межах його родинного оточення.

Також можна стверджувати, що всі писемні наративи, за своєю видовою належністю, було віднесено до трьох основних підгруп: 1) наративи-описи (оповіді); 2) мемуари; 3) приватні епістолярії. Описи переважно представлені текстами оповідного характеру – «історіями», «записками», «журналами» та ін., авторство яких належить як запорозьким козакам – насамперед, військовим писарям, так і офіцерам російського війська, академічним вченим і мандрівникам-іноземцям, які побували в південноукраїнському регіоні під час російсько-турецьких війн XVIII ст. Мемуари – «сучасні історії», автобіографії, щоденники, та матеріали приватного листування репрезентують наративний здобуток представників всіх без виключення соціальних груп краю – як запорозьких козаків і їх нащадків, так і решту контрагентів – компліментарних і антагоністичних.

5.2. Особливості формуляру документальних і наративних джерел

Формулярний аналіз документальних джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. дає можливість визначити особливості: 1) видів документальних джерел; 2) позицію управлінських органів і можновладців держав-сюзеренів стосовно документальних зносин із запорожцями; 3) особисте ставлення козацької маси та старшин до практик ведення окремих видів документації; 4) соціального статусу представників певних верств запорозького козацтва.

Під формуляром тут і далі розуміємо структуру тексту документу, побудовану зі стандартних зворотів, розташованих згідно з визначеною ієрархією. Згідно із таксономічними ознаками, за принципом сходження від загального до конкретного, розрізняється чотири рівні організації клаузул у формулярах документів:

- 1) умовний формуляр: найбільш узагальнена схема побудови документів в цілому;
- 2) абстрактний формуляр: спільна схема побудови документів певного різновиду;
- 3) конкретний формуляр: схематична структура певних невеликих груп документів усередині різновиду;
- 4) індивідуальний формуляр: схема побудови одного окремо взятого документу.

Умовний формуляр абсолютної більшості актових і справочинних документів за темою дослідження, що продукувалися запорозькими канцеляріями та канцеляріями державних установ Російської імперії, Речі Посполитої та Австрійської імперії впродовж XVIII ст., є достатньо універсальним і включає в себе такі блоки клаузул, як:

• «початковий протокол»: *intitulatio* (позначення особи, від якої виходить документ); *inscriptio* (позначення адресата); *salutatio* (вітання);

•«основна частина»: *nominatio* (вказівка на видову належність документу); *preambula* (пролог); *narratio* (викладення обставин справи); *dispositio* (розпорядження по суті справи); *sanctio* (заборона порушення документу); *corroboratio* (відомості стосовно посвідчувальних ознак документу);

•«кінцевий протокол»: *apprecatio* (заключне побажання), *subscriptio* (вказівка на продуцента), *datum* (місце та дата видачі); засвідчувальна частина: *signature* (підпис) [1307, с. 257–258].

Поясненням подібного універсалізму формулярів документальних джерел, які походять із зазначених країн, є сукупність факторів культурних взаємовпливів, що мали місце в Центрально-Східній Європі з кінця XVII-го та впродовж усього XVIII ст. у зв'язку з процесами модернізації систем управління та впровадженням, відповідно до цього, уніфікованих документальних систем (див. Розділ 2.2).

Турецько-кримська система документування мала свої, притаманні тільки їй, риси, що неминуче позначилося на відмінності видового складу документації, яка продукувалася в процесі прийняття відповідних управлінських рішень стосовно запорожців, які перебували в підданстві Османської імперії, від основного масиву документальних джерел українського, російського, польського та австрійського походження. Втім, окремі види документальних джерел, перш за все, законодавчі акти, демонструють достатньо великий рівень тотожності в побудові формуляру з аналогічними «європейськими» актами, що дозволяє включити їх до процесу здійснення компаративного аналізу формулярів.

З метою з'ясування територіальних особливостей формуляру певних видів документальних джерел, які співіснували синхронно – наприклад, законодавчих актів, структурні елементи їх формулярів, виявлені при аналізі актів споріднених за видовою належністю, однак таких, що мають різні генетичні витоки, було піддано компаративному аналізу. Для цього окремі клаузули, з яких складаються абстрактні формуляри того чи іншого різновиду документальних джерел, було зведено в таблиці. Основним рубрикатором, при цьому, слугувало зазначення походження документу, його належність до сфери документального обігу тих чи інших козацьких військових канцелярій і держав-сюзеренів.

Окрім порівняльного аналізу формулярів, споріднених за типологічними ознаками, але відмінних за походженням, різновидів синхронно створених і функціонуючих документальних джерел, доцільним є проведення подібного ж аналізу по відношенню до конкретних різновидів актових джерел, які продукувалися впродовж достатньо тривалого відрізка часу з метою з'ясування основних тенденцій розвитку їх формулярів, що були прямим слідством еволюціонування соціального устрою запорозького козацтва, урізноманітнення форм їх відносин із соціальними структурами держав-сюзеренів. Для цього, у зведених таблицях було подано, в хронологічній послідовності, дані стосовно кожного індивідуального акту, із зазначенням наявності або відсутності клаузул абстрактного формуляру. Поява, або навпаки, зникнення одних із них, наочно відображає зміни, що відбувалися у внутрішній структурі даного різновиду документальних джерел упродовж досліджуваного періоду часу.

Подібний порівняльний аналіз текстів документів дозволить виявити спільні риси у формулярах груп документальних джерел, з яких складаються їх конкретні різновиди, що є основним завданням дипломатичного аналізу внутрішньої форми актів. Крім цього, це дасть можливість простежити напрямки еволюції формулярів конкретних видів документальних джерел – актових, справочинних і облікових.

Питання щодо атрибуції писемного джерела, його віднесення до певної групи, згідно з етнічним, соціальним, політичним походженням (належності) їх авторів, окрім формулярно-клаузульного методу вирішується також за допомогою методу текстологічного. Це дозволяє прослідити еволюцію тексту документальних і наративних джерел, зокрема, розвиток формулярів споріднених груп мемуарних джерел, встановити окремішні відзнаки кожного, окремо взятого їх тексту від інших подібних до нього у межах різновиду [1307, с. 259–260].

Оскільки історія розвитку документальних джерел є прямим наслідком розвитку договірних стосунків між різними соціальними групами в суспільстві, вона відображає становлення та еволюцію соціальних прав козацьких громад (як запорозької, так і пост-ічових), їх стосунки із різноманітними соціальними контрагентами, зокрема із владними структурами, державою.

Абсолютна більшість подібних соціальних компромісів, або ж навпаки – конфронтацій, якими супроводжувалася історична екзистенція запорозької громади впродовж досліджуваного періоду, знайшли своє відображення в актових джерелах (перш за все – законодавчих), різноманітного походження – російських, польських, турецьких та ін.

Таблиця 5.1

Порівняльний аналіз

абстрактного формуляру законодавчих актів XVIII ст. [196, арк. 5–6 зв; 199, арк. 22–22 зв; 202, арк. 23–25; 936, к. 26–27; 916, к. 7; 964, к. 17; 991, к. 14–16; 999, с. 23; 1047, с. 3; 1049, с. 1, 18; 1050, с. 1–2, 4]

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент		
		intitulatio	inscriptio	salutatio
Українське	Початковий протокол	+	+	+
Російське		+	+	–
Польське		+	+	–
Австрійське		+	+	

Продовження Таблиці 5.1

Турецьке/ Кримське		+	+	+			
Походження	Частина формуляру	Структурний елемент					
		nominatio	preambula	narratio	dispositio	sanctio	corroboratio
Українське	Основна частина	–	+	+	+	–	+
Російське		+	+	+	+	+	+
Польське		+	+	+	+	–	+
Австрійське		+	–	+	+	+	+
Турецьке/ Кримське		–	+	+	+	+	+

Продовження Таблиці 5.1

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент			
		apprecatio	subscriptio	datum	signature
Українське	Кінцевий протокол	+	+	+	+
Російське		–	+	+	+
Польське		–	+	+	+
Австрійське		–	+	+	+
Турецьке/ Кримське		–	+	+	+

Констатуючи високий рівень типологічної подібності абстрактних формулярів законодавчих актів, які було створено впродовж досліджуваного періоду та які прямо стосувалися запорозького козацтва, не в залежності від їх походження, ми можемо констатувати, що конкретні (окремих груп всередині різновиду) та індивідуальні (окремих документів) формуляри були більш диференційованими. При цьому простежується взаємозв'язок між специфікою формуляру та походженням кожної конкретної групи актових джерел.

Так, якщо вести розмову стосовно формулярів законодавчих актів російського походження, випродукованих упродовж усього XVIII ст., то можна стверджувати, що їм притаманний ряд індивідуальних рис. Зокрема, вказівка на адресата – *inscriptio*, та на видову належність документу були обов'язковими клаузулами початкового протоколу всіх без виключення актових законодавчих документів – маніфестів, грамот наказів, наприклад: «Нашего царского величества подданным Малыя России городовым, и охотничким, и полковым, и запорожским, куренным атаманам, и ясаулом, и рядовым казаком, и всему посполству грамота» [562, арк. 1 зв, 2].

У більшості випадків присутня й вказівка на адресанта (*intitulatio*). Особливо це характерно для актів монархів і вищих органів влади: «От великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича, Всея Великия и Малыя, и Белья России Самодержца» [562, арк. 1 зв, 2].

Основна частина формулярів законодавчих актів складається з таких стандартних клаузул як *narratio* – виклад обставин справи, та *dispositio* – розпорядження стосовно необхідності виконання. Як приклад можна навести *narratio* цієї ж грамоти: «Известно нам великому Государю, нашему Царскому Величеству учинилось что ваше посполство, своих нам Великому Гсдрю, Нашему Царскому Величеству, и [раде...] службах, которые по нашему Царского Величества изволению, и по своему [...дному] радению имели над неприятели нашими над свейскими войски с полководцы своими под Печерами, и под Ригою немалое время, и получа Нашего Царского Величества указ, о возвращении своем в дома, презрев тою свою службу, и радение, и нашу государскую к себе милость, от regimentарев своих отлучились, и отечество свое оставили, и в дома свои не пошли, а пристали к другой стороне, неведомо для чего, И Нам Великому Государю, Нашему Царскому Величеству слышать о том прискорбно». У його ж розпорядчій частині – *dispositio*, наказувалося, що вчинити по тій чи іншій справі: «Мы Великий Государь, Наше Царское Величество вас атаманов и казаков и все посполство Милостию нашею Государскою, и сею грамотою увещеваем, дабы вы припомня Бога, и крестное свое Целованье, и службы предков своих и свои верные труды, и отечество свое, возвратились по прежнему в дома свои безо всякого сумнения; А Наше Великого Государя, Нашего Царского Величества милость к вам никогда отемлема не будет, А будете в Нашей Государской Милости по прежнему, И за службы свои, и за военные труды восприимите наше Царского Величества щедрое жалованье, и того ради сею нашею Царского Величества грамотою всех призываем, и нашею Государскою милостию обнадеживаем, и обещаем» [562, арк. 2–2 зв].

Кінцевий протокол наказів включає в себе такі клаузули як дата, місце (*datum*) та підпис (*subscriptio*). Як правило, для *subscriptio* існували стандартні формули для підпису: «Государь Царь и великий князь Петр Алексеевич всея Великия и Малыя и Белья России самодержец». Вказівка дати та місця завершували собою формуляр документа. *Datum* представлений наступним

чином: «Писан Государствия Нашего во дворе, в Царствующем Велицем граде Москве лета 1702, генваря в 9.д.» [562. арк. 2 зв].

Продовжуючи атрибуцію документальних джерел із соціальної історії запорозького козацтва, можна дійти висновку про те, що формулярний аналіз справочинної розпорядчої документації – наказів, ордерів та інструкцій, дає змогу встановити, що конкретний формуляр цього різновиду справочинної документації також був уніфікованим та, в переважній більшості випадків, об'єднував у собі стандартний набір клаузул.

Слід зазначити, що той факт, що основні її різновиди, які поширилися упродовж другої третини XVIII ст. у діловодній практиці Запорожжя та Гетьманщини під російським впливом, мали прямі аналоги та являли собою запозичення форм, вже функціонуючих у документаційній сфері інших європейських країн і, перш за все – в Австрійській імперії (див. Розділ 2.2). Це підтверджується й формулярним аналізом відповідних різновидів документів, насамперед, наказів і ордерів, випродукованих військовими канцеляріями зазначених держав:

Таблиця 5.2

Порівняльний аналіз конкретного формуляру розпорядчої

документації канцелярій військових установ XVIII ст. [114, арк. 5–7; 115, арк. 10–10 зв, 11–13; 119, арк. 27–27 зв; 127, арк. 12–12 зв., 15–16; 550, арк. 146–146 зв., 184-185, 201, 278; 1047, s. 7; 1052, s. 3, 1053, s. 4–5]

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент		
		intitulatio	inscriptio	salutatio
Українське/ Російське	Початковий протокол	+	+	–
Австрійське		+	+	–

Продовження Таблиці 5.2

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент						
		nomi natio	preamb ula	narr atio	dis positio	san ctio	corro boratio	
Українське/ Російське	Основна частина	+	+	+	+	–	+	–
Австрійське		+	+	+	+	–	+	–

Продовження Таблиці 5.2

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент		
		subscriptio	datum	signature
Українське/ Російське	Кінцевий протокол	+	+	+
Австрійське		+	+	+

Аналіз індивідуального формуляру типових зразків розпорядчої документації, випродукованої в процесі документальних зносин запорозького козацтва із зовнішніми контрагентами, і навпаки, дає змогу стверджувати, що дані порівняльного аналізу абстрактного формуляру, у більшості випадків, можуть бути поширені й на них.

Так, обов'язковими клаузулами в початковому протоколі наказів були вказівка на адресата/адресанта (*intitulatio* та *inscriptio*) та на належність документу до певного виду (подекуди переносилася з основної частини): «Правителствующий Сенат по доношению генерал майора Глебова от .28. прошедшаго февраля... Указ объявляет...» [587, арк. 891].

Основна частина формуляру наказів, подібно до інших різновидів справочинної документації, складається з *narratio* та *dispositio*. У основній оповідній частині – *narratio*, висвітлювалася суть справи: «Тамо до получения оного указа и кроме других обстоятельств по одной пограничности предосторожность от соседственных а паче от турецкой стороны чинитца, и разъезды по близости границы имеют определено и ныне о том же подтверждено, а понеже де весьма безопасно чтоб от тамошних закрывателных

команд и поселян что могло соседственным а паче турецкой стороне важная притчина к неудовольствиям и жалобам дойти, чрез которую б к несогласию и ссорам повод подать могло как паче от гайдамак которые из отбылых из Запорожского войска болшею частию бывають» [587, арк. 891–891 зв].

У розпорядчій частині – *dispositio*, вказувалося, що саме треба чинити для вирішення тієї чи іншої справи: «ПРИКАЗАЛИ по вышеписанному генерал майора Глебова представлению каким образом ему в случае иногда будущих с турецкой стороны от тех гайдамацких злодейств претензей и в поиске оных и в ответствии к турецким командирам поступать, исключая токмо требования о дозволении вступлением в их границу здешних команд чего чинить не разсуждается, дабы по тому примеру и с их стороны такого ж требования быть не могло» [587, 892].

Кінцевий протокол наказів включав в себе такі клаузули як дата та місце (*datum*) та підпис (*subscriptio*). Кінцевий протокол – *datum*, у розпорядчих документів є стандартним і представлений наступним чином: «Апреля 5 дня 1755 году» [587, арк. 892 зв.].

Аналогічні наказам клаузули початкового протоколу присутні, також, і в ордерах. Як і у випадку з наказами, вони представлені вказівками адресата-адресанта (*inscriptio*) – «Из генеральной войсковой канцелярии Войска Низового Запорожского гспдну атаману кошевому, старшин- войсковой, куренним атаманам и всему товариству», та зазначенням форми документу: «Ордер». Тотожною є й основна частина формуляру ордерів, яка представлена викладом обставин (*narratio*) «Чрез присланное в Генералную войсковую канцелярию от пограничных учрежденной комиссии з Брацлавским воеводством комисаров писмо требуется о предложении к вам, чтоб оговоренные ворами и разбойниками бившими при комиссии запорожские козаки без всякого укривательства чрез нарочно посланние команды со всем при них грабежем сискани и до востребования пограничной комиссии в войске Запорожском под крепким караулом, а пограбленные вещи, також скот и лошади под смотрением содержани били и чтоб запорожские козаки от самовольных поступков и

чинимаго ими в полше безпереривнаго воровства воздержани били», та *dispositio* – розпорядженням по суті справи: «по определению Генеральной войсковой канцелярии предлагается вам о сиску чрез нарочные команди оговоренных ворами и разбойниками бывшими при комиссии запорожских козаков и о содержании их со всем грабежем под крепким караулом до востребования коммисии и о воздержании запорожских козаков от самовольных поступков чинити исполнение как оная коммисия требует непременно». Кінцевий протокол ордерів також дублює клаузули цієї частини наказів: як і у попередньому випадку, він включає в себе *datum* – місце та дату складання документа – «1758-го года. Генваря 29 д. Глухов», та *subscriptio* – «Семен Кочубей. Андрей Безбородко. Николай Ханенко» [115, арк. 61].

Подібно до ордерів і наказів, початковий протокол формуляру ще одного різновиду розпорядчої діловодної документації – інструкцій, складається з *intitulatio* та *inscriptio* «Из Коша Войска Запорожского Низового войсковому осавулу пану Петру Калнишевському» та вказівкою форми документа: «Инструкция». Основна частина формуляру інструкцій складається з *narratio* та *dispositio*. Оповідна частина – *narratio*, представлена викладом змісту справи: «Доволно всем козакам Запорожского Низового Войска есть известно, як много недобрых синов-злодеев между Воиском Запорожским по всем местам – по степам, в речках, в лугах и в плавнях, так умножилось, что безперестанно в российских границах, в Волностях войско[вих] по степам на шляхах купцов и чумаков, а особливо в полской, турецкой и крымской областях, переправах чрез Днепр, Буг и Синюху нападения чинят, воли, кони да [...] руже, також и протчие пожитки грабят, разбойническо очевидно и таино крадут, и [с теми] покраденными, коимы товаром рогатим, денгами [с] протчими пожитками в наши Волности, чрез Днепр и чрез Буг и Синюху реки переправясь, уходят и так проходящим разного звания россииским, яко турецким, кримским и полским купцам и другим людям, а особливо полским, турецким и кримским жителям теми своими безпрестанными злодейства и смертными убийствами турок, татар, поляков и жидов, да и христианам нестерпимие обиды причиняют,

чрез что не толь к ясневелможному господину гетману и разних ординов кавалеру, его сиятельству Разумовскому, и в Киев к господину генералу, да и прочиим високим генералитетом, но и к височайшему ЕИВ двору безпрестанние жалобы заходят на нас, Войско Запорожское Низовое» [115, арк. 126–126 зв.]. Dispositio, яке являє собою заключне розпорядження за суттю справи та є обов'язковими до виконання, у переважній більшості випадків подає інформації по пунктах – «1) ... 2)... 3...», а не суцільним текстовим потоком: «Того ради, по силе оних указов и ордеров для сиску и поимки и искоренения оних воров и других безпашпортных бродяг, вы, по сей инструкции определенни, которую приняв, имеее поступать по вышеписанному: 1. Следовать вам з будучою при вас командою в наши войсковие надлежащие Волности по разним степним речкам в Гард, оттудова понад Богом к лиману, от лиману в гору понад Днепром и всеми местами старатся проведать, в каких местах вори, собрався конно или пешо, чатами стоят и намеревают в полскую и татарскую граници иттить воровать, или уже от них якие воровства или грабительства учиненни. 2. Собрав козаков запорожских доброконных и оружейних, самих хазяинов, следовать за оними ворами и весма искусним порядком оних воров старателство приложить переловить даже до единого, и сюда оних, в Кош, под крепким караулом присилать. 3. Буди же они ружем вам и команде вашей супротивление имели чинить, в таком случаи, яко неприят[ел]ей выстреляти, чего не опасаясь и не чиня оним ворами никакой потачки. 4. Всем козакам запорожским по степних речках и по лугам, зимовниками жиющим и на рыбних добичах застающим, самим хозяином или их подчиненным и жиющим при них, сию инструкцию вчитав и внушив крепкие указы о искоренении злодеев, накрепко приказивать, дабы они пред писаних злодеев и безпашпортных бродяг, и никого другого без пашпортов кого б зимовники не принимали, и так оним злодеям, яко и их коням, пристановища в себе иметь не давали» [115, арк. 128–128 зв.]. Кінцевий протокол формуляру інструкцій традиційно завершує datum: «З Коша 4 дня сентября 1754 году. Атаман кошовий Иаким Игнатович з товариством».

Формуляри звітно-виконавчої документації – донесень, рапортів, чолобитних і т. п., також є стандартизованими. Клаузули початкового протоколу їх формулярів складаються з *inscriptio*, та вказівки на видову належність документу: «Ясне Велможному Пану Разумовскому репорт». При цьому, на чернетках та відпусках документів, вказівка отримувача часто мала спрощений варіант, аж до абрєвіатури включно: «Я. В. п. р.». Основну частину формуляру традиційно формують *narratio* та *dispositio*. Подібно до директивно-розпорядчої документації, перше представлено викладом справи: «По високоповелителному 5 д. сего генваря полученному вашей ясновелможности ордеру по оговору разбойником Котлярем грабителем неженского каравана греческого гардовие полковник Швец он же Белий да асаул Мандро с места их правления будут перемененни в генералний В.Суд ко изследованию пошлются...». *Dispositio* ж репрезентовано проханням вирішити справу: «Об оном делу и как с оною отправкою поступить високого повеления прошу». У кінцевому протоколі традиційно присутні *subscriptio* і *datum* залежно від адресанта відображений в різних варіантах: «Из Коша. Генваря 15 д. 758» [115, арк. 60].

Засвідчувальні документи за темою дослідження, як вже йшлося вище, переважно, представлені такими різновидами приватних актів, як атестати, паспорти та свідоцтва.

Якщо проаналізувати формуляр найбільш інформативних із них – атестатів, то можна помітити, що на відміну від законодавчих актів (як розпорядчих, так і процесуальних), у початковому протоколі атестатів не фігурує *intitulatio* (для монарших грамот і наказів характерне її поєднання з *inscriptio*). Поодинокі випадки, коли ми їх зустрічаємо, пов'язані зі створенням атестатів, адресованих конкретним особам, таким які виконували функції рекомендаційного листа. Наприклад тоді, коли адресатом виступала персона впливова й наділена широкими повноваженнями, така, від якої багато в чому залежало вирішення долі рекомендованої особи – «Высокосятелнейший граф Петр Александрович / Мылостивый Государь и Патрон» (з атестату козака

Коренівського куреня Георгія Велінова, виданого у зв'язку з виходом зі служби у ВЗН, виданому кошовим отаманом П.Калнишевським 2 березня 1775 р.) [143, арк. 191].

У абсолютній же більшості випадків присутня лише *nominatio* – вказівка на видову належність документу. У нашому випадку – «атестат», хоча можуть бути й варіантні номінативи, наприклад – «салвогвардия» або «свидетелство».

Основна частина формуляру засвідчувальних атестатів, свідоцтв, салвогвардій і т.п. представлена викладом обставин (*narratio*) та розпорядчою/прохальною формулою – *dispositio*. Як приклад наведемо *narratio* одного з атестатів: «Сего подноситель войска Запорожского низового куреня Кореневского козак Георгий Павлов сын Велинов нации болгарской родился ж в городе болгарском Софии, оттуду пошедши пришел в войско запорожское низовое в 1765 году, ского до ныне находис пры курене Кореневском с козаками отправлял службу бывши в присяге Ея императорскому величеству, как донедавнокончившейся с турками войны, так и вту войну» [143, арк. 191]. *Dispositio* даного атестату, відповідно, представлена наступним чином: «...начто исписать ему атестат, и увольть из Войска Запорожского Низового внутри Российской империи к женитьбе и всегдашнему жителству...» [143, арк. 191].

У ряді випадків, основна частина формуляру атестатів представлена лише *narratio*. Зазвичай, подібне зустрічаємо тоді, коли засвідчувальний акт видавався особам зі сталим соціальним статусом, які по виходу із ВЗН не потребували особливої протекції для подальшого влаштування свого життя. Характерним у цьому відношенні є атестат «польського шляхтича» М.Лозовського (не виключено, що православного сповідання), який був козаком Кушівського куреня: «Он, Михайло Лозовский, в битност его в Сечи Запорожской по его доброму постоянству и честному обходительству и желанию к службе в Войско Запорожское в число куреня Кушцевского товариства принят и в реестр куренной вписан» [1077, с. 530].

Кінцевий протокол (*subscriptio*), разом із вказівкою на місце й дату створення засвідчувальних документів, варіюються у залежності від

канцелярського різновиду. Так, оригіналам і відпускам притаманний розгорнутий, деталізований варіант *subscriptio*, який має наступний вигляд: «Высокомилостиво вас пребывающих с высокопочтительной преданостью нижайшие слуги атаман войсковый Петр Калнышевский войсковая старшина и товарищество» [143, арк. 191], або «Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового» [1077, с. 514]. У чернетках навпаки здебільшого представлений скорочений варіант, часто навіть з тенденцією до створення абрєвіатурних форм – «Е. И. В.-ва Войска З.Н. атаман к. Г.Ф. с...» [1077, с. 508, 523].

Datum в атестатах (як у відпусках, так і в чернетках) є стандартизованими та мають універсальну формулу: «Видан з Коша сєнтябра 12 д. 1761 году» [1077, с. 509], «Марта 2 д. 1775 году. З Коша» [143, арк. 191] й т.п.

Прикметною рисою формулярів облікової (обліково-статистичної) документації, яка виникла в процесі фіскального, поліційного та церковного обліку – списків, переписів, реєстрів (регістрів) описів і журналів – є те, що клаузули всередині формуляру, зазвичай, є рубрикованими у вигляді таблиць.

Прикладом цього можуть слугувати як відомості стосовно складу ВЗН, укладені впродовж 1756 – 1757 рр., так і переписи посполитого населення Вольностей, здійснені під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.

Разом із цим, у ряді випадків рубрикація в облікових документах могла й бути відсутньою, як-от у реєстрах козаків по січових куренях 1756 р., де єдиним елементом рубрикації можна вважати виокремлення курінного отамана з-поміж решти козаків. При цьому основна частина списку теж не завжди була репрезентована належною вказівкою на форму облікового документу на кшталт – «Реєстр куреня Корсунского», обмежуючись виключно зазначенням його тематики – «Куреня... Кальниболотского, ...Вишестеблеевского...» [1080, с. 45, 51, 66].

Слід відзначити, що найбільш рубрикованими є ті види облікової документації часів Нової Січі, які мали виконувати функцію фіскального обліку

населення Вольностей ВЗН. Наприклад, у відомості податкового обліку населення Самарської паланки за 1759 р. присутні чотири рубрикатори:

- вказівка на населений пункт (під рубрикою «Значитя»);
- зазначення кількості козацького населення;
- вказівка кількості посполитого населення;
- зазначення суми податку, який має бути сплачений (в карбованцях):

Значитя	Козаков з сего ведомства	Посполитие			Рублей
		Тяглих	Пеших	Того тяглих и пеших дворов	

При цьому, у рубриці, що стосувалася посполитого населення, маємо три підрубрики, чия присутність пов'язана з необхідністю градації посполитих на дві категорії – піших і тяглих (ті, в чийх господарствах є воли та коні), у залежності від їх спроможності сплачувати грошовий податок [120, арк. 7–7 зв].

Можна стверджувати, що загальною тенденцією розвитку формулярів облікової документації було ускладнення їх основної частини – *narratio*, шляхом його розростання за рахунок появи нових рубрик. Особливо добре це можна прослідкувати за статистичними матеріалами, випродукованими паланковими канцелярjami за часів Нової Січі. Прикладом можуть слугувати відомості обліку посполитого населення Кодацької паланки за 1756, 1762 і 1770 роки:

Таблиця 5.3

Порівняльний аналіз рубрикаторів *narratio* обліково-статистичної документації паланкових канцелярjій за Нової Січі

№	Рік	Назви документу та рубрикаторів у <i>narratio</i>			
1	1756	Ведомость, подданства Войска Запорожского Низового людей			
		Коликое число	Кто по имени и прозваниям	З якого полку, сотне, села или деревне	Нине в яких селах живут

2	1762	Ведомость посполитым, жительство имеющим в паланке					
		В каком местцу	От коли зашедши	Кто имянно	Числом домочадцов	Податку положено	
3	1770	Ведомость посполитого звания людем					
		Селения паланки	Посполитых		Подсуседков их	На Кош положено	И того
			Тяглих	Пеших			

При цьому, досить часто облікові документи подібного роду не мали ані початкового, ані кінцевого протоколу: в основній частині присутня була вказівка на видову належність документу, оповідна частина та datum.

Після цих структурних елементів формуляру наступною із клаузул виступала власне таблиця, у вигляді якої групувалася облікова інформація. Наприклад: «Опись села Самарчика, також и приписными к оному Самарчику протчими селами: сколько имеется налице захожих з разных полков, и над какими урочищами сидят, и какого звания, и кто именно – о том явствует под сим. 1756 году» [1079, с. 281–292]:

	Число козаков
В селе Самарчику – захожих з полку Полтавского козаков	
Андрій Заика, села Лучок, жил при дядку своему Ивану Носаню, отбувал должность козацкую	1
Кирило Рубак, з Новосанджарова, отбувал козацкую повинность [1079, с. 281]	1

У випадку з ще одним різновидом обліково-статистичної документації – з реєстрами (регістрами) формуляр також може бути представлений як у вигляді таблиці, так і без неї. Початковий протокол при цьому, як у першому, так і в другому випадках, зазвичай містив у собі зазначення різновиду документу (nominatio) та datum: «Реестр взятим воисковим гспдном асаулом с командою в ниже писаних воров при поимки вещам значит под сим 1757 году ноября 17

дня» [115. арк. 25]. Основну частину narratio при цьому подано як таблицю [115. арк. 25 зв]:

В куренного Калниболотского Коваленка лошада одна.	Число вещам
В Мишастовского Артема Тупице денег три рубле;	1
Сорочка одна;	1
Полотна несколько локот;	
Каптан один;	1
Салник один.	1

Наприкінці поданого у вигляді таблиці narratio облікового документу, зазвичай ставився підпис (signature), однак лише на оригіналах – на чернетках та відпусках вони відсутні. У комплексі з signature, у деяких випадках, подано й notes з приводу копійності чи оригінальності документу, наприклад – «З сего реестра послана точная копия и к ясневелможному при репорте ноябра 20 д. 1757 году» [115, арк. 25].

Другим, за критерієм наявності чи відсутності рубрикованості, із різновидів реєстрів є ті, в яких narratio представлено не у вигляді таблиці, як простий текст. У початковому протоколі таких облікових документів, на відміну від попереднього випадку, зазвичай присутні лише nominatio, без datum, наприклад: «Реэстр кто имянно Сечи Запорожской разных куренеи казаки здесь содержащиися гаидамаками оговорени значит под сим» [115, арк. 26], «Реэстр учиненной во учрежденной с полским Брацлавским воеводством пограничной коммисии кто именно Войска Запорожского казаки и которых куреней по оговорам подлежит в коммисию от Войска Запорожского к сиску и поставке об оних явствует» [115, арк. 55–56] й ін.

Основна частина, подібно до попереднього варіанту групування клаузул у формулярі, починається з narratio, але вже не у вигляді таблиці, а як нерубрикований список:

«Куреня Дятковского Яков Солоп и Василий.

Мишастовского Григорей Калита и Бурила.

Корсунского Федор Волк и Сукур, Иван Жаболда и Иван Бойко да Бандурка.

Криловского Иван Жаболда и Малой Жаболденя и Иван Малой...» [115, арк. 46 зв].

«Тематичними» рубрикаторами у деяких випадках, при цьому, виступають конкретні пункти – текстові «статті», які вказують на приналежність тієї чи іншої групи запорожців до фігурантів конкретного порубіжного конфлікту: «Во отгоне под полским селом Шестеринцами от полского подъезду шестидесят шести лошадей и в смертном убивстве двух почтовых», «При отгоне ис под полского местечка Умани четырех сот лошадей и в смертном убивстве полских уманских казаков», «При грабеже греческих караванов и в смертном убивстве бывших при том купецких людей», «По починенным грабежам в полских селах Киреевке, Копеевке, Лецковке и в местечке Ладижине о грабеже у бывшего тамо шляхтича и у жидов денег, товаров и пожитков немалого числа» [115, арк. 55–56].

Подібно до попереднього, «табличного» варіанту оформлення реєстрів, signature не зустрічаємо, більш того – відсутнім є й datum, та й взагалі весь кінцевий протокол. Проте, присутніми є notes (фактично – nota bene), які доповнюють деякі із пропущених тематичних блоків narratio та конкретизують викладений загал інформації особливо важливими деталями за суттю справи, з приводу якої було випродуковано обліковий документ. Наприклад, як приписка до проаналізованого вище реєстру виказаних схопленими гайдамаками козаків різних січових куренів: «Сверх же того во оговоре состоят во братии от гаидамак в подарок воровских вещей: полковник бугогардовый бруховецкаго куреня Швец да асаул Мандра» [115, арк. 47].

У вигляді таблиць подано й narratio такого різновиду облікових документів, як журнали, в яких фіксувалося прийняття тих чи інших управлінських рішень січової та паланкової адміністрацій ВЗН і видача відповідних документів. Характерною прикметою їх є не тільки рубрикований характер narratio, але й відсутність, у багатьох випадках, не тільки кінцевого,

але й початкового протоколів: переважно маємо лише початковий протокол зі стандартним зазначенням «Журнал» [182, арк. 2].

Числа	№	Месяц декабрь
4	...36	Ордер до кодацкого полковника Свитого з старшиною увольнительный кодацкой жителки Анны Липанки з мужем ее на год.
	...41	Ордер господину полковнику кодацкому Свитому з старшиною. Старокодацкую жителку Олену Дыку в разсуждение ее старости, убожества, одыначества и то, что она имеет в себе единственно малолетного толко сына, от всех повинностей увольняем на два года от нынешнего дня. О чем ко известию и исполнению сым предлагаем [190, арк. 5 зв].

Крім того, трапляються журнали без таблиць. Один з таких журналів в початковому протоколі має вказівку на різновид документу та datum: «Журнал [поездки] Его велможност атаман кошевый Петр Иванович Калнышевский, пан судя войсковый Николай Тимофиевич, пан писар войсковый Иван Яковлевич Глоба, 23 числа февраля в четверток до сходу сонца 1772 г.». При цьому, основна частина narratio фактично являє собою опис обставин інспекційної поїздки кошового теренами Кодацької паланки для врегулювання різноманітних аспектів життя громад козацької і посполитої людності: «И от 27 числа февраля за пощение приняли и в субботу сообщалис все пани, а от суботи до волторка в Кодаки жия, всякие порядки обществу тамошнему полезние учреждали, и по учреждени у волторник 6 числа марта о полдни взялис за обратны марш пан кошевый, пан судя и отец начальник, кои скоро с квартиры виехали» [182, арк. 10 зв.].

Продовжуючи здійснювати атрибуцію документальних і наративних джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., вважаємо за доцільне провести формулярний аналіз зразків як службового, так і приватного листування, комплексу – в порівнянні між собою, що дозволить краще осягнути детермінованість цих двох різновидів джерел. Це виглядає тим більше

доцільним, якщо врахувати їх генетичну спорідненість і типологічну подібність.

Характерною прикметою як офіційних, так і приватних епістолярій є те, що в їх початковому протоколі представлена лише *inscriptio* (у ряді випадків – із *salutatio*): «Високопочтеннейший Войска Запорожского Низового гедн кошевой атаман. Мой благодетел Данила Стефанович» [115, арк. 45]. *Nominatio* – вказівки на видову належність практично ніде не зустрічаємо.

Основна частина тексту службових листів, зазвичай, складається не тільки з *narratio*, але й з *dispositio*, що наближає їх до таких різновидів звітно-розпорядчої документації, як ордери/рапорти та промеморії, що не є дивним з огляду на те, що переважна більшість подібних епістолярій являла собою продовження інформаційних комунікацій по службових каналах, й були тісно пов'язані з проблемами розв'язання практичних завдань, пов'язаних із службовою діяльністю їх адресатів та адресантів. Прикладом, який підтверджує та ілюструє подібне твердження, може слугувати основна частина листів коменданта фортеці Святої Єлизавети Ф.Юста до кошового отамана Д.Гладкого від 22 грудня 1757 р., у якій присутні всі типологічні ознаки промеморій:

1) *Narratio*: «По причине оговору содержащегося здес под караулом поиманного гайдамака которие учинили следующим из Нежина грецким купцам с товарами в Макидонию смертно убивтсво и пограбление немалого числа вещей в чем товарищи их без малого на двадцати тысячную сумму претенцию имеют, о чем и евоеною челобитну ко мне подали, потребни в присилку сюда запорожския козаки, а которих куреней и кто имени и прозваниями о том выписав с их допросом регистр приложен, котория при следовании и в пограничнии от россиской стороны каммисии сходственно показали» [115, арк. 45-45 зв].

2) *Dispositio*: «Того ради ваше высокопочтенность благоволите приказат по приложенному у сего регистру к надлежащему изследованию в том смертно убивстве греков в пограблении на немалою сумму вещей без укривательства сискат под крепким караулом сюда тех оговоренних прислат, где следствие

учинено в силе Ея Императорскаго Величества указов и куда подлежить к главной команде и к афицерам представлено бит имеет, очем уже от меня по их поданной явочной челобитной, как оне оную и просили, неусмолтчать Правителствующему Сенату и Государственной коллегии иностранных дел донесено, и что по сему ваше високопочтенност предпримете в том учинит меня прошу уведомлением неоставит» [115, арк.45 зв.].

Кінцевий протокол – офіційних листів традиційно складається з: 1) *apprecatio*, 2) *subscriptio*, 3) *datum* та 4) *signatura* (у деяких випадках лише з *datum* та *signatura*). Наведемо характерний приклад з того ж листа:

«За сим остаюсь всякого добра Вам желаючи, /
Вашего високопочтенства доброжелателний слуга. /
Ф. Юст.
Декабря 22 дня 1757 году. /
[Підпис]» [115, арк. 45].

На загал, матеріали офіційного листування демонструють майже абсолютну тотожність абстрактного формуляру. Варіативна частина конкретних формулярів різниться в них наявністю або відсутністю таких, необов'язкових для систем службового документування, клаузул, як: *salutatio* – в початковому протколі; *preambula* – в основній частині; *apprecatio* та *subscriptio* наприкінці.

Таблиця 5.4

**Порівняльний аналіз
конкретного формуляру офіційних листів XVIII ст.**

[233, арк. 2–3; 555, арк. 2–3. 5–5 зв; 480, арк. 5–6, 8–9; 481, арк. 14, 32–32 зв, 35; 755, арк. 17, 756, арк. 7–8 зв; 765, арк. 1–2, 766, арк. 1–1 зв; 780, арк. 1–1 зв, 2–2 зв; 828, к. 3, 4; 829, к. 1–2; 830, к. 1, 3–v; 893–910; 1007, s. 13; 1014, s. 2–4]

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент			
		intitulatio	inscriptio	salutatio	
Українське	Початковий протокол	–	+	+	–
Російське		–	+	+	–
Польське		–	+	+	–
Турецьке/ Кримське		–	+	+	

Продовження Таблиці 5.4

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент				
		nominatio	preambula		narratio	dispositio
Українське	Основна частина	–	+	–	+	+
Російське		–	+	–	+	+
Польське		–	+	–	+	+
Турецьке/ Кримське		–	+		+	+

Продовження Таблиці 5.4

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент					
		apprecatio		subscriptio		datum	signature
Українське	Кінцевий протокол	+	–	+	–	+	+
Російське		+	–	+	–	+	+
Польське		+	–	+	–	+	+
Турецьке/ Кримське		+		+		+	+

На підставі здійсненого компаративного аналізу конкретного формуляру матеріалів службового листування можна стверджувати, що епістолярії турецького (з кримським включно) походження зберігали найбільше рис, притаманних неофіційним, приватним зразкам того ж жанру. Свідченням того є

обов'язкова присутність *salutatio* в початковому протоколі, *preambula* в основній частині, *apprecatio* та *subscriptio* в протоколі кінцевому. Подібні особливості конкретного формуляру в матеріалах офіційного листування можновладців та місцевого командування Османської імперії та Кримського ханства є прямим слідством відсутності прямого впливу практик і традицій західноєвропейського офіційного діловодства на систему управлінського документування зазначених держав.

Продовжуючи здійснювати атрибуцію епістолярій, зазначимо, що такому їх різновиду, як *цидули*, у більшості випадків притаманна лише основна частина, яка складається з самого лише *narratio*.

На загал, ті випадки, коли в тексті службових листів зустрічаємо лише *narratio*, без конкретних пропозицій, зазвичай стосуються коротких інформативних повідомлень, якими обмінювалася козацька старшина між собою та з, приблизно тотожними за ієрархією, командирами російських, польських і турецьких (кримських) прикордонних територій і військових з'єднань – саме *цидул*.

Наприклад: «При сем же писании нашем ведати милости вашей господской доносим чрез сию нашу цидулу (підкреслення наше – В.М.), что еще когда Ачакова и не было слыхано, тогда Войско Запорожское по место то Ачаковское Днепром владели, ни с кем неразграничиваючи, и о том бы милости твоей ведать, что наша Граница Войсковая по самой Ачаков пространством обретается» (*цидула до листа кошового отамана К.Гордієнка до російського комісара О.Українцева від 21 травня 1705 р.*) [557, арк. 45–45 зв].

Втім, у окремих випадках епістолярії, що ідентифіковано самими адресатами та адресантами саме як «цидули», мають як *narratio*, так і *dispositio*: «Понеже живуция в нашем соседстве запорожские козаки, завсегда великия обиды и утеснении нашему нагайскому народу и купцам нашим чинят, и как лошадей так и прочей скот отгоняют, о чем уже вам небезизвестно, того ради уповаем, что вы к пресечению всего того дружеское ваше старание употреблять

имеете» (цидула сераскір-султана Будджацької орди Девлет-Гірея до командира Нової Сербії генерал-майора І.Хорвата, листопад 1751 р.) [587, арк. 14 зв].

Подібно до офіційного листування, листування приватне у більшості випадків мало усталений, дуже подібний формуляр.

У якості характерного прикладу проаналізуємо лист Сави Чалого, полковника запорозького, до польського шляхтича Луговського, комісара рашківського, датований першою половиною 1730-х рр. У ньому нами було виокремлено наступні структурні елементи формуляру (клаузули):

1) *Inscriptio*: «Panie Lugowskij komisarzu Raszkowskij».

2) *Narratio*: «Pisziesz do мене, że ja pana waszogo majetnosci razoriaiu, a toie ne znaidetsia na мене, chyba wam żal za toe, szczo tut kawalek chleba uziem a wsich ludej odbronić od waszych że żownir. Znaete wy dobre że wy sami swoich ludej pozahonili zahranicu y wyż porabowali y konie pobrali y czeredy zaimali. Y iszcze nie tylko rabowali ale y ludei rubali y sela palili, że kolib ne ia odbronić, tob wsie Pobereżczyny wyrubali, aż teper prziszow tut do tych ludej żeby perezyczyti iakiy tyzdeń y kawalek chleba yzisty, bo maiu dalekuiu dorohu, a lude dla toho szmatka chleba niezubożaiut, a za toho Pisarza Jahorlickoho szczo piszeic do мене że pobiw ieho nebezpriczyny za toe że prosiw мене do себе y naczaw laiaty, a druheho za toe że ja pisal listy do Dubasar, a on poodpechatowal, pritom że byli y wasze lude, y zatoe udariw, a wy pochwaliaetisia y zbiraietisia na мене biti».

3) *Dispositio*: «Ja yz wami choczuh dobre żyti, a wy na мене pochwaliaetisia, a koli schoczycie to priiditj, maiu u Bozi nadiu szczo nocha wasza niewydet, koli wam żal zatoie szczo ja tut postoiu jakis tyzdeń, a ja was nie budu zaczepati aby wy мене nie zaczepali, poki ja maiu ukaz od moskala to yz wami [...ia], a teper postoiu odpoczynu y poidu do Siczy».

4) *Apprecatio*: «Pri siom zostaiu nazawsze wseho dobra zyczliwym priatelem».

5) *Subscriptio*: «Sawa polkownik Zaporoskiy»

6) *Signature*: [Підпис] [913, к. 217].

Тут слід зауважити, що, попри можливість та необхідність застосування при аналізі писемних наративів формулярно-клаузульного методу, він один не

може вирішити розв'язання всіх дослідницьких завдань комплексного джерелознавчого аналізу. Зокрема, актуальним залишається питання визначення оптимального інструментарію для деталізованого аналізу основної текстової частини нарративних джерел.

У випадку з документальними джерелами їх формуляр, традиційно, аналізується шляхом виокремлення в ньому клаузул – усталених елементів тексту. Зрозуміло, що для текстів, які, за своїм змістовим наповненням і пропорційною часткою, фактично, являють собою суцільне *narratio*, за необхідне є застосування більш спеціалізованих методів, які б допомогли найбільш повно з'ясувати інформаційний потенціал оповідної частини нарративів.

Доцільним видається використання граматично-дипломатичного методу, покладеного в основу аналізу індивідуальних формулярів нарративних джерел. Згідно з ним текст (*narratio*) розчленовується на «статті», що являють собою закінчені за думкою вирази, оформлені граматично самостійними простими або складними реченнями. У тому випадку, коли стаття представлена складним реченням, в якому кожна зі складових є тематично відмінною від інших, вона поділяється на одиниці нижчого ієрархічного порядку – «звороти» [1324, с. 173].

Базовою, неподільною часткою дипломатичного розчленовування тексту за запропонованою схемою, є «елементи», які, в залежності від типологічних ознак, розподіляються на три підгрупи: реалії, формули та описи. До реалій відносяться антропоніми та топоніми, до формул – стійкі вирази, звороти мови, що часто дублюються в текстах конкретного різновиду джерел, а описи являють собою оригінальні авторські вирази, що характеризують особливі обставини або умови, про які йдеться в оповіді, а тому й відрізняються від звичайних штампів (формул) [1324, с. 173–175].

Слід зазначити, що використання граматично-дипломатичного методу при аналізі є виправданим і бажаним не тільки у випадку із нарративними джерелами, але й під час аналізу документальних джерел. Особливо це стосується тих із них, в яких оповідна частина є представницькою, а самі вони, за своєю видовою

належністю, займають проміжне становище та можуть бути віднесені як до документальних, так і до наративних джерел.

Оперуючи інструментарієм формулярно-клаузульного аналізу, можна стверджувати, що абсолютна більшість допитів побудована за єдиною схемою, яка, втім, є досить нестандартною та значно відрізняється від формулярів актових і справочинних джерел того ж часу. Зокрема, *datum* перенесено з кінцевого до початкового протоколу та розміщено на самому початку документу: «1747-го году июля 11 д.». оригінальним є й компоновання клаузул основної частини. Так, *nominatio* – вказівку на видову належність документу («допрос») вміщено в *preambula* (пролозі) – «Присланной от полковника кодацкого Василя Зеленка вор бил допрашиван а в допросе сказал», унаслідок чого ці дві клаузули основної частини в формулярі допитів традиційно є об'єднаними [115, арк. 51]. За ними розміщується власне *narratio*, яким є свідчення того чи іншого козака. Завершує ж документ *signature*, який у формулярі розміщений стандартно та знаходиться в кінцевому протоколі, та представлений підписом або позначкою особи, яка є автором свідчень: «К сему допросу вор Алексей Теплицкий своеручно яко неумеючи божественного писания крестное изображение приложил +» [115, арк. 52 зв].

Власне *narratio*, яке у допитах становить переважну частину документу, зазвичай передається прямим мовленням, у більшості випадків без поділу на абзаци, як одне мегаречення, до того ж, із вкрай недосконалим членуванням на звороти за допомогою пунктуаційних знаків.

Використання граматично-дипломатичного методу дає змогу проаналізувати основну клаузулу даного різновиду документальних/наративних джерел. Першим практичним кроком при цьому є розчленування *narratio* на статті. В якості приклада було взято оповідну частину із вже знаного нам допиту запорожця О.Теплицького, знятого в Коші. Шляхом формально-логічного аналізу його було розбито на тринадцять відповідних статей:

Стаття 1: «Зовут де ево Алексей Теплицкий, родился он в селе Крушеновке под Камянцем-Подолским, отец ево бил Грицко Гарасименко а мат Анастасия, жил он при отце своем год пятнатцать».

Стаття 2: «а от оца своего в сеч Камянку пришол и чумаковал год из Гнатом Шилимовцем куренним Левушковским, а потом бил в походах Очаковском, в Днестровском, а после Днестровского походу бил в корпусе Волоском и из оногo корпуса бил же в походе Хотинском, а потом несхотел в корпусе Волоском служить и к козакам запорожским под Хотин же пришол, а спод Хотеня в Остер местечко малороссийское пошел и тамо оженился и жил в Остре из женою мсцев десет и жену оставивши до Киева пошел и жил в Печерском мнстире с полгода, а ис Киева пошел до Сечи с казаками запорожскими, а именно Антоном Висоцким куреня Пластуновского да з Сидором Каневским (которой нине в местечке Кременчуке жителство имеет)».

Стаття 3: «и пришедши в Сеч ходил целое лето в Крым по соль при возах козаков запорожских Левка Титаровского и товарищей ево за наем, а отишовши от показанного Левка в курене Вишшестеблевском жил целую зиму, а по прошествии онои зими при Алексею Гузю козаку куреня Вишшестеблевского ж лето целое прожил, а от Алексея отшедши жил в курене показанном Стеблевском».

Стаття 4: «а с куреня пошедши на низу Днепра в рибалки Илка Репешна рибу ловил за наем болше полгода, оставивши же рибалство жил при господине Якимю Игнатову бившому атаману кошовому Воиска Запорожского Низового годов два за заплату, а именно дал мне кафтан, кожух вовчий, коней двое з седлами и убрание, а от ево Якима Игнатова пошедши жил в Кодаци два года несходно в паланце» [115, арк. 51].

Стаття 5: «и тамо будучи в Кодаце согласясь с Пилипчам Каневским да Ивашиною Пластуновским и Иваном Рябенким да Иваном Теслею куреня Нижестеблевского ходили под Калмики в Калмию коней красти и показаний Пилипчан им и коней своих давал ездить».

Стаття 6: «егда же приехали в зимовник, которой на усте Волновахи стоит Ивана Дрижченка куренного Бруховецкого то он нам сказал, что де великая сторожа стоит и ми тое почувши от него назад возвратились и показанние Пилипча да Ивашина во время кочування и очного поехавши реченного Дрижченка обикрали и приехавши к нам сказали, якоби прежние их злодейская краденная добич в похоронце била и между собою тем краденним имуществом они поделилис, а мне толко сорочку дали».

Стаття 7: «и прошлого 746-го году мсця декабря в первых числах приехавши в Кодак Старий показанной Пилипча и его вишшеписанное злодеиское товариство я оставил, а я сам в показанном Старом Кодаце зимовался» [115, арк. 51 зв.].

Стаття 8: «а сего 747-го году в великий пост на первой седмице сшедшися з Степаном Ревуцким, Федором Слюсаром куренными Пластуновскими, в коих от сотника кишинского Потоцкого пашпорт бил, да Иваном Писменним он же Серий, согласились красти и в острове Братерском жили и хотели в Гард итти красти».

Стаття 9: «егда же увидели следуючого байдаком по Днепру з горелками Антона Рудзенского киевского мещенина и согласилис розбит и егда он Рудзенский пристал к острову то ми пришедши к нему на байдак пили в нево горелку и ели хлеб и взяли в нево казан с бутелю горелки».

Стаття 10: «егда же попилис то прибегши в другое на байдак ево Антона и служителей ево повязали взяли денег шестдесят восем рублей битих, денежок тритцат четыре копейки и одну полушку, кафтан материяльной, жупан накрапленный тонкий, яничарку, пистолет один, две шапки: зелену одну, а другую гвоздиковую, епанчу сукна гранатового, а протчее что показанние мои товарищи пограбили я отом неизвестен».

Стаття 11: «с того ж вишеписанного имущества и денег показанние товарищи мои дали мне дувану денег семнатцат рублей тритцат четыре копейки и одну полушку, ножев пять складних, ленти разной три шматка, маниста

кривавчатого малое число, которие денги, ножи и ленту и манисто кодацкий полковник Васил Зеленко за поимкою меня отобрал».

Стаття 12: «Пререченние же мои товарищи подуванившис остальными денгами и имуществом в Малую Россию бежали».

Стаття 13: «Сверх же сего показанного мною воровства болш за собою ничего незнаю и в дополнение сказат ничегож немогу, и сие я по самой сущей христианской совести показал» [115, арк. 52].

Через низький рівень структурованості тексту в цілому, більшість із статей, фактично, є складними реченнями і являє собою сукупність «зворотів», поєднаних між собою союзами, або ж навпаки, відокремленими одне від одного знаками пунктуації, переважно комами. Наприклад, восьму статтю *narratio*, що аналізується, можна розподілити на шість зворотів: «1) а сего 747-го году в великий пост на первой седмице 2) спешшия з Степаном Ревуцким, Федором Слюсаром куренними Пластуновскими, 3) в коих от сотника кишинского Потоцкого пашпорт бил, да Иваном Писменним он же Серий, 4) согласились красти 5) и в острове Братерском жили 6) и хотели в Гард итти красти».

Подальший поділ як статей, так і зворотів на «елементи» – реалії, формули та описи, дозволяє прослідкувати співвідношення канцелярського та оповідного стилів у тексті, з'ясувати напрямки просування діловодних фразеологічних зворотів у писемну культуру запорозького козацтва, їх генетичні витоки та широкий спектр зв'язків і взаємовпливів.

Реаліями є всі антропоніми – імена, прізвища та прізвиська: «Алексей Теплицкий», «Анастасия», «Федор Слюсар», «Иван Писменний, он же Серий», «Васил Зленко», та топоніми – політоніми, астіоніми, дромоніми, гідроніми, мікротопоніми та ін.: «Малая Россия», «Сеч», «Киев», «Остер», «Кодак», «Днепр», «устье Волоновахи», які присутні у виокремлених із *narratio* статтях.

Присутні в тексті й формули. Зокрема, ними слід вважати такі звороти, як: «злодейская краденная добич», «показанние товарищи», «злодейское товариство» та інші подібні. Те, що їх використання було характерним для криміналістичних практик XVIII ст., засвідчують різні за часом створення

зразки аналогічних документів, що були продуктом функціонування судово-слідчої системи документування виконавчих органів різноманітних установ – кошової і паланкових канцелярій, прикордонних судових комісії, полкових канцелярій Нової Сербії, губернських канцелярій.

Заключна, тринадцята стаття *narratio* допиту, який було нами проаналізовано, є стійким фразеологічним зворотом і, фактично, являє собою суцільну формулу «Сверх же сего показанного мною воровства болш за собою ничего незнаю и в дополнение сказат ничегож немогу, и сие я по самойи сущей христианской совести показал» [115, 52–52 зв.].

Нерубрикований характер *narratio* «допитів» пояснюється тим, що процедура їх проведення, у переважній більшості випадків, була довільною, так само як і їх письмове оформлення. Ті нечисленні «допити», які мають чіткий формуляр саме «протоколу», тобто їх структура, побудована у відповідності з принципом «запитання – відповідь», було випродуковано російськими офіцерами, які перебували на Запорозжжі в якості повноважних представників уряду для розбору прикордонних конфліктів запорожців із їхніми сусідами. Як приклад цього можна навести протокол допиту козака Пластунівського куреня В.Черненка, здійснений секунд-майором О.Нікіфоровим 28 квітня 1749 р., в якому *narratio* від самого початку є розбитим на логічні текстові блоки по кілька «статей» у кожному:

... Как тебя зовут, чей сын и прозвание, сколько от роду лет и где родился, и давно ль в Сечь Запорожскую пришол, и в котором курене козаком счисляется, и куренной атамана тебя знает ли, и давно л от того куреня отлучился, и с позволения л атаманского, и где шетался и пристанище имел? ...

... Смертного убивства казакам и татарам и сверх показанного в допросе воровства не чинил ли; и з

... Зовут ево Василем Андреев сын Черненко. Сколько ему от роду лет не знает. Родился в малороссиском местечке Келеберде. Отец ево родной Андрей Черненко из оного местечка бежал в Полскую область, а в котором году – не знает же точию, ему Василью тогда было от роду четыре года ...

... Смертного убивства казакам и татарам, и сверх показанного им в сем допросе воровства не чинил; и з

злодеями, кроме показанных тобою
товарыщей, не знаеш ли и с ними
сообщения не имел ли? И в сем
допросе показал самую ль сущую
правду, и ничего не утаил?

злодеями, кроме показанных
товарыщей ево, не знает и с ними
сообщения не имел. И в сем допросе
показал самую сущую правду, и
ничего не утаил [1078, арк. 290–294]

Однак, подібні документи є одиничними, переважна ж більшість формулярів протоколів допитів не є рубрикованими та потребують комплексного дослідження за допомогою як формулярно-клаузульного, так і граматично-дипломатичного (з текстологічним) методів.

Підсумовуючи викладений матеріал, треба зазначити, що абстрактний формуляр документальних джерел – актових, справочинних і облікових та ін., упродовж XVIII ст., незалежно від їх походження, зазнав великого ступеню уніфікації та набув універсальних рис, що підтверджується результатами проведеного порівняльного аналізу їх клаузул.

Загальною тенденцією розвитку конкретного формуляру окремих різновидів документальних джерел (особливо обліково-статистичних) було ускладнення структури пагагіо за рахунок введення додаткових рубрик. Для індивідуальних формулярів документів характерним було збереження автентичних рис, притаманних їм у залежності від установ-продуцентів: найбільша індивідуалізація спостерігалася в формулярах документів, випродукованих козацькими військовими канцеляріями.

Аналіз формуляру наративних джерел із соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., на відміну від джерел документальних, потребує вузькоспеціальних методів – граматично-дипломатичного та текстологічного. Його проведення дозволило з'ясувати специфіку формування індивідуального та конкретного формулярів мемуарів та епістолярій. Зокрема, було встановлено, що найбільший ступінь формалізації мають різновиди писемних наративів, які також являли собою частину спеціалізованих систем документації – автобіографії-«допити», або розвивалися під відчутним впливом перенесення в приватну сферу практик ведення офіційного документообігу – приватне листування козацької старшини.

Таким чином, класифікація та атрибуція актуалізованої джерельної бази дозволяє на рівні тенденції визначити: а) специфіку видозмін у корпусі документальних джерел унаслідок уніфікації систем документообігу між козацькими канцеляріями та їх контрагентами; б) регіональні особливості видової належності актових, справочинних і облікових документів; в) механізми детермінації видової належності наративних джерел їх функціональними властивостями; г) трансформації, що відбулися в абстрактному формулярі окремих різновидів документальних джерел упродовж досліджуваного періоду; д) напрямки формування індивідуального формуляру джерел особового походження – автобіографій, спогадів, епістолярій.

РОЗДІЛ 6.

ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АКТУАЛІЗОВАНОЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

6.1. Трансформація соціального устрою запорозької громади

Інформативні можливості джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., актуалізованої в процесі проведення дисертаційного дослідження, надають можливість визначити особливості традиційного соціального устрою низового козацтва та напрямки його трансформації впродовж досліджуваного періоду.

Зокрема, аналіз комплексу джерел різноманітного походження та видової належності – документальних, наративних, фольклорних – дає змогу визначити особливості формування й співвідношення основних соціальних груп населення Вольностей ВЗН – козаків (неодружених і сімейних) і посполитих, впродовж всього досліджуваного періоду часу.

Основу, стрижень соціальної організації Запорожжя становила власне січова громада, яка являла собою відкриту для вступу корпорацію неодружених чоловіків-воїнів («братство»), тривале історичне існування якої стало можливим завдяки постійному допливу нових членів. Найбільш поширеною причиною свого приходу на Запорожжя та вступу до Війська самі козаки, зазвичай, зазначали «неимение родителей, свойственных и пристанища, ни от кого в чем-либо призрения» [550, арк. 147]. І дійсно, досліджуючи автобіографічні дані (его-джерела), які знайшли відображення у матеріалах службової документації часів Нової Січі, важко не помітити того факту, що дуже великий відсоток козаків на певному етапі свого життя подався на Запорожжя саме через раптовий обрив (інколи через поступове зникнення) зв'язків зі своїм родинним і соціальним оточенням. У часі ці події, як правило, припадали на їх дитинство або юність. Смерть батька, повторний шлюб матері

та напружені відносини з вітчимою; смерть обох батьків; поява на світ божий поза шлюбом та рання смерть матері-покритки – перелік комбінацій міг би бути достатньо довгим [717, арк. 20–29]. Фактично, в такому випадку прихід на Січ був актом набуття нового родинного оточення, актом вступу до «братства». Провідниками та інспіраторами переходу конкретної особи на Запорожжя, як це виходить із документів, звичайно могли бути й зовсім сторонні особи з числа запорожців, яким на очі випадково потрапило бездоглядне чи нікому не потрібне хлопча, однак, частіше за все, то були особи пов'язані із родиною неофіта чи з громадою селища певними соціальними зв'язками – колишні сусіди, родичі, хрещені батьки чи куми [717, арк. 3, 21, 26 зв].

Специфіка наповнення ВЗН робила його вразливим до можливих спроб обмеження притоку нових членів з боку урядів держав, у протектораті яких знаходилося Запорожжя в конкретні періоди своєї історії. Якщо брати досліджуваний період – XVIII ст., то можемо констатувати, що ще за часів перебування запорожців у Кримському ханстві (1709 – 1734) російський уряд всіляко намагався якщо не припинити повністю, то хоч би мінімізувати поповнення Війська за рахунок мешканців Гетьманщини і Слобожанщини [444, 1, 11–11 зв. 13–13 зв.]. Пропозиції ж російських урядовців стосовно того, як припинити перехід чоловічого населення гетьманських та слобідських полків на Запорожжя, подекуди були досить радикальними – аж до позбавлення таких вихідців майна у їх вітчизнах [542, арк. 6 зв].

Разом із цим, обірвати цю живу нитку, на їх же думку, не вважалося за можливе, оскільки в такому б разі Військо почало швидко наповнюватися за рахунок вихідців із Польської України та Кримського ханства, що неодмінно б призвело до зникнення ментального зв'язку запорожців з населенням Гетьманщини [542, арк. 4 зв. 6 зв]. Стосовно останнього, то є цілком очевидно, що й у завершальний період існування ВЗН, зв'язок конкретного січового куреня з містечком-метрополією носив не тільки суто номінативний характер, але ж і був наділений цілком відчутними рисами духовного й матеріального характеру [479, арк. 131].

Тож, приймаючи у 1734 р. рішення про прийняття ВЗН в підданство, російські сановники підіймали й питання про те, на яких соціальних засадах воно існує [441, арк. 1–9 зв]. Традиційна соціальна структура запорозької громади, способи її наповнення, ніколи не були таємницею для російського уряду. Органічний зв'язок Запорожжя із Гетьманщиною та іншими українськими землями був цілком зрозумілий для російських можновладців впродовж усього XVIII ст.: вони прямо закидали Війську Низовому, що прямо пропорційно його зростанню «Малороссия от времени в другое в числе своих обитателей знатно умалаетца» [542, арк. 4 зв, 6 зв].

Звісно ж, що хоча перспектива постійного відтоку податного чи служилого населення на Запорожжя й не дуже їх втішала, на порозі нової війни з турками вона здавалася такою, яку можна відкласти на потім, вирішити її в мирний час, тим більше, що кількість запорожців-січовиків ніколи не була особливо великою. Так, чисельність ВЗН, згідно з відомостями поданих з Коша до Генеральної Військової Канцелярії на вимогу гетьмана К.Розумовського, станом на червень 1759 р., складала 11769 козаків. З них близько 5000 мали коней, тобто могли бути віднесеними до статечних, а решту становила піхота. Дана цифра, за запевненнями кошового отамана Івана Білицького, включала лише тих козаків, які мали зброю та отримували грошове жалування. Старики, малолітні, гультаї, які зайшли невідомо де та беззбройні до реєстру не увійшли. Кількість козаків по різних куренях різнилася досить значно – від 119 (мінімум) у Переяславському курені до 611 (максимум) у Мінському. Середня ж цифра коливалася у діапазоні 250-350 козаків [542, арк. 1054–1054 зв].

Аналізуючи питання про походження посполитого населення на землях ВЗН, не можна не відзначити того факту, що ще наприкінці XVII ст. ця верства не пройшла повністю інституалізацію, являючи собою вузький прошарок особисто вільної людності на самій півночі Запорожжя, фактично на самій межі Гетьманщини, з території якої власне і йшла на Низ. Стосовно обставин козацько-селянської колонізації північних теренів Запорожжя, можна стверджувати, що вони були прямо пов'язані з процесами соціального

розшарування, що мали місце на підросійській, Лівобережній Україні в досліджуваний період.

Згідно з матеріалами статистичних переписів населення Гетьманщини першої половини XVIII ст. – «компутів», на загал всі козаки та посполиті Гетьманщини, за рівнем свого статку, умовно розподілялися урядом на 5 категорій: 1) «грунтовних», тобто таких, що мають власні ґрунти (землі), млини або винокурні; 2) «малогрунтовних», які мають власну землю, але небагато; 3) «убогих», які бідніші за представників другої категорії; 4) «вкрай зубожілих», які гірші за останніх; 5) «підсусідків», які взагалі не в змозі тримати власне господарство [586, арк. 64–64 зв.].

Очевидним є, що саме козаки й посполиті 3-ї та 4-ї категорій мали становити основу переселенського руху на Низ і складала основну масу населення відомих нам із документальних джерел містечок й слобід – Кодака, Самари, Вільного, Кочережок та інших. Визнання новими осельцями юрисдикції Війська не завжди було добровільним, оскільки вихідці з козацьких полків не занадто схильні були змінювати одні «тяглості» на інші, нехай ці останні й були значно легшими. Події 1708 – 1711 рр. змусили тих із насельників-посполитих, хто не зазнав розгрому і нищення з боку російських військ, відійти на більш безпечні землі «волості», й тим самим фактично прибрати «посполиту» складову в соціальній структурі запорозького козацтва [620, арк. 20, 23, 25–26 зв, 44 зв.].

Відносно джерел наповнення посполитого населення ВЗН за часів кримської протекції, доречно згадати свідчення запорожця Лук'яна Василенка, які датовано жовтнем 1712 р. та стосуються обставин заснування Січі в Олешках – «ныне в том урочище к ним из малороссийских городов идут многое число з женами и детьми, а сказывають, что они идут от налог и от поборов панских» [621, арк. 87 зв.]. Зрозуміло, що йдеться про процес виникнення військових слобід із посполитим населенням й навколо цієї, чергової з запорозьких січей. Нова хвиля переселенців спрямовується на землі Надпорожжя і Посамар'я вже після стабілізації російсько-турецького кордону,

в 1714 – 1734 рр. Саме тоді втікачами з російської території, колишніми мешканцями Полтавського та інших козацьких полків вдруге було заселено Кодак та зруйновані селища Посамар'я [596, арк. 176–176 зв, 177].

В перші десять років по поверненні ВЗН під російську протекцію, переходи козаків і посполитих з Полтавського, Миргородського та інших козацьких полків Гетьманщини на північні землі Вольностей продовжувалися. Вони заохочувалися Кошем, однак дуже несхвально сприймалися місцевою й вищою російською адміністрацією, яка вимагала від Війська повертати всіх самовільних переселенців на попередні місця мешкання та не приймати їх у подальшому. Здебільшого це стосувалося «військових посполитих» прикордонних Кодацької, Орільської і Самарської паланок [698. арк. 61]. Окрему групу «військових посполитих» складало населення монастирських слобод: Чернечої слободи – 50 селянських дворів, приписаних до Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря [336, арк. 239], та села Чернеччини, записаного за Нехворощанським Свято-Успенським монастирем – близько 100 дворів [548, арк. 128 зв].

Перші цілеспрямовані спроби збільшення числа власних посполитих за рахунок «державних» верств населення Військо здійснює з середини 1750-х років, коли намагається спрямувати потік втікачів з Польщі та Молдавії на землі Вольностей. І відразу ж наражається на заборону російського уряду імператриці Єлизавети Петрівни, задекларовану в актових документах [588, арк. 792].

Попри урядові заборони, практику збільшення посполитих підданців війська було продовжено й у наступні часи. Особливо масштабною вона стає за часів кошового отамана П.Калнишевського. Відтепер запорозькі команди не палили хат, не зганяли з нещодавно обжитих земель зайд, що не бажали визнавати підпорядкованості Кошу, як це було на початку 1760-х років [141, арк. 3–4]. Не вдовольнялося запорозьке кривництво й пасивним очікуванням нових переселенців. Відтепер Кіш пропонував кращі умови оселення по старшинських зимівниках та у слободах на військовій землі.

Не буде перебільшенням сказати, що «нова політика» Коша спричинила в регіоні хоча й не соціальну революцію, однак таки досить значні зміни у мобільності вільного податного та залежного від поміщиків населення, причому процеси ці охопили терени не тільки Новоросійської, але й Слобідсько-Української губернії [718, арк. 242].

Проаналізувавши іменні списки втікачів із поселених полків Новоросійської губернії на Запорозжя, ми можемо дійти висновку, що переважав елемент український. Найбільш масову категорію їх складала посполиті та козаки Війська, які на початку російсько-турецької війни, у 1768 і 1769 рр. з міркувань безпеки перейшли з Вольностей на більш заселені і безпечні північні території. Друге місце посідали колишні козаки Новослобідського полку, надзвичай невдоволені поверненням їх у пікінери у 1764 р. І, нарешті, багато було вихідців з Польської України, втікачів з магнатських маєтків, які вже певний час прожили «на слободах» у офіцерів Новоросійської губернії, та загрозна перспектива подальшого покріпачення для яких була цілком реальною [716, арк. 19–23 зв].

Для населення Новоросійської губернії, яке або дійсно мало зв'язок із Запорозжям, або ж відчувало компліментарність до січового козацтва, достатньо було невеликих зрушень, аби далі вже самому, без підбурювання з боку Коша, заходитися «покозачувати» своїх колишніх сусідів і допомогти їм вступити до ВЗН [716, арк. 16–18 зв.]. До справи якнайшвидшого залюднення земель ВЗН, його керівництвом також було вирішено підключити всіх козаків, які одружилися та мешкали за його межами. Оскільки ті вже були включені в оклад, або ж числилися на службі в поселених полках, їх перехід, тим більше разом із сім'ями, викликав хвилю протесту та протидії з боку місцевої адміністрації та військового командування [718, арк. 127-128 зв].

Ще однією характерною прикметою описуваних процесів була можливість вільного переходу посполитих у козацький стан. Головним критерієм віднесення до козацького або посполитого стану було відбування «козачої служби», причому цей фактор автоматично зараховував до «лицарства» тих із

посполитих, хто у той чи інший спосіб долучився до військових виправ під час російсько-турецьких війн [225, арк. 108–108 зв, 109]. Головною перевагою «козацтва» перед «поспільством» була несплата ним жодних, навіть таких необтяжливих як на Запорожжі, податків [222, арк. 52].

За станом на початок 1775 р., як це видно за відомостями й екстрактами Новоросійської губернської канцелярії, сукупна кількість військовослужбовців, фаміліатів і заступаючих гусарських і пікінерських поселених полків, а також поміщицьких підданців, з'агітованих або силоміць переведених запорожцями на поселення до Вольностей, сягнула значної кількості: 2881 о.ч.с. у Єлисаветградській провінції і 2493 о.ч.с. у Катерининській провінції Новоросійської губернії [717, арк. 35–35 зв.].

Здебільшого ці переходи на землі Вольностей були абсолютно добровільними – умови оселення пропонувалися менш обтяжливими, причому без жодного натяку на перспективи покріпачення. Тож представники всіх згаданих категорій залюбки приставали на подібні пропозиції з боку запорозьких старшин [718, арк. 167–169 зв.]. Найбільш активним елементом у середовищі «перебіжчиків» слід вважати колишніх, абшитованих або одружених запорожців, які зазвичай виступали в якості натхненників виходу, а у разі потреби й боронили інтереси своєї громади.

Не дивно, що відразу ж після ліквідації Січі та опанування земель Вольностей російськими військами, саме ця категорія їх населення – «покозачені» впродовж початку 1770-х рр., відразу ж стала предметом зазіхання з боку поміщиків Новоросійської, Малоросійської і Слобідсько-Української губерній, які сотнями почали з'являтися до вищого російського командування та просити видати їм втікачів, вписаних за ними в подушний оклад (рапорти, донесення та інші форми звітної діловодчої документації російського військового командування тієї доби сповна відображають цей процес) [715, арк. 150].

Так само ревно, як він боронив інтереси переселенців, які хотіли перейти на землі Війська, запорозький Кіш намагався запобігти відтокові населення з-

під своєї юрисдикції. Це стосувалося не тільки нових поселенців. Розшарування всередині запорозького козацтва досить наочно проявилось у 1771 р., коли значна частина сімейних козаків звернулася до командира Української лінії генерал-лейтенанта Чернцова з проханням вивести їх з-під юрисдикції Коша, прийняти під свою команду та відвести місця під поселення перед Лінією. Натомість запорожці зобов'язувались нести сторожову службу [615. арк. 235].

Аналогічні випадки мали місце й на «Новій» – Дніпровській лінії: одружені запорожці більш комфортно почували себе у поселеннях, на пряму підпорядкованих російському урядові. Щойно з 1770 р. вздовж течії річок Кінської і Берди почали зводитись фортеці Дніпровської укріпленої лінії, багато запорожців-купців, які подвизалися на торгівлі з Кримом і внутрішніми губерніями, оселилися в їх передмістях. Фортеці розташовувались на магістральних шляхах, були краще захищені від небезпеки неприятельських нападів, самі по собі були чудовими ринками для збуту товарів... Тож не дивно, що запорожці-«гніздюки» свідомо прагнули вступити під юрисдикцію російського прикордонного командування. Кіш вбачав в цьому зазіхання на свої права та вимагав від комендантів фортець вислати всіх зайд на Січ та наперед не приймати, окрім таких, які б мали паспорти від військового уряду [718, 213 зв.–214].

Слід відзначити, що соціальні процеси, які відбувалися всередині запорозької громади та були пов'язані зі структуризацією її устрою, були складовою процесу більш широкого. Впродовж усього XVIII ст., у Російській імперії, яка більший час зазначеного періоду відігравала роль сюзерена по відношенню до ВЗН, відбувалися процеси побудови соціально стратифікованого, станового суспільства. Ними були охоплені й широкі верстви військово-феодалного, служилого стану. Актуалізовані в процесі нашого дослідження документальні джерела мають потужний інформаційний потенціал, що дозволяє реконструювати окремі аспекти соціальної історії запорозького козацтва, як складової історії всіх козацьких спільнот Російської імперії XVIII ст. в цілому.

Згідно з традицією, у російській державі всі «служилі люди» прирівнювалися до козаків. Таким стан речей залишався ще й в середині XVIII ст., коли поняття іррегулярної військової служби було практично тотожним поняттю про службу козацьку. Козацький стан на той час все ще стояв осторонь, від «непривілейованих» верств, маючи певну ауру «шляхетства» і у власних очах, і в очах представників інших соціальних груп.

Процедуру «розбору» різноманітних категорій «служилого» населення країни та віднесення його до козаків, однодворців або ж до «податних» верств (державних, чорносошних та інших груп особисто вільного селянства), російський уряд розпочав ще наприкінці 1720-х і на початку 1730-х років. В процесі формування ландміліцій, які мали утримувати та захищати укріплені лінії по південних і східних кордонах, всі гідні до служби пушкарі, затинщики, біломісні козаки, діти боярські та інші подібні, зазвичай під загальною назвою однодворців включалися до складу поселених полків [670, арк. 6–7 зв].

Досить значна частина таких однодворців, вважаючи себе представниками шляхетного стану, вбачали у подібних ініціативах уряду пониження їх соціального статусу та воліли інкорпоруватися до козацтва – здебільшого до слобідського та донського, рідше до гетьманського [669, арк. 235 зв.]. Спроба включення таких осіб до ландміліції Української лінії спричинила серед них потужний рух «пошуку козацтва». Ті з однодворців, хто брав участь у воєнних виправах впродовж першої чверті XVIII ст. та мали відповідні атестати, абшити чи інші засвідчувальні документи, зрештою, домоглися того, аби їх та їх нащадків включили до компутів козацьких полків [595, арк. 315–316 зв].

Слід зауважити, що в порівнянні з іншими козацькими військами та громадами Російської імперії, запорожці були втягнуті до процесів урядового реформування достатньо пізно. Певний імунітет від реформування подібно іншим козацьким військам, ВЗН отримало в зв'язку із тим, що у 1737 р. (2 грудня) його не було разом зі всіма включено до штату Військової Колегії. Невключення пояснювалося просто – у генералітеті Військової колегії не було

ніяких відомостей відносно запорожців, які лише три роки як повернулися з кримського підданства, в якому перебували аж чверть століття [669, арк. 368].

Спроби реформування ВЗН, принаймні на стадії проектів, активізуються вже у перші місяці воцаріння Катерини II, коли президент Військової Колегії граф Петро Салтиков запропонував до розгляду свої «мнения» відносно реорганізації російської армії в цілому, та козацьких військ зокрема [554, арк. 1 зв.]. Однак, найбільш повно спроби реалізації офіційного бачення можливого структурування суспільства імперії, в тому числі й фіксації в ньому станових меж козацтва проявилися під час роботи Уложеної Комісії 1767 – 1769 (1774) рр.

Комісія, скликана маніфестом імператриці Катерини II від 14 грудня 1766 р., для розробки проекту нового загальноімперського кодексу законів являла собою спробу прямого діалогу державної влади із регіональними та локальними спільнотами держави, в тому числі й козацькими. Документальні комплекси, що відклалися як у фондах центральних державних установ, так і у фондах, чия поява напряду пов'язана із документообігом запорозького Коша, повною мірою розкривають окремі аспекти бачення державою та місцевими козацькими елітами ролі та місця козацтва (в тому числі й січового) у сучасному й майбутньому устрої імперії.

Спираючись на проведений аналіз тексту «Наказу» від Війська до Комісії, датований 24 липня 1767 р., можна стверджувати, що в цілому, засади власної «соціальної політики» ВЗН на початок роботи Законодавчої Комісії, тобто бачення його керівництвом та масами в цілому, перспектив свого подальшого розвитку в рамках суспільного устрою Російської імперії, були вкрай розмивчастими та нечітко сформульованими [611, арк. 477–490]. З десяти пунктів наказу лише один – під номером 8-м, стосувався побажань Війська щодо правових засад допливу у Військо нових членів та перебування під юрисдикцією Запорожжя всіх абшитованих козаків [611, арк. 485 зв.]. Та й то, проблеми ці було ув'язано з все тими ж територіальними суперечками Війська з Новоросійською губернією (тобто, за великим рахунком, вони й тут не

становлять окремого, самостійного пункту пропозицій до Комісії, а мають розглядатися комплексно, «в пакеті»).

Звертає на себе увагу той факт, що під «Наказом» ВЗН в Законодавчу Комісію відсутні засвідчувальні підписи від ряду січових куренів, як-от від Пластунівського, Платнірівського, Іванівського, Донського та Крилівського [611, арк. 488 зв.–490 зв.]. Скоріш за все, що тут маємо справу із внутрішнім розколом всередині Війська, коли частина козацтва окремих куренів або свідомо саботувала всі заходи «примиренської» політики військового керівництва, або ж так же свідомо була усунена тим самим керівництвом від участі в законодавчих ініціативах Війська.

Формулюючи низку своїх побажань, а фактично претензій до уряду, які здебільшого стосувалися вирішення територіальних суперечок, грошового обігу, ВЗН було достатньо далеким від справжнього розуміння того, які ж саме «козацькі питання» обговорюватимуться під час роботи Комісії. А обговорюватись мали проекти, які б лягли в підвалини майбутнього суспільного устрою держави. Бачення цього майбутнього владою та запорожцями докорінно різнилося. В чому ж саме?

В традиційній уяві запорозького козацтва, окремі групи тогочасного суспільства належали до «духовного, рицарського, посполитого стану» [620, арк. 46]. Звісно ж, що козацтво мало вважатися станом «рицарським», тобто шляхетним. Так обстояли справи на українських землях. Подібний стан речей був традиційним не тільки для Запорозжя і Гетьманщини, але й для всіх європейських земель доби пізнього Середньовіччя та раннього Нового Часу. Не була виключенням і Російська Держава. Виключенням було саме козацтво, як явище, яке несповна вписувалася в традиційні схеми держави.

Бажаючи значно спростити дещо плутані соціальні структури імперії, уряд Катерини II здійснив спробу «розставити по полицях» всі ті різноманітні прошарки боярства та дворянства, духовенства й міщанства, служилих людей та селянства, які склали тогочасне суспільство. В процесі роботи Законодавчої Комісії були розроблені проекти, які в подальшому мали

регламентувати права всіх підданців, а також узаконити їх розподіл по станах. Всі ці проекти неодноразово змінювалися, доповнювалися, мали по кілька редакцій текстів. Згідно остаточних із них, всі російські підданці мали належати до трьох «родів людей» – вищого, середнього та нижчого.

Верхівку суспільства, його перший, «вищий рід» мали становити люди «благородні». Благородством вважалася метафізична чеснота, наявність якої вирізняла її носія від решти людей, та яка дарувала особливі права та привілеї. Благородство бувало двох видів – спадкове та таке, яке заслужили від монарха своїми подвигами чи іншими вчинками. Все благородне людство імперії складалося з князів, графів, баронів та загалу дворянства [612, арк. 62–62 зв.]. Фактично, таке трактування шляхетного стану не містило жодних елементів революційності, а лише мало узаконити той стан речей, який повівся ще з часів реформ Петра I.

До так званого «середнього роду» (другого) людей пропонувалося віднести три категорії: 1) вчених, митців та священнослужителів («упражняющиеся в науках и службах»); 2) купців, фабрикантів, мореплавців та власників суден («торгующие»); 3) ремісники, міщани та звільнені кріпаки («упражняющиеся в разных приличных мещанству работах») [612, арк. 267 зв.].

I, нарешті, третій, «нижчий рід» людей складали землероби (однодворці та інші люди «старых служб»; іноземні колоністи; чорносошні, економічні, палацові та заводські селяни; державні селяни; ямщики; кріпаки) та кочівники (представники народів, які не займаються землеробством та платять ясак) [612, арк. 370].

Питання про те, де ж тут місце козацтва, мабуть було несповна зрозумілим не тільки для депутатів від козацького населення імперії, але й головним «диригентам» Законодавчої Комісії. Врешті-решт, спробу визначитися з їх місцем у соціальній структурі держави було здійснено, розробивши «Проект законів о правах войск казачьих» [612, арк. 413–427, 428–442].

Попри те, що дію цього «Проекту», не було впроваджено по відношенню до ВЗН, аж до кінця його історичного існування, безсумнівно, справив

неабиякий вплив на подальший перебіг подій, оскільки не тільки продемонстрував військовому керівництву подальші сумні перспективи примусової зміни традиційного устрою війська, але й підштовхнули його до рішучих дій щодо зміцнення власних позицій у регіоні. Одним із найбільших подразників при цьому було те, що законодавці таки знайшли, нарешті, куди ж саме, до якого з «родів» їм віднести козацтво. Як того й слід було очікувати, ним став найпринизливіший для «лицарської» гідності третій, нижчий рід.

Депутат в Комісії від ВЗН, Мусій Скапа з цього приводу робив подання до підкомісії, яка працювала над укладенням зводу прав шляхетських, вимагаючи вивести Військо (цілком!) з «третього» до «першого» роду. Наголошувалося на винятковому становищі запорожців, їх давнині та тому, що Військо «всегда в числе шляхетства, а не чернососных, пребывало» [1143, с. 296–297]. Підстави для такої точки зору, безперечно, існували. Власне походження з «козачого звання» Гетьманщини, Слобожанщини чи Правобережжя сприймалося самими запорожцями як певний доказ «шляхетності» не тільки за способом життя, але й за народженням. У тому випадку, якщо котрийсь із запорожців походив саме з козацької, а не селянської чи міщанської родини, він неодмінно намагався не тільки зробити цей факт публічним, але й задокументувати його [466, арк. 22]. Про згадану обставину козаки ніколи не забували нагадати в процесі документальних зносин з офіційною владою, як наприклад вже після ліквідації Січі робили численні шукачі офіцерства з числа колишньої запорозької старшини. Семен Білий, наприклад не тільки вказує свою належність до старшини Переяславського полку, але й апелює до свого родового імені, знаного і шанованого на Гетьманщині – Руденків [723, арк. 73–73 зв., 75]. Так само чинять і інші – Петро Гнойовий («из малороссийских старшинских детей») [723, арк.85–85 зв.], Йосип Сопілка («сын выборного козака») [723, арк. 146] та Клим Перепілка («из польской шляхты») [723, арк. 114-114 зв., 118]. Крім того, впадає в око значний доплив на Січ представників дрібної гетьманської і слобідської старшини після 1764 – 1765 рр., у яких урядом було здійснено серію заходів із реформування козацьких полків у полки гусарські,

пкінерські, драгунські та карабінерні [723, арк. 73–73 зв., 75, 85–85 зв., 143–143 зв., 146]. Очевидно, що для частини козацтва, шанси якої на отримання армійських чинів та подальшу нобілітацію були мізерними, єдиною альтернативою виглядав вступ до ВЗН, в якому їх старшинське (для них – шляхетне) походження, ні у кого не викликало сумніву.

Як вже було сказано, попри саму детальну розробку проекту закону про права козацьких військ, на практиці його втілено не було. Уряд встиг зробити лише кілька кроків у напрямку його реалізації. Так, 20 грудня 1768 р. Катериною II було підписано наказ до Малоросійської колегії, згідно з яким всі козацькі війська, які перебували у відомстві цієї колегії (йшлося про ВЗН, оскільки інших військ не було), мали у цивільній частині керуватися та судитися згідно «малоросійських прав та статутів», а у всіх справах належних до військової частини – підлягати дії «Військового уставу» та «Військового артикулу». Передбачалося якнайшвидше поширення текстів цих юридичних документальних комплексів серед запорозького козацтва та впровадження їх у дію вже з 1769 р., однак обставини воєнного часу відклали реалізацію указу на пізніший термін – по закінченні війни з Османською імперією [723, арк. 126–126 зв.].

Через те, що втілення згадуваного «Проекту» було відкладено на кілька років, невдоволення широких верств козацьких спільнот запланованим реформуванням та майбутнім статусом військ, зрештою стало поживним середовищем для зародження та визрівання кількох бунтів/повстань, які сколихнули козацькі окраїни Російської імперії на початку 1770-х років [511, арк. 1–1 зв.]. В колі тогочасних протиурядових виступів донських і яїцьких козаків, дії керівництва ВЗН по поверненню собі споконвічних запорозьких земель та переведення їх населення під юрисдикцію Коша, сприймалися і трактувалися вищим і місцевим імперським командуванням не інакше як «буйство».

Питання про необхідність ліквідації Січі, або, як мінімум, арешту її вищого керівництва чергового разу стало на порядку денному відразу ж по закінченні

івійни, у травні 1774 р., коли на кількох засіданнях перед імператрицею висловили необхідність «учинить решительное по сему положение». Та відмовилася, зробивши наголос на вірній службі Війська Запорозького у минулу війну. Надалі, впродовж цілого року на засіданнях придворної Ради із запорозького питання плани ліквідації чи бодай реформування Запорожжя не обговорювалися, попри сотні скарг від вищого командування Новоросійської, Слобідсько-Української та Київської губерній на дії запорожців із переведення поміщицьких підданців і військових поселенців згаданих губерній до Вольностей [743, арк.188–188 зв., 190–190 зв., 199, 203 зв., 265, 269].

Ситуація докорінно змінилася у квітні 1775 р. коли з Києва було отримано чергову реляцію П.Румянцева відносно намірів кошового отамана П.Калнишевського перейти, разом зі всім військом, у турецьке підданство. Зважаючи на це, до столиці терміново було викликано П.Румянцева і на черговому засіданні Ради 7 травня 1775 р. було вирішено зайняти всю територію Запорожжя, заарештувати всю січову верхівку, а в перспективі й взагалі розпустити ВЗН [743, арк. 290, 294 зв.]. Долю Запорозької Січі було вирішено – вранці 4 червня 1775 р. угруповання російського війська під командуванням П.Текелії підійшло до Січі...

«Ліквідація Запорозької Січі», як прийнято називати цю подію в історіографії, не може розглядатися виключно як військова операція із зайняття козацької столиці. Фактично, вона розтяглася на кілька років і складалася, насамперед, з комплексу заходів, спрямованих на уніфікацію адміністративно-територіального устрою Запорожжя та всіх боків життя його населення згідно з загальноімперськими нормами.

До першочергових завдань російського командування в регіоні відносилось поступове взяття під контроль всього населення Вольностей та уніфікація його суспільного устрою згідно із загальноімперськими нормами. Дуже показовими в цьому відношенні є інструкції-настанови щодо першочергових заходів у цій сфері, видані командирам на місця вже впродовж перших місяців літа 1775 р. Другим пунктом цієї інструкції наказувалося не

ламати різко старих порядків на Запорозжжі, а нові запроваджувати поступово та обережно, аби не викликати соціального вибуху. Кілька наступних пунктів (§§ 6 і 8) стосувалися порядку облаштування прийшлого люду та викорінення бурлаків, які у великій кількості тинялися запорозькими степами та знаходили притулок по зимівниках. Значну увагу було приділено якнайшвидшому одруженню колишніх січовиків (§ 22): додатковою мірою їх заохочення стало віддання виморочного майна померлих неодружених козаків тим із їх товаришів, які візьмуть шлюб [715, 173–178 зв.].

Настанови, щодо якнайскорішої зміни традиційного соціального устрою населення Запорозжжя, сформульовані у згаданих інструкціях, на практиці реалізувалися в результаті прийняття управлінських рішень. При цьому слід відзначити, що функції контролю й допомоги місцевим командирам у зборі та оповіщення мешканців колишнього Запорозжжя відносно тих чи інших урядових настанов, необхідних до виконання, покладалися на місцевих священнослужителів православної церкви [221, арк. 97].

Дослідження документальних комплексів, що відклалися в процесі документообігу між похідною канцелярією Г.Потьомкіна та російськими військовими командирами південного краю, дозволяє сповна проаналізувати основні напрямки реалізації соціальної політики імперського уряду на запорозьких землях. Так, можна стверджувати, що великою проблемою для російського командування на місцях стало дисперсне розміщення, а відтак і фактична непідконтрольність запорозького населення на теренах колишніх Вольностей. Окрім 15-20 великих військових слобод, таких як Старий і Новий Кодаки, Тритузне, Петриківка та інших, решта його була розпорошена по зимівниках, розкиданих по степах на відстані щонайменше у 5-10 км один від одного [715, арк. 181–182 зв.]. Лише у Великому Лузі налічувалося до 600 зимівників [715, арк. 440–440 зв, 441].

Зрозуміло, що сподіватися за таких умов поставити під контроль всіх зимівчан було справою марною. Єдиним, можливим для влади, рішенням здавалося переведення мешканців зимівників до державних слобод,

розташованих неподалік від магістральних шляхів або ж від вже існуючих фортець і шанців. Чутка про можливий згін зимівників спричинила самостійний відтік їх населення: на кінець серпня 1775 р. 4106 зимівчан заявили головному російському командирові на теренах колишніх Вольностей ВЗН П.Текелії про свій намір покинути регіон та повернутися на попередні місця мешкання, до внутрішніх губерній (Малоросійської і Слобідсько-Української) [715, арк. 259–259 зв.].

Як свідчать матеріали службового листування військового та цивільного керівництва Азовської і Новоросійської губерній, ані важкість практичної реалізації плану з переселення зимівників, ані його можливі негативні наслідки, не зупинили вище керівництво в особі Г.Потьомкіна, який в будь-яку ціну бажав покінчити з рештками запорозької традиції: впродовж 1776 – 1777 рр. переважну більшість зимівників на території колишніх Вольностей було ліквідовано, а їх населення переведено на мешкання до державних селищ [715, арк. 368, 378–378 зв.].

Разом із цим, компаративний аналіз службової документації Азовської і Новоросійської губернських канцелярій (періоду 1775 – 1783 рр.) та військової канцелярії Чорноморського козацького війська (1790 – 1800-і рр.), дають змогу стверджувати, що соціальні структури, притаманні населенню запорозьких зимівників, достатньо часто реанімувалися колишніми запорожцями в умовах послаблення контролю з боку державної влади. Після переселення чорноморців на Кубань, значна частина козацького населення розселилася по хуторах-зимівниках, а не в курінних селищах. Ліквідація зимівників у Чорноморії розтяглася без малого на двадцять років. Серед основних причин, які спонукали уряд до цього, фігурували ті ж самі, що й за часів Нової Січі: невиконання їх мешканцями громадських повинностей і військової служби, а також укривання втікачів, дезертирів та іншого подібного, «непевного» елементу [508, арк. 6–7].

Чимало зусиль було докладено місцевою російською адміністрацією до зміни співвідношення питомої ваги одружених і неодружених чоловіків серед колишніх запорожців. Це цілком зрозуміло, оскільки найбільш лояльною

групою всередині запорозького козацтва урядові здавалися одружені запорожці – «гніздюки». В цьому випадку візія урядовців і справді мало розходилася з дійсністю [550, арк. 148]. «Прив'язані» родинами та господарствами, ці запорожці і справді були найменш схильні до переходу в турецькі володіння, участі в гайдамацьких виправах та такого іншого. Обов'язкове одруження якомога більшої кількості запорожців здавалося представниками російського уряду чи не найкращим засобом до викорінення «гультьяйського» духу на теренах колишнього Запорожжя. Козаки всіляко заохочувалися до обзаведення родинами, отримуючи матеріальну допомогу у розмірі 3-5 крб. на розбудову господарства. Командири повітів (паланок) з числа російських офіцерів, щомісячно рапортували азовському та новоросійському губернаторам відносно кількості колишніх січовиків, які вступили до шлюбу. Зведені відомості відправлялися самому князеві Г.Потьомкіну, який особисто переймався проблемою [550, арк. 184].

В результаті подібної цілеспрямованої корекції соціальних процесів, упродовж перших 5-15 років після 1775 р., значна кількість січовиків створює власні родини. Намагання російського уряду, який за часів правління Катерини II звів ідеї популяціонізму та фізіократії в ранг державної доктрини, докорінно зламати практику січового «целібату», а також й зусилля, докладені до цього, все ж таки досить швидко почали давати потрібний державі ефект.

Найбільш прикметною рисою цього процесу, згідно з матеріалами майнових описів і церковних відомостей був значний розрив у віці чоловіків і дружин (в середньому 15-25 років), зумовлений достатньо пізнім вступом до шлюбу колишніх запорожців [466, арк. 79, 110–112]. Вважаємо за доречне проілюструвати це на конкретному прикладі родини козака Титарівського куреня Василя Заруби: наприкінці 1775 р. цей 52-річний (!) січовик одружується на 32-річній жінці та в шлюбі з нею, у період з 1776 до 1792 рр., з інтервалом у 1,5–2 роки, народжують дев'ятеро дітей (8 доньок та 1 сина). Після відродження Війська вірних запорозьких козаків ця родина вливається до

складу чорноморської громади [498, арк. 186]. Приклад вельми характерний і далеко не поодинокий.

Також впадає в око поширена практика включення до складу подібних, нещодавно створених, сімей осіб, які не були кровними родичами – зазвичай, січових товаришів голови родини. У останній чверті XVIII ст., аж доки не зійшло з історичної арени покоління справжніх січовиків, споконвічні форми «життя гуртом» виключно чоловіків зберігалися у чистому вигляді: і як тимчасові або тривалі соціально-професійні об'єднання (ватаги козаків-рибалок при «неводах») [483, арк. 5–50], і як мешкання по хуторах-зимівниках неодружених товаришів/побратимів [498, арк. 2–2 зв.].

Паралельно із процесом трансформації гендерно-соціальної структури запорозької громади, відбувалися процеси подальшої диференціації колишньої запорозької старшини від козацького загалу та інкорпорації її до складу регіональної, південноукраїнської групи російського дворянства.

Слід відзначити, що попри ліквідацію російською владою ВЗН, арешт і заслання його керівництва, репресивні заходи по відношенню до всієї запорозької старшини не входили до планів вищого виконавця волі імператриці в регіоні – князя Г.Потьомкіна. Багатьох старшин він знав особисто ще з часів російсько-турецької війни, коли командував угрупованням російських військ на Нижньому Дунаї. Своїм ордером від 18 липня 1775 р. він зажадав від П.Текелії докладних списків всіх запорозьких старшин і козаків, нагороджених золотими та срібними медалями, а також і тих, які мали атестати від російського генералітету [715, арк. 283]. Списки ці було складено в самий короткий термін і подано на розгляд князеві – всього 138 осіб [715, арк. 284–286]. Кінцевою метою складення подібних списків було надання офіцерських чинів запорозьким старшинам.

Головною умовою надання офіцерського чину запорозькій старшині після припинення існування Січі була сумлінна військова служба та неучасть у «буйстві» Коша, тобто у діях, спрямованих на підрив влади російського уряду в регіоні [652, арк. 348]. У Російській імперії з часів Петра I надання штаб- і обер-

офіцерського чина, фактично, являло собою отримання особистого або ж спадкового дворянства – нобілітацію. Документація Козацької експедиції (повиття) Військової колегії, випродукована впродовж 1776 – 1779 рр., дозволяє констатувати, що невдовзі після ліквідації Січі відбулося кілька масових нобілітацій запорозької старшини, найбільш масштабна з яких припадає на грудень 1777 р., коли за поданням князя Г.Потьомкіна імператрицею було нагороджено штаб- та обер-офіцерськими чинами 89 старшин [652, арк. 349–349 зв., 350–350 зв.].

Разом із цим, не зупиняючись перед масштабною нобілітацією колишньої запорозької старшини, нагородження її чинами та землями, російський уряд, разом із цим, не вагаючись ізолював окремих її представників, які могли становити для нього загрозу. Збереглося чимало документальних підтверджень цього: варто було на початку березня 1776 р. пройти чутці, що запорожці Кальміуського повіту Азовської губернії готуються до втечі на Кубань, як губернатор В.Чертков негайно вислав старшину Якова Бершадського під нагляд коменданта колишньої Січі полковника П.Норова [550, арк. 201–201 зв.].

Процеси соціальної градації, пов'язані із нобілітацією колишніх запорозьких старшин, значно підсилилися після реанімації владою військової організації колишніх запорожців – Війська вірних запорозьких козаків (Чорноморського війська) у 1787 р. Вже впродовж перших років існування відродженого війська, розподіл на старшинську і козацьку частини поглиблюється. Апеляція до власної «першості», яке є слідством благородства, здобутого ратними подвигами, чітке відмежування військової старшини від решти козацтва стають звичними формулюваннями, які використовуються в процесі документальних зносин з імператрицею та іншими можновладцями імперії [756, арк. 105–106 зв.].

Переселення чорноморської громади на Кубань з одного боку стимулювало подальший етносоціальний розвиток цієї консорції, поглиблювало її здатність та самовідтворення та інституалізацію в якості окремої етносоціальної (субетнічної) групи в рамках українського етносоціуму,

з іншої ж, сприяло якнайшвидшому відживанню традиційних для «старого Запорозжя» соціальних структур і рис громадського устрою.

Домінуючою формою родини у чорноморській спільноті станом на початок 1790-х років вже стає «мала сім'я» (батьки та їх діти). Спільне проживання в рамках однієї великої родини кількох родин близьких родичів (батьки-діти + одружені діти/племінники (сини/племінники з дружинами; доньки з зятями-приймаками); кілька братів зі своїми родинами) трапляються вкрай рідко [475, арк. 12–81 зв.] і зазвичай є більше виключенням, аніж правилом [498, арк. 21–77 зв.]. Включення до складу сім'ї племінників зазвичай було викликане запорозькою традицією брати на виховання хлопчиків-родичів; саме племінники відбували й козацьку службу у разі малолітства чи просто відсутності власних синів [476, арк. 213–224].

Інформативна наповненість звітної документації й матеріалів службового листування російських командирів початку 1790-х рр. дають підставу для тверджень про те, що в чорноморській громаді, яка була однією з прямих спадкоємців громади запорозької, тенденція домінування «гніздюцьких» настроїв вже в перші роки інституалізації Чорноморського Війська здобула тих крайніх форм, коли частина заможного одруженого козацтва взагалі воліє позбутися свого козацького стану, не бажаючи поділяти з рештою громади тягот переселення на нові місця та необхідності приймати участь у військових виправах [756, арк. 101–102]. Відзначимо також, що російські урядовці у більшості випадків не перешкоджали таким козакам, вбачаючи в них елемент, корисний і для цивільної колонізації регіону [755, арк. 75–76]. Показовим є те, що у більшості подібних випадків такий «гніздюцький» елемент було сконцентровано в «сухопутних» командах Чорноморського Війська, в той час як у командах «морських» переважали неодружені козаки, які й виступали носіями традиційної «лицарської» ментальності [624, арк. 12–12 зв.].

У чорноморців зовнішні шляхи наповнення Війська остаточно переходять у легітимну з точки уряду площину планових переселень вже з початку ХІХ ст. Громада перестає відчувати гостру потребу у прийнятті втікачів для

підтримання чисельності. Численні втікачі, які прямують до Чорномор'ї з українських губерній, з наївною надією отримати козацький стан, ретельно відловлюються розставленими по кордонах військових земель поліційними командами з числа самих чорноморців (при цьому старанність останніх не викликає зауважень навіть у сторонніх спостерігачів з числа російських можновладців). Разом із цим, попри те, що сама чорноморська громада станом на початок ХІХ ст. вже мала цілком легітимні шляхи наповнення (в тому числі й зовнішні), в народній уяві по всіх українських землях все ще продовжували існувати дещо застарілі уявлення про збереження чорноморцями січової моделі соціального устрою. Так, ще й у 1802 р. Степан Морачевський, священик одного з сіл Таращанського повіту Київської губернії, розповідав селянам про нібито читаний ним наказ, згідно з яким селяни мали віддавати своїх синів чорноморцям [744, арк. 12].

Якщо, на підставі аналізу документальних і наративних джерел, порівнювати соціальні процеси, що відбувалися в найбільшій з постзапорозьких громад – чорноморській, із аналогічними процесами всередині іншої козацької спільноти – задунайської, то стає зрозумілим, що консервація архаїчних, січових рис соціального устрою була в ній набагато сильнішою. Однак, для їх підтримання і збереження був відсутній необхідний демографічний потенціал.

Значна віддаленість Задунайської Січі від етнічних українських земель стояла на заваді достатньому притоку людності. Це видно хоч би з того, що за оцінками російських розвідників початку ХІХ ст. (1804 р.) загальна кількість козаків оцінювалася у 3000. Явний регрес, якщо згадати, що за часів Нової Січі кількість Війська коливалося в межах 8000-12000 козаків. Із вказаної кількості задунайців-«буткалів» половина була нежонатими «лицарями» (1500) [745, арк. 14-14 зв., 15, 20–20 зв.]. При тому, що тенденція до збільшення питомої ваги одруженого елемента (відповідно до цього й жінок), який селився у розташованому неподалік Січі селищі – Раї (від тур. гауа – посполиті), була

постійною, питання про остаточне витіснення традицій січового целібату було лише питанням часу [745, арк. 4–7, 20–29 зв.].

Згубні наслідки подібного стану речей для воєнного потенціалу Буткальського війська чудово розуміли не тільки січовики-задунайці, але й турецький уряд, який докладав зусиль для збільшення буткальської громади. У південноукраїнські губернії та в Чорноморію розсилалися емісари-агітатори. Кожен з новоприбулих на Січ отримував 50-60 левів підйомних грошей з суми, яка спеціально надсилалася турецьким урядом Кошу для вербівлі. Вірогідно, саме цим фактом пояснюється те, що найбільші скупчення втікачів на території південного краю Російської імперії спостерігалися у дністрових плавнях, у прикордонному Тираспольському повіті Херсонської губернії [747, арк. 1–2 зв., 4–4 зв.]. Втім, подібні намагання могли лише трохи погамувати процеси остаточної втрати основ січового устрою й перетворення його на реліктовий залишок, що зрештою і сталося.

Таким чином, унікальна первинна інформація офіційної документації центральних і місцевих установ, військових канцелярій козацьких військ, у поєднанні з потужним інформативним потенціалом наративів, допомагає дослідити основні напрямки трансформації традиційного соціального устрою запорозького козацтва впродовж усього XVIII ст.

Згідно неї видно, що в основі соціальної структури низової козацької громади, з самих часів її виникнення, лежала корпорація (конвіксія) неодружених чоловіків-рицарів, яка наповнювалася за рахунок постійного допливу нових членів з сусідніх українських земель (для XVIII ст. – переважно з Гетьманщини та Слобожанщини). Сімейне, одружене козацтво та посполите селянське населення, що перебувало у колективній васальній залежності від усього ВЗН, інституалізуються в якості окремих складових та інкорпуються до складу запорозького соціуму відносно пізно – на зламі XVII – XVIII ст., та не відіграють провідної ролі. Починаючи з часів Нової Січі спостерігається тенденція до збільшення питомої ваги «гніздюків» і військових посполитих.

На фоні поземельних суперечок з російським урядом, Кіш розпочинає політику масштабної колонізації території Вольностей, в першу чергу за рахунок селянського, посполитого населення. Соціальна мобільність всередині запорозької спільноти, при цьому, є високою: за умови долучення до відправлення військової служби, посполиті переходять до козацького стану та звільняються від сплати податків на користь Війська. Політика запорозького керівництва в особі кошового отамана П.Калнишевського, спрямована на переформатування соціального устрою козацької громади, перетворення її на самодостатній соціальний організм, здатний до самовідтворення власними силами, не збігалася з урядовим баченням місця й ролі козацтва у соціальних структурах імперії.

Було встановлено, що спроба діалогу уряду Катерини II з елітами козацьких військ держави, реалізована в процесі діяльності Уложеної Комісії 1767 – 1769 (1774) рр., виявилася неконструктивною, оскільки продемонструвала полярність поглядів на соціальну сутність козацтва та шляхи його подальшого існування. Следством цього стала ескалація конфлікту та подальша ліквідація урядом ВЗН.

Вдалося з'ясувати, що соціальні процеси, які протікали в середовищі колишніх запорожців після 1775 р., мали свої особливості в кожній з двох найбільших постзапорозьких козацьких спільнот. В чорноморській громаді вони характеризуються відмиранням традиційних форм соціального устрою (зокрема прошарку неодружених козаків-рицарів), диференціацією рядового козацтва й старшини, та інкорпорацією останнього до складу російського дворянства. Задунайська (буткальська) козацька громада, навпаки, демонструє більшу консервацію традиційних рис соціального устрою січової доби, однак, їх тривале збереження стає неможливим через проблематичність допливу до спільноти нових членів.

6.2. Соціальні рухи у середовищі запорозької громади: гайдамацтво

Недостатній рівень дослідженості політичної та соціальної історії Запорожжя XVIII ст. не дає змоги однозначно й у повному обсязі відповісти на питання про витоки та характерні риси гайдамацького руху в середовищі запорозької громади часів Нової Січі. Тема ця залишається розробленою слабо. Разом із цим, «критична маса» джерел з історії запорозького козацтва, виявлених у архівосховищах Російської Федерації, Польщі та України та введених до наукового обігу, їх інформаційне наповнення, дозволяють окреслити шляхи подальшого наукового пошуку та висвітлити окремі аспекти діяльності здобичницьких ватаг запорозького козацтва, відомих під узагальненою назвою гайдамаків, впродовж 1710–1780-х років.

Одним з них є питання про соціальну сутність і мотивації гайдамацтва, оскільки цілком очевидним є той факт, що у багатьох задокументованих випадках прагматичний здобичницький фактор відверто й показово домінував над міркуваннями національними, релігійними чи то класовими.

Студіювання першоджерел наводить, зрештою, на думку про те, що цей напрямок у гайдамацтві сприймався сучасниками як прояв здобичницької діяльності саме запорозького козацтва. Не можна сказати, що наявність здобичницьких мотивів у гайдамацькій активності запорожців не була помічена українськими істориками XIX – XX ст. При цьому вони або абсолютизувалися, ставилися у головний кут дослідження, як-от у А.Скальковського [1451], або ж лишень констатувалися, без детального розгляду, як у дослідженнях Д.Мордовцева та В.Антоновича [1256; 1405]. У працях істориків радянської доби проблема здобичницької течії у гайдамацтві старанно оминалася, оскільки не вкладалася у загальноприйняті концепції класової і національно-визвольної боротьби українського народу [1293; 1314; 1357]. Лише в українській діаспорній [1512] та сучасній українській історіографії [1483; 1502, с. 480–490] можна зустріти оцінки гайдамацтва як соціального бандитизму.

Показовим при цьому є те, що всіма згаданими дослідниками гайдамацтво сприймалося як явище, яке зародилося в глибинах українського етносоціуму достатньо пізно – на початку XVIII ст., та чия поява на світ була прямо пов'язана з драматичними подіями польсько-українського протистояння, зокрема з боротьбою селянсько-козацьких мас Правобережжя проти іноземного панування, осторонь від традиційного запорозького здобичництва.

Час появи перших писемних згадок про гайдамацтво не випадково припадає на першу чверть XVIII ст. – час широкомасштабних заходів польського, російського й турецького урядів з делімітації кордонів та налагодження прикордонної служби та паспортного контролю на теренах Північного Причорномор'я (1700 – 1705, 1711 – 1714 рр.). За таких умов традиційні «молодецькі» (тобто, здобичницькі) виправи підданців кожної зі сторін неминуче починають розглядатися не просто як акт агресії проти сусіда, але ж і як вияв непокори по відношенню до влади країни, підданцями якої вони були.

Розпочинаючи розгляд інформативних можливостей актуалізованих документів і наративів з історії запорозького гайдамацтва, ми не можемо обійти увагою питання стосовно часу появи та смислового навантаження як термінів «гайдамацтво» й «гайдамаки», так і того явища та соціальних груп січового козацтва, яке вони характеризували.

Починаючи з середини XVI ст., для означення дій запорозьких здобичників, за формою відповідних гайдамацьким, польською стороною, здебільшого, використовувався термін «lotrstwo» або «lotrostwo», похідний від «lotr», «lotry» [889, к. 297–301]. Він зберігає своє поширення і впродовж практично всього XVII ст., використовуючись у дипломатичній документації з акцентуаціями на кшталт «lotrstwo kozackie» та тому подібними [889, к. 413–415]. Використання словосполучення «swawolne kury» по відношенню до ватаг запорожців-здобичників, які, незважаючи на постанови польського уряду, «гуляли» степом до Буджаку включно, зустрічаємо серед матеріалів польсько-

кримського дипломатичного листування ще з першої половини XVII ст.[913, к. 211–212].

Побутовали вони й у XVIII ст.: достатньо часто в рапортах і листах командирів польського війська фігурують зневажливі терміни для означення запорозьких ватаг і самих запорожців-здобичників – «кура», «hultaji» та тому подібні [868, к. 1]. Так, 3 серпня 1714 р. у листі до очаківського паші Абди польський гетьман Сенявський скаржився на «swawolne kury kozactwa z niemalą szkoda wyradaiause» з території Очаківського степу (Єдисану) у Польську Україну [558, арк. 1 зв.].

Інституалізація терміну «гайдамак» (але ж не явища як такого!), як це можна простежити на матеріалах службового листування польських посадовців, відбувається за часів перебування ВЗН у підданстві кримських ханів з династії Гіреїв. Найбільш ранні звістки про гайдамакування запорожців у польських володіннях датуються 1714-м [980, к. 33–33 v] і 1715-м [973, к. 205–207, 209–219 v] роками. Напади на польське прикордоння в зазначені часи мали характер регулярних, добре організованих рейдів: на початку 1720 р. польський посланець в Туреччині радив королю Августу відправити на польсько-турецький кордон по Дністру кілька досвідчених комісарів, які б організували викорінення гультаїв («kur ludzi swywolnych», «kur exorbitantow»), аби, за його влучним висловом, з таких іскор, які між кордонами жевріють, не сталося якогось більшого інциденту [882, к. 279–280].

Часті дипломатичні зносини з цієї проблеми спричинилися тому, що за співзвучністю тюркського дієслова hajdamak, яке означало акт розбою, грабежу, з терміном тюркського ж походження козак, яке на той час вже давно використовувалося в українській, польській, російській та інших мовах, слово гайдамак увійшло до повсякденного вжитку для означення явища прикордонного здобичництва в цілому. Подібна версія має повні підстави для свого існування, оскільки чітко прослідковується за матеріалами польсько-турецького дипломатичного листування з приводу набігів запорожців на польські володіння з метою захоплення здобичі та ясиру [884, к. 492].

В часи свого виникнення терміни «гайдамак», «гайдамацтво» та інші похідні не вживалися для оцінки антипольської боротьби правобережного козацтва чи то селянства, означаючи виключно здобичницькі рейди запорожців на польську територію [973, к. 209–210 v.]. Лише з другої половини XVIII ст. починається епоха вільного й найбільш широкого трактування терміну «гайдамак» польськими можновладцями. В широкому розумінні «гайдамаками» іменувався будь-який елемент, прямо або потенційно ворожий до них, однак обов'язковою умовою була й безпосередня чи опосередкована приналежність/зв'язок із Запорозжям, вірніше з ВЗН. У широкому розумінні під подібний трактament підпадало все українське населення і не тільки воно. Фактично, терміни «запорожець» і «гайдамак» у шляхетському оточенні Речі Посполитої сприймалися якщо й не як синонімічні, то вже точно як споріднені між собою ментально [721, арк. 41].

Досить швидко вживання терміну «гайдамак» переймає не тільки польська, але й російська сторона, оскільки здобичницькі рейди запорозьких ватаг з території Кримського ханства починають турбувати південні й східні окраїни українських земель – Гетьманщину і Слобожанщину. Причому такою мірою, що з метою запобігання наскоків запорозьких «харцизів» або ж «гайдамаків» (документи тієї доби вживають обидві назви як синонімічні), відбувається зведення по кордонах нових фортів та заселення їх все тими ж «черкасами», себто українськими козаками [627, арк. 179–181]. При цьому напади ці не були абстрактними військовими діями проти тих же російських військ, розташованих в українських землях, об'єктом їх ставало українське населення.

Маємо чимало подібних задокументованих випадків, в тому числі й у формі его-джерел, зокрема, в текстах судово-слідчих документів російського прикордонного командування – «расспросных речей» і «сказок». Найбільш ранні із них відносяться до самих початків перебування ВЗН у підданстві Гіреїв – 1711 – 1713 рр. Він є досить характерним: група молодиків з прикордонних містечок Орла, Кишеньок, Китайгорода тікає на Січ у Олешках; там вони

живуть зо два роки – рибалять у Великому Лузі, беруть участь у військових виправах січовиків на Північному Кавказі, однак, очевидно, все це не приносить головного, заради чого так різко змінили звичний плин життя – багатства. Важко знайти іншу виправдану мотивацію, окрім звичайної жаги наживи, для дій, коли запорозькі здобичники вирушали на промисел не в чужі польські чи кримські краї, але на свою малу батьківщину, в землі українські. Приєднавшись до гайдамацької ватаги запорожців, хлопці, в якості поводитирів, ведуть її «на промисел» саме в рідні краї. Відгін коней, грабежі, захоплення бранців... Підігнати їх під ранжир «національно-визвольної боротьби» не виявляється можливим, тим більше, коли відсіч їм дають ті ж українські гетьманські козаки [758, арк. 1–1 зв., 2].

Зрозуміло, що гайдамацькі напади на власне українські землі багато в чому були зумовлені самими обставинами перебування в кримському підданстві. Питання про вплив ногайсько-татарського здобичництва на особливості здобичництва запорозького, за часів кримської протекції, все ще залишається малодослідженим. Як вже йшлося, маємо звістки (переважно з рапортів російських військовослужбовців вищому командуванню) про те, що саме в цей період серед частини запорожців поширюється практика захоплення ясиру в Гетьманщині та Слобожанщині, з метою його подальшого продажу в Криму. Не думаємо, що до неї залучалися широкі верстви козацтва – скоріш за все то була прерогатива виключно січового маргінесу, яка до того ж мала приховуватись від більшості Війська [672, арк. 1, 13].

Втім, і заперечувати той факт, що особливого розмаху здобичницькі виправи січовиків набувають саме під час та в перші роки після перебування під владою Гіреїв, не доводиться. Очевидно, що практика работоргівлі на території турецько-кримських володінь, яка зберігалася впродовж всього XVIII ст., ставала принадою для окремих запорозьких маргіналів. Показово, що й після 1775 р., коли частина січовиків «йде до басурмана», випадки захоплення ясиру «турецькими» запорожців знову фіксуються: лише у першій половині 1780 р. згадується три випадки захоплення гайдамаками молодих жінок з ціллю

їх продажу в Очакові, причому ніде інде, як в одному з найбільших з колишніх запорозьких військових селищ – Гарді-на-Бузі [409, арк. 11 зв.. 11–11 зв.].

Попри наявність подібних одіозних проявів здобичництва в запорозькому середовищі, вони, очевидно, несхвально сприймалися всією січовою громадою. Повернення ВЗН під російську протекцію у 1734 р. поставило гайдамакування подібного, людоловського, штибу не тільки поза законом польської, турецької чи російської держави, але ж й за межами запорозького звичаєвого права. Заборони кошової адміністрації, однак, не завжди ставали на перешкоді діям достатньо потужних у військовому відношенні груп гайдамакуючих січовиків.

Гайдамацька активність запорозького козацтва на польському й турецькому прикордонні стала справжнім каталізатором створення потужних масивів службової документації військових і дипломатичних відомств Речі Посполитої, Османської і Російської імперій, здебільшого представлених матеріалами службового листування та розпорядчо-звітною документацією. Інформаційний потенціал зазначених джерел, виявлених і введених до наукового обігу в процесі проведення дослідження, є надзвичайно потужним і дозволяє реконструювати основні напрямки й специфіку діяльності запорожців-гайдамаків за часів Нової Січі.

Вже впродовж першого десятиріччя після повернення ВЗН в російське підданство, гайдамацькі ватаги починають не просто здійснювати рейди вглиб польської території, але й влаштовувати там сезонні табори, часом надзвичайно добре укріплені [597, арк. 1–8]. Про масштаби й характер запорозьких виїздів на польсько-турецькому прикордонні яскраво свідчить випадок, який мав місце наприкінці 1737 р.: більше сотні городових козаків під командою шляхтича Скоржевського йшли понад кордоном, переслідуючи гайдамацьку ватагу. Коли ж вони їх наздогнали, з'ясувалося, що ті встигли долучитися до ще однієї запорозької партії. Чисельно запорожці настільки переважали польську міліцію, що опиратися було марно: останнім наказали спішитись й відійти від коней, після чого розстріляли; врятуватись вдалося лише кільком козакам, які й повідомили про те, що трапилося. Гайдамацька ж ватага чисельністю в

півтисячі ще кілька тижнів гуляла біля Летичева «plondruia tam okolicznie» [922, к. 189].

За часів Нової Січі необхідність спільних дій під час війн з російськими військами, під началом російських же воєначальників, практично унеможливила традиційне здобуття «козацького хлібу». Можна було за їхнім наказом взяти участь у диверсійному рейді по тилах турецького війська, взявши багату здобич, в тому числі й для себе, однак вже не можна було на власний розсуд «пошарпати жидків» у сусідній Польщі [759, арк. 2–3, 24].

Не кращими були справи для гайдамаків й у мирний час – здобичницькі виправи запорожців на турецькому прикордонні після укладення чергового миру з турками однозначно сприймалися вищою російською владою як прояви «разбоя, воровства и грабежа», а в загальному розумінні – гайдамацтва [698, арк. 55, 62, 64–66 зв.]. Під категорію гайдамацтва підпадало й скоєння грабунків на території самих Запорозьких Вольностей [591, арк 5].

Спостерігаючи інституалізацію гайдамацтва як явища, вірніше процес перетікання традиційного степового здобичництва – «харцизства» – в якісно нову стадію, треба бути свідомими того, що витoki його коріняться не лише в гіпертрофованій схильності запорозьких козаків до «прикордонного спорту», їх також треба шукати в реаліях тогочасного життя, які часто перетворювали вихід «на великий шлях» на єдину можливість бодай чогось досягти в житті для сотен і тисяч козаків.

Велика кількість біографічного матеріалу, який відклався в матеріалах судових слідств по гайдамацьких справах, що велися адміністрацією Коша, цивільним і військовим командуванням російських і польських прикордонних губерній, спільними комісіями з розслідування прикордонних конфліктів, дозволяє не тільки узагальнити велику кількість фактичного матеріалу, але й зробити певні висновки аналітичного характеру.

Шлях до гайдамацької ватаги у кожного був своїм, окремим, втім, глибинна психологічна мотивація безсумнівно тотожною, дуже схожою. Внутрішній психологічний дискомфорт, викликаний змінами звичного способу

життя; негативні почуття як до справжніх, так і до удаваних винуватців цього; невдоволення власним соціальним статусом і майновим статком... До цього слід ще додати відсутність міцних родинних чи соціальних зв'язків у середовищі, в якому відбувалася початкова соціалізація особистості, спричинену смертю рідних, відсутністю умов чи бажання до створення власної родини [724, арк. 34–35 зв.].

Середній вік абсолютної більшості членів гайдамацьких ватаг впродовж всього XVIII ст., як свідчать дані судово-слідчої документації, коливався в діапазоні 20-30 років [548, арк. 29–31, 86–106; 591, арк. 2–4, 7]. Соціальний склад – сірома, яка окрім праці на рибальських заводах чи то наймитування по зимівниках не цуралася й більш легких способів здобуття коштів [725, арк. 82–82 зв]. Вистачало серед запорожців-гайдамаків й звичайних шукачів пригод. Авантюрна вдача багатьох із членів гайдамацьких ватаг цілком виразно проглядає навіть за сухими рядками вироків – окрім тривіальних грабунків зустрічаємо навіть згадки про афери із фальшивими документами і самозванство [548, арк. 104].

Зрозуміти нам те, як же усвідомлювали гайдамацькі виправи безпосередні їх учасники, ми, знову ж таки, можемо не тільки на матеріалах тогочасної судово-слідчої документації, але й завдяки зразкам гайдамацького фольклору, які дійшли до нас. Характерною в цьому відношенні є пісня «Плач гайдамака в тюрмі». Сюжет її є цілком «шлягеровим»: молодого запорожця-гайдамаку, який ходив «погуляти» до Польщі, схоплено та кинуте до в'язниці (очевидно польської, оскільки сам він передбачає скору та люту смерть, чого, як ми знаємо, не практикувала по відношенню до гайдамаків російська сторона). Осмислюючи свій короткий життєвий шлях, він із сумом констатує – «Годі мені козакувати, / Годі птахом в полі літати». Тобто, поняття гайдамачити та козакувати, як бачимо, виступають цілком тотожними, синонімічними. Втім, цілком заборонена, кримінальна сутність подібного козакування, очевидно не є секретом для гайдамаки, оскільки трохи нижче він підводить межу, яка може

розглядатися як своєрідна моральна оцінка власних діянь, фактично самовирок – «Сам собі причина, / Що такою смертю вмираю...» [760, арк. 13 зв.].

Той факт, що більшість грабунків з боку Запорозжя відбувалася від непідконтрольного Кошу елементу, не викликає сумнівів. Численні ватаги заробітчан, які ходили в Крим на «аргатування» (від тюрк. *argat* – наймит) на соляні чи інші промисли, не гребували часом і здобичництвом. Достатньо висока концентрація в їх рядах асоціального елементу лише сприяла цьому [417, арк. 6 зв.]. Показовим в цьому відношенні є те, що й у самому гайдамацькому пісенному фольклорі слова «бурлака» – «сіромаха» – «гайдамака» вживаються синонімічно [760, арк. 11]. Суто здобичницька мотивація гайдамацьких виправ чітко простежується й за фольклорними джерелами, як, наприклад, у пісні з «уманського» циклу (запис А.Скальковського), в якій дві тисячі бурлаків, зайнятих на запорозьких риболовецьких заводах П.Бугу й Дніпра, приходять висновку – «...годі нам рибу ловити... / ...підемо жидову й ляха палити...» [760, арк. 11].

Січова «сірома» подібного гатунку хоча була постійним головним боєм не тільки для поляків чи татар, але й для Коша ВЗН, хоча за певних обставин досить успішно використовувалася ним же для виконання різноманітної «брудної роботи», якої намагалося уникати статечне курінне козацтво. Переслідуючи гайдамаків із числа січової сіроми, військова старшина, тим не менше, часто сама була таємним організатором здобичницьких виправ, причому виключно з корисних міркувань [582, арк. 78–78 зв., 79].

Відомі випадки, коли з дозволу військового керівництва на грабунок до татарського степу вирушали ватаги, які приганяли табуни по кілька тисяч коней. Під час перетину кордону, чи безпосередньо на Січі, гайдамаки арештовувалися та без зволікань каралися на горло. Свідки-виконавці йшли у небуття, коні на продаж, або у зимівники. В такий спосіб були нагромаджено значні первинні капітали таких відомих запорозьких старшин-багатіїв, як Петро Калнишевський, Микола Касап, Іван Глоба, Іван Чугуєвець та Василь Пишмич [543, арк. 13, 16 зв.]. Втім, подекуди, хоча й нечасто, проти старшини, яка

виступала організатором гайдамацького промислу, розпочиналися карні справи: у 1751 р. до смертної кари, із заміною довічною каторгою, було засуджено одного з курінних отаманів – Олексія Ляха, та осавула Кіндрата Біду [598, арк. 26], а на початку 1756 р., було викрито бугогардівського полковника Тарана – його було взято «на гарячому»: схоплено кількох гайдамаків з вирядженої ним ватаги, а також знайдено у нього речі, пограбовані у новосербського поручика Константінова [588, арк. 691].

Однак, неправильним було б сформулювати для себе уявлення про гайдамацтво 1750-х років як про явище, покликане до життя виключно здобичницькою діяльністю запорозьких люмпенських низів, які тільки й були спроможні, що шарпати ногайські улуси та панські маєтки, а після цього дуваними здобич та пиячити. Як «партія» всередині січової громади, він, безперечно мав не тільки безпосередніх фігурантів, але й своїх ідеологів, у тому числі з числа курінної та військової старшини, січових дідів. Саме цей прошарок в середині гайдамацького руху був автором проектів повернення під кримську протекцію, створення альтернативної військової організації запорожців під владою ханів, або ж, взагалі заснування паралельної «гайдамацької» Січі.

Ліберальне ставлення Коша до гайдамаків мало й інше пояснення. Невдоволення січової сіроми примиренською політикою адміністрації Коша, зокрема, переслідуванням гайдамаків на вимогу російського уряду, загрожувало вилитися у серйозні заворушення, що й сталося у червні 1756 р. Очевидно, певна напруженість відчувалася вже у лютому, а тому старшина вирішила не доводити сірому до кипіння прийняттям жорстких заходів проти гайдамаків. Тим більше, що пошуками «козацького хліба» займалися широкі верстви січовиків.

Про розмах гайдамацтва-здобичництва у середовищі січових запорожців може свідчити «Реєстр», складений військовим судом польської Української партії у таборі під м.Роскопицями у вересні 1757 р. та надісланий до російського Сенату: на семи аркушах цього документу було подано прізвища

та імена 474 запорожців, з конкретною вказівкою на приналежність до того чи іншого куреня. Відомості, що склали основу цього реєстру, було отримано від захоплених на території Річі Посполитої гайдамаків, під час проведення слідства. У середньому кількість звинувачених у гайдамацтві коливається у межах 10-12 козаків у кожному курені, що складає приблизно 3-6% від загальної кількості членів. В той же час помітна і певна нерівномірність поширення цього соціального явища по куренях: від 1-2 (Уманський та Шкуринський курінь) до 29-33 козаків (Васюринський та Кисляківський) [589, арк. 120–127].

Гайдамацький промисел мав чіткий сезонний характер, активізуючись у теплий час, та практично припиняючись взимку. Де ж гайдамаки перебували зиму? Проблема ця для них самих стояла настільки гостро, що відомий навіть випадок, коли група з 50 запорожців-гайдамаків, не витримавши жахливих умов мешкання та голоду, добровільно з'явилася у лютому 1756 р. на Січі з проханням пробачити їм провини [588, арк. 786–787]. Наявність «подземных воровских убежищ», про які згадується у документах, навряд чи могла б задовольнити гайдамакуючий елемент у суворий зимовий час – «схрони» слугували базами та притулком влітку та консервувалися до наступного сезону [588, арк. 599 зв.].

Оскільки гайдамацькі ватаги формувалися ситуативно, кожен з їх учасників сам мав подбати про зимову стацію: січовий курінь, зимівник у запорозькому степу, слобода на «волості», всі вони ставали притулком для численної сіроми. Відповідно до цього, саме зимівники й стають об'єктом прискіпливої уваги з боку російської та січової адміністрації. Так, починаючи з середини грудня 1755 р., на вимогу командира російських військ у Новосербському поселенні, генерал-майора І.Глебова, Кіш сформував спеціальні команди на чолі з «надійними» старшинами, які об'їжджали всі зимівники на землях Вольностей ВЗН з метою виявлення та арешту всіх безпаспортних бурлаків, які зимували по зимівниках. Втім, ефект від цього був невеликий, через пасивне ставлення до подібних ініціатив з боку основної маси

запорожців, про що Глебов і скаржився до Правлячого Сенату [588, арк. 625–628]. Додатковим заходом мав стати перепис населення зимівників разом із господарями та робітниками. Після видачі хазяям зимівників «білетів» на кожного із мешканців, ті могли законно відлучатися з зимівника лише з документом на руках. Прийом нових мешканців без документів суворо заборонявся, а всі зайти мали б під караулом відправлятися в Січ для слідства [588, арк. 690]. Надання житла гайдамакам, утримання у себе вдома награваного, прийняття його в подарунок – всі ці діяння розглядалися владою як співучасть та відповідно каралися. Маємо навіть випадок відправлення в монастир на довічне каяття коханки одного з гайдамаків [548, арк. 89 зв, 103–103 зв.].

За результатами роботи в 1750 році спільної польсько-російської прикордонної комісії у гайдамацьких справах, польською стороною було розроблено ряд рекомендацій цивільному й військовому командуванню прикордонних воєводств, зокрема Брацлавського [866, к. 345–349]. Першочерговим заходом вбачалося видання універсалу, яким би заборонялося всім мешканцям воєводства Брацлавського, Подільського та Київського їздити до Січі та до Гарду, з метою скупки там речей, награваних гайдамаками [866, к. 345]. Заборона пересувної торгівлі пояснювалася тим, що вона прямо була пов'язана з гайдамачиною. Тому й наказувалося, аби купці, які привозили зі Запорожжя рибу на продаж, торгували нею лише в містечках на самому кордоні, і в жодному разі не заглиблювались вглиб польських володінь більше ніж на мильо: паралельно з торгівлею вони примічають добробут шляхти чи інших хазяїв та слугують таким чином приводцями гайдамаків [866, к. 346]. Тим же універсалом наказувалося затримувати всіх безпаспортних волоцюг, які нишпорили краєм та передавати їх до найближчих фортець. Війти мали провести люстрацію маєтностей, доповісти про результати її в Брацлавську прикордонну комісію та пильнувати, аби ані в містечках, ані по селах не було «wagebundow» (мандрівних ченців).

Значно сприяв розвиткові гайдамаччини, на думку авторів «Пунктів», й фактор «трьох кордонів» (йдеться про зону сходження кордонів Речі Посполитої з Османською та Російською імперіями): гайдамаки, щойно переходили на російський бік, почували себе у повній безпеці, а переслідувати їх там не дозволяли полякам російські вояки. Тож, необхідно було клопотатися перед російським урядом, аби й вони відловлювали гайдамаків та передавали їх на комісію. Також треба було списатися з кримським ханом та просити, аби татари посилили контроль за своїми територіями [866, к. 346], оскільки гайдамаки з Гарду йдуть на кримський бік, на Мигію [760, арк. 1], а звідти вже чинять напади на польські володіння.

Слушною видавалася польським можновладцям й практика викорінення гайдамацьких ватаг за допомогою таких же самих гайдамаків, апробована ще на Саві Чалому. Тому всі регіментарі партії Подільської та Української отримували наказ не поспішати відразу страчувати впійманих гайдамаків, але ж відшукувати серед них таких, які б самі добровільно погодилися стати мисливцями на гайдамаків (оскільки вони як ніхто інший знають їхні звички, а багатьох і особисто). Таких наказувалося ставити командирами козацьких загонів по фортецях та прикордонних форпостах [866, к. 347].

Головною причиною розмаху гайдамацтва польські можновладці вважали недостатньо жорстку систему паспортного контролю на прикордонні. Так, коронний гетьман Браницький на початку 1752 р. надіслав до російської амбасади у Варшаві пропозицію опублікувати всім підданцям Російської імперії про необхідність обов'язкового отримання паспортів у разі перетину кордонів. У разі їх відсутності польські прикордонні командири залишали за собою право покарання всіх безпаспортних осіб. Особливо жорсткими діями поляки відзначалися по відношенню до запорожців, яких у разі затримання, навіть без доведення їх участі в гайдамацьких ватагах, карали на горло [884, арк. 1, 2–5 зв.].

За таких умов, Правлячий Сенат 6 квітня 1752 р. видав чергову постанову, яка була покликана вгамувати розмах гайдамацтва. Згідно неї, всі особи, які

брали участь у рейдах на Польську Україну та були захоплені, спочатку мали бути покарані в присутності польських комісарів, а потім заслані на довічну каторгу у Рогервік. «Покарання» передбачало ніщо інше, як биття батогами, таврування та виривання ніздрів [884, арк. 1–1 зв., 7–8 зв.].

Не розуміючи соціальних мотивів гайдамацької активності запорозького козацтва, прикордонне російське командування вдовольнялося суто репресивними діями, традиційно нарощуючи кількість військ у прикордонному регіоні перед початком кожного нового «гайдамацького сезону» (тобто, перед настанням тепла) [583, арк. 44–44 зв.].

Оскільки зазвичай з Січі на гайдамацький промисел козаки йшли невеличкими партіями – до 5 чоловік, подібні невеликі партії гайдамаків часто ставали легкою здобиччю для російської прикордонної варти або команд гетьманських козаків. Процедурне зняття показань із захоплених гайдамаків у таких випадках, дозволяє простежити сукупність соціальних зв'язків всередині здобичницьких ватаг, виокремити спонукальні мотиви їх дій. Вельми характерними та показовими є тексти допитів чотирьох гайдамаків під проводом М.Обертаса, зафіксовані в жовтні 1750 р. Попри індивідуальність кожного, життєві долі всіх членів згаданої гайдамацької ватаги багато в чому були подібні: всі четверо були вихідцями з соціальних низів козацької та посполитої верств Гетьманщини та Слобожанщини; соціалізація в дитинстві та юнацтві пройшла в неповних сім'ях або взагалі за відсутності обох батьків; всі вони не мали визначеного соціального статусу та економічного статку на Запорожжі; всі четверо розглядали гайдамацький промисел як можливість вирватись із замкненого кола життєвих обставин, у яких вони опинились [583, арк. 7–9 зв.].

Констатуючи той факт, що від гайдамацьких нападів часто-густо потерпало й українське населення, не можемо не погодитися, що головним їх об'єктом, насамперед, був елемент іудейський та католицький (уніатський): «за починенные в Полской области многие разбои жидов и ляхов, и забратие их пожитков умышленно», «за умерщвление жидов», «за последовавшие в

Полской области в разных местах разбои и воровские насилные разграбления жидов» – такими є стандартні формулювання у винесенні вироків запорожцям, засудженим за гайдамацтво [598, арк. 23–26, 54–55, 80–81, 138].

Фактично, основою вибору потенціальних об'єктів гайдамацьких виправ ставали непрості міжетнічні колізії у відносинах українського і єврейського населення Польської України. Зрозуміло, що антиіудейські настрої, які опанували згадані землі, мали під собою цілком реальне підґрунтя та жевріли ще з часів Хмельниччини, спалахуючи раз по разу у слухну мить. Втім, абсолютизувати релігійну складову не варто. Часто-густо жертвами нападників ставали й православні одновірці, які, проте, належали до інших етносів – болгари, волохи, серби, росіяни [548, арк. 89, 98–98 зв.]. Варто, мабуть, погодитися з тим, що ксенофобія в цілому таки була одним із визначальних факторів у виборі потенційного об'єкту нападу, навіть у тому випадку, якщо особистісні мотиви скоєння злочину у потенційного нападника були відсутні.

«Гультяйський» елемент складав базу гайдамаччини на Півдні й після ліквідації Січі. Розслідуючи можливість заворушень колишніх запорожців напровесні 1776 р., російське командування Азовської губернії відзначало, що найбільш небезпечними для нього ні в якому разі не є «статечне» козацтво, яке відбувало раніше військові служби, мало господарство та родини. Найбільша небезпека походить від бездомної сіроми, яка традиційно зимує по хуторах, працюючи за самі лише харчі, а навесні збирається у ватаги по навколишніх лісах та прямує на грабунок до польських чи татарських володінь. Показовим фактом є те, що подібних зборищ побоювалося не тільки російське командування, але й осіле запорозьке населення, яке зазначало, що непогано було б продовжувати практику розгону люмпенських ватаг, започатковану ще Кошем [229, арк. 6–7 зв.].

Після того, як значна частина запорожців після руйнування Січі опинилася на турецькій території, елемент, схильний до гайдамакування, знову взявся до звичної справи. При цьому об'єктом виправ частіше всього ставали прикордонні селища на російському боці, без огляду на етнічну чи конфесійну

належність їх мешканців. Запобіганням гайдамацьким наскокам переймалася підчас не тільки російська, але й турецька адміністрація, яка щиро намагалася ліквідувати цей чинник напруження у відносинах із сусідами [547, арк. 27, 29–29 зв.].

Здобичницькі рейди «турецьких» запорожців впродовж перших років по ліквідації Війська поширювалися не лише на російські, але й на польські землі. Так, на самому початку 1778 р. запорозькі ватаги значно «пошарпали» містечко Летичів, вирізавши до сотні його єврейських і польських мешканців і пограбувавши їх майно. Показово, що головні фігуранти-винуватці у тогочасній урядовій документації, як і на початку століття, продовжують зватися гайдамаками, без огляду на їх підданство та походження [354, арк. 1–7].

Чисельність гайдамацьких ватаг з «турецьких» запорожців, які здійснювали рейди на російському боці кордону, зазвичай коливалася у межах 20-30 осіб. Соціальний склад – сірома, яка окрім праці на навколишніх рибальських заводах не цуралася й більш легких способів здобуття коштів [725, арк. 82–82 зв.].

Серед задунайців-буткалів практики традиційного здобичництва-гайдамакування січової доби зберігалися довше, аніж у тих же чорноморців. Риси «фронтірної» території, які сповна зберігала дунайська Дельта впродовж всієї першої чверті ХІХ ст., слабкість централізованого контролю з боку турецького уряду, стан перманентної війни з некрасівськими козаками-старообрядцями, в сукупності, створювали надзвичайно поживне середовище для консервування подібних практик [504, арк. 32].

Відродження за ініціативою князя Г.Потьомкіна-Таврійського Війська вірних запорозьких козаків (Чорноморського війська) викликало занепокоєння у багатьох польських можновладців, які вбачали в цьому небезпеку активізації гайдамацьких нападів на терени Речі Посполитої [859, к. 152]. І дійсно, ситуативно створені з козаків-чорноморців гайдамацькі ватаги, як і за січової доби, створювали неабияку напруженість у відносинах військової адміністрації

з сусідами. При цьому у якості потерпілих фігурують і одновірці – православні [477, арк. 57–57 зв.].

Зі свого боку російські урядовці докладали максимум зусиль для того, щоб начисто викоринити дух «гультьяйства», вдаючись для цього не тільки до дій репресивного характеру, але й до засобів ідеологічного впливу, зокрема до пастирських повчань. Так, коли чорноморцям було пожалувано землі на Кубані, у центральному поселенні (коші) на Дністрі – у Слободзії, 15 серпня 1792 р. відбулися збори всіх козаків і поселян для публікації імператорської грамоти та молебну подяки. Урочисте богослужіння провів особисто катеринославський архієпископ Амвросій, який в'їхав до Коша супроводжуваний гарматним салютом [756, арк. 101]. Намагаючись використати традиційну релігійність запорозького козацтва, цей ієрей у своїй проповіді, окрім всього іншого, спробував відвернути серця чорноморців від їх «гультьяйства» січової доби [552, арк. 1–2].

Поступове згасання гайдамацтва розтяглося не тільки на всю останню чверть XVIII-го, але й до початку XIX ст. І російському, і турецькому урядам, у сферу впливу яких потрапили дві найбільші з постсічових запорозьких спільнот – чорноморська й задунайська, довелося докласти чималих зусиль до викоринення здобичництва в козацькому середовищі, переорієнтовуючи його виключно на військово-службові функції.

Отже, всебічний аналіз актуалізованих комплексів джерел дає змогу стверджувати, що гайдамакування запорозького козацтва на польсько-російсько-турецькому прикордонні впродовж досліджуваного періоду часу, значною мірою було зумовлене традиціями здобуття так званого «козацького хлібу», які склалися в попередні історичні епохи. Інституалізація гайдамацтва як окремого вектору військово-політичних виправ відбулося за часів перебування Війська Запорозького Низового під кримською протекцією, та має зв'язки з практиками татарсько-ногайського здобичництва. В більшості випадків гайдамакування-здобичництво було позбавлене національних, релігійних чи то класових (соціальних) мотивацій, являючи собою різновид

соціального бандитизму. Фіксація державних кордонів Речі Посполитої, Османської та Російської імперій, введення карантинно-форпостної служби та паспортної системи на «трикордонні» поставили гайдамакування запорожців поза законом та сприяли його поступовому згасанню.

6.3. Характерні риси етосу запорозького козацтва

Наприкінці викладення змісту даного розділу дисертаційного дослідження слід відзначити, що інформативні можливості актуалізованої джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. дають можливість для дослідження не тільки таких об'ємних, «магістральних» тем, як соціальний устрій чи то соціальні рухи, але ж і для реконструкції основних рис історичного етосу січової громади.

Під «етосом», у нашому випадку, слід розуміти сучасну дефініцію, прийняту в широкому колі гуманітарних наук (соціології, психології, етиці, філософії), яка означає стиль життя конкретної суспільної групи, орієнтацію її культури, прийняту в ній ієрархію морально-ціннісних норм.

Наукова новизна продемонстрованого нами інформаційного потенціалу введених до наукового обігу джерел полягає в тому, що проблеми, пов'язані з розглядом такої специфічної складової соціальної історії запорозького козацтва, якою є його історичний етос, розглядалися в дослідженнях попередників майже виключно на основі залучення фольклорних джерел. Час їх фіксації, у більшості випадків, відстояв від часів існування історичного Запорожжя щонайменше на півстоліття, а відтак неминучою була аберація часу й оточення, коли у більшості випадків стиль життя, норми поведінки січовиків, оцінювалися особами, більшість з яких не мала безпосереднього відношення до Запорожжя.

Актуалізація широкого кола документальних і наративних джерел, виникнення яких було синхронним існуванню самого низового козацтва, або ж

козацьких спільнот-наступниць – чорноморської та задунайської, дозволяє з великою долею вірогідності визначити основні світоглядні орієнтири й моральні установки запорожців XVIII ст., дослідити специфіку життєвого стилю й поведінки козака-запорожця, простежити причини й напрямки їх зміни.

Очевидно, що засадничим, базовим рівнем історичного етосу запорозького козацтва було усвідомлення ним історичної місії ВЗН, його ролі та місця у житті тогочасного суспільства. Приватне й офіційне листування вищих посадовців Коша у завершальний період існування Нової Січі, а також фіксація їх особистої позиції сторонніми особами (насамперед, російськими урядовцями) дають нам змогу дослідити ці фундаментальні основи запорозького етосу.

В характеристиках самої запорозької старшини самооцінка є цілком зваженою, реальною та такою, що відповідає дійсності – перш за все, вони вважали Військо захисником всього православного, а ширше й всього християнського світу від ісламської загрози.

Показово, що подібні вислови зустрічаємо у висловлюваннях різних запорозьких чільників впродовж кількох десятиріч XVIII ст. «Себя считают быть щитом противу неверных», – такого висновку доходить голова Малоросійської колегії П.Румянцев після розмови з військовим суддею П.Головатим у 1765 р. [542, арк. 4 зв] Інший військовий суддя – Микола Касап, сімома роками пізніше, у 1772 р. у своєму листі командирові Дніпровської лінії генерал-майору Василю Черткову, оскаржуючи захоплення військових земель, акцентував на неприпустимості цього «по знатным сего Войска заслугам которыми завжде великие бусурманские погромляючи силы гордое их прагенение на кровь христианскую до конца затлумили и набеги их татарские грудмы своими сперлы» [718, арк. 222–223 зв.].

Слід зауважити, що не в останню чергу подібні погляди формувалися під впливом проповідей, запорозького духовенства, причому як в січовий, так і в постсічовий періоди. Показовою в цьому відношенні є оцінка «вірного

запорозького» козацтва, зроблена добре відомим з запорозької історії духовником – Кирилом Тарловським, відомим також під прізвиськом «дикого попа»: «...Христоролюбивое и верное воинство!» [472, арк. 5].

Треба також відзначити, що саме такому усвідомленню історичної місії Запорожжя сприяли не тільки засадничі світоглядні імперативи самого січового товариства, але й оцінка його діяльності вищими сюзеренами – російськими монархами – від Петра I і до Катерини II включно. Тексти царських/імператорських грамот ВЗН традиційно насичені тематичним образами християнсько-мусульманського протистояння з акцентуванням на місії Запорожжя як традиційного захисника православ'я [698, арк. 6 зв., 10].

Взагалі ж то, тема козацької слави, козакування як найбільш гідного способу служіння Богові й вітчизні, лейтмотивом звучить в листуванні між собою колишніх січовиків, та й просто осіб, причетних в той чи інший спосіб до старого Запорожжя. Так, колишній запорозький старшина Василь Колотнеча, на той час вже російський дворянин і поміщик, у своєму листі 1792-го року до А.Головатого, поздоровляючи його та все Військо з милостями від імператриці, висловлював своє задоволення з приводу того, що «еще козацкая слава не изгубла, а процветает» [482, арк. 262–263]. Колишній курінний отаман (ще з січової доби) П.Плохій, готуючись до прийняття чернецтва, відписує кошовому чорноморців З.Чепізі: «свидетельствую мой всенижайший поклон всему Войску за козацтво, а я вечно остаюсь в монастыре...» [479, арк. 131].

Відзначимо при цьому, що традиційне запорозьке усвідомлення того, що ж саме вважати козакуванням, у чому полягає ця «козацька слава», кардинально відрізнялося від урядового розуміння «козаччини» й «служби козацької».

Звитяга (молодецтво) було обов'язковим елементом поведінки козака-січовика, особливо для представників його молодшої генерації – молодиків. Ведення небезпечного рибальського або мисливського промислу в глибині території сусідів-ворогів, відгін коней і худоби, захоплення здобичі – всі ці діяння були конче необхідними, без них не можна було сподіватися на повноцінне визнання курінними братчиками. Причому підтвердження цього

можна віднайти і в документах досліджуваної доби, а не лише в пізнішому фольклорі. Маємо кілька згадок про участь саме молодиків з Великого Лугу в гайдамацьких ватагах, що шарпали польські володіння [589, арк. 127], або ж у заснуванні тими ж молодиками куренів на кримській землі [698, арк. 35 зв.–36].

Погляд на здобичництво як на справу гідну справжнього козака був притаманним не тільки січовій сіромі, але й самій високопосадовій старшині. Звісно ж, що подібне трактування звитяги, молодецтва, хоробрості здавалося носіям державницької традиції викривленим, гідним осуду [753, арк. 6 зв.]. Звертаючись чергового разу до вже знаного нам донесення П.Румянцева (1765 р.), не можемо обійти увагою його характеристику військового писаря Глоби, який на його думку був «образом не рыцарства, а разбойничества, как лутчим к достижению богатства, ...весьма пленен...» [572, арк. 5 зв.].

Показовим моментом цієї ремарки російського високопосадовця є те, що вона містить в собі свідчення західноєвропейських привнесень романтизованого ідеалу воїна-служителя на ментальну площину російського імперського простору. Зазначимо також, що в постсічовий період запорозької історії, під впливом зовнішніх чинників, подібний же, ідеалізований погляд на характер і зміст «козацької служби» поширюється як в колах козацьких, так і в колах близьких до нього [482, арк. 336–337].

Розглянувши складові історичного етосу січової громади, які характеризують погляд запорожців на сенс буття кожного з них та Війська в цілому, його відносини з оточуючим світом, з головними фігурантами навколишньої реальності, не можна обійти увагою й ті його складові, якими визначалися поведінкові стереотипи на рівні «внутрішньому», а саме ті, які регламентували погляди на характер січової козацької громади, на стандарти ставлення козаків один до одного.

Наскільки це видно з автентичних епістолярій, все Військо розумілося як «братство», причому у всі періоди свого історичного існування. Належність до єдиного «січового братства» домінувала, виходила на перший план, по відношенню до належності до різних генерацій січовиків. Так, колишній

запорозький кошовий П.Федорів у своїх листах звертається до чорноморських старшин (які за його отаманства були ще зовсім молодими козаками), не інакше як «брати», або «братчики» [478, арк. 6-6 зв].

Фольклорна традиція запорозького козацтва при цьому не йде врозріз із даними письмових наративів: старші генерації запорозьких козаків все одно сприймаються як складова частина запорозького «братства». Використовуючи термінологію означення кровного рідства на кшталт «батьки» й «діди», по відношенню до старших генерацій запорозьких козаків, ті ж запорозькі барди в своїх думках, в якості маркерів для відокремлення однієї генерації від іншої користуються, як нам здається, не стільки конкретними одиницями виміру часу (роками, чи десятиріччями), а радше історичними епохами (добою Гордієнка, себто початку XVIII-го століття, чи кримської протекції, або когось іншого). Наприклад у пісні-жалю, складеній після 1775 р. згадується «...присяга, що мушили батьки цариці Ганці вчинити», тобто генерація «батьків» – генерація козаків кримської доби, оскільки йдеться про події 1734 р. [760, арк. 20–20 зв.]. Так само зрозуміло, що у випадку, коли в пісні, час створення якої припадає приблизно на той же 1734 р., йдеться про те, що «...треба нам Кошем стати, де діди, батьки сиділи...», чи про те, що «...нехай же ми будемо служити як батьки й діди служили...», під «дідами/батьками» слід розуміти генерації запорожців періоду 1654 – 1709 рр. [760, арк. 10 зв.].

До кола «соціальної компліментарності» при цьому потрапляють не тільки попередні й нинішні генерації козаків-запорожців – за тогочасними епістоляріями простежується ідея «великого козацького братства». Принаймні незаперечним є факт її існування на рівні вищої старшини таких козацьких військ як Чорноморське й Бузьке: побратимами були Захарій Чепіга та Петро Скаржинський [479, арк. 104].

Констатуючи усвідомлення самими широкими верствами запорозького козацтва ідеї «козацького братства» всередині Війська та за його межами, розглянемо механізми реалізації цієї ідеї на практиці. Оскільки ВЗН від початку свого існування являло собою конфедерацію січових куренів, розгляд

практичного втілення концепції «січової сім'ї», як важливішої складової історичного етосу запорозького козацтва слід починати саме з рівня куреня.

Як це виходить з документальних свідчень часів Нової Січі, кодекс «курінної честі» вимагав обов'язкового надання допомоги побратимові у разі необхідності – заступництва за нього у тому випадку, коли він того потребує. У такому разі козаки куреня гуртувалися, виступаючи потужною силою проти другої сторони. Жовтнем 1750 р. (20 число) датовано досить показовий випадок, який мав місце на Січі: четверо драгунів із ландміліцької команди Новосіченського ретраншементу образили козака Мінського куреня. Трохи згодом за нього вступилося вже 50 (!) козаків з його куреня, які під час бійки покалічили кількох російських вояків та одного вбили [583, арк. 18–18 зв.]. Інцидентами подібними до описуваного рясніють й аннали постсічової доби, відколи, власне, розпочинається відлік чорноморської історії [480, арк. 353]. Зауважимо, що у даному випадку поведінка запорожців/чорноморців не особливо вирізнялася на загальному фоні поведінкових імперативів мешканців решти українських земель, які в повсякденному житті здебільшого керувалися старозавітним принципом «око за око», воліючи розбиратися зі своїми образами та кривдниками самі, без судових позивів [616, арк. 1–1 зв].

Одним із найбільш ревно дотримуваних принципів запорозького етосу був принцип невидачі будь-якої особи, яка шукала притулку й захисту на Запорожжі. Причини достатньо суворого дотримання цього принципу витікала з особливостей формування й наповнення Війська – нехтування ним автоматично призвело б до звуження людського потоку на Низ та послаблення потужності й впливу запорозького козацтва. Невидача втікачів була «святим правилом» для запорожців не тільки у XVII ст., але й у більш пізні часи, коли для решти козацьких спільнот, наприклад для тих же донців, формула «с Дону выдачі нет» давно вже перетворилася на поетичну легенду.

Прикладів тому існує багато: наприклад, під час протиборства донських та запорозьких козаків за землі у Північно-Східному Приазов'ї, у квітні 1746 р. стався випадок, коли команда донського старшини Туроверова намагалася

захопити та відконвоювати до Черкаська 18 бурлак із числа біглих росіян та українців. Цьому наміру збройно протистояв запорозький полковник Таран, який не віддав втікачів на поталу, незважаючи на те, що знав, що діє всупереч імператорським наказам [553, арк. 44–44 зв]. За трохи пізнішими даними (1761 р.) у Війську Донському існувала спеціальна команда, яка займалася затриманням втікачів з внутрішніх губерній на кордонах і всередині військових земель. Команда ця налічувала 348 козаків (2 % від загальної кількості Війська – 17161 стройових козаків і старшин).

На Запорожжі ж практика видачі втікачів так і не набула поширення. Хоча в документах Коша 1772-го року і згадується спеціальна команда під орудою полковника Сніжка, яка мала б займатися виявленням всякого роду безпаспортних бурлак та їх конвоюванням на попередні місця мешкання, її робота з боку російського командування традиційно оцінювалася як незадовільна [718, арк. 219]. Вельми показовим для характеристики ставлення січовиків до всього, що було пов'язано з переслідуванням та видачею втікачів, є й випадок, датований тим же, 1772-м роком: коли козакам-«дунайцям» з команди І.Мандри, що стояла влітку того року під Ізмаїлом, було наказано прийняти участь у гонитві за кількома молдаванами, які втекли з земляних робіт, згадуваний запорозький полковник навідсіч відмовився виконувати наказ [618, арк. 8]. Очевидно, що принцип «невидачі» належав до одного з найдавніших у традиційному запорозькому етосі.

Життя на прикордонні диктувало правила поведінки не тільки всередині козацької громади, але й по відношенню до своїх реальних або потенційних ворогів. В умовах перманентної степової війни краще було мати «свого» серед «чужих». Ще й на середину XVIII ст. зберігалася практика побратимства між запорозькою старшиною та ногайсько-татарськими мурзами та офіцерами турецьких прикордонних фортець, відома за джерелами більш раннього періоду. У тому разі, якби в полон, наприклад, до ногайців, потрапив запорожець, його «побратим» обов'язково викупив би його, і навпаки. Неабияка раціональність подібної практики призводила до того, що до неї

подекуди долучалося й російське офіцерство, яке проходило службу на прикордонні [588, арк. 431–431 зв].

Продовжуючи аналізувати інформаційний потенціал актуалізованої джерельної бази у справі реконструкції основних рис традиційного запорозького етосу, ми не можемо обійти увагою питання про одну із засадничих норм, за якою відбувалося віднесення того чи іншого запорожця до «справжніх» січовиків – «лицарів», чи то до «гніздюків». Йтиметься про ставлення суспільної думки січової громади до проблеми сім'ї та шлюбу та, відповідно до цього, на поділ всіх козаків на «білу» й «чорну кість» – на холостих і одружених.

Те, що згідно із січовою традицією запорожець одружений вважався, за своїм соціальним статусом, значно нижчим за холостого, простежується не лише в усній традиції, але й за письмовими джерелами. Ось, наприклад, в якій тональності військовий суддя М.Касап висловлюється з приводу запорожців, які оселилися у форштадті Олександрівської фортеці: «разные женатые казаки и обыватели, оставя свою должность и самые жилья и лакомясь на прибыли, утесняя холостых запорожских казаков...» (підкреслення наше – В.М.) [718, арк. 223 зв]. Цілком виразно відчувається, що сам суддя, другий після кошового військовий старшина, вважає «гніздюків» у порівнянні з нежонатими «лицарями» не тільки менш вартісною категорією, але й верствою зараженою пошестю користолюбства, начебто не притаманною холостим січовикам.

Показовою для характеристики ставлення січовиків до інституту шлюбу є й «справа» військового товариша Василя Хорбата, який влітку 1776 р. подав чолобитну князеві Г.Потьомкіну з проханням вдовольнити його претензії і повернути частку конфіскованого майна останнього військового писаря Івана Глоби. Суть справи полягала в наступному – з часу своєї появи на Січі у 1761 р. і впродовж наступних 10 років він був «товаришем» Глоби. Спільно вони володіли зимівником, до якого згодом додався ще й млин. Все йшло як треба, аж поки у 1771 р. Хорбат не взяв та й одружився. Здавалося б, що тут такого? Однак укладений ним шлюб став кінцем їх дружби і співпраці. Дізнавшись про

одруження товариша, Глоба не на жарт обурився, розірвав духовні узи «товаришування», апелюючи до того, що «мне с тобой в товарищах быть ни за способно, потому что я пан, а с мужиком мне товаришить не можно» (!) [225, арк. 112–112 зв.]. Як слідство, Хорбат втратив не тільки товариша, але й частку майна, оскільки Глоба вбачав у одруженні товариша без попередження особисту образу собі. Тут можна було б, звичайно, розміркувати про особливості несамовитої вдачі Глоби, про можливий наклеп із боку Хорбата, однак не треба забувати одного – Глоба був одним із вищих військових старшин, тобто людиною публічною, кожен крок і вчинок якої був на виду. Слід визнати, що розрив його з Хорбатом цілком вкладався в рамки січової традиції, а тому останній і мав чекати аж 5 років поки зміг висунути свої претензії на Глобу вже представникам нової влади, яка дуже несхвально дивилася на практику «січового целібату».

Серед чи не найбільш характерних норм історичного запорозького етосу, культивованої поколіннями січовиків, слід також назвати «простоту». Під «простотою» тут слід розуміти як простоту поведінки, так і простоту побуту. Традиційна модель поведінки «запорожця» вимагала маскуванню під козаканетягу навіть високо освічених старшин штабу Петра Калнишевського та Івана Глоби. Подекуди ця поведінкова модель відігравала роль своєрідної маски простацтва, за якою можна було й сховатися при нагоді. Ось як змальовує обставини своєї бесіди зі згаданими особами (військовим отаманом та суддею) граф П.Румянцев (1765 р.): «кошевой под видом грубого казака довольно вежливо, а писарь под видом вежливаго и знающаго обстоятелствы дел, грубыми казацкими терминами отвечали, что оне... заключают всю свою должность токмо в верности Вашему Императорскому Величеству...» [542, арк. 4 зв].

Зневага до благ матеріальних (як явна, так і нарочита, удавана) була однією з обов'язкових складових січового «лицарського» етосу. Добробут, статок, комфорт, хоча й не заперечувалися взагалі, однак і не відносилися до числа традиційних чеснот, якими мав бути наділений запорожець. Розставатися

з грошима та майном, у разі потреби, слід було легко, що всі носії «запорозької ментальності» й демонстрували раз по разу. Достатньо характерною в цьому відношенні є поведінка козаків, які влітку 1776 р. збиралися «йти під турка» – тотальний розпродаж майна за безцінь, віддача його сусідам чи взагалі пожертвування на церкву [225, арк. 116].

Нехтування матеріальним у січовиків часто приймало крайні форми – нарочите, удаване, на межі з блюзнірством, воно надовго запам'ятовувалося очевидцям [752, арк. 33 зв]. Втім, існувало воно рівно стільки, скільки існував традиційний соціальний устрій. Щойно, як наприклад у чорноморців, місце колишньої корпорації неодружених чоловіків посідає «класичний» соціальний устрій «волості», основою якого є нуклеарна сім'я, зневага до матеріальної частини буття відходить у область історичної пам'яті та фольклору. Останню обставину не без задоволення констатували сторонні спостерігачі з числа російських можновладців, що докладали значних зусиль до спрямування засад життя чорноморської громади в «легітимне», з точки зору імперії, русло [746, арк. 2–9 зв.].

Звісно ж, що ступінь здатності до дотримання козацької «простоти» був абсолютно різним серед козацтва в цілому. Очевидно, що умовна, ментальна межа розподілу, проходила тонкими матеріями вдачі – вродженої та сформованої під впливом оточення, особистих схильностей та уподобань і такого подібного. «Простота» за часів існування Січі розглядається як необхідна чеснота самими широкими верствами козацтва, після її ліквідації достатньо швидко виходить з ужитку, особливо серед старшинської частини Війська. В той час, як одні з запорозьких старшин після 1775 р. заходилися насаджувати слободи, збирати атестати та подавати чолобиття на ім'я імператриці та князя Потьомкіна [723. арк. 2–158], інші не менш хоробрі й заслужені, махнувши рукою на «нові порядки», пропивали по шинках свої золоті медалі, розпродавали оздоблені, багаті зимівники чи просто їх кидали, та йшли під турка-бусурмана, у повну безвість, йшли туди, де було трохи більше можливості зберегти козацький спосіб життя, дух старого Запорозжя.

Не випадково, що подібний поведінковий стиль виглядав алогічним і підозрілим в очах російської адміністрації, яка воліла робити ставку на елемент не просто заслужений, заможний і статечний, але й практично начисто позбавлений «запорозького» погляду на життя і життєві цінності. Звітна документація місцевих російських командирів вищому військовому командуванню, датована першими часами по ліквідації Запорозької Січі, дає змогу простежити поведінкові моделі колишніх запорожців – носіїв «січового духу». Ось, наприклад, як описує свої перші відвідини Великого Лугу поручик Тіт Корчагін, призначений в листопаді 1775 р. командиром Кінсьководського повіту: по приїзді до Олександрівської фортеці він зажадав побачити свого попередника – запорозького старшину Твердого. Зустріч відбулася не скоро – Твердий демонстративно уникав зустрічі з російським офіцером, а коли таки з'явився, то відразу ж відхрестився від необхідності звіту про збір податків серед колишніх січовиків, мотивуючи це своєю неписьменністю. Корчагіну не залишалося нічого іншого, як зібрати «из ближайших мест лутчих и зажиточных людей, Великого Лугу жителей», повідомити їм про свій вступ на посаду, замість Твердого, та почати формувати «команду», обираючи з числа згаданих осіб отаманів над зимівчанським населенням [228, арк. 81–84].

Не буде перебільшенням сказати, що як для самого козацтва, так і для оточуючого його світу, надзвичайно важливим було не тільки те, як поводився той чи інший запорожець, але ж і те, як він виглядав ззовні, які речі його супроводжували по козацькому життю.

Особливою прикметою, за якою запорожця (чорноморця/задунайця) впізнавали оточуючі, безперечно, був чуб-«оселедець». Це й не дивно, оскільки сам факт поголення голови на запорозький штиб розглядався як акт своєрідної ініціації, долучення конкретної особи до січової громади, що підтверджується як документальними джерелами [933, к. 200], так і наративними [1145, с. 6].

Значення запорозької чуприни-оселедця як символу належності до козацької громади зберігалося тривалий час. Так, колишні запорожці скаржилися у 1796 р. на дії таврійських і катеринославських поміщиків, які не

тільки перешкоджали їм записуватися в чорноморці, але ж і силоміць позбавляли права носити «оселедці», в такий спосіб ніби символічно переводячи їх з козацького до селянського стану [507 арк. 61–602 зв.]. Практично синхронно у часі десятки поміщиків катеринославського намісництва скаржаться на зухвалі пограбування з боку гайдамацьких ватаг, основу яких складають чорноморці. Коли ж їх намагаються запевнити в тому, що то є не справжні чорноморці, а звичайні гультяї (оскільки чорноморці всі вже переселилися на Кубань), постраждали в якості головного доказу «уличают тем, что в чупрынах» [482, арк. 337–337 зв.].

Вірогідно, що не просто «гарним тоном» у справі дотримання споконвічних січових традицій, але ж і цілком щирими, не удаваними, в чомусь навіть щемливо сентиментальними, є задокументовані сучасниками (а не тільки фольклорні) зразки ставлення запорожців/чорноморців до своїх неодухотворених і навіть «неживих» товаришів чи то подруг – коня, зброї, люльки [463, арк. 4], навіть до традиційного запорозького вбрання. Стосовно останнього можна стверджувати, що специфічний одяг (свого роду dress-code) як маркер, що визначав приналежність до корпорації побутував у постсічових козацьких громадах ще впродовж майже півстоліття після ліквідації Запорозької Січі. Щоправда, дотримувалися його здебільшого представники старшого покоління, які самі були запорожцями [505, арк. 18].

Таким чином, широкі інформативні можливості досліджених документальних, наративних і фольклорних джерел допомогли з'ясувати, що колективні поведінкові моделі запорозького козацтва в досліджуваній період базувалися на комплексі засадничих принципів, які передбачали усвідомлення своєї високої історичної місії, а відтак й вимагали пристосування стиля життя до її виконання. Індивідуальні стратегії повсякденної поведінки формувалися у зв'язку з необхідністю дотримання низки умов, необхідних для успішного внутрішнього розвитку січової консорції. В комплексі, етос запорозького козацтва XVIII ст. прямо витікав зі специфічних умов життя січової спільноти на цивілізаційному кордоні, в умовах перманентної війни.

ВИСНОВКИ

Результатом проведеного дисертаційного дослідження стала реконструкція джерельної бази соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., у процесі якої було з'ясовано стан наукової розробки проблеми, досліджено історичні умови, в яких відбувалося виникнення та побутування історичних джерел різної видової належності, виявлено та описано їх комплекси, історично сформовані різноманітними продуцентами, здійснено всебічний аналіз та визначено їх інформативні можливості.

Всебічний аналіз наявного джерелознавчого та історіографічного доробку попередників дозволив констатувати мозаїчність і спорадичність досліджень джерел із соціальної історії Запорожжя, виявити наявні лакуни, концептуалістські викривлення та фактографічні помилки. З'ясування стану наукової розробки проблеми дозволило дійти висновку про те, що певним історіографічним періодам прямо відповідали процеси засвоєння конкретних джерельних комплексів, які актуалізувалися та вводилися до наукового обігу за тематичним принципом, принагідно політичних й ідеологічних кон'юктур. Відтак, на сьогодні, відсутні узагальнюючі праці, в яких би комплексно було досліджено джерельну базу соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

Специфіка досліджуваної проблематики зумовила необхідність визначення основних теоретичних і методологічних засад дисертаційного дослідження. У результаті було з'ясовано необхідність формування такого методологічного інструментарію, який би базувався на міждисциплінарних підходах, і дозволив, комплексно використовуючи здобутки, вже випрацьовані в історичному джерелознавстві, спеціальних історичних науках, соціології, текстології й інших галузях гуманітарного знання, апробувати їх на матеріалах, які стосуються джерел із соціальної історії січової громади.

Співставлення взаємних впливів між системою адміністрування запорозьких громад, що мала місце у державах Центрально-Східної Європи у XVIII ст., і рухом документообігу і фондоутворенням, дозволили дійти

висновку про те, що виняткове становище, яке займало ВЗН та окремі козацькі громади постсічового періоду в державному устрої та соціальних структурах цих країн, позначилися на характері документальних зносин, а відтак сприяли випадковості та ситуативному способу формування комплексів документальних джерел. Відтак, було встановлено прямий зв'язок між фактом підпорядкованості запорозького козацтва конкретним державним установам і посадовцям, загальним характером цих відносин і рівнем репрезентативності матеріалів до соціальної історії Запорожжя в документних (згодом – архівних) фондах. Також було з'ясовано, що абсолютистський, централізований характер устрою Російської та Австрійської імперій, найбільшою мірою сприяв акумуляції документальних матеріалів, на відміну від Османської імперії та її васала – Кримського ханства.

З'ясування специфіки продукування документальних джерел дозволило визначити, що посилення в різні періоди досліджуваного часу державного контролю по відношенню до запорозького козацтва, особливо з боку Російської імперії, значно активізувало процеси продукування різних видів документальних джерел, які повною мірою відображали особливості соціального устрою та характер взаємовідносин різних соціальних груп, як усередині козацької громади, так і за її межами. При цьому, було встановлено той факт, що якісні зміни, які мали місце впродовж усього XVIII ст., найбільш повно проявилися в урізноманітненні їх видової належності. Зокрема, від початку 1750-х років документально оформлюються різноманітні форми обліку й контролю – фіскального, поліцейного, церковного, за козацьким і посполитим населенням Запорожжя з боку урядової та кошової адміністрації. Імплементація імперського законодавства, у тому числі карного, на запорозькому ґрунті, сприяла початку функціонування спеціалізованих документальних систем – наприклад, судово-слідчої, продуктом діяльності якої була масова за своїм характером документація – протоколи допитів, свідчення та інші подібні.

Дослідження обставин та напрямків створення наративних джерел – спогадів, епістолярій, описів, записок – дозволило встановити пряму залежність

їх ідейного спрямування від етнічного та соціального походження авторів, а також від нагальних потреб публіцистичного характеру, тісно пов'язаних із необхідністю формування суспільної думки певних соціальних груп у контексті відносин запорозького козацтва із широким колом спільнот-контактерів. Було з'ясовано, що компліментарна/антагоністична тональність наративних текстів, що створювалися, переміщувалася градієнтом від авторів які походили з козацького оточення, і до вихідців з кіл російського дворянства та польської шляхти. Попри свій суб'єктивізм, наративи є важливою складовою актуалізованого комплексу джерел, оскільки, в більшості випадків, відображають колективну реакцію певних соціальних груп на конфліктні та симбіотичні взаємодії із січовою громадою.

Аналіз текстів, які закарбували в собі та самі є наслідком процесу створення усно-історичних і фольклорних джерел – оповідань, переказів, історичних пісень та анекдотів, дозволив з'ясувати високий рівень його персоналізації, авторського впливу з боку конкретних прошарків січовиків. Особливості побутування текстів зазначених різновидів напряду залежали від історичних умов, у яких знаходилися їх автори та транслятори. Фіксація усно-історичних і фольклорних джерел із соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., переважно здійснювалася не синхронно, а через значні відрізки часу, що значно знижує рівень їх достовірності.

У результаті суцільної евристики 87 фондів 24 архівних, музейних і бібліотечних установ України, Російської Федерації, Польщі, Туреччини, Сербії і Хорватії – ДААРК, ДАДО, ДАОО, ДАХО, ІР НБУ, НКМ, ЦДІАК України, АВПРИ, СПБ ИРИ РАН, ГАКК, ОР РНБ, РГАВМФ, РГАДА, РГВИА, РГИА, АГАД, ВСz, ВJ, BOs, BR, BOA, АВ, ИАП, НДА, – було з'ясовано, що потенційну джерельну базу дисертаційного дослідження з соціальної історії запорозького козацтва становить сукупність представницької кількості документальних, наративних і фольклорних джерел, утворених у результаті діяльності різноманітних фондоутворювачів упродовж XVIII ст. Наявність джерел за темою дослідження у зібраннях конкретних архівних установ

зумовлена напрямками руху документації, особливостями функціонування поточних архівів фондоутворювачів, а також впливом зовнішніх факторів, зокрема, цілеспрямованими вилученнями. Частина актуалізованого комплексу джерел у різні часи ставала об'єктом джерелознавчого дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців у різноманітних контекстах, і була введена до наукового обігу у складі тематичних археографічних публікацій XIX – XXI ст.

Здійснена, за ознаками походження, функціонального спрямування та видової належності, класифікація документальних і наративних джерел показала, що комплекс джерел із соціальної історії запорозького козацтва складається із представницького загалу текстів українського, польського, турецько-кримського походження, час виникнення напряду пов'язане із особливостями соціального буття січової громади в оточенні сусідніх етно-соціальних груп і спільнот. Документальні джерела, за їх функціональною спрямованістю, було розподілено на законодавчі, засвідчувальні, розпорядчі, звітні та облікові. За видовою належністю всі документальні джерела з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. були віднесені до трьох груп – актові, справочинні та обліково-статистичні документи. Усі писемні наративи, за своєю видовою належністю, було віднесено до трьох основних підгруп: 1) наративи-описи (оповіді); 2) мемуари; 3) приватні епістолярії. За своєю функціональною спрямованістю всі джерела особового походження розподіляються на авто- та інтеркомунікативні. Протягом другої половини XVIII ст. відбулося урізноманітнення видів документальних і жанрів наративних джерел, що пояснюється множинністю покладених на них функціональних завдань, покликаних якнайбільш повно забезпечити канали комунікації ВЗН і постсічових козацьких спільнот із їх численними контрагентами. Проведена класифікація дозволила розглянути розвиток конкретних видів джерел з історії Запорожжя впродовж досліджуваного періоду.

Клаузульний аналіз формуляру документальних джерел різної видової належності шляхом вичленування структурних елементів, дозволив дійти висновку про високий ступінь раціоналізму у побудові конкретних документів, що стосуються соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.: основну частину документів формують *inscriptio*, *narratio*, *dispositio*, *datum* і *signature*. Наявність же таких елементів, як *salutatio*, *sanctio*, *apprecatio* напряду залежала від характеру відносин ВЗН чи конкретної козацької громади із монархами, державними установами та окремими можновладцями держав-сюзеренів, рівня їх підконтрольності центральній владі. У цілому ж, уніфікація формулярів службової документації відбилася й на змісті документів, який стає більш лаконічним, регламентованим та насиченим службовою термінологією.

Компаративний аналіз клаузул формулярів актових джерел українського (запорозького та гетьманського), російського, польського, австрійського та османського (турецького й кримського) походження дозволив встановити факт поширення уніфікованого зразку абстрактного формуляру законодавчих актів у діловодній канцелярській практиці державних установ монархій Центрально-Східної Європи та запорозьких військових канцелярій. Окрім актових джерел, найбільшій формалізації зазнала розпорядча документація Російської та Австрійської імперій, адресована запорозьким громадам, що було з'ясовано шляхом співставлення конкретних формулярів ордерів, наказів, пропозицій. Службове листування зберігало найбільш довільний конкретний формуляр; індивідуальні ж формуляри окремих епістолярій (особливо українського та османського походження) відзначаються найменшим рівнем формалізації.

Проведення граматично-дипломатичного та текстологічного аналізу типових різновидів наративних джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. дає підстави для того, щоб констатувати перспективність його поширення й на документальні джерела. Виявлення у текстах приватних епістолярій і біографічних розповідей запорожців значної кількості елементів і реалій, притаманних не народному оповідному, а офіційному діловодному

стилю викладення матеріалу, є слідством поширення останнього у канцелярських практиках Коша за часів Нової Січі.

Одним із результатів проведеного дисертаційного дослідження стало з'ясування інформаційного потенціалу актуалізованої джерельної бази для дослідження процесів соціальної трансформації запорозької громади. Так, було встановлено, що актові документи, а саме правові, найбільш повно та цілісно відбивають у собі різноманітні заходи урядових структур держав-сюзеренів (насамперед, Російської імперії), спрямовані на уніфікацію соціального устрою Запорожжя, його адаптацію до домінуючих законодавчих норм. Важливе місце у відтворенні процесів інтеграції запорожців до соціальних структур зазначеної держави займають проекти реорганізації козацьких військ та матеріали діяльності законодавчих зборів (уложених комісій). Крім цього, було зроблено висновок про те, що складні процеси структуризації запорозької громади за часів Нової Січі, зокрема такі як інституалізація верств одружених козаків і військових посполитих, мають реконструюватися не тільки шляхом введення до наукового обігу кількісних даних з обліково-статистичної документації, випродукованої канцелярією Коша та полковими, провінційними та губернськими канцеляріями Новоросійської губернії, але й за рахунок використання потужного інформаційного потенціалу звітно-розпорядчої документації. Також було з'ясовано, що процеси інкорпорації запорозької старшини до російського дворянства, що мали місце після 1775 р., найбільш правдиво можуть бути відтворені за матеріалами (здебільшого – документальними) відповідних нобілітаційних справ.

Розкриття потенційних інформативних можливостей джерельної бази для аналізу соціальних рухів запорозького козацтва дало змогу стверджувати, що головною формою їх проявів у XVIII ст. стає гайдамацтво, яке було як реалізацією однієї з форм історичного буття козацьких громад у цілому, так і реакцією січовиків на контакти із некомпліментарними соціальними групами та структурами. Серед традиційно використовуваних ділових матеріалів, випродукованих канцеляріями офіційних установ Речі Посполитої, Російської

та Османської імперій, найбільш перспективними для подальшого історіографічного засвоєння є судово-слідча документація у гайдамацьких справах, насамперед та, яка містить значну кількість еґо-інформації – допити, свідчення та інші подібні.

Введення до наукового обігу актуалізованих наративних і документальних джерел дозволило наочно продемонструвати напрямки реконструкції визначальних рис етосу січовиків у досліджуваний час. Зокрема, на підставі всебічного аналізу спогадів, епістолярій, допитів й інших різновидів мемуарного жанру, які в дослідженнях попередників займали другорядне, в порівнянні з фольклорними, місце у корпусі досліджуваних джерел, було вичленовано складові форманти традиційних світоглядно-ціннісних і поведінкових норм запорожців. Дослідження звітно-розпорядчої документації, у свою чергу, дозволило встановити характер взаємодії базових моральних цінностей низового козацтва з аналогічними нормами інших, синхронно існуючих, соціальних груп. У результаті було здійснено узагальнюючий висновок про перспективність подальшого використання конкретно зазначених комплексів джерел із заявленої проблематики, як такої, що є важливою для розуміння мотивацій соціальної активності запорозького козацтва впродовж усього XVIII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

а) НЕОПУБЛІКОВАНІ

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ

Ф. 535. Попов Василь Степанович. 1653 – 1920.

Оп. 1.

1. Спр. 1039. Ордера Потемкина и копии ордеров по войску черноморских казаков. 1787 р. 33 арк.

2. Спр. 2466. Материалы по черноморскому казачеству (о приеме в черноморское казачество всех желающих, но только не беглых; об образовании Белым и Головатым охотничей команды; ведомости о состоянии войска, на выдачу жалования чиновникам и о награждении служащих чинов). 1787 – 1792 гг., 28 арк.

Ф. 799. Таврійське обласне правління. 1784 – 1797.

Оп. 1.

3. Спр. 344. Дело по прошению казаков, жителей Черноморского наместничества о переселении их в Таврическую область. 1794 – 1795 pp., 56 арк.

Оп. 3.

4. Спр. 232. Дело о возвращении всех казаков Черноморского войска в воинские команды, для их переписи. 1793 р., 3 арк.

5. Спр. 238. Прошение сынов священника Василия ... о зачислении их в Черноморское войско. 1793 р., 4 арк.
6. Спр. 243. О розыске крепостных в Черноморском войске. 1793 р., 3 арк.
7. Спр. 244. Дело о розыске и поимке, находившихся в Черноморском войске турбаевских жителей, прикосновенных к делу об убийстве помещиков Базилевских. 1793 р., 15 арк.
8. Спр. 257. Дело о производстве следствия над казаками Черноморского войска, обвиняемыми в воровстве, грабежах, драках, убийствах. 1793 – 1794 рр. 176 арк.
9. Спр. 291. Дела о причислении бывших запорожских казаков к Черноморскому войску. 1795 р. 545 арк.
10. Спр. 343. Дело о розыске бежавших из Черноморского войска. 1797 р. 254 арк.
11. Спр. 348. О взятии показаний с казаков Черноморского войска против других. 1797 р., 4 арк.
12. Спр. 349. О сопровождении под караулом черноморского казака, взятого под стражу из-за просроченного паспорта, выданного кошевым атаманом Чепигой. 1797 р. 65 арк.
13. Спр. 351. О казаках Черноморского войска, обвиняемых в конокрадстве. 1797 р., 3 арк.

**Ф. 801. Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор.
1793 – 1796.**

Оп. 1.

14. Спр. 2. Рапорт Таврического губернатора Жегулина Екатерине Второй и графу Зубову о состоянии Черноморских войск в Таврической области. 1793 – 1795 рр., 170 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**Ф. 1684. Катеринославська губернська архівна комісія. 1874 – 1921.****Оп. 2.**

15. Спр. 122. Канцелярія Новосербського корпусу. 1754–1764 рр., 206 арк.
16. Спр. 143. Новоросійський губернський прокурор г. Новоросійск (Екатеринослав). 1794 – 1904 рр., 6 арк.
17. Спр. 412 Азовская губернская канцелярия. 1775 – 1785 рр., 20 арк.
18. Спр. 565 Инвентарная опись «Новоросійская губернская канцелярия». 1766 – 1780 рр., 140 арк.
19. Спр. 566. Новоросійская губернская канцелярия. 1769 – 1798 рр., 98 арк.
20. Спр. 567. Новоросійская губернская канцелярия. 1764 – 1784 рр., 179 арк.
21. Спр. 569. Новоросійський губернатор. 1781 – 1791 рр., 72 арк.
22. Спр. 570. Новоросійський губернатор. 1775 – 1780 рр., 17 арк.
23. Спр. 571. Новоросійський губернатор. 1776 – 1781 рр., 59 арк.
24. Спр. 572. Новоросійський губернатор. 1777 – 1780 рр., 68 арк.
25. Спр. 573. Новоросійський губернатор. 1778 – 1782 рр., 119 арк.
26. Спр. 574. Новоросійський губернатор. 1779 – 1782 рр., 73 арк.
27. Спр. 575 Новоросійський губернатор. 1782р., 94 арк.
28. Спр. 576. Новоросійський губернатор. 1772 – 1780 рр., 23 арк.
29. Спр. 577. Новоросійський губернатор. 1798 – 1802 рр., 11 арк.
30. Спр. 875. Екатеринославская провинциальная канцелярия. 1761 – 1784 рр., 4 арк.
31. Спр. 891. Екатеринославское наместническое правление, г. Екатеринослав. 1785 – 1797 рр., 43 арк.

32. Спр. 892. Екатеринославское наместническое правление, г. Екатеринослав. 1784 – 1797 pp., 22 арк.
33. Спр. 893. Екатеринославское наместническое правление, г. Екатеринослав. 1784 – 1796 pp., 42 арк.
34. Спр. 894. Екатеринославское наместническое правление, г. Екатеринослав. 1786 – 1790 pp., 70 арк.
35. Спр. 895. Правитель Екатеринославского наместничества. 1795 p., 92 арк.
36. Спр. 896. Правитель Екатеринославского наместничества. 1793 – 1795 pp., 117 арк.
37. Спр. 897. Правитель Екатеринославского наместничества. 1790 – 1795 pp., 147 арк.
38. Спр. 898. Правитель Екатеринославского наместничества. 1786 – 1793 pp., 165 арк.
39. Спр. 899. Правитель Екатеринославского наместничества. 1783 – 1796 pp., 91 арк.
40. Спр. 900. Правитель Екатеринославского наместничества. 1887 p., 58 арк.
41. Спр. 901. Екатеринославское наместническое правление, г. Екатеринослав. 1784 – 1798 pp., 90 арк.
42. Спр. 902. Екатеринославское наместническое правление, г. Екатеринослав. 1789 – 1796 pp., 56 арк.
43. Спр. 903. Правитель Екатеринославского наместничества. 1786 p., 64 арк.
44. Спр. 904. Екатеринославское наместническое правление, г. Екатеринослав. 1787 – 1793 pp., 33 арк.
45. Спр. 905. Правитель Екатеринославского наместничества. 1784 p., 122 арк.
46. Спр. 906. Правитель Екатеринославского наместничества. 1785 p., 117 арк.

47. Спр. 907. Правитель Екатеринославского наместничества.
1783 р., 80 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 1. Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. 1797 – 1874.

Оп. 190.

1824 р.

48. Спр. 138. О перешедших из турецких владений некрасовцах и запорожцах. Ч. 1-я. 1824 р., 444 арк.

1829 р.

49. Спр. 48. О некрасовцах, запорожцах и других лицах, перешедших из других владений, для водворения в России. Ч. 2-я. 1829 р., 77 арк.

Оп. 214.

1828 р.

50. Спр. 7. О задунайских запорожских казаках, перешедших в подданство России. 1828 р., 348 арк.

51. Спр. 14. О задунайских запорожских казаках в Бессарабской области. 1828 р., 298 арк.

Оп. 218.

1805 р.

52. Спр. 4. По рапорту Черноморского войска войскового атамана Бурсака с письмом казака Балицкого о вызове из Турции в Россию черноморцев. 1805 р., 24 арк.

1807 р.

53. Спр. 2. О переселении Буджакского войска казаков в таковое Черноморское и Бугское и другие места по избрании рода жизни. 1807 р., 108 арк.

1810 р.

54. Спр. 3. О запорожцах, поступивших из Молдавской армии. 1810 р., 71 арк.

1828 р.

55. Спр. 9. По прошению переселенных в Бессарабскую Область усть-дунайских и черноморских казаков; о дозволении им служить в настоящую против турок войну. Здесь же о формировании из них двух полков конного и пешего. 1828 р., 723 арк.

1831 р.

56. Спр. 4. Ч. 1. О Дунайском казачьем войске. 1831 р., 327 арк.

57. Спр. 5. О Дунайском казачьем войске под начальством полковника Гладкого по разным предметам. 1831 р., 121 арк.

1834 р.

58. Спр. 4. Ч. 5. О водворении запорожских казаков вышедших в Россию из Турецких владений под предводительством полковника Гладкого, а также и отдельно. 1834 р., 396 арк.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ,
м. КИЇВ**

Ф. 51. Генеральна Військова канцелярія. 1648 – 1764.

Оп. 3.

59. Спр. 1578. Продаж запорожцем Биком у турецьку неволю Ілька Карпенка з Лютенки. 1731 р. 12 арк.

60. Спр. 13796. Указ Правлячого Сената про заборону запорожцям приймати втікачів з Лівобережжя. 11 листопада 1743 р. 4 арк.

Ф. 54. Друга Малоросійська колегія. 1764 – 1786.

Оп. 1.

61. Спр. 256. Наезд запорожцев на дом отставного капитана Коцарева в Бутовскому шанце. 1757 р. 43 арк.

62. Спр. 482. Дело о нападении запорожских казаков на караван турецкого поданого Захарьева, захвате у него денег и вещей. 1757 р. 168 арк.

63. Спр. 5470. О мужоложстве наказного сотника с казаками. 1760 р.

Ф. 59. Київська губернська канцелярія. 1709 – 1781.

Оп. 1.

64. Спр. 799 Доношения в Кабинет при императоре из Киевской губернии. О жалобе подданных князя Сандомирского на запорожских казаков в грабительствах. Лютий 1741 р., 1 арк.

65. Спр. 1033. Обвинение запорожцев в ограблении старосты, купца Филатова и др. 1743 – 1744 рр., 51 арк.

66. Спр. 1034. Список запорожцев обвиненных в краже лошадей жителей Корсуня. 10 окт. 1743 г., 1 арк.

67. Спр. 1141. Уведомление киевского митрополита Рафаила о получении денег от кошевого Игнатовича за уведенную гайдамаками лошадь на лебединской пасеке. 18 марта 1744 г., 1 арк.

68. Спр. 1262. Письмо графа Потоцкого к киевскому генерал губернатору о нарушении границ гайдамаками около Ново-Архангельска. Февраль 1745 г., 3 арк.

69. Спр. 1381. Освобождение задержанных безпаспортных запорожцев, которых подозревали в грабежах, октябрь 1746 – февраль 1747 г., 29 арк.
70. Спр. 1482. Дело о запрещении укрывать гайдамак; крепостных и других в Запорожской Сечи, август 1747 – апрель 1748 г., 64 арк.
71. Спр. 1499. Рапорт из Сечи про поимку воровских людей (грабивших купцов), о поселении в Запорожье калмыков и татар, август – ноябрь 1747 г., 10 арк.
72. Спр. 1511. Съезд русских и польских пограничных комиссаров при Генеральной пограничной комиссии, сентябрь – ноябрь 1747 г., 30 арк.
73. Спр. 1513. Лист турецького султана про припинення взаємних наїздів татар і запорозьких козаків. 1747 р., 2 арк.
74. Спр. 1607. Рапорт кошевого Кондратова Марка про зыск лиц укравших лошадей у казаков Миргородского полка. Февраль 1749 г., 2 арк.
75. Спр. 1615 – 1617. Дело о пограничных комиссиях с поляками и татарами 1749 г. 12 ноября – 31 мая 1749 г. – 72 арк.
76. Спр. 1687. Об изъятии лодок у живущих близ Днепра для пресечения перевоза беглых в Польшу. 1749 г., 7 арк.
77. Спр. 1696. Доношение полковника Апостола о задержании в Лубнах безпаспортных запорожцев, 16 июня 1749 г., 1 арк.
78. Спр. 1697. Освобождение задержанных без паспорта запорожцев Пивовара Осипа и Бандурки Василя, 30 июня 1749 г., 3 арк.
79. Спр. 1709. Обвинение запорожцев в уводе лошадей у татар, взымании мостового и др., 1749 р., 26 арк.
80. Спр. 1710. Рапорт кошевого атамана киевскому губернатору о мерах по пресечению наездов запорожцев на татар. 12 август 1749 г. 2 арк.
81. Спр. 1804. Указы Военной коллегии об отправлении военных отрядов для подавления гайдамацкого движения. 1750 р. 27 арк.
82. Спр. 1805. О поиске гайдамак в Заднепровии. 1750 р., 141 арк.
83. Спр. 1806. О поиске гайдамак в Заднепровии. 1750 р., 121 арк.

84. Спр. 1807. Поимка гайдамак в Заднепровии, их допросы. 1751 р. 32 арк.
85. Спр. 1809. Рапорт капитана Миронова о возвращении в Сечь команды запорожцев с полковником Рябым, которые посылались ловить гайдамак. 11 сентября 1750 г., 1 арк.
86. Спр. 2024. Переписка кошевого Иванова Павла с ханом об отобрании татарами лошадей у запорожцев. 1751 р., 2 арк.
87. Спр. 2113. Выделение команд из Донского и Запорожского войск, драгунских и гусарских полков для подавления гайдамак в Заднепровье. 4 января – 22 сентября 1752 г., 18 арк.
88. Спр. 2114. Розыск гайдамак в Заднепровье. 1752 р., 231 арк.
89. Спр. 2128. Дело об отправке в Миргородскую полковую канцелярию полковника Рагулю пропустившего через свои посты гайдамак и др. 10-22 июля 1752 г., 14 арк.
90. Спр. 2371. Переписка с резидентом о наездах запорожцев на татар. 1753 р., 11 арк.
91. Спр. 2372. Переписка с резидентом о наездах запорожцев на татар. 1753 р., 36 арк.
92. Спр. 2374. Дело о подписании соглашения с Турцией и прекращении наездов запорожцев и татар. 16-18 октября 1753 г. 68 арк.
93. Спр. 2583. О продвижении гайдамак к Крыму, выдача паспортов в Сечь, заготовка провианта для ландмилицкой команды, которая находилась на Сечи. 1755 – 1756 рр., 71 арк.
94. Спр. 2584. Ордери київського віце-губернатора до кошового Федорова про вжиття заходів до повернення в Січ запорожців, які поселилися біля кордону з Туреччиною, арешт гайдамаків, про заборону виїзду запорожців до Туреччини без паспортів. 30 квітня – 2 травня 1755 р. 32 арк.
95. Спр. 2643. Письма хана об обмене пленными, выдаче беглых казаков, сентябрь 1755 – октябрь 1756 гг. 29 арк.

96. Спр. 2648. Экстракт писем резидента Обрескова и хана о нападениях запорожцев и уводе ими лошадей, о возвращении русских беглых из Турции. 1753 – 1755 pp. 48 арк.

97. Спр. 2649. Дело о розыске отряда, укrywшемся в урочище Вербовом и угнавшем лошадей у татар. 12 февраля – 19 марта 1755 г., 16 арк.

98. Спр. 2815. О переправе через Днепр кошевого Федорова для розыска «воровских людей». 25 июля – август 1756 г., 4 арк.

99. Спр. 2998. Меры против слухов среди запорожских казаков о пропуске Хорватом гайдамак через Новосербию на грабежи в Польшу. 14 июня – 9 августа 1757 г., 9 арк.

100. Спр. 3034. Рапорт канцелярии в Сенат о получении его указа об отсылке грамоты о предотвращении столкновений запорожцев с татарами разумовскому. 19 апреля 1757 г., 1 арк.

101. Спр. 3924. Реестр запорожцев (атаманов, казаков, жителей) присягнувших Петру III. 20 января 1762 г. 156 арк.

102. Спр. 3947. Обвинение поручика Пермского драгунского полка Яснечкого сотника и жителей Пушкаревки в избиении запорожских казаков, порубке запорожских лесов, запрете ловить рыбу в Самоткани. Допросы гайдамак Баралниченко Олексия и Кушри Тимофия. 1762 – 1763 pp. 54 арк.

103. Спр. 5591. О задержании на Васильковском форпосте 3-х запорожцев, участвовавших в походе 70 казаков на Польшу. 1768 р. 8 арк.

104. Спр. 5592. О переходе границы 13 казаками (запорожцами). 21 июля 1768 г., 2 арк.

105. Спр. 7760. Выдание паспорта запорожцу Танцюре на Сечь. 18 мая – 4 июня 1775 г., 6 арк.

Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1713 – 1776.

Оп. 1.

106. Спр. 4. Дело о разных, и из разных мест бежавших, людех. 1735 – 1777 pp., 12 арк.
107. Спр. 4а. Дело о разных, и из разных мест бежавших, людех. 1735 – 1777 pp., 64 арк.
108. Спр. 5. Справа про прикордонні стосунки війська запорозького з Польщею. 1741 – 1761 pp., 175 арк.
109. Спр. 8. Аттестаты разных годов с 1745-го по 1771, тут же и 1771 год. 1745 – 1774 pp., 170 арк.
110. Спр. 18. Справа про розшук дезертирів і гайдамаків на Запорожжі. 1753 – 1766 pp., 229 арк.
111. Спр. 20. Дело Войска запорожского козаком воровское, касающося з 1754, 1755, 1756 годов. 1754 – 1756 pp., 128 арк.
112. Спр. 23. Допроси воровские 1759 году решения и нерышения. 1754 – 1761 pp., 87 арк.
113. Спр. 28. Дело о описи сколко в Войску Запорожскому в каждом курене войска; також и посколку в год имеют по атаману кошевому яко от: войсковой старшины, воискових и канцелярских служителей да курінних атаманов и полковников; також и о установлении в Войску добрих порядков и отправление именние о запорожцях спискы. 1756 году. 1755 – 1757 pp., 197 арк.
114. Спр. 37. Дело произведеное в Суде генералом о Григории Федорову з товарищи, по оговору гайдамаками в Новой Сербии содержащимись. 1757. 1756 – 1757 pp., 53 арк.
115. Спр. 43. Справа про утворення і діяльність комісії в справах прикордонних з брацлавським воєводством. 1757 – 1758 pp., 70 арк.
116. Спр. 44. Розпорядження Коша щодо розшуку гайдамаків і злочинців. 1757 р., 95 арк.
117. Спр. 47. Справа про обвинувачення капітаном Новосербського корпусу Коцарою колишнього кошового отамана Григорія Лантуха у сприянні гайдамакам. 1757 – 1767 pp., 36 арк.

118. Спр. 48. Справа про розгляд позовів і скарг на запорожців за грабунки. Скарги на російських офіцерів. 1757 – 1775 рр., 163 арк.
119. Спр. 51. Протоколи допитів злочинців і гайдамаків у пушкарні. 1758 – 1769 рр., 51 арк.
120. Спр. 52. Справа про збирання податків з посполитих, які жили на землях Війська Запорозького. 1758 – 1769 рр., 51 арк.
121. Спр. 55. Справа про наїзд гайдамаків на купців на Кримському шляху. 1758 – 1759 рр., 59 арк.
122. Спр. 58. Справа про відрядження на Гард команди для боротьби з гайдамаками і кримінальними злочинцями. 1758 р., 56 арк.
123. Спр. 59. Справа про наїзди гайдамаків на село Ярове, що належало польському посесору Кучковському. 1758 – 1768 рр., 23 арк.
124. Спр.65. Справа про пограбування китайгородського сотника Павла Руденка. 1759 р., 47 арк.
125. Спр.75. Листування Коша з Генеральною військовою канцелярією і полками в карних судових справах. 1759 р., 16 арк.
126. Спр. 76. Справа про розшук гайдамаків на Запоріжжі. 1759 р., 45 арк.
127. Спр. 77. Справа про боротьбу проти гайдамацького руху на території Нової Сербії. 1759 – 1761 рр., 85 арк.
128. Спр. 79. Дело о бежавших из Новомиргородского замку гайдамаках. 1759 р., 22 арк.
129. Спр.80. Справа про торгівельні зносини Війська Запорозького з польськими губернаторами на Правобережній Україні й листування з приводу з'їзду Комісії в справах прикордонних з Київським воєводством. 1760 – 1763 рр., 104 арк.
130. Спр. 81. Дело о убийстве воровскою партыєю ротмистра конного Бахмутского полку. 1760 году. 1760 – 1762 рр., 114 арк.

131. Спр. 82. Справа про пограбування гайдамаками сотника Омельницької сотні Миргородського полку Остроградського. 1760 – 1765 рр., 126 арк.

132. Спр. 92. Дело о беглых разных велькороссийских людях. Публикации 1760 году. 1760 – 1762 рр., 41 арк.

133. Спр. 99. Справа про діяльність слідчої комісії у гайдамацьких справах: з приводу наїзду гайдамаків на заставу на броді через Синюху на польському кордоні та наїзду на слободу Ташлик. 1760 – 1763 рр., 122 арк.

134. Спр. 104. Справа про захоплення гайдамаками на хуторі протопопа Таборинського шанця Симеона коней, грошей і речей. 1761 – 1773 рр., 100 арк.

135. Спр. 105. Регестр зрабованих арендарей волости Смеланской, списаний в Смелой 1761 году. 1761 – 1763 рр., 98 арк.

136. Спр. 106. Справа про крадіжку коней в кодацького городового отамана Бардадима. 1761 – 1765 рр., 71 арк.

137. Спр. 111. Справа про перепис зайд з Гетьманщини і посполитих у поселеннях Запорожжя, про повернення Самарському Миколаївському монастирю підданих з с. Чернечого, записаних у козаки, про надання грошей та ін. Києво-Межигірському монастирю. 1761 – 1762 рр., 22 арк.

138. Спр. 118. Дело о отправки в Елисавет воров Мартина Зеленского, Стефаненка, Федора Табанця и Чабана. 1761 – 1763 рр., 21 арк.

139. Спр. 130. Справа про розшуки гайдамаки Харка (Захарка) Гаркушы з товаришами, обвинувачених у захопленні коней, грошей, майна у запорозьких козаків, купців та ін. 1762 – 1766 рр., 73 арк.

140. Спр. 131. Справа про обвинувачення козака Васюринського куреня Василя Латинського у викраденні 50 крб. у козака того ж куреня Василя Лисого. 1762 – 1763 рр., 54 арк.

141. Спр. 143. Дело о спаленных полковником бугогардовим Семеновым при Лисих Горах и в Пещаного Броду слободах. Заведенное 1763 году. 1763 – 1767 рр., 85 арк.

142. Спр. 146. Аттестати особам, яких вписували до реєстрів куренів як почесних товаришів. 1763 – 1775 рр., 91 арк.

143. Спр. 147. Дело о аттестатах, даваемых в походах во время войны с турком, окончившейся 774-го году. Также салвогвардия Бурхану, данная с Коша и письма с рекомендацією генералов, князя Прозоровского и Вассермана, котория были у походах вместе с Войском Запорожским. 1763 – 1775 рр., 240 арк.

144. Спр. 148. Допросы решения 1763 году. Допроси нерешения 1763 году. 1763 – 1764 рр., 76 арк.

145. спр. 157. Справа про торговельні зносини з Туреччиною і пропуск кораблів з крамом для гетьмана Кирила Розумовського й генерала К.Ф.Штофельна. 1764 р., 108 арк.

146. Спр. 168. Справа про складання додаткового опису зайд у Старій Самарі. 1764 р., 8 арк.

147. Спр. 176. Дело секунд-майора, что прежде был в Кишинке сотником, Потоцкого за отнятой бывшим кошевым ево называемой в 760 году Панковской футор и слободу Василкову. 1764 – 1775 рр., 38 арк.

148. Спр. 177. Справа про розшук гайдамаків і злочинців на території запорожжя. 1764 р., 89 арк.

149. Спр. 179. Справа про спір за «Глебовську» межу між Військом Запорозьким та Єлисаветградським пікінерним (колишнім Новослобідським) полком. 1765 – 1768 рр., 73 арк.

150. Спр. 181. Справа про прикордонні стосунки Війська Запорозького з Новоросійською губернією. 1765 – 1766 рр., 200 арк.

151. Спр. 192. Судові справи. 1766 – 1767 рр., 126 арк.

152. Спр. 198. Дело о разних смертоубийствах. 1767 году. 1767 р., 60 арк.

153. Спр. 199. Дело о висилках по требованиям Елисаветградского пыкинерного полку в запорожские места убегающих пыкинеров на прежние места к их командам. 1767 – 1769 рр., 78 арк.

154. Спр. 200. Дело по Новороссийской губернии в разных переписках 1767 году. 1767 р., 71 арк.

155. Спр. 201. Справа про вибори і діяльність депутатів від війська запорозького у законодавчу комісію для складання «Нового Уложення». 1767 – 1768 рр., 225 арк.

156. Спр. 204. Дело о заграблений двоих на той стороне речки Самара в калмиюс следовавших ватаг ворами бруховецким куренним Коломийцем с товарищи. Зачалось 1767 года, июня 6 д. 1767 р., 33 арк.

157. Спр. 206. Справа про спори на землі Запорожжя з пікінерами, старшиною з Гетьманщини і Нехворощанським монастирем та інші претензії на Орелі. 1767 р., 67 арк.

158. Спр. 211. Справа про розшук на Запорожжі утікачів-кріпаків, солдатів-дезертирів та ін. 1767 р., 167 арк.

159. Спр. 225. Дело по промеморий Екатерининской провинциальной канцелярии о поступлении по законом з вором. Тымком Кабкою, якобы проживающим в Запорожском ведомстве, за учиненное ным з жителем Китайгородским Яковом Галушкою воровство лошадей. 1763 году. № 51; Дело о поворованных у малороссиских козаков на почтах, учрежденных от Алексеевской крепости к Терковки в хуторах однодворца Первушина да запорожского козака куреня Шкуринского Семена Мангура лошадах. 1769 году. № 561; Дело за уворование в козака поповычевского Тимофея Спорника куренними сергеевского Василем Безем, кущевского Савкою Шморгуном 20-ти лошадей, за кой уже удоволствовано. 1769 года, з мая мсца заведенное. № 312; Дело о забрате сотником китайгородском у ревуневских жителей Сухого да Коваля пятнадцати рублей денег. 1760 году заведенное. № 79. Допросы решения. 1768 года. № 286. Дело о смертоубийствах 1768, 1769, 770, 771 годов, 772, 773, 774, 775. № 293. 1768 – 1775 рр., 201 арк.

160. Спр. 226. Дело о висилки з ведомств Кодацкого и Самарского бродящих и укрывающихся от курінних повинностей козаков до Сечи и о непропуске чрез Кодацкий перевоз также Кременчуцкой и Переволочанской и

прочие по Украинской линии форпости так же о сходе з ведомств калмиуского, богогардового и ингульского козакам сов семи их скоты и имущества в ближние Сечи и Самары места и о принятой в войска предосторожности причиною заграничных важных обращений. 1768 года, октября с 16 д. Тут же и о обыдах народу здешнему произшедших от бывших в походе. № 1. 1768 р., 82 арк.

161. Спр. 227. Дело о собирающихся в Польще при полковнику Максиму Железняку гайдамаках. 1768 году, мая с 15. №21. 1768 р. 258 арк.

162. Спр. 228. Справа про розшук гайдамаків на Запорожжі. 1768 р. 197 арк.

163. Спр. 229. Листування Коша з польськими губернаторами про хід гайдамацького руху на Правобережній Україні. 1768 р., 28 арк.

164. Спр. 232. Атестати, що їх видавав Кіш товариству за службу в Війську Запорозькому. Атестати російським військовим і цивільним особам, записаним до реєстрів. 1768 р., 259 арк.

165. Спр. 233. Дело о учинивши бунт в курене Корсунском. 1769 г. заведенное. №353. 1769 – 1770 рр., 25 арк.

166. Спр. 234. Справа про виступи сіроми проти старшин 26 грудня 1768 р. 1769 р., 125 арк.

167. Спр. 235. Дело о козаках запорожских, неприятели в походе 1769 году оказавших. №9. 1769 р. 31 арк.

168. Спр. 243. Допросы, решение 1769 года. 1769 – 1770 рр., 139 арк.

169. Спр. 246. Реестри именние в поход 1769 года с куренем представленные, кое по ненадобности довлекло паки им возвратить, но остались на всякой случай впредь. Куренные именние списки ненбадобные походные. 1770 года. № 37. 1769 – 1770 рр., 140 арк.

170. Спр. 266. Дело об отправке на Линию к графу Остерману осужденных к вечной ссылке колодников з 1770 году навсегда. № 382. 1770 – 1775 рр., 58 арк.

171. Спр. 269. Справа про розшук на Запорожжі дезертирів-пікінерів. 1770 – 1773 рр., 55 арк.

172. Спр. 272. Дело о изшедших с-под владений разных в запорожские места людях. З 1770 года. № 67. 1770 – 1775 р., 201 арк.

173. Спр. 273. Справа про обвинувачення запорожців у наїзді на нехворощанський монастирський хутір та слободу Кукулівку. 1770 – 1771 рр., 42 арк.

174. Спр. 276. Дело самарского жителя Ивана Головка за уворование у козаков величковских лошады. 1770 году заведенное. № 367. 1770 р., 22 арк.

175. Спр. 277. Дело вора величковского Грыцка Зражевского с товарицы за уворованные под. Пушкаровою в прыпысного к военнотружачему Иосифа Борщика 18 волов. Так же и корневского Тymoша Кравця за воровство в 7 роты Домотканской в Грыгория Пецыка и протчых воров. 1770 году. № 355. 1770 – 1771, 1773 рр., 54 арк.

176. Спр. 279. Дело по ревизиям, в Протовчанском и Орелском відомствах в 1770-м году сочинением. Тут же и прынадлежащие за людей відомств Кодацкого и Самарского. № 343. 1770 р., 242 арк.

177. Спр. 285–285а. Дело о командах 2-х по тысячных з Запорожского Войска с Днепра Черным морем мимо крепосты Очаковскую и Кинбурнскую в Дунай к Первой российской армии командированных в 1771 и 1772 годах». Частина перша – 1771 – 1775 рр., частина друга – 1771-1774 рр., Ч.1. – 327 арк.; Ч.2. – 158 арк.

178. Спр. 294. Дело о сиски в Войску Запорожском подрядчиков, которые б могли з Старосамарского ретренжамета и з Богородничного везт в Крым провиянт. И о невзимании с таковых за вози их при Кодацком и Никитинском перевозах и при мосту Солонском платежа. С 1771 году, мая 21 д.; дело Петчино. 1761 году. 1761, 1764, 1766, 1771 рр., 67 арк.

179. Спр. 299. Справа про розшук на Запорожжі злочинців, дезертирів і тих, хто ухиявся від служби. 1771 р., 53 арк.

180. Спр. 303. Справа про розшук і затримання гайдамаків на території Запорозжя. 1771 р., 20 арк.
181. Спр. 313. Дело о грабытельстве в полском местечке Журине шляхтичев и жидов. С 1772 года. № 157. 1772 – 1773 рр., 108 арк.
182. Спр. 323. Справа про укомплектування човнярської команди на Низу Дніпра козаками, священником і писарем, постачання їй провіанту й військового спорядження. 1772 – 1775 рр., 86 арк.
183. Спр. 324. Дело о форпостных командах, от Коша учрежденных [...] 773 году пребиванию и по другим случающимся ис походу от пана кошевого и протчих мест по военной экспедиции делам переписок. С пареля с последних чисел 1773 году. № 63. 1773 р., 433 арк.
184. Спр. 327. Справа про стягнення адміністрацією м. Умані 400 крб. з родини жителя с. Косянівки Михайла Ковтуненка за голову вбитого ним козака Кисляківського куреня Семена Дундука. 1773 р., 26 арк.
185. Спр. 329. Дело о ложно сказывающемся полковныке Еску Заблуде. 1773 году. № 162. 1773 – 1776 рр., 60 арк.
186. Спр. 331. Дело о шатающемся по разным местам и называющем себе Войска Запорожского полковником Иосифу Приблуде. 1773-го году. № 430. 1773 р., 40 арк.
187. Спр. 336. Свідчення козаків, обвинувачених у кримінальних злочинах і ув'язнених у пушкарні. 1773 – 1775 рр., 92 арк.
188. Спр. 348. Справа про збирання податків у військовий скарб з посполитих Протовщанської й Орільської паланок. 1774 р., 11 арк.
189. Спр. 353. Справа про взяття під юрисдикцію Війська Запорозького жителів слобод Молдавського гусарського полку. 1774 р., 55 арк.
190. Спр. 357. Пашпорти, видані Кошем сімейним запорожцям, які від'їздили за межі Запорозжя. 1774 – 1775 рр., 147 арк.
191. Спр. 362. Допросы, решения 1775 года. 1775 р., 39 арк.

192. Спр. 364. Дело о разграблении дому Изюмской провинции отставного капитана Георгия Капустянского. Заведенное 1775 году, генваря от 12 дня. 1775 – 1777 рр., 287 арк.

Ф. 269. Канцелярія гетьмана Розумовського. 1750 – 1764.

Оп. 1.

193. Спр. 48. Ордер гетмана Разумовского об отправке команды казаков для борьбы с гайдамаками. Квітень 1750 р. 2 арк.

194. Спр. 88. Рапорт Генеральной Воисковой Канцелярии о розпуске на зиму команд, отправленных против гайдамаков. 1750 р., 6 арк.

195. Спр. 281. Отправка в Сечь сотника Зарудного для розыска гайдамак и беглых. 1751 – 1752 рр., 111 арк.

196. Спр. 715. Список запорожцев, которые возглавили отряды при нападениях на польские села. 1752 р., 6 арк.

197. Спр. 782. Рапорт компанейского полковника Чеснока о задержаньям без паспорта запорожце Космины. 1752 р., 3 арк.

198. Спр. 802. Командировки козаков для борьбы с гайдамаками. 1752 р., 17 арк.

199. Спр. 805. Рапорт компанейского полковника Чеснока о борьбе з гайдамаками в Заднепрских местах. 1752 р. 5 арк.

200. Спр. 806. Доношение бунчукового Гаврилова и сотника Заружного о расположении компанейского полка вблизи мест пребывания гайдамак. 1752 р., 4 арк.

201. Спр. 1086. Командирование за Днепр воинских команд для боротьбі с гайдамаками. 1752 р., 44 арк.

202. Спр. 1096. Доношения компанейского полковника Чеснока и кошевого о задержаньях гайдамаках. 1752 р., 4 арк.

203. Спр. 1167. Доношения генерального обозного о захвате его имущества запорожцами. 1752 р., 2 арк.

204. Спр. 1222. О разборе жалоб старосалтовских обывателей на притеснения запорожцев. 1752 р., 9 арк.
205. Спр. 1655. Копия ордера гетмана Разумовского о розыске и задержании гайдамак из запорожцев. 1755 р., 11 арк.
206. Спр. 1803. Ордер гетьмана о запрещении кошевому препятствовать внесению в ревизские сказки сел Даниловки и Ревуковки. 1755 р. 7 арк.
207. Спр. 1806. Ордер гетьмана о приеме в сотенных правлениях заключенных, присылаемых из Сечи. 1756 р., 3 арк.
208. Спр. 1964. Указ Сената об отзывании из Сечи сотника Зарудного и его оштрафовании за оскорбление майора Федцова. 1756 р., 1 арк.
209. Спр. 1965. Указ Сената о запрещении Войску Запорожскому принимать гайдамак и беглых из польши. 1756 р., 1 арк.
210. Спр. 1967. Указ Сената о предоставлении на усмотрение гетьмана назначения страшины вместо сотника Зарудного в Сечь. 1756 р., 1 арк.
211. Спр. 2498. Рапорт кошевого про повернення татарам захопленого у них гайдамаками майна. 1757 р., 5 арк.
212. Спр. 2975. О принятии мер против укрывающихся в Запорожской Сечи. 1760 р., 9 арк.
213. Спр. 3237. Доношение атамана Войска Запорожского и черновик ордера о запрещении освобождаемым из тюрем гайдамакам возвращаться в Сечь. 1760 р., 4 арк.
214. Спр. 3290. Рапорт Коша о пойманных гайдамаках. 1760 р., 3 арк.
215. Спр. 3450. Дело о куренных атаманах Гардовом и Таране, арестованных за выступление против решения Коша. 1761 р., 12 арк.
216. Спр. 3663. Дело о поддержании порядка в Сечи. 1761 р., 39 арк.
217. Спр. 3838. О выводе с Запорожья военных команд, находящихся там для борьбы с гайдамаками. 1762 р., 7 арк.
218. Спр. 3849. Отправка казацких команд за Днепр для борьбы с гайдамаками. 1762 р., 5 арк.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
ІМ. Д.ЯВОРНИЦЬКОГО

Архів фондів документів

219. ДІМ, КП. 164053 / АФД. – 46. Атестат, виданий від Коша військовому старшині П.Руденку (Рудю). 1771 р. 1 арк.
220. ДІМ, КП. 166459 / АФД. – 169. Опис хуторів і майна запорозького військового писаря Глоби, полковника Кулика та паланкового писаря Неживого. 8-20 червня 1775 р. 27 арк.
221. ДІМ, КП. 166459 / АФД. 137. Інструкція Азовської губернської канцелярії командирові Кальміуської паланки (повіту) секунд-майору Горлинському. 11 листопада 1775 р. 8 арк.
222. ДІМ, КП. 166478 / АФД. 156. Рапорт командира Кінсьководського повіту поручика Т.Корчагіна до Азовської губернської канцелярії. Початок грудня 1775 р., 5 арк.
223. ДІМ, КП. 38197 / АРХ. 208. Рапорти та листи до азовського губернатора генерал-майора В.Черткова. Грудень 1775 р. – лютий 1776 р., 52 арк.
224. ДІМ, КП. 38627 / АРХ. – 639/4. Атестат, виданий від Коша паланковому писарю В.Чернявському. 1771 р. 1 арк.
225. ДІМ, КП. 74232 / АРХ. 14531. Рапорти, листи, донесення командирів повітів (паланок) Азовської губернії та різних осіб до губернської канцелярії. 1775 – 1776 рр., 137 арк.
226. ДІМ, КП. 74268 / АРХ. 14561. Рапорти та донесення різних осіб до князя г.Потьомкіна. 1775 – 1776 рр. 239 арк.
227. ДІМ, КП. 7457 / АРХ. 14740. Фонд Азовської губернської канцелярії. 1775 – 1776 рр., 272 арк.

228. ДІМ, КП-166478/АФД. – 156. Рапорти командира Консьководського повіту Т.Корчагіна до Азовської губернської канцелярії. Жовтень – грудень 1775 р. 42 арк.

229. ДІМ, КП-38197/АРХ. – 208. Ордери та накази азовському генерал-губернаторові В.Черткову. 1776 р., 50 арк.

230. ДІМ, КП-383773/АРХ. – 200. Фонд Катеринославського намісницького правління. 1777 – 1778, 1786, 1791 – 1793 рр., 84 арк.

ІНСТИТУТ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМ. В.ВЕРНАДСЬКОГО

Ф. І. Літературні матеріали та особисті архівні фонди.

231. Спр. 5057. Песни запорожские (з паперів Науменка). 1840-і роки. 17 арк.

Ф. ІІ. Історичні матеріали.

232. Спр. 2543. Рапорт атамана кошевого запорожского Якіма Ігнатовича в Киевскую генерал-губернаторскую канцелярию М.Леонтьеву про посылку в Крым, к хану казаков с разведываниями. 12 августа 1749 г. 2 арк.

233. Спр. 3605. Письма гр. П.Панина запорожскому атаману П.Калнышевскому. 10 арк.

234. Спр. 3938. Доношение кошевого Я.Ігнатовича в Киевскую губернскую канцелярию. 6 октября 1749 г. 5 арк.

235. Спр. 27792. Письмо Константина Малашевича М.Леонтьеву. 27 мая 1743 г. 2 арк.

236. Спр. 27793. Репорт кошевого П.Козелецкого М.Леонтьеву по поводу требования перекопского каймакама отыскать в Сечи Запорожской двоих крымских подданных. 29 сентября 1747 р. 3 арк.

237. Спр. 27796. Репорт наказного кошевого атамана Федора Толстонога Генеральной Войсковой канцелярии об обидах казакам от нагайцев во время пребывания их у буджацкого сераскира. 12 сентября 1755 г. 4 арк.

238. Спр. 220042. Репорт кошевого атамана Калнышевского Ивану Федоровичу Глебову. 20 августа 1762 г. 3 арк.

Ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей.

239. Спр. 1621 – 1622. Письма ген. М. В. Каховского В. С. Попову. 19 апреля 1782 – 16 января 1799 гг., 110 арк.

240. Спр. 1623 – 1694. Переписка служебного характера екатеринославского наместника В. В. Каховского с правителем канцелярии князя Потемкина В. С. Поповым, М. Н. Кречетниковым, Я. И. Булгаковым и др. 1790 – 1793 гг., 140 арк.

Ф. VIII. Київський університет Св. Володимира.

241. Спр. 1307 – 1309. Калнышевский Петр – кошевой атаман Сечи Запорожской, Румянцеву-Задунайскому Петру Александровичу письма. 19 апреля 1766 г. – 10 июня 1768 г., 6 арк.

Ф. IX. Фортеця Св. Єлизавети. 1751 – 1799.

242. Спр. 38 – 73. Промемория о передаче дел Слобод. казацкого полка в Киев; рапорты начальника черноташлыкского форпоста о состоянии границы; о действиях гайдамацких отрядов и по другим вопросам. Оригиналы, черновики, 1753, 1762 гг.

243. Спр. 81 – 110. Рапорты сотников и командиров команд и форпостов о свирепствующей в Сечи запорожской моровой язве и об усилении

предохранительных мер и по другим вопросам. Оригиналы, февраль 1753 – июль 1765 гг., 62 арк.

244. Спр. 215 – 237. Рапорты о расквартировании команд компанейского полка и об уничтожении гайдамацких отрядов. Оригиналы и копии, март-июнь 1755 г., 40 арк.

245. Спр. 238 – 243. Ордера и отношения И. Хорвата о нападении гайдамаков на жителей новопоселенных слобод, воровстве и угоне лошадей с приказом командам усилить с ними борьбу. Оригинал, октябрь-декабрь 1755 г., 12 арк.

246. Спр. 305 – 314. Рапорты о поимке трех гайдамаков, допросные тексты, свидетельства и другие документы по этому вопросу. Оригиналы и копии, апрель-июнь 1758 г., 18 арк.

247. Спр. 315 – 338. Ордера слободских полковых канцелярий и коменданта крепости Св. Елизаветы о заготовке сена, о действиях гайдамацких отрядов, о свирепствующей в Турции чуме и других вопросам. Оригиналы и копии, июнь 1758 г., 48 арк.

248. Спр. 367 – 419. Рапорты командиров отрядов из числа тысячной казацкой команды о расквартировании со сведениями о передвижении гайдамацких групп. Оригинал, август 1758 г., 71 арк.

249. Спр. 552 – 624. Ордера, рапорты, доношения и другие материалы о побеге и задержании жителей сл. Ольшанки, занимавшихся воровством и о причастности сотника Донца к грабежу. Оригиналы и копии, 1759 г., 130 арк.

250. Спр. 946 – 1000. Рапорты сотников слободской полковой канцелярии в многочисленных случаях падежа скота в слободах; допросные листы и переписка о поимке гайдамаков. Февраль-ноябрь 1760 г., 100 арк.

251. Спр. 1001 – 1006. Рапорты об убийстве гайдамаками поручика и двух драгун о об уводе ими лошадей. Оригинал, март 1760 г., 8 арк.

252. Спр. 1150 – 1173. Рапорты сотников полковой слободской канцелярии о задержании запорожских казаков не имеющих паспортов, о

поимке воров и другим вопросам. Оригиналы и черновики, февраль-март 1761 г., 43 арк.

253. Спр. 1183 – 1187. Ордер слободской полковой канцелярии сотникам и их рапорты в канцелярию о наведении справок не укрываются ли в слободах запорожские казаки и не берутся ли с них за это скупы. Оригиналы и черновики, март 1761 г., 12 арк.

254. Спр. 1213 – 1254. Ордер коменданта крепости Св. Елизаветы сотникам о выделении людей в команду для поиска и истребления гайдамаков и рапорты о выполнении этого требования. Оригиналы и черновики, май 1761 г., 80 арк.

255. Спр. 1255 – 1263. Ордера и рапорты о поимке и наказании за беспаспортную жизнь Ивана Зеленского. Оригинал, май-июль 1761 г., 18 арк.

256. Спр. 1264 – 1275. Дело об ограблении священника Самфириановича из сл. Плетеноташлыкской и о сожжении 5 домов. Оригиналы и копии, июнь-июль 1761 г., 23 арк.

257. Спр. 1305 – 1318. Ордер коменданта крепости Св. Елизаветы Муравьева и рапорты сотников по делу об отнятии у полтавских купцов волов с повозками и товарами в урочище, принадлежащем запорожским казакам. Оригинал, 1761 г., 26 арк.

258. Спр. 1368 – 1421. Рапорты и доношения о смене команд на форпостах, о выдаче паспортов и по другим вопросам. Оригиналы и копии, 1761 г., 108 арк.

259. Спр. 1443 – 1449. Промемории Коша Войска Запорожского Низового и отношения слободской полковой канцелярии о содержащемся под стражей за воровство волов Корнее Бойко. Оригиналы и черновики, ноябрь 1761 – 27 апреля 1762 гг., 16 арк.

260. Спр. 1611 – 1618. Рапорты о заготовке сена, о состоянии Слободского казацкого селения, о нападении запорожских казаков и об увозе ими печеного хлеба, ведомости отлучек и нарядов рядовых и мастеров по крепости Св. Елизаветы. Оригинал, октябрь 1762 г., 15 арк.

261. Спр. 2763 – 2766. Предложения Елисаветградской провинциальной канцелярии о поимке гайдамаков и допросные листы. Оригиналы и копии, август 1768 г., 8 арк.

Ф. XII. Модзалевський Вадим Львович. 1882 – 1920.

262. Спр. 702. Абаза Василий. Век дворянства, или краткое описание жизни. Початок XIX ст. 252 арк.

НИКОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Архів

263. КН–25021/АРХ–8231. Регестр парафіян Свято-Покровської Нікопольської соборної церкви в 1791 году. 1791 р., 32 арк.

264. КН–28074/АРХ–9794. Роспись епархии и протопопии Славянской губернии Новороссийской уезда Славянского города Никополя Покровской церкви в 1782 году. 1782 р., 43 арк.

АРХИВ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Ф. 69. Российское генеральное консульство в Яссах. 1780 – 1800.

Оп. 69/1.

265. Д. 6. Переписка генерального консула Лашкарева с Коллегией иностранных дел. Неполитическая. 1782 г., 204 л.

266. Д. 12. Донесения генерального консула Северина в Коллегию иностранных дел. 1783 г., 189 л.

267. Д. 17. Переписка генерального консула И.И. Северина с князем Потемкиным. 1783 г., 104 л.
268. Д. 18. Переписка генерального консула И.И. Северина с князем Н. Репниным о передвижении турецких войск. 1783 г., 80 л.
269. Д. 19. Семь циркулярных писем генерального консула Северина к князю Репнину, князю Потемкину, графу Румянцеву-Задунайскому, графу Салтыкову, генералу Тутолмину. 1783 г., 28 л.
270. Д. 20. Переписка генерального консула Северина с разными лицами. 1783 г., 115 л.
271. Д. 22. Дело о командировании сержанта Петра Зимина в Силистрию для отыскания донских казаков. 1783 г., 42 л.
272. Д. 23. Дело о возвращении на родину российских подданных с 11 письмами И.И. Северина к Киевскому губернатору Ширкову. 1783 г., 64 л.
273. Д. 26. Переписка генерального консула Северина с Коллегией иностранных дел. 1784 г., 185 л.
274. Д. 31. Переписка генерального консула Северина с князем Репниным. 1784 г., 88 л.
275. Д. 38. Переписка об отправлении российских подданных на родину. 1784 г., 41 л.
276. Д. 40. Донесения генерального консула Северина в Коллегию иностранных дел. 1785 г., 115 л.
277. Д. 45. Пять писем генерального консула И.И. Северина Таврическому губернатору В. Каховскому. 1785 г., 13 л.
278. Д. 46. Переписка генерального консула Северина с Екатеринославским губернатором Синельниковым. 1785 г., 34 л.
279. Д. 47. Восемь писем генерального консула Северина Киевскому губернатору Ширкову. 1785 г., 19 л.
280. Д. 53. Записки о бухарских и ясских событиях. 1786 г., 35 л.
281. Д. 54. Донесения генерального консула Северина в Коллегию иностранных дел. 1786 г., 174 л.

282. Д. 61. Переписка генерального консула Северина с Таврическим губернатором Каховским. 1786 г., 27 л.
283. Д. 68. Донесения генерального консула Северина в Коллегию иностранных дел. 1787 г.,
284. Д. 73. Переписка генерального консула Северина с послом в Вене князем Голицыным. 1787 г., 19 л.
285. Д. 78. Доношения генерального консула Северина в Коллегию иностранных дел. 1788 г., 43 л.
286. Д. 91. Переписка генерального консула И. Северина с киевским и таврическим губернатором. 1792 г., 80 л.
287. Д. 92. Переписка генерального консула И. Северина с генерал-аншефом Михаилом Каховским. 1792 г.,
288. Д. 93. Переписка генерального консула И. Северина с Екатеринославским губернатором В. Каховским. 1792 г., 54 л.
289. Д. 99. Дело об отправлении на родину российских подданных. 1792 г.,
290. Д. 102. Переписка генерального консула И. Северина с Коллегией иностранных дел. 1792 г., 58 л.
291. Д. 114. Переписка генерального консула И. Северина с екатеринославским правителем В. Каховским. 1793 г., 67 л.
292. Д. 118. Переписка генерального консула И. Северина с генерал-губернатором Тутолминым. 1793 г., 107 л.
293. Д. 137. Дело об отправлении на родину российских подданных. 1793 г., 92 л.
294. Д. 146. Переписка генерального консула И. Северина с вице-адмиралом Мордвиновым. 1794 г., 58 л.
295. Д. 154. Переписка генерального консула И. Северина с генерал-губернатором Тутолминым. 1784 г., 77 л.
296. Д. 157. Переписка генерального консула И. Северина с Екатеринославскими губернаторами Каховским и Хорватом. 1784 г., 85 л.

297. Д. 174. Переписка генерального консула И. Северина с генерал-губернатором Тутолминым. 1785 г., 72 л.
298. Д. 175. Переписка генерального консула И. Северина с екатеринославским правителем Хорватом и наместническим правлении. 1795 г., 89 л.
299. Д. 200. Переписка генерального консула И. Северина с Вознесенским правителем князем Оболенским. 1796 г., 68 л.
300. Д. 201. Переписка генерального консула И. Северина с генерал-губернатором Тутолминым. 1796 г., 56 л.
301. Д. 202. Переписка генерального консула И. Северина с екатеринославским правителем Хорватом. 1796 г., 102 л.
302. Д. 220. Переписка генерального консула И. Северина с екатеринославским губернатором Бердяевым. 1797 г., 88 л.
303. Д. 224. Переписка генерального консула И. Северина с новороссийским губернатором Селецким. 1797 г., 70 л.
304. Д. 225. Переписка генерального консула И. Северина с Вознесенским губернатором князем Оболенским. 1797 г., 92 л.
305. Д. 233. Дело об отправлении российских подданных на родину. 1797 г., 48 л.
306. Д. 245. Переписка генерального консула И. Северина с Новороссийским военным губернатором гр. Каховским и гражданским губернатором Селецким. 1798 г., 60 л.
307. Д. 256. Дело об отправлении на родину российских подданных. 1798 г., 71 л.
308. Д. 273. Переписка генерального консула И. Северина с новороссийским гражданским губернатором Селецким. 1799 г., 42 л.
309. Д. 275. Переписка генерального консула И. Северина с киевским и новороссийскими военными губернаторами. 1799 г., 75 л.
310. Д. 303. Переписка генерального консула И. Северина с новороссийскими губернаторами: Селецким и Николаевым. 1800 г., 124 л.

311. Д. 310. Дело об отправлении на родину российских подданных. 1800 г., 46 л.

Ф. 79. Сношения России с Польшей. 1696 – 1816.

Оп. 79/1.

1741 г.

312. Д. 29. Выписка о убийстве близ Немирова польского полковника Савки Чалина запорожцами, и о поимке из оных поляками четырех человек. 26.12.1741 г., 18 л.

1744 г.

313. Д. 20. Отправление в Запорожскую Сечь капитана Колюбакина для разведывания, нет ли там присланных из Пруссии в Польшу эмиссаров для возбуждения запорожцев против поляков, и не производят ли они с кем переписки в Польше. 15.12.1744 – март 1745 г., 27 л.

Оп. 79/6.

314. Д. 32. Письма (копия) пограничного комиссара М. Леонтьева великому коронному гетману о возвращении русских беглых, находящихся в Польше и о нападениях поляков на земли Запорожского войска. 15.09. – 15.10.1747 г., 5 л.

315. Д. 377. Прошение игумена Троицкого Мотренинского монастыря Малороссийской епархии Мельхиседека Екатерине II об освобождении из заключения. 06.09.1766 г., 4 л.

316. Д. 931. Депеши полномочного министра а Варшаве князя Н.И. Панину о ликвидации Барской конфедерации и бегстве ее участников в Молдавию; восстании крестьян (православных) и казаков на Украине, возможных политических осложнениях с Турцией в связи с разорением запорожскими казаками Балты; о жалобах населения на злоупотребления генерала Кречетникова. 02. – 10.07. 1768 г., 114 л.

317. Д. 932. Депеши полномочного министра в Варшаве князя Н.И. Панину о крестьянском восстании на Украине и участии в нем запорожских казаков. 20.06. – 31.07.1768 г. 171 л.

318. Д. 933. Депеши полномочного министра в Варшаве князя Н.И. Панину о возобновлении крестьянского восстания в Польской Украине и участии в нем православного духовенства. 06. – 20.08.1768 г., 108 л.

319. Д. 1396. Промемории польского резидента в Санкт-Петербурге Псарского Н.И. Панину о действии игумена Мотронинского монастыря Мельхиседека и переяславского епископа Гервасия. 07.01. – 22.07.1770 г., 42 л.

Ф. 89. Сношения России с Турцией. 1720 – 1819.

Оп. 89/1.

1722 г.

320. Д. 21. Дело о принятии на границах предосторожности по случаю неприятельского на оные приходу крымских и кубанских татар, запорожских и некрасовских казаков. 05.11.1722 г., 36 л.

1725г.

321. Д. 17. Копия с доношения генерал-фельдмаршала князя Голицина в Правящий Сенат о полученных им из Крыму от курского купца Никифора Можевитинова о крымских обращениях известий. 17.07.1725 г., 9 л.

1726 г.

322. Д. 11. Доношения в Коллегию киевского генерал-губернатора князя Трубецкого и отпуски указов к нему по делам турецким и крымских татар. Январь – декабрь 1726 г., 40 л.

1729 г.

323. Д. 11. Протоколы и отпуски указов к находившемуся в Харькове генерал-фельдмаршалу князю Голицину управляющему пограничными турецкими и татарскими делами. Январь – декабрь 1729 г., 39 л.

324. Д. 12. Доношения из Харькова генерал-фельдмаршала князя Голицина по турецким и татарским делам. Январь – декабрь 1729 г., 50 л.

1730 г.

325. Д. 16. Доношения из Харькова генерал-фельдмаршала князя Голицина по турецким и татарским делам, 25.09.1730 г., 39 л.

1731 г.

326. Д. 15. Рескрипт к управляющему пограничными с Портою делами Киевскому генерал-губернатору гр. Вейсбаху. Январь – декабрь 1731 г., 7 л.

327. Д. 16. Реляции к управляющему пограничными с Портою делами Киевскому генерал-губернатору гр. Вейсбаху из Полтавы. Тут же письма его к вице-канцлеру гр. Остерману. Август – декабрь 1731 г., 23 л.

1732 г.

328. Д. 12. Письма к резиденту Неплюеву от киевского генерал-губернатора Вейсбаха. Январь – декабрь 1732 г., 62 л.

329. Д. 14. Рескрипты к управляющему пограничными с Портою и Польшею делами киевскому генерал-губернатору Вейсбаху. Январь – декабрь 1732 г., 26 л.

330. Д. 15. Реляции и доношения управляющего пограничными с Портою и Польшею делами киевскому генерал-губернатору Вейсбаху из Полтавы. Январь – декабрь 1732 г., 22 л.

1733 г.

331. Д. 11. Отпуски рескриптов к управляющему пограничными с Портою и Польшею делами киевскому генерал-губернатору Вейсбаху из Полтавы. Январь – декабрь 1733 г., 48 л.

332. Д. 12. Реляции и доношения в Коллегию, и письма киевскому генерал-губернатору Вейсбаху из Полтавы, а за отбытием его ко двору генерал-поручика князя Шаховского. Январь – декабрь 1733 г., 30 л.

1734 г.

333. Д. 12. Отпуски рескриптов и указов из Кабинета и Коллегии иностранных дел к управляющему киевскому генерал-губернатору Вейсбаху. Январь – декабрь 1734 г., 32 л.

334. Д. 13. Реляции и доношения киевского генерал-губернатора Вейсбаха. Первая половина. Январь – июль 1734 г., 58 л.

335. Д. 14. Реляции и доношения киевского генерал-губернатора Вейсбаха. Вторая половина (I и II части). Январь – июль 1734 г., 46 л.

1735 г.

336. Д. 13. Отпуски указов к киевским губернаторам: 1. Генералу гр. Вейсбаху; 2. По смерти его к генерал-лейтенанту Шереметьеву, о пограничных с турками делами. Январь – декабрь 1735 г., 22 л.

337. Д. 14. Доношения и рапорты бывших в Киеве: 1. Генералу гр. Вейсбаху; 2. По смерти его к генерал-лейтенанту Шереметьеву, о турецких и польских делах и о разорении раскольнического на польской границе селения Ветки. Январь – декабрь 1735 г., 10 л.

1736 г.

338. Д. 15. Доношения киевского генерал-губернатора Шереметьева и определенного на его место генерал-майора Сукина с приложенными о пограничных турецких ведомостях и о движениях армии турецкой. 1736 г., 12 л.

339. Д. 16. Выписки об обидах учиненных российским подданным с турецкой стороны в мирное время (с 1713 по 1735 годы) в российских землях. 1736 г., 14 л.

1737 г.

340. Д. 4. Доношения в Сенат и в Военную коллегию из Киевской губернии о разведывании чрез нарочно посланных за границу касательно состояния и движения турецких войск. Январь – апрель 1737 г., 20 л.

1746 г.

341. Д. 9. Выписки о бывших между татарами и запорожцами спорах и о учреждении на границах форпостов (застав) к удержанию обоюдных предерзостей. 1746 – 1755 г., 22 л.

1754 г.

342. Д. 12. Две выписки: 1. О понесенных вновь от татар запорожским казакам обидах после добровольной в 1749 году сделки, а равным образом; 2. О жалобах с турецкой же стороны на оных же казаков. 1754 г., 18 л.

Оп. 89/8.

343. Д. 81. Копия письма первоприсутствующего члена Коллегии иностранных дел графа Панина верховному визирю в связи с вторжением в Балту запорожских казаков. На итальянском языке. 29.07.1768 г., 6 л.

344. Д. 324. Реляции резидента в Константинополе Обрескова Екатерине II о нападении запорожских казаков на турецкие владения. 25.10.1762 г., 17 л.

345. Д. 336. Реляции резидента в Константинополе Обрескова Екатерине II о ходе переговоров в связи с переселением запорожских казаков. 31.10. – 23.12.1763 г., 24 л.

346. Д. 330. Канцелярские цидулы из Коллегии иностранных дел резиденту в Константинополе Обрескову с сообщениями о предполагающемся переселении запорожцев. 09.01. – 20.06.1763 г., 18 л.

347. Д. 343. Рескрипты резиденту в Константинополе Обрескову с распоряжениями в связи с предполагающимся перенесением Запорожской Сечи с турецкой границы. 07.01. – 31.03.1764 г., 30 л.

348. Д. 383. Канцелярские цидулы из Коллегии иностранных дел резиденту в Константинополе Обрескову и поверенному в делах Левашеву о распоряжениях в связи с нападением запорожцев на владения крымского хана. 04.01. – 16.12.1765 г., 21 л.

349. Д. 384. Рескрипты резиденту в Константинополе Обрескову в связи с набегами запорожцев на турецкие владения. 23.03. – 24.10.1766 г., 36 л.

350. Д. 386. Реляции резидента в Константинополе Обрескова и поверенного в делах Левашева Екатерина II о нападении татар на запорожские владения. 19.04. – 20.05.1766 г., 28 л.

351. Д. 397. Канцелярские цидулы резидента в Константинополе Обрескова и поверенного в делах Левашева в связи с нападением едичкульских татар на запорожцев, а также препроводительные. 03.01. – 22.09.1766 г., 42 л.

352. Д. 398. Рескрипты резиденту в Константинополе Обрескову в связи с нападением едичкульских татар на дачи запорожцев и с исками двух российских подданных. 11.01. – 18.08.1767 г., 34 л.

353. Д. 419. Депеши резидента в Константинополе Обрескова первоприсутствующему графу Панину об осложнениях с Турцией в связи с вторжением отряда запорожских казаков в Балту и о подготовке Турции к войне. 07. – 16.07.1768 г., 42 л.

354. Д. 507. Депеши чрезвычайного посланника и полномочного министра в Константинополе Стахиева вице-канцлеру Остерману о сделанном Порте польским посланником представления в связи с нападением очаковских гайдамаков на Летичев. 06. – 31.01.1778 г., 20 л.

355. Д. 528. Реляция резидента в Константинополе Обрескова Екатерине II о его представлении Турции по поводу установления границы Очаковского уезда, обнародование указа об амнистии перебежавшим казакам. 09.07.1793 г., 6 л.

356. Д. 548. Реляция резидента в Константинополе Обрескова Екатерине II о его представлении Турции по поводу нападений перебежавших из Турции запорожцев на русских подданных и установления русско-турецкой границы. 28. – 29.07.1780 г., 10 л.

357. Д. 589. Реляция резидента в Константинополе Обрескова Екатерине II о запрещении нападения запорожцев на Новороссию. 01.01. – 15.03.1782 г., 14 л.

358. Д. 666. Реляция резидента в Константинополе Булгакова Екатерине II о его переговорах с Портой по поводу нападения запорожских казаков. 01. – 15.09.1786 г., 10 л.

359. Д. 753. Отпуски депеш вице-канцлера графа Остермана поверенному в делах в Константинополе Хвостову с распоряжениями в связи с возвращением в Россию некрасовцев и запорожцев. 16.01. – 06.07.1793 г., 22 л.

360. Д. 846. Реляции чрезвычайного посланника и полномочного министра в Константинополе Кочубея Павлу I о возмещении Турцией убытков от набегов закубанских черкесов на запорожских казаков. 01. – 15.12.1797 г., 32 л.

361. Д. 857. Депеши канцлера Безбородко чрезвычайному посланнику и полномочному министру в Константинополе Кочубею с распоряжениями в связи с переговорами о возмещении Турцией убытков от набега закубанских черкесов на запорожцев. 02.01.1798 г., 46 л.

362. Д. 1133. Указы консулу в Крыму Никифорову о назначении и утверждении его консулом и с распоряжениями в связи с пограничными спорами. 14.05. – 17.12.1763 г., 22 л.

363. Д. 1135. Донесения консула в Крыму Никифорова в Коллегию иностранных дел о переговорах с ханом относительно строящейся русской крепости, польского вопроса, политики хана в отношении крымских народностей и др. 16.11. – 16.12.1763 г., 58 л.

364. Д. 1138. Журнал и извлечения из журнала консула в Крыму Никифорова о своей поездке в Крым. 10.08. – 25.09.1763 г., 70 л.

365. Д. 1145. Журнал чиновника КИД канцелярии Бастевика о поездке его к крымскому хану. 02. – 18.04.1763 г., 68 л.

366. Д. 1151. Донесения консула в Крыму Никифорова в Коллегию иностранных дел о мерах по освобождению пленных запорожцев, о присылке подарков для хана, о постройке дома для консульства. 01.05. – 20.08.1764 г., 34 л.

367. Д. 1152. Донесения консула в Крыму Никифорова в Коллегию иностранных дел о мерах по освобождению пленных и возмещению убытков от грабежей татарами запорожцев, о торговле в Крыму русских купцов, чеканке денег запорожцами, о моровой язве. 08.09. – 29.12.1764 г., 28 л.

368. Д. 1166. Донесения консула в Крыму Никифорова в Коллегию иностранных дел о переговорах с крымским ханом по поводу возмещения убытков от набегов татар на запорожцев и малороссийских рыбаков и др. 01.01. – 16.12.1765 г., 37 л.

369. Д. 1190. Донесения генерального консула И. Северина в Государственную Коллегию иностранных дел о мерах по возвращению беглых. 08.09. – 21.12.1783 г., 35 л.

370. Д. 1196. Донесение исполняющего должность вице-консула в Молдавии, Валахии и Бессарабии переводчика Форсмана в Государственную Коллегию иностранных дел о деятельности Форсмана по возвращению в Россию беглых солдат. 11.01. – 25.05.1783 г., 12 л.

371. Д. 1197. Проекты указов генеральному консулу в Молдавии, Валахии и Бессарабии Северину с распоряжениями в связи с прощением Екатериной II беглецов, прощении запорожцев и расходами консула и с уведомлением о назначении вице-консула в Яссы Селунского. 25.05. – 28.08.1784 г., 14 л.

372. Д. 1198. Донесения генерального консула в Молдавии, Валахии и Бессарабии Северина об отношении в Молдавии к заключению русско-турецкого мира, о вмешательстве Турции в распри между молдавским господарем и боярами, с запросом распоряжений относительно беглых солдат и запорожцев, с жалобой на австрийского агента Райкевича, о мерах по утверждению вице-консула в Яссах Селунского и с отчетом о расходах. 08.01. – 25.03.1784 г., 22 л.

373. Д. 1199. Донесения генерального консула в Молдавии, Валахии и Бессарабии Северина о мерах по возвращению в Россию беглых, об укреплении крепости Измаил. 11.04. – 21.07.1784 г., 23 л.

374. Д. 1201. Депеши генерального консула в Молдавии, Валахии и Бессарабии Северина вице-канцлеру графу Остерману с отчетом о расходовании и жалобой на противодействие молдавского господаря возвращению на родину беглецов из России. 11.02. – 12.12.1784 г., 20 л.

375. Д. 1206. Донесения генерального консула в Молдавии, Валахии и Бессарабии Северина в Государственную Коллегию иностранных дел о возвращении на родину беглецов из России. 11.01. – 21.05.1785 г., 34 л.

376. Д. 1207. Донесения генерального консула в Молдавии, Валахии и Бессарабии Северина в Государственную Коллегию иностранных дел о возвращении на родину беглецов из России. 07.06. – 23.12.1785 г., 38 л.

377. Д. 1208. Депеши генерального консула в Молдавии, Валахии и Бессарабии Северина вице-канцлеру графу Остерману о расследовании дел по прошению валашского господаря и представлении посланника Булгакова Порте относительно немецких дезертиров и по жалобе австрийского посла на вице-консула в Яссах Селунского. 03.02. – 08.10.1785 г., 48 л.

378. Д. 1924. Рескрипты генерал-аншефу князю Долгорукову с распоряжениями в связи с военными операциями в Крыму, жалованием и награждением запорожских войск, снабжением армии солью, и об аресте запорожского полкового старшины Высоцкого за связь с польскими повстанцами с приложением копии рескриптов генералу Панину и прошения запорожцев в связи с вопросами о жаловании последних и рескрипта вице-адмиралу Сенявину в связи с действиями его эскадры. 11.01. – 02.06.1772 г., 52 л.

379. Д. 1959. Рескрипты генерал-аншефу Долгорукову с распоряжениями в связи с крымской политикой России, борьбой с турецким влиянием в Крыму, награждением запорожских войск, а также копии похвальной грамоты запорожцам. 27.01. – 15.09.1774 г., 56 л.

380. Д. 2141. Копия рескрипта Екатеринославскому губернатору Каховскому с распоряжениями в связи с заселением означенной губернии. 27.01.1782 г., 44 л.

Ф. 90. Константинопольская миссия. 1502-1801.**Оп. 90/1.**

381. Д. 63. Реляции российского резидента при Оттоманской Порте И.И.Неплюева и советника Вешнякова с Коллегией иностранных дел, переписка с киевским генерал-губернатором, с командирами отрядов и прочими писцами о взаимоотношении с Турцией по делам Польши и Крыма и прочим вопросам. Часть документов шифрована. На русском и итальянском яз. 1733 г., 270 л.

382. Д. 67. Письма графа Вейсбаха российскому резиденту при Оттоманской Порте И.И.Неплюеву о польских, татарских, персидских, калмыцких и о прочих делах с приложениями. Тут же письма гетмана Ф. Орлика Войску Запорожскому. Часть документов шифрована. 1733 – 1735 гг., 112 л.

383. Д. 72. Письма киевского генерал-губернатора Вейсбаха российскому резиденту при Оттоманской Порте И.И.Неплюеву. 1733 – 1734 гг., 45 л.

384. Д. 73. Письма киевского губернатора Шереметьева российскому резиденту при Оттоманской Порте И. Неплюеву с приложениями о переписке экспедиции и о делах крымских. 1733 – 1735 гг., 43 л.

385. Д. 74. Письма российского резидента при Оттоманской Порте И.И.Неплюева и советника Вешнякова киевскому губернатору Шереметьеву, генералу Вейсбаху, Шаховскому и Гессен-Гамбургскому о пограничных делах. 1733 г., 56 л.

386. Д. 118. Донесения, рапорта письма и прочая переписка гетмана войска Запорожского, командиров отрядов пограничных войск и прочих лиц о крымских делах, о требованиях запорожских казаков и по другим вопросам. 1739 – 1760 гг., 42 л.

387. Д. 218. Письма (копии) киевского генерал-губернатора Леонтьева (с приложениями) крымскому хану Селим-Гирею о возвращении запорожским казакам пленных, угнанных лошадей, ногайскими и крымскими татарами имущества. 1742 – 1745 гг., 22 л.

388. Д. 219. Переписка крымского хана Селим-Гирея с киевским генерал-губернатором Леонтьевым. Документ на турецком языке с переводами. 1742 – 1745 гг., 32 л.

389. Д. 228. Реляции (отпуски) российского резидента в Константинополе А.А. Вишнякова императрице Елизавете Петровне об указе верховного визиря на право пользования запорожцам рыбными и соляными промыслами в турецких пограничных водах; о требовании выдать русских пленных и др. 06.01 – 15.06.1743 г., 56 л.

390. Д. 231. Письма (копии) киевского генерал-губернатора Леонтьева Очаковскому коменданту Муртазы Беку, белгородскому султану и мурзам с требованием о прекращении увода запорожцев в плен, грабежа куреней и имущества на основе статей мирного трактата. 30.01 – 06.10.1743 г., 34 л.

391. Д. 256. Рескрипты (с приложениями) императрицы Елизаветы Петровны резиденту при Оттоманской Порте А. Вешнякову о требовании от турецкого султана посылки указа крымскому хану о возвращении пленных запорожцев и по другим вопросам. 05.02 – 27.07. 1745 г., 26 л.

392. Д. 258. Реляции (отпуски с приложениями) Российского резидента в Константинополе А. Вишнякова о внутреннем положении в Турции, о нападениях ногайских татар на селения запорожских казаков и по другим вопросам. 05.07 – 26.07 1745 г., 48 л.

393. Д. 311. Письма киевского генерал-губернатора Леонтьева российскому резиденту в Константинополе А.И. Неплюеву о требовании указа к крымскому хану о прекращении кочевья и набегов ногайских джанбулацких татар на запорожские земли; о возмещении ими нанесённых убытков казакам и по другим вопросам. 01.01. – 31.12.1748 г., 24 л.

394. Д. 313. Рескрипты Елизаветы Петровны российскому резиденту в Константинополе А.И. Неплюеву об отводе Запорожского войска от турецких границ. 31.03. – 04.09.1749 г., 16 л.

395. Д. 314. Рескрипты Елизаветы Петровны российскому резиденту в Константинополе А.И. Неплюеву об урегулировании нарушений русской границы крымскими татарами, о захвате ими в плен запорожских казаков и другое. 11.06 – 23.08.1749 г., 18 л.

396. Д. 354. Реляции резидента в Константинополе Обрескова императрице Елизавете Петровне о разборе обид между турками и запорожскими казаками и другое. 03.07.1753 г., 8 л.

397. Д. 410. Переписка (с приложением) российского резидента в Константинополе А.М. Обрескова с киевским обер-комендантом Лопухиным о разборе пограничных вопросов между татарским и запорожским населением. 1761 г., 22 л.

398. Д. 411. Переписка (с приложением) российского резидента в Константинополе А.М. Обрескова с киевским вице-губернатором П. Стрешниковым о пограничных делах. 1761 г., 38 л.

399. Д. 412. Переписка (с приложением) российского резидента в Константинополе А.М. Обрескова с киевским вице-губернатором И. Власьевым о делах татарских и запорожских. 1761 г., 18 л.

400. Д. 425. Донесения (черновики) российского консула в Бахчисарае Никифорова в Коллегию иностранных дел, его письма (черновики) кошевому атаману Запорожского Низового войска, генерал-губернатору Глебову, черновики паспортов, переводы турецких и татарских документов. 31.10. 1762 г. – 24.11.1764 г., 126 л.

401. Д. 502. Переписка (с приложением) российского консула в Бахчисарае Никифорова с крымским ханом, киевским генерал-губернатором Глебовым, кошевым атаманом Запорожского Низового Войска Федоровым и с пограничными комендантами о пограничных делах с Крымом. 1764 г., 98 л.

402. Д. 552. Письмо судьи Запорожского Низового Войска Головатого российскому резиденту в Константинополе Обрескову. 01.07.1766 г., 9 л.

403. Д. 570. Переписка российского резидента в Константинополе А. Обрескова с киевским генерал-губернатором Воейковым о польских и запорожских делах. 1768 г., 124 л.

404. Д. 580. Копии документов, относящихся к вопросу о присоединения Крыма к России, список селений лежащих по Днепру, переводы писем фельдмаршала Румянцева верховному визирю и прочее. 1772 г. – 23.11.1778 г., 200 л.

405. Д. 614. Манифесты печатные Екатерины II о прощении эмигрировавшим за границу в случае их добровольного возвращения в Россию и о разрушении Запорожской Сечи. 1775 г., 1779г., 1780 г., 18 л.

406. Д. 772. Реляции (копии) российского посланника в Константинополе А.С. Стахиева Екатерине II о запорожских делах. Март – апрель 1779 г., 23 л.

407. Д. 839. Переписка русского посланника в Константинополе А.С. Стахиева с кременчугским губернатором Языковым о разорениях мирных жителей запорожскими казаками и не выполнении Портой своих обязательств по договору. 1781 г., 53 л.

408. Д. 881. Переписка российского посланника в Константинополе Булгакова с Азовским губернатором Чертковым об урегулировании недоразумений с турецкими подданными, проживающими в Азовской губернии. 16.07.1781 г. – 12.08.1783 г., 57 л.

409. Д. 882. Переписка российского посланника в Константинополе Булгакова с новороссийским губернатором Языковым урегулировании с Портой частных нарушений русских границы по Дунаю, Бугу о грабежах и разбоях в Херсонской губернии Турецких подданных и другое. 08.01.1781 – 15.06.1783 г, 41 л.

410. Д. 948. Переписка российского посланника в Константинополе Булгакова с Екатеринославским губернатором Тутолминым о выдаче паспортов

турецким подданным; о выдаче русского флага мореходным судам, купленным в Константинополе и другое. 20.12.1783 – 27.06.1784 г., 61 л.

411. Д. 961. Переписка российского посланника в Константинополе Булгакова с Екатеринославским наместническим правлением. 05.08.1784 – 03.04.1787 г., 80 л.

412. Д. 963. Переписка российского посланника в Константинополе Булгакова с генерал-аншефом В. Каховским. 14.06.1787 – 02.08.1787 г., 112 л.

413. Д. 967. Переписка российского посланника в Константинополе Булгакова с Таврическим губернатором М. Каховским. 1.07.1784 – 15.07.1787 г., 97 л.

414. Д. 965. Переписка российского посланника в Константинополе Булгакова с вице-губернатором Таврической области Лангелем. 16.10.1784 г. – 2.08.1785 г., 58 л.

415. Д. 1022. Переписка с генералом П. Теккели в Херсоне, о нападении очаковских турок и о других вопросах. 1786 – 1787 гг., 20 л.

Ф. 123. Сношения России с Крымом. 1722 – 1803.

Оп. 123/1.

1730 г.

416. Д. 2. Переводы с листов крымского Каплан Гирей хана и Бендерского паши к Запорожскому кошевому атаману и всем казакам о посылке к ним с указом Ахмет аги для освидетельствования, в которых местах они, казаки, живут и что ими выстроено, и с каким намерением. Ок. 1730 г., 12 л.

1744 г.

417. Д. 2. Журнал поручика Александра Никифорова во время вторичной его посылки в Крым к хану Селим Гирею и в бытность его в Бахчисарае. 11.12.1744 г., 124 л.

1754 г.

418. Д. 2. Копии с листов и доношений малороссийского гетмана гр. Разумовского по делам с крымскими татарами в наносимых ими малороссиянам и запорожским казакам обидах. 1754 г., 44 л.

1755 г.

419. Д. 5. Выписка по рапортам в Сенат и в Коллегию о бежавших из Новой Сербии 119 запорожских казаков в Крым для поселения там. 24.10.1755 г., 12 л.

1756 г.

420. Д. 1. Копии с листа в Коллегию иностранных дел от малороссийского гетмана гр. Разумовского по делам с крымскими татарами, в наносимых ими малороссиянам и запорожским казакам обидах. 14.02.1756 г., 4 л.

Оп. 123/4.

421. Д. 1. Перевод письма крымского хана Селим-Гирея главному кошевому запорожскому атаману Павлу Казанскому. 06. 12.1747 г., 7 л.

422. Д. 2. Перевод листа крымского хана Селим-Гирея киевскому генерал-губернатору М.И.Леонтьеву по делам запорожцев с ногайскими татарами и другие материалы. 14.01.1748 г., 6 л.

423. Д. 6. Выписки из писем крымского хана поверенному в делах в Турции А.М. Обрескову о перебежчиках и по другим вопросам. 22.12.1752 г., 44 л.

424. Д. 9. Перевод письма крымского хана Крым-Гирея «гардовому» полковнику с приложением родословной росписи крымских ханов. 27.06.1762 г., 24 л.

425. Д. 11. Отпуск указа, посланного из КИД пограничному комиссару И. Чугуевцу о запорожских казаках. 01.11.1762 г., 4 л.

426. Д. 13. Переводы письма крымского хана Крым-Гирея киевскому генерал-губернатору И. Глебову о крымских, кубанских делах; запорожцах и прочем. 31.10. – 22.11.1762 г., 8 л.

427. Д. 14. Выписки из донесения поручика Бастевика, посланного к крымскому хану, киевскому генерал-губернатору И. Глебову о крымско-русских отношениях, пленных и т.д. Здесь же выдержки из донесения Глебова крымскому хану Крым-Гирею о русских пленных, запорожских казаках и других делах. 15.11. – 27.12.1762 г., 18 л.

428. Д. 56. Выписки из реляций генер-аншефа В.М. Долгорукова о крымских делах. Здесь же выписка об учреждении пограничной комиссии запорожцев с татарами. 01 – 08.07.1771 – 02.11.1771 гг., 16 л.

Ф. 124. Малороссийские дела. 1720 – 1781.

Оп. 124/1.

1720 г.

429. Д. 21. Список с письмами генерального есаула Мировича к запорожцам из Варшавы об отъезде его из Швеции по причине королевской смерти. 19.03.1720 г., 20 л.

430. Д. 29. Дело о поимании высланных из Швеции от изменника Орлика в Крым посланцев Нахимовского и Герцика, из коих последний в Польше словлен, и прислан в Россию. Апрель-декабрь 1720 г., 45 л.

431. Д. 31. Список с письма к Переяславскому епископу Кириллу Шумлянскому от кошевого атамана Малашевича, о добропорядочном житии иеродиакона Товии, бывшего у них при церкви, и о принятии его в свою милость; тут же подорожная и сказка одного иеродиакона о запорожских поведениях. 27.05.1720 г., 9 л.

1721 г.

432. Д. 40. Дело о посылке миргородского казака Грицка Великого на Запорожье, для разведывания об изменнике Нахимовском, присланном с письмами к запорожским казакам от шведского короля и Орлика. Тут же и списки с шведских грамот и наказов по сему делу. Сентябрь 1721 г., 28 л.

1728 г.

433. Д. 22. Список с грамот государевых к фельдмаршалу князю Голицину и к гетману Апостолу о не допущении в Черкасское или в иной ретраншемент запорожцев. Тут же выписка о присылке от запорожцев поляка Хмельницкого с прошением о принятии их запорожцев паки в милость государеву. 05.04.1728 г., 32 л.

434. Д. 25. Письмо гетмана Данила Апостола к вице-канцлеру барону Остерману с препровождением допроса бывших в Крыму полтавских жителей о тамошних поведениях. 25.04.1728 г., 6 л.

435. Д. 27. Выписка из сказки полтавского казака Ивана Ковалчука о положении места Запорожской Сечи и о поселениях казачьих. 27.05.1728 г., 12 л.

1729 г.

436. Д. 16. Определение (черновое) Тайного Совета: 1. Об отрешении от полковничества Гавриила Милорадовича; и 2. О ссылке в Сибирь запорожцев Хмелевского и Казаревского. Май-июль 1729 г., 16 л.

1732 г.

437. Д. 13. Выписка о запорожских казаках и о даче им жалования. 1732 г., 15 л.

1733 г.

438. Д. 3. Отпуск грамоты государыни императрицы Анны Иоанновны к кошевому атаману и ко всему Запорожскому воску, о прощении их вины с обнадеживанием монаршей милости по предстательству генерала Вейсбаха. 31.08.1733 г., 8 л.

439. Д. 4. Перевод с письма к киевскому губернатору Вейсбаху от кошевого атамана Ивана Белицкого благодарительного за исходотайствование их у государыни прощения в их преступлениях, и просительного о даче им наставления, коим образом в рассуждении польских вспомогательных войск с крымским ханом поступать. 11.12.1733 г., 7 л.

1734 г.

440. Д. 5. Выписка о числе запорожцев бывших у присяги при обращении их в подданство, и о службе их. 1734 г., 2 л.

441. Д. 6. Выписка о запорожцах как они вновь приняты были в подданство Российское и какие об них при турецком дворе были домогательства. Тут же выписка о представлениях от запорожцев: каковы от них чинены о старинных их границах с турками в 1705 году. 1734 г., 43 л.

1735 г.

442. Д. 1. Приезд в Москву запорожского атамана Ивана Белецкого с прошением от всего войска о содержании их в монаршеском покровительстве и о защищении от крымского хана, так же и о оставлении их на прежнем месте – с учиненным на сие ответом. Март 1735 г., 22 л.

1737 г.

443. Д. 4. Дело по запросу Военной коллегии о запорожских казаках, какое им прежде окладное и подъемное давали жалование. 25.05.1737 г., 12 л.

1745 г.

444. Д. 3. Дело об освобожденном из ссылки запорожце Сагайдачном и о прочих запорожцах, бывших в Сибири. 18.03.1745 г., 14 л.

1746 г.

445. Д. 3. Рескрипт к запорожскому кошевому атаману и ко всему Запорожскому воску о жалобе польского двора на казаков его разграбивших соседние польские деревни. 04.10.1746 г., 20 л.

1747 г.

446. Д. 3. Два доношения к императрице Елизавете Петровне от кошевого атамана Василия Григорьева. 12.05. и 21.05.1747 г., 6 л.

447. Д. 7. Выписка о гайдамаках, ограбивших крымских купцов. Декабрь 1747 – ноябрь 1750 гг., 21 л.

1748 г.

448. Д. 3. Рескрипт к Запорожскому кошевому атаману Яковлеву и Запорожскому Войску. Январь – декабрь 1748 г., 7 л.

1750 г.

449. Д. 6. Следственное в Киеве дело по доносу (оказавшемся ложным) войскового товарища Звенигородского на миргородского полковника Капниста в изменническом якобы его против России с татарами замысле, и в покушении на жизнь малороссийского гетмана графа Разумовского (в трех связках). 02.08. – октябрь 1750 г., 148 л.

450. Д. 7. Продолжение (первое) следственного дела о полковнике Капнисте. Ноябрь – декабрь 1750 г., 184 л.

451. Д. 8. Продолжение и окончание следственного дела о полковнике Капнисте. 1757 – 1760 гг., 205 л.

1751 г.

452. Д. 6. Дело о малороссийском полковнике Капнисте, по лживому доносу, содержащемся под стражею; о пожаловании его во бригадиры и 1 тыс. червонных и об освобождении бывших с ним Попатенка и Байрака. Январь – 18.08.1751 г., 48 л.

1756 г.

453. Д. 3. Письмо к вице-канцлеру графу Воронцову от запорожского кошевого атамана Григория Федорова с товариществом, в котором донося, о отправлении от него к получению жалования полковник Федор Белой с старшинами, просит не оставить их в сем случае своем презрением. 07.05. и 09.07.1756 г., 8 л.

1761 г.

454. Д. 2. Приезд в С.-Петербург войскового писаря Ивана Чугуевца с письмами от кошевого к канцлеру просительными сделать им пособие в возвращении отнятых у них земель и разных угодий. 10.07.1761 – январь 1762 г., 8 л.

1766 г.

455. Д. 1. Доношения киевского губернатора Воейкова о запорожских казаках с подробным изъяснением окружности их земли состояния, и претензии их на татар. 1766 г., 32 л.

1774 г.

456. Д. 1. Списки с челобитен запорожских казаков присланных с депутатами Белым, Мошенским, Роповатым: 1. О возвращении им земель отошедших в Польшу, донцам и под. поселение Новосербии и Слободских полков; 2. О благодарении за пожалование начальнику Сечевой их церкви Владимиру Сокальскому креста на шею; 3. О снятии карантин со стороны Крыма. 24.09. и 24.11.1774 г., 38 л.

Ф. Библиотека Азиатского департамента.

Оп. 505.

457. Д. 3. Леонтий (Яценко-Зеленский, Лука), архимандрит. История жизни младшего Григоровича. 1785 – 1803 гг., 235 л.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ КРАСНОДАРСКОГО КРАЯ

Ф. 249. Канцелярия наказного атамана Кубанского казачьего войска. 1783 – 1870.

Оп. 1.

458. Д. 1. Именные списки казакам бывшего Войска Запорожского и поселянам того Войска, поступившим по разорении Сечи в помещичьи крестьяне Екатеринославской и Азовской губернии, составленные в 1783 году. 09.02 1783 – 1818 гг., 141 л.

459. Д. 2. Представление Синельникову о награждении старшин бывшего войска Запорожского. 1784 – 1788 гг. 67 л.

460. Д. 3. Материалы о запорожской волонтерской команде. 1783 – 1787 гг. 162 л.

461. Д. 11. О сформировании из Запорожской команды войска верных казаков, вызове охотников на казачью службу, назначении атаманом этого

войска запорожского старшину Сидора Белого и воскового священника Ковальского. 1783 г., 142 л.

462. Д. 12. О предании суду казаков обвиняемых в краже скота и вещей у жителей. 1788 г., 44 л.

463. Д. 15. Письма кошевому атаману Чепеге от разных лиц. 31.01. – 07.11.1788 г., 12 л.

464. Д. 16. Рапорты и ведомости о числе всех чинов находящихся на службе в Войске Черноморском, 1788 г., 246 л.

465. Д. 17. О розыске беглых людей разного звания и возвращении из бегов черноморских казаков. 1788 г., 68 л.

466. Д. 18. Об удержании помещиками желающих поступить в войско верных казаков, людей служивших прежде в Войске Запорожском и наносимых им владельцами притеснениях и обидах, об отвращении которых кошевой атаман Чепега писал представления князю Потемкину Таврическому. 27. 03. 1788 – 10. 1788 г., 214 л.

467. Д. 22. О сношении с турецкими запорожцами, приглашении их в русскую службу, неприязненных с ними действиях и о захвате в плен как неверными запорожцами черноморских казаков так и последними турецких запорожцев и некрасовцев. 1790 г., 74 л.

468. Д. 28. Журнал входящих бумаг войскового судьи Головатого. 1789 г., 200 л.

469. Д. 29. Журнал исходящих бумаг кошевого атамана Чепеги. 1789 г., 198л.

470. Д. 32. Перечневые ведомости и списки казаков, находящихся на службе в войске Черноморском. 1789 г., 348 л.

471. Д. 36. Рапорты, сведения о поступивши в Войско Черноморское на службу казаках, служивших в Запорожье и наличности их по куреням. 1789 г., 79 л.

472. Д. 37. Письма кошевому атаману Чепеге от разных лиц. 1789 г., 9 л.

473. Д. 41. О вызове на службу в Черноморское войско бывших казаков войска запорожского и удержании их помещиками. 1789 – 1791 гг., 215 л.
474. Д. 47. Письма судье Головатому от разных лиц по хозяйственным вопросам. 1789 г., 156 л.
475. Д. 55 (т. 1). Ведомости жителей, поселявшихся на отведенной Черноморскому казачьему войску земле между Бугом и Днестром. 1790 г., 140 л.
476. Д. 55 а. (т. 2). Ведомости жителей, поселявшихся на отведенной Черноморскому казачьему войску земле между Бугом и Днестром. 1790 г., 142 л.
477. Д. 72. Письма войсковому судье Головатому от разных лиц. 11.01. – 02.12.1790 г., 59 л.
478. Д. 73. Письма кошевому атаману Чепеге от разных лиц. 11.01. – 18.12.1790 г., 63 л.
479. Д. 117 (т. 1). Письма войсковому атаману Чепеге от разных лиц за 1791 – 1792 гг., 177 л.
480. Д. 117 а. Письма войсковому атаману Чепеге от разных лиц за 1791 – 1792 гг., 179 л.
481. Д. 126 (т. 1). Письма войсковому судье Головатому от разных лиц за 1791 – 1792 гг., 220 л.
482. Д. 126-а (т. 2). Письма войсковому судье Головатому от разных лиц за 1791 – 1792 гг., 233 л.
483. Д. 172. Об описании селений, находившихся на войсковой земле между Бугом и Днестром, и количество населения, составленная капитаном Неяким. 1792 г., 50 л.
484. Д. 176. О доставлении полковнику Головатому разного воскового имущества и архивных дел из разных мест в Слободзею. 22.01. – 19. 12.1792 г., 20 л.

485. Д. 183. О дворянском происхождении полковника Герасима Чернова. 1792 г., 46 л.
486. Д. 190. О переселении Черноморского войска из-за Буга на Кубань Черным морем на гребной флотилии под начальством Сидора Белого, устройстве переселенцев на Тамани. 1792 г., 178 л.
487. Д. 191. О притеснении жителей Черноморского войска разными лицами. 1787 – 1793 гг., 222 л.
488. Д. 193. Ведомости о военных обывателях Черноморского войска. 1792 – 1793 гг., 89 л.
489. Д. 197. О поступлении на службу в войско турецких запорожцев, вышедших из-за Дуная и другого звания людей. 13.09. – 31.12.1792 г., 18 л.
490. Д. 213. О казацких семействах и прочих жителях желающих переселиться с прежних мест жительства на Черноморскую землю. 1792 г., 184 л.
491. Д. 214. Донесения Таврическому губернатору о благосостоянии прибывших на Кубанскую землю Черноморского войска. 01.01.1793 – 09.02.1794 гг., 95 л.
492. Д. 215. О нанесении казакам войска, поселяемых между Бугом и Днестром, обид и притеснений. 1790 – 1791 гг., 112 л.
493. Д. 217. О выходе обратно из турецких пределов в войско казаков, бежавших со службы из него в турецкую войну. 05.01. – 15.02.1793 г., 4 л.
494. Д. 218. Служебные и партикулярные письма судьи Головатого и атамана Чепиги по разным вопросам. 1788 – 1791 гг., 132 л.
495. Д. 218 а. Служебные и партикулярные письма судьи Головатого и атамана Чепиги по разным вопросам. 1788 – 1791 гг., 156 л.
496. Д. 224. О воровстве и других преступных действиях казаков войска. 1793 г., 68 л.
497. Д. 241. Посемейные списки жителям Черноморского казачьего войска не желающим переселяться из-за Буга на Кубань. Апрель 1793 г., 47 л.

498. Д. 243. Посемейные списки казаков и их семей, переселившихся из-за Буга на Кубань. 03.05.1793 – 06.11.1793 г., 289 л.

499. Д. 249. Именные списки казаков Черноморского войска состоящих на службе и задержанных помещиками с показанием арестованного имущества, 1791 – 1793 гг., 245 л.

500. Д. 276 а. Посемейные списки старшин и казакам. 21.03.1794 – 1795 гг., 885 л.

501. Д. 290. Сведения о числе строевых чинов, стариков и малолетков в полках, артиллерии на [...] и в домах по куреням войска Черноморского. 1794 г., 356 л.

502. Д. 378. Посемейные списки старшин и казаков войска за 1798 г., 672 л.

503. Д. 378 а. Посемейные списки старшин и казаков войска за 1798 г., 714 л.

504. Д. 530. О зачислении в Черноморское войско дезертиров и турецких запорожцев. 30.01. – 17.10.1807 г., 56 л.

505. Д. 855. О 70 бочонках золота и серебра, зарытых в землю близ Леонтьев-Байрак Войска Донского в урочище Холодный и Белый Яр, по показанию казака Черноморского войска Дробязки (бывшего запорожского) гайдамаками за 18 лет до упразднения Запорожской Сечи. 31.12.1823 – 27.11.1825 гг., 52 л.

506. Д. 2830. О порядке общей пользе в Войске Черноморском. 01.01.1794 г. 22 л.

Ф. 250. Войсковая канцелярия Черноморского казачьего войска. 1794 – 1842.

Оп. 1.

507. Д. 26. Об отправлении из Черноморского войска в Екатеринославское наместничество документов для разбирательства спорных дел. 01.08.1795 – 06.02.1796 гг., 299 л.

Оп. 2.

508. Д. 149. Об уничтожении хуторов в Черноморском войске. 9 ноября 1808 – 29 августа 1815 гг., 414 л.

509. Д. 151 (т.1). О переселении и зачислении в Черноморское войско офицеров и казаков Усть-Дунайского и Буджакского войска. 4 февраля 1808 – 22 января 1810 гг., 155 л.

510. Д. 151 а (т. 2). О переселении и зачислении в Черноморское войско офицеров и казаков Усть-Дунайского и Буджакского войска. 4 февраля 1808 – 22 января 1810 гг., 145 л.

РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ ДРЕВНИХ АКТОВ

Ф. 6. Уголовные дела по государственным преступлениям. 1640 – 1864.

Оп. 1.

511. Д. 413. О поимке в селе Малышовке раскольника из донских казаков Емельяна Пугачева, подговаривавшего яицких казаков бежать в Турцию. 1772., 16 л.

Ф. 7. Дела Тайной экспедиции. 1633 – 1802.

Оп. 1.

512. Д. 592. О запорожских казаках: Иване Бурке и других, сужденных по поводу неприличных выражений о портрете императрицы. 1738., 38 л.

513. Д. 1042. О показании запорожского казака Ивана Тарана за непристойные слова об императрице Елизавете. 1745., 30 л.

Оп. 2.

514. Д. 2234. По доносу полкового старшины Павла Савицкого на запорожского кошевого атамана Калнышевского, что он хочет перейти в турецкое подданство. 1767., 58 л.

Ф. 9. Кабинет Петра I. 1673 – 1762.

Оп. 1.

515. Кн. 2. Книга записная именных указов Петра I. 1707 г. 181 л.
516. Кн. 3. Книга записная именных указов Петра I. 1708 г. 170 л.
517. Кн. 4. Книга записная именных указов Петра I. 1709 – 1710 гг. 239 л.
518. Кн. 5. Книга записная именных указов Петра I. 1711 г. 88 л.

Оп. 2.

519. Кн. 18. Реестр письмам о бунтах. 1705 – 1724 гг. 160 л.

Оп. 3.

520. Кн. 7. Входящие. Книга первая 1707 г. и 1708 г. от А по У. 1707 – 1708 гг., 1349 л.
521. Кн. 8. Входящие 1708 г. Книга вторая от У, и ведомости, и челобитные. 1708 г., 1168 л.
522. Кн. 13. Входящие письма 1711 г. от А по сообщения. Книга первая. 1711 г., 1196 л.
523. Кн. 44. Опись входящим в Кабинет челобитным и доношениям о партикулярных и интересных делах 1719-го году. 1719 г., 318 л.

524. Кн. 47. Опись Книге входящим в Кабинет письмам от разных персон 1720-го году. 1720 г. 582 л.

Оп. 4.

525. Кн. 47. Входящие письма 1720 года от литера Л по С. 1720 г. 659 л.

526. Кн. 53. Опись книге, входящим в Кабинет письмам и прочим делам с 1700-го по 1721 год. 1720 – 1721 гг. 1264 л.

527. Кн. 94. Опись книге, входящим в Кабинет канцелярским делам, так же ведомостям и контрактам, разных годов. 1700 – 1725 гг. 445 л.

Ф. 10. Кабинет Екатерины II. 1723 – 1843 (коп. с XII в.).

Оп. 3.

528. Д. 217. Письма генерала Петра Текели императрице Екатерине II. Июнь – август 1775 г., 12 л.

529. Д. 370 .Следственное дело о злоупотреблениях генерал-поручика И. Хорвата. 1763 – 1764 гг., 1172 л.

Ф. 12. Дела о Польше и Литве.

Оп. 1.

530. Д. 118. Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому о своевольствах поляков, о русских беглецах в Польше, тамошних смятениях и прочем. 1763 – 1785 гг., 562 л.

531. Д. 136. Об украинских дизунитах и о российских войсках в Польше. 1769., 412 л.

Ф. 13. Дела об Украине. 1708 – 1790. (коп. с 1606 г.).

Оп. 1 (доп.).

532. Д. 5. Грамота императрицы Елизаветы Петровны малороссийскому гетману графу К.Г. Разумовскому о борьбе с гайдамацкими отрядами, появившимися по правобережной Малороссии, по стороне запорожских старшин и Киевского вице-губернатора Костюрина о гайдамаках. 23 июня 1755 г., 1 л.

533. Д. 6. Грамота Елизаветы Петровны графу К.Г. Разумовскому об охране земель пограничных с Новой Сербией, об оказании помощи по охране запорожских казаков по борьбе с отрядами гайдамаков, об отсылке в комиссию, учрежденную в Новой Сербии, от киевского вице-губернатора о пойманных гайдамаков и пропуске через границу Новосербии команд. 23 января 1756 г., 1 л.

534. Д. 7. Грамота Елизаветы Петровны малороссийскому гетману графу К.Г. Разумовскому об организации команды для борьбы с отрядами гайдамаков, появившихся в пограничных с Новой Сербией лесах. 29 октября 1757 г., 1 л.

535. Д. 8. Грамота Елизаветы Петровны малороссийскому гетману К.Г. Разумовскому о расследовании убийств и разбоя запорожских казаков в Польше и запрещении переселения польских подданных на запорожские земли и перехода запорожских казаков за границу. 23 декабря 1757 г., 1 л.

536. Д. 11. Грамота Петра III малороссийскому гетману графу К. г. Разумовскому о возложении обязанностей, для искоренения воровства, в связи с ослаблением зла, на запорожского кошевого атамана со старшиной. 29.01.1762 г., 1 л.

537. Д. 12. Грамота Екатерины II малороссийскому гетману графу Разумовскому о принятии мер против российских беглых, воров, и разбойников на пограничных с Польшей малороссийских землях. 12 марта 1763 г., 1 л.

538. Д. 14. Грамота Екатерины II малороссийскому гетману графу К.Г. Разумовскому о расследовании по делу ограбления в Бутовском дома отставного капитана Новосербского корпуса Дмитрия Вазулова запорожским

казаком и вычете из жалованья запорожского войска денег на возмещение понесенных им убытков. 14.07.1767 г., 1 л.

539. Д. 17. О запорожских казаках. Из бумаг Бирона. [Без даты], 13 л.

540. Д. 18. Известия Карла фон Вассенберга об Украине. Из бумаг Бирона. [Без даты], 14 л.

541. Д. 56. Записка об малороссийском народе и запорожцах. [Без даты], 33 л.

542. Д. 76. Донесения императрице Екатерине II от графа К. Разумовского о делах по управляемой им Малороссией и Запорожским Войском. 1765 г., 292 л.

543. Д. 78. Примечание генерал-майора Штофельма о запорожцах. 1765 г., 35 л.

544. Д. 80. Всеподданнейшее прошение Войска Запорожского к императрице Екатерине 1766 г., 19 л.

545. Д. 91. Донесение князя Прозоровского о взятии всех мест по обе стороны реки Днепра в Запорожской Сечи. 1775 г., 2 л.

546. Д. 92. Об уничтожении Сечи Запорожской. 1775 г., 11 л.

Ф. 15. Дипломатический отдел. 1594 – 1902 (коп. с 1235 г.).

Оп. 1.

547. Д. 185. Бумаги и донесения князю Потемкину-Таврическому по делам турецким. 1774 – 1797 гг., 243 л.

Ф. 16. Внутреннее управление. 1688 – 1857.

Оп. 1.

548. Д. 797, ч. 3а. Бумаги князя Г.А. Потемкина о Новороссийской губернии за 1764 – 1775 гг., 448 л.

549. Д. 797, ч. 4. Бумаги князя Г.А. Потемкина о Новороссийской губернии за 1764 – 1775 гг., 398 л.

550. Д. 797, ч. 6. Бумаги князя Г.А. Потемкина о Новороссийской губернии за 1764 – 1775 гг., 506 л.

551. Д. 797, ч. 8. Бумаги князя Г.А. Потемкина о Новороссийской губернии за 1764 – 1775 гг., 412 л.

Ф. 18. Духовное ведомство. 1670 – 1833.

Оп. 1.

552. Д. 314. Краткое поучение Черноморскому войску, сказанное архиепископом Екатеринославским Амвросием. 1792 г., 4 л.

Ф. 20. Дела военные. 1700 – 1852.

Оп. 1.

553. Д. 54, ч. 2. О казаках донских, слободских, сибирских и прочих. 1726 – 1752 гг. 522 л.

554. Д. 228. Мнения графа Петра Семеновича Салтыкова и Александра Вилбоа об устройстве воинской части. 1762 г., 8 л.

Оп. 1 (доп.).

555. Д. 20. Письмо Алексея Одоевского и перевод ответа крымского хана Порте об истреблении скопившихся в степях между Бугом и Днестром гайдамаков. 03. – 04. 1761 г., 3 л.

Ф. 23. Кавказские дела.

Оп. 1.

556. Д. 19. Именные списки и ведомости о числе казаков, казачьих полков и их семейств находившихся на Моздокской линии. 1782 г., 341 л.

Ф. 89. Сношения России с Турцией. 1497 – 1719.

Оп. 1.

1705 г.

557. Д. 8. Отправление (вторичное) думного дьяка и межевого комиссара Емельяна Украинцева к реке Бугу, для разграничения земель между Сечью Запорожскою и Очаковом; съезд его с турецким комиссаром Ибрагим-ефендием агою с коим учинены и договоры о размежевании оных мест. 1705 г., 172 л.

Оп. 4.

1714 г.

558. Д. 5. Письмо польского гетмана сераскериу Порты об обуздании казацких набегов на Украину и о приеме королем посланника Сафир-шаха. 1714 г., 6 л.

Ф. 124. Малороссийские дела. 1563 – 1768.

Оп. 1.

1703 г.

559. Д. 50. Память из Разряду в Приказ Малыя России для ведома о приходе войск турецких к реке Днепру под предлогом разграничения поляками земли, о умысле турок склонить на свою сторону Запорожскую Сечь. 28.06.1703 г., 4 л.

1704 г.

560. Д. 35. Две выписки, из памяти и из указа из Разряду, в Приказ Малыя России: о походе запорожцев с 3 000 человек с пушками из Сечи для

разорения майданов по Самаре реке и по Орчику, також Сергиевского города и для отогнания у новобогородицких жителей скота, да о переходе крымской орды на Нагайскую сторону и о походе оной под Валуйки и другие украинные города. 03.07.1704 г., 6 л.

561. Д. 45. Выписка из новобогородицких [...] стольника и полковника Семена Шеншина, по письму к нему из Каменного Затону от воеводы ж Данила Шеншина о выступлении из Сечи своевольных запорожцев больше 7 000 с пушками и со всякими полковыми припасами для разорения селитренных майданов и для других худых намерений и об осторожности от оных. 13.07.1704 г., 7 л.

Оп. 4.

562. Д. 50. Царская грамота к кошевому атаману К. Гордиенко с приказанием о допущении взятъя камня в запорожских угодьях для строящегося нового города в Каменном Затоне. 23.09.1702 г., 3 л.

563. Д. 73. Письмо гетмана Мазепы к Гавриле Ивановичу Головкину о поимке мятежных запорожцев Лебедина и бывшего кошевого атамана Кости с их единомышленниками, о прибытии паши силистрийского в Бендеры и царевича Алексея Петровича в Киев. 05.05.1704 г., 2 л.

564. Д. 124. Письмо паши силистрийского к гетману Мазепе с просьбой унять своевольных казаков, причиняющих грабежи и убийства ногайским, буджацким и другим татарам. 07.10.1707 г., 4 л.

565. Д. 141. Письмо гетмана Мазепы к Гавриле Ивановичу Головкину, о содержании малороссийских войск, о готовности к походу, о сношениях турок и крымцев с врагами России, о трудностях, представляющихся к обузданию запорожцев, и в новых своевольствах. 10.12.1707 г., 2 л.

Оп. 6.

566. Д. 149. Доношение генерал-аншефа Ф.М. Воейкова бригадиру [...] о расследовании дела по уходу в Польшу гайдамаков во главе с капитаном гусарского полка Станкевичем. 14.12.1762 г., 1 л.

Ф. 199. Портфели Миллера. 1730 – 1785.

Оп. 1.

Портфель 342, ч. 1

567. Д. 1. Опыт истории казаков. Вторая половина XVIII в. 67 л.

568. Д. 2. Описание о происхождении запорожских казаков, на 4 тетрадах. Вторая половина XVIII в. 32 л.

569. Д. 3. О происхождении казаков. Вторая половина XVIII в. 18 л.

570. Д. 5. Краткая выписка о запорожцах. 5 л.

571. Д. 6. Обстоятельное описание о народах и землях между Днепром и Доном находящимся, г.Юнкера. 1737 г., 199 л.

572. Д. 7. Сокращение казацкой истории. Вторая половина XVIII в. 56 л.

573. Д. 9. Разные записки или материалы до Запорожской истории касающиеся. 65 л.

Портфель 342, ч. 2

574. Д. 1. Сокращение малороссийской и запорожской истории. Вторая половина XVIII в. 28 л.

575. Д. 2. Размышления о правах и привилегиях запорожских казаков. Вторая половина XVIII в. 48 л.

576. Д. 3. Описание о происхождении запорожских казаков и теперешнем состоянии их. Вторая половина XVIII в. 70 л.

577. Д. 4. Сокращение уведомления о Малороссии. Вторая половина XVIII в. 8 л.

578. Д. 7. Разные манифесты, указы и универсалы по Малороссии касающиеся. 1653 г., 1688 г., 1732 г., 1734 г., и 1775 г., 14 л.

Ф. 248. Сенат и сенатские учреждения. 1711 – 1917.**Оп. 8.**

579. Д. 473. Доношения в Сенат генералов Весбаха и Шаховского о крымских обращениях. 1733 г. 127 л.

Оп. 113.

580. Д. 49. О калмыках, крымских и ногайских татарах и кубанцах. 1732 г., 66 л.

581. Д. 693. О беспорядках при выборе запорожцами нового атамана и старшины. 1748 г., 13 л.

582. Д. 793. О миргородском полковнике Василии Капнисте и запорожском кошевом атамане Сыче обвиняемых в измене. 1750 г., 95 л.

583. Д. 846. Донесения Сенату о гайдамацких, польских и крымских обращениях. 1751 г., 46 л.

584. Д. 1069. О наказании за воровство пойманных на польской границе казаков. 1752 г.,

585. Д. 1245. О неотсылке из Сечи Запорожской в Киев разбойника Марка Григорьева Мамаю и товарища его Нецадимова. 1750 г., 11 л.

586. Д. 1532. О доходах Малороссии. 1766 г., 70 л.

587. Д. 1574. О Новой Сербии, гайдамаках и крепости Святой Елизаветы. 1752 – 1756 гг., 950 л.

588. Д. 1579. О Новой Сербии и гайдамаках. 1755 – 1757 гг., 842 л.

589. Д. 1591. О Новой Сербии о гайдамаках. 1758 – 1760 гг., 1166 л.

590. Д. 1592. О Новой Сербии, гайдамаках и крепости Святой Елизаветы. 1760 – 1764 гг., 1306 л.

Оп. 115.

591. Д. 16. Рапорт Малороссийской коллегии со списками колодников (с краткими сведениями о них), отправляемых из Глухова в Сибирь на Нерчинские заводы. 02.02. 1772 г., 9 л.

Оп. 124.

592. Д. 122. Допросные речи пленных казаков с описанием турецких укреплений и военных действий в русско-турецкой войне 1768 – 1774 гг. 1770 г., 24 л.

Оп. 126.

593. Д. 466. О наряде в службу казаков. 1730 – 1735 гг., 794 л.
594. Д. 467. О наряде в службу казаков. 1735 – 1739 гг., 887 л.
595. Д. 468. О наряде в службу казаков. 1739 – 1743 гг., 609 л.
596. Д. 743. Черновые инструкции генерал-майорам Тараканову и Дебринию. 1731 г. 385 л.
597. Д. 2596. По секретной части о запорожских казаках. 1743 г., 46 л.
598. Д. 2659. О колодниках, отправляемых из Малороссии с 1751 года по 1758 год. 1751 – 1758 гг., 199 л.
599. Д. 2667. Дела по Новой Сербии. 1752 – 1753 гг., 886 л.
600. Д. 2815. Дела по Новой Сербии. 1753 г., 1274 л.
601. Д. 2886. Дела по Новой Сербии. 1754 – 1755, 1759 гг., 708 л.
602. Д. 2892. Дела по Новой Сербии. 1754 г., 1146 л.
603. Д. 2893. По оной же Сербии. 1756 г., 1228 л.
604. Д. 2950. Дела по Новой Сербии. 1757 г., 829 л.
605. Д. 3014. По Новой Сербии. 1756 – 1757 гг., 636 л.
606. Д. 3086. Дела 1757 года по Новой Сербии. 1757 г., 617 л.
607. Д. 3143. Дела 1758 года по Новой Сербии. 1758 г., 570 л.
608. Д. 3220. Дела 1759 года по Новой Сербии. 1759 г., 432 л.
609. Д. 3344. По Новой Сербии. 1761 – 1762 гг., 451 л.
610. Д. 3490. По Новой Сербии. 1763 – 1766 гг., 422 л.

Ф. 342. Новоуложенные комиссии. 1700 – 1766.**Оп. 1.**

611. Д. 105. Наказы депутатам от казаков разных полков. 1766 – 1767 гг., 499 л.

612. Д. 220, ч. 1. Проекты о правах казачьих войск. 1766 – 1767 гг., 442 л.

Ф. 1274. Панины-Блудовы. 1768 – 1901.**Оп. 1.**

613. Д. 126. Сборник документов (в копиях и переводах) по русско-турецким отношениям в связи с ходом выполнения обеими сторонами условий Кайнарджийского мирного трактата 1774 г. о Крыме. 02.11 – 21.06. 1778 г., 382 л.

614. Д. 127. Сборник документов дипломатического и военного содержания о русско-турецких отношениях после заключения Кючук-Кайнарджийского мирного трактата, крымских событий, с освещением борьбы России и Турции за Крым, с характеристикой позиций по этим вопросам Австрии и Пруссии. Копии и переводы. 09.07. – 12.1778 г., 531 л.

615. Д. 162. Сборник документов разного содержания: 1. По вопросам войны 1768 – 1774 гг.; 2. Рассуждение генералитета о закрытии украинских границ и о расположении армии, учиненные в Лубнах; 3. Изъяснение о состоянии и значении Украинской линии. 1769 – 13.11.1770 гг., 283 л.

Ф. 1445. Кочубеи. 1661 – 1915 (коп. с 1569 г.).**Оп. 1.**

616. Д. 56. Предписание фельдмаршала Румянцева-Задунайского Малороссийской коллегии о мерах против бандитизма. 21.11.1777 г. 2 л.

РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ ВОЕННО-МОРСКОГО ФЛОТА

Ф. 212. Государственная Адмиралтейств-коллегия. 1717 – 1827.

Оп. 4.

617. Д. 114. О умерших в Дунайской экспедиции служителях. 1770 – 1774 гг., 309 л.

618. Д. 139. О бывших в Дунайской экспедиции в морской команде запорожских казаках, отправленных в Браилов. 1772 г., 26 л.

619. Д. 142. О бежавших из команд нижних чинах. 1772 – 1774 гг., 130 л.

Ф. 233. Канцелярия адмирала Ф.М. Апраксина. 1699 – 1726.

Оп. 1

620. Д. 14. По военным действиям против татар и запорожцев и по известию о заключении мира с Турцией. 1711 г., 284 л.

621. Д. 34. О нападении запорожских казаков и допросах пленных. 1710 – 1713 гг., 471 л.

622. Д. 74. О передвижении войск; грабежах запорожцев и по сношению с крымскими татарами, о разграничении земель с Турцией. 1713 – 1714 гг., 200 л.

623. Д. 249. По управлению Азовским краем: по объявлению войны с Турцией и обороне городов Азовского края, о военных действиях с крымскими татарами и запорожцами. 1711 г., 314 л.

Ф. 245. Черноморское адмиралтейское правление. Херсон – Николаев. 1785 – 1798.

Оп. 1.

624. Д. 79. О переводе Черноморской казачьей флотилии с Днестровского лимана к острову Тамань. 13.05. – 14. 10.1792 г., 56 л.

625. Д. 133. Предписания (ордера) Г.А. Потемкина. 10.06.1787 – 28.12.1788 гг., 156 л.

626. Д. 134. Предписания (ордера) Г.А. Потемкина. 20.01.1789 – 10.01.1791 гг., 198 л.

РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ

Ф. 13. Казачья экспедиция Канцелярии Военной коллегии. 1728 – 1812.

Оп. 1/107.

1743 г.

Св. 42.

627. Д. 5. О подаче в Сенат донесения об обидах войску Донскому от запорожских казаках и о произведении запорожскому войску на 1743 год жалованья. 1743 г., 41 л.

628. Д. 7. Выбор при новой Запорожской Сечи куренными атаманами, старшиной и казаками по их обыкновению из их Войска Запорожского Низового на смену бывшего кошевого атамана Малашевича, кошевого ж атамана Якима Игнатьевича. 1743 г., 117 л.

1744 г.

Св. 58.

629. Д. 23. Из указа из Правительствующего Сената и по отписке Войска Донского, о невыезде запорожских казаков для рыбных ловель в неподлежащие им места и о командировании для следствия о Запорожских и Донских войсках штаб-офицера. 1744 г., 26 л.

1745 г.

Св. 59.

630. Д. 39. По указу из Правительствующего Сената и по доношениям крепости Святой Анны из гарнизонной канцелярии о исследовании о чиненных от Запорожских казаков Донским казакам и подкомандным крепости Святой Анны гарнизонной канцелярии и малороссийским людям обидах и грабительствах, и о поступании с Военной Коллегии казаками, а с запорожцами генералу и кавалеру Леонтьеву по указам без упущения. 1745 г., 88 л.

1746 г.

Св. 60.

631. Д. 67. По отписке войска Донского об увозе запорожцами у донских казаков казачьих лошадей, о высылке оных от Черкасского в Запорожскую Сечь. По указу из Правительствующего Сената об отводе как запорожским казаком во владение земель, рек, лесных угодий. О командировке для следствия о прежде показанных как донским казаком от запорожцев, так запорожцам от Донских казаков убийствах и обидах штаб-офицера. 1746 г., 101 л.

Св. 61.

632. Д. 20. О причинах происходящего от войска запорожского воровства и беспокойства генералу и кавалеру Леонтьеву. 1746 г., 20 л.

633. Д. 36. По донесению Воронежского гарнизона полковника Корыбина, о порученном о ссорах между донскими и запорожскими казаками следствии. 1746 г., 36 л.

634. Д. 37. По доношениям генерала и кавалера Леонтьева, об отправлении к следствию между Донским и Запорожским войском ссор войска Донского полковников и старшин в Бахмут. 1746 г., 50 л.

635. Д. 40. По рапорту крепости Святой Анны гарнизонной канцелярии о подаче в Сенат рапорта, из присланных подписок и описания границ и о требовании, чтоб впредь от войска Запорожского никаких ссор, споров и обид не происходило. 1746 г., 9 л.

1749 г.

Св. 64.

636. Д. 14. Экстракт по донесению и рескрипту генерала и кавалера Леонтьева об оконченном у донских с запорожскими казаками ссорах следствии. 1749 г., 51 л.

637. Д. 22. Доношение обретающегося при следствии между Донских и Запорожских войсками Новгородского драгунского полку полковника Рязанова о довольствии арестованных войска Запорожского двух полковников и 15-ти человек казаков провиантов их Бахмутского магазейна на счет Войска Донского. 1749 г., 5 л.

638. Д. 23. По отписке из Войска Донского об отогнании у старшины Василия Перфунова запорожскими казаками 117 лошадей и прочих от тех запорожцев в показанных обидах. 1749 г., 18 л.

1750 г.

Св. 86.

639. Д. 11. По донесению киевского генерал-губернатора Леонтьева, о подаче в Сенат об отгоне у донских калмыков запорожскими казаками лошадей и о прочем рапорта. 1750 г., 10 л.

640. свиток 66

641. Д. 20. По отписке войска Донского, о подтверждении запорожским казакам о не выезде для рыбной ловли в донские дачи. 1750 г., 14 л.

1753 г.

Св. 90.

642. Д. 2. Посылка к войску Донскому грамоты, о рапортовании оному: войска Запорожского казаки Павел Ревуцкий и Иван Серый при том

войске по какому делу под караулом содержаться и в какой работе находятся.
1753 г., 11 л.

1759 г.

Св. 91.

643. Д. 18. По отписке войска Донского о подаче в Сенат донесения, о исследовании чрез кого подлежит, о причиненных войска Донского казаком от воровских запорожских казаков партии угоном лошадей и прочих обидах и разорениях, наипаче же и смертных убийствах. 1759 г., 12 л.

644. Д. 22. Указ из Сената об командировании штаб или обер-офицера для исследования в причиненных войска Донского казакам от воровских запорожских партий наезде грабительством и отгоне лошадей. 1759., 3 л.

1770 г.

Св. 131.

645. Д. 2. Рапорт генерал-поручика Шпрингера во известие, что принятые на поселение запорожцы 138 человек в крепости казаки распределены. 1770 г., 2 л.

1774 г.

Св. 139.

646. Д. 34. По отписке войска Донского, которого приносит жалобу на казаков в приезде ими в 773 году в дачи войска Донского для рыбной ловли и прочей добычи, а особливо о происходимых от запорожского ж полковника Велегуры разных непорядках, с применением о подтверждении тому войску о нечинении впредь таковых поступков. 1774 г., 10 л.

1771 г.

Св. 120.

647. Д. 2. О пожаловании Запорожского войска казаком 1000 серебряных медалей. 1771 г., 6 л.

Св. 142

648. Д. 78. По рапорту генерал-аншефа и кавалера князя Долгорукова и выдаче Запорожскому и Калмыцкому войскам, находящимся во 2-й армии с 1769 по 1771 год жалованья, провианта и фуража. 1771 г., 96 л.

1773 г.

Св. 131.

649. Д. 48. Об отпуске в Запорожское войско денежного и хлебного жалованья, пороху и свинцу с 1766 по 1773 год и о выдаче приезжим затем полковникам и старшинам жалованья и прогонных денег. 1773 г., 178 л.

1774 г.

Св. 141.

650. Д. 75. Указ Правительствующего Сената об отпуске по 1774 год на Запорожское войско жалованья. 1774 г., 11 л.

1776 г.

Св. 143.

651. Д. 13. Рапорт генерал-аншефа и кавалера Потемкина о даче произведенному им Запорожского войска полковому старшине Петру Рябову на капитанский чин патента. 1776 г., 3 л.

1777 г.

Св. 141.

652. Д. 2. Список уничтоженной Сечи Запорожской старшинам и чиновникам, которые всеподданнейше представляются за усердную их службу, к награждению чинами. 1777 г. 350 л.

Св. 143.

653. Д. 73. Рапорт генерал-аншефа и кавалера князя Потемкина о даче произведенному им Запорожского войска из старшин армии прапорщиком Павлу Присковскому патента. 1777 г., 2 л.

1778 г.

Св. 141.

654. Д. 77. О даче пожалованном, бывшем в Сечи Запорожской, штаб и обер-офицерам Филиппу Федорову и прочим, всего 89 человекам, патентов. 1778 г., 18 л.

655. Д. 78. О даче бывшему Запорожского войска полковому старшине Василию Рыбковскому при отставке армии прапорщичьего чина. 1778 г., 4 л.

656. Д. 79. О даче произведенным им, князем Потемкиным, бывшего Запорожского войска из полковых старшин Якову Позывайлову и Семену Барвинскому на капитанские чины патентов. 1778 г., 3 л.

1779 г.

Св. 141.

657. Д. 80. О даче бывшим в Запорожском войске: войсковому есаулу Сидору Белому и капитану Ивану Яблоновскому секунд-майорских чинов. 1779 г., 7 л.

658. Д. 81. О даче произведенном князем Потемкиным бывшей Сечи Запорожской из старшин Алексею Роменскому на поручичий чин патента. 1779 г., 3 л.

659. Д. 82. О даче произведенном им же, бывшей Сечи Запорожской, за отличные подвиги, из полковых старшин и есаулов в капитаны, поручики, подпоручики и прапорщики на тех же чины патентов. 1779 г., 8 л.

Св. 144.

660. Д. 5. По двенадцати рапортам князя Потемкина о снабжении награжденных им бывшей Сечи запорожской из старшин и других званий армейскими обер-офицерами на означенных же в рапортах чинах патентами. 1779 г., 26 л.

1782 г.

Св. 141.

661. Д. 83. 2 рапорта князя Г.А. Потемкина о даче произведенных им, бывшей Сечи Запорожской, из полковых старшин капитаном Степану Гудыму

и из полковых есаулов подпоручиком и Трофиму Рахмановскому и прочим, всего 9 человекам, патентов. 1782 г., 5 л.

1783 г.

Св. 141.

662. Д. 84. Рапорт князя Потемкина о даче произведенным им, бывшей Сечи Запорожской, из полковых есаулов подпоручиками Павлу Животовскому и Петру Яновскому на оные чины патентов. 1783 г., 3 л.

1788 г.

Св. 140.

663. Д. 54. По именному указу о пожаловании войск казачьих подполковников – кошевого атамана Белого и Донского походного атамана Исаева в полковники. 1788 г., 4 л.

Св. 141.

664. Д. 87. По двум сообщениям князя Потемкина о даче произведенном им бывшего войска Запорожского из полковников секунд-майором Ивану Сухину на сей чин патентов. 1788 г., 3 л.

1789 г.

Св. 140.

665. Д. 88. Доношение бывшего войска Запорожского армии прапорщика Алексея Коцюбенского о даче ему на сей чин патента. 1789 г., 4 л.

666. Д. 89. По двум именным Высочайшим указам о всемилостивейшим пожаловании: в 1-м полковника и войска Черноморских казаков кошевого атамана Захара Чепегу в бригадиры, и во 2-м подполковника и того ж войска судью воскового Головатого в полковники. 1789 г., 4 л.

1792 г.

Св. 144.

667. Д. 92. О награждении депутатов, от войск Черноморских присланных, капитанов: Ивана Юзбаша, Петра Бурноса, Козьму Трощина, поручиков: Николая Магеровского, Василия Шутейко, подпоручика Ивана

Гинского, прапорщиков: Степана Матвеева, Ивана Семейку и Трофима Майбороду следующим чином. 1792 г., 48 л.

Св. 145.

668. Д. 1. О снабжении, по приложенному списку, пожалованных по войску Черноморскому в армейские в штаб и обер-офицерские чины на оные патенты и об отдаче, для доставления к ним, под расписку того войска подпоручика Ивана Семенко. 1792 г., 48 л.

Ф. 20. Секретная экспедиция Военной коллегии. 1720 – 1788.

Оп. 1/47.

669. Д. 1. Меры предосторожности против вторжения Кубанских и других татарских орд; разведывания о них на границе. 1722 г., 545 л.

670. Д. 2. Копии с указов и инструкций императора Петра Великого главнокомандующему Украинской армией генералу князю Михаилу Голицыну, с указанием мер на случай вторжения турок и крымских татар в пределы России. 1723 г., 334 л.

671. Д. 16. Книга о крымских и запорожских известиях 1724 – 1725 гг. (Сообщения генерала князя М. Голицына). 1724 – 1725 гг., 40 л.

672. Д. 31. Меры предосторожности от крымских и кубанских татар, турок и запорожцев., 560 л.

673. Д. 140. Разборка недоразумений между запорожскими казаками и поляками. 1742 – 1744 гг., 86 л.

674. Д. 367. О не допуске запорожских казаков до своевольства. 1749 г., 22 л.

675. Д. 375. Ч. 1. Предосторожности на границах от крымской, кубанской и турецкой сторон и от Запорожской Сечи. 1749 г., 38 л.

676. Д. 375. Ч. 2. Предосторожности на границах от крымской, кубанской и турецкой сторон и от Запорожской Сечи. 1749 г., 72 л.

677. Д. 375. Ч. 3. Предосторожности на границах от крымской, кубанской и турецкой сторон и от Запорожской Сечи. 1749 г., 55 л.

678. Д. 390. Ч. 1. Подробное донесение киевского генерал-губернатора Леонтьева о ходе болезни в Новосеченской крепости. О нападении запорожских казаков на форпосты, учрежденные в виду появления опасной болезни. О готовности к походу дивизии генерал-аншефа Василия Левашова. 1750 г., 34 л.

679. Д. 390. Ч. 2. Подробное донесение киевского генерал-губернатора Леонтьева о ходе болезни в Новосеченской крепости. О нападении запорожских казаков на форпосты, учрежденные в виду появления опасной болезни. О готовности к походу дивизии генерал-аншефа Василия Левашова. 1750 г., 45 л.

680. Д. 392. Ч. 1. О ссылке и поимке преумножающихся в запорожских, и около оных, в тамошних лесных, степных и польских местах гайдамацких партий. Меры осторожности против турок. 1750 г., 33 л.

681. Д. 392. Ч. 2. О ссылке и поимке преумножающихся в запорожских, и около оных, в тамошних лесных, степных и польских местах гайдамацких партий. Меры предосторожности против турок. 1750 г., 56 л.

682. Д. 392. Ч. 3. О ссылке и поимке преумножающихся в запорожских, и около оных, в тамошних лесных, степных и польских местах гайдамацких партий. Меры осторожности против турок. 1750 г., 40 л.

683. Д. 392. Ч. 4. О ссылке и поимке преумножающихся в запорожских, и около оных, в тамошних лесных, степных и польских местах гайдамацких партий. Меры осторожности против турок. 1750 г., 59 л.

684. Д. 392. Ч. 5. О ссылке и поимке преумножающихся в запорожских, и около оных, в тамошних лесных, степных и польских местах гайдамацких партий. Меры осторожности против турок. 1750 г., 68 л.

685. Д. 392. Ч. 6. О ссылке и поимке преумножающихся в запорожских, и около оных, в тамошних лесных, степных и польских местах гайдамацких партий. Меры осторожности против турок. 1750 г., 42 л.

686. Д. 408. Ч. 1. Наряд по крымским и кубанским обращениям и об имении стоячим по границам войска предосторожности. 1751 – 1754 гг., 77 л.

687. Д. 408. Ч. 2. Наряд по крымским и кубанским обращениям и об имении стоячим по границам войска предосторожности. 1751 – 1754 гг., 102 л.

688. Д. 408. Ч. 3. Наряд по крымским и кубанским обращениям и об имении стоячим по границам войска предосторожности. 1751 – 1754 гг., 89 л.

689. Д. 423. Наказание запорожца полковника Безрукавого и др., грабивших в Новой Сербии. Апрель – июль 1754 г., 32 л.

690. Д. 449. О карантинной и таможенной службе на польской и турецкой границах. 1753 – 1765 гг., 29 л.

691. Д. 491. Ч. 1. Меры предосторожности от Турции (1755 – 1756 гг.); подготовительные к сему распоряжения. 1755 г., 88 л.

692. Д. 491. Ч. 2. Меры предосторожности от Турции (1755 – 1756 гг.); подготовительные к сему распоряжения. 1755 г., 75 л.

693. Д. 631. Охранение западных и южных границ России от крымских и крымских и гайдамацких набегов со стороны Польши, бывших вследствие неопределенности границ с нею (1760 – 1761 гг.). 1760 – 1761 гг., 144 л.

Ф. 24. Кабинетские дела. 1701 – 1795.

Оп. 1.

694. Д. 293. Доклад Потемкина 6.09.1784 г. о восстановлении Войска Запорожского на основаниях, на которых существует Донское казачье войско. 1784 г. 6 л.

Ф. 41. Салтыков Николай Иванович. 1754 – 1811.

Оп. 1.

695. Д. 265. Переписка генерал-майора Н.И. Салтыкова с командирами отрядов корпуса русских войск в Польше. 02.01. – 27.12.1768 гг. 156 л.

Ф. 44. Румянцев Петр Александрович. 1758 – 1796.

Оп. 1.

696. Д. 23. Рапорты генерала Н.В. Репнина за август-сентябрь 1783 г. (тут же допрос схваченного гайдамака Чорбы и прочее о гайдамацких разбоях). 48 л.

Ф. 52. Дела князя Потёмкина-Таврического.

Оп. 1.

697. Д. 1. Ч. 1. Переписка Запорожского коша с гетманами, Сенатом, Коллегией иностранных дел и другими учреждениями о правах, привилегиях и внутреннем устройстве Запорожского войска и его отношений с Крымским ханством. 1732 г. – 17. 03. 1760 г., 291 л.

698. Д. 1. Ч. 2. Высочайшие грамоты, указы Сената, универсалы украинских гетманов и другие документы о правах и привилегиях Запорожского войска. 15. 01. 1655 г. – 28. 11. 1771 г., 121 л.

699. Д. 2. Ч. 1. Об укрывании запорожцами служащих поселенного Донецкого пикинерного полка, уклоняющихся от уплаты казенных податей. 16. 09. 1765 г.–14. 08. 1766 г., 18 л.

700. Д. 2. Ч. 2. О проведении расследования по жалобе запорожцев на притеснения со стороны майора Елизаветградского пикинерного полка Амлешова и поручика того же полка Данилова: занятие принадлежавших запорожцам угодий и др. 29.07.–31. 10.1765 г., 11 л.

701. Д. 2. Ч. 3. О расследовании конфликтов между жителями находившихся за Украинской укрепительной линией хуторов и запорожцами,

производившими грабежи на хуторах и препятствовавших проведению полевых работ. 16.02.1765 г. – 23. 11. 1766 г., 38 л.

702. Д. 2. Ч. 4. О проведении расследования по рапортам генерал-майора Елизаветградского пикинерного полка Исакова, в которых запорожцы обвиняются в намерении сжечь слободу этого полка Пушкаревскую. 23.08. – 19.09.1765 г., 6 л.

703. Д. 2. Ч. 5. О расследовании случаев угона скота запорожцами у жителей хуторов на р. Орель и о запрещении жителям Екатеринославской провинции самовольно селиться на землях Запорожского войска. 06. 07–15. 09. 1765 г., 4 л.

704. Д. 2. Ч. 6. О проведении следствия над войсковым старшиной Запорожского войска Андреем Порохнею, обвиняемом в нападении с группой казаков на караул у крепости Борисоглебской и причинении увечья солдату Раменского полка Свешникову. 27. 03.–29. 10 1765 г., 9 л.

705. Д. 2. Ч. 7. Об определении границ и описания земель Запорожского войска – Указ Сената от 7. 01. 1762 г. о провидении описания и определения границ земель Запорожского войска. Копия. 27. 09. 1763 г. – 07. 04. 1765 г., 12 л.

706. Д. 2. Ч. 8. О проведении расследования по рапортам находившегося при Днепровской трехсотной команде подполковника С. Баратова о конфликте запорожцев с жителями залинейных хуторов и по жалобам запорожцев на подполковника Баратова. 9. 10.–18. 12. 1767 г., 20 л.

707. Д. 2. Ч. 9. Рапорты полковника Донецкого пикинерного полка Алимова, китайгородского сотника Семенова и др. о постройке запорожцами «дворцов» в слободах Куриловке, Цегловатой и Шульговке и о др. 24. 10. 1765 г–18. 12. 1767 г., 12 л.

708. Д. 2. Ч. 10. Указ Сената главнокомандующему Новороссийской губернии фон Бранту от 27. 09. 1766 г. о поимке беглых с Московского монетного двора колодников Гаврила Гаврилова и Игната Семенова и отношении Коммерц-коллегии ему же о расследовании случаев взимания с

запорожцев излишних пошлин в Переволоченской, Кременчугской и Царичанской таможнях. Копия. 23–27. 11. 1766 г., 4 л.

709. Д. 2. Ч. 11. О порядке взимания пошлин с запорожских казаков за провозимые ими в Малороссию товары и о разрешении им проезда через таможни с медными деньгами. 15.05.–30.09. 1766 г., 6 л.

710. Д. 2. Ч.12. О принуждении запорожцами жителей залинейных хуторов покинуть свои дома и переселиться внутрь Украинской укрепленной линии, о разграблении ими овчарного завода подпоручика Марганина и др. 26.10.–29.11. 1767 г., 35 л.

711. Д. 2. Ч. 13. О расследовании конфликтов между жителями, находившихся за Украинской укрепленной линией поселений и хуторов, и запорожцами; ведомости об убытках, причиненные запорожцами. 24.02.1766 г.–28.02.1771 г., 195 л.

712. Д. 37. Ч. 1. О препятствиях со стороны Запорожского войска к созданию поселений в Екатерининской и Елизаветградской провинциях, о разорении и притеснении запорожцами жителей этих провинций. Копии. 25.05. 1772 г. – 13.02. 1774 г., 326 л.

713. Д. 37. Ч. 2. То же, часть 2. 8.12. 1773 г.–15.07.1774 ., 315 л.

714. Д. 58. Ч. 5. Письма генерал-аншефа В.М. Долгорукова-Крымского, генерал–поручика А.А. Прозоровского, генерал-фельдмаршала З.Г. Чернышева, генерал-майора П.Н. Кречетникова и др. лиц о подготовке и ходе Крымской кампании, о русских офицерах, находившихся в плену в Турции, о наградах военнослужащих и др.; рапорты и доношения 1-й и 2-й команд Запорожского войска бригадиру П.С. Потемкину о их состоянии и о довольствии. 5.03.1771 г–16.12. 1774 г., 132 л.

715. Д. 79. Рапорты и сообщения Новороссийской губернской канцелярии за вторую половину 1775 г.; сведения о переселенцах; о количестве народонаселения, о доходах и об устройстве Новороссии; о недоразумениях между поселенными полками, запорожцами и поляками. 07.05. – 26.11.1775 г., 474 л.

716. Д. 95. Ч. 1. Указ Сената, рапорт Военной коллегии в Сенат, рапорты и доношения в Сенат и Военную коллегию киевского генерал-губернатора генерал-аншефа Ф.М. Воейкова, экстракты и др. о притеснении и разорении запорожцами жителей Елизаветградской провинции; списки военнослужащих Елизаветградского пикинерного полка, сбежавших в запорожские места. 29.07.1774 г., 77 л.

717. Д. 95. Ч. 2. Рапорты канцелярии Новороссийской губернии, экстракты и ведомости о притеснениях и разорении запорожцами жителей губернии, о числе служащих пикинерных полков и их семей, бежавших, или угнанных запорожцами; допроси пойманных запорожских казаков Д. Вирменки и др. 11.07.1774 г. – 5.03. 1775 г., 279 л.

718. Д. 95. Ч. 3. То же, рапорты и донесения азовского генерал-губернатора генерал-майора В. Черткова, воскового наказного атамана войска Донского С.А. Сумина и др., копии рапортов командиров поселенных полков в канцелярию Новороссийской губернии о притеснении и разорении запорожцами жителей Новороссийской губернии. 13.03. – 9.06.1775 г., 338 л.

719. Д. 96. Ч. 1. Рапорты азовского губернатора генерал-майора В.А. Черткова, генерал-поручика П.А. Текели, Новороссийской губернской канцелярии о приведении в исполнение и представлении на утверждение приговорив военных судов с приложением материалов следствия; ведомости Екатерининской и Елизаветградской провинциальных канцелярий о колодниках. 29.01.–15.08.1775 г., 135 л.

720. Д. 97. Ч. 29. Рапорты и ведомости о количестве личного и конского состава и денежной казны, формулярные списки и списки лошадей 5-й роты Апшеронского пехотного полка. 4.02.1775 г. – не ранее 10.04. 1777 г., 47 л.

721. Д. 304. Ч. 1. Рапорты, доношения, ведомости и прошения старшин и казаков бывшего Запорожского войска о принятии их охотниками на службу в Черноморское казачье войско, о награждении их армейскими чинами, о состоянии Черноморского казачьего войска и его участии в русско-турецкой

войне 1787 – 1791 гг.; именные списки казаков, принятых на службу, челобитные, аттестаты военнослужащих и др. 18.09.1782 г. –16.03.1791 г., 208 л.

722. Д. 304. Ч. 2. Рапорты капитана Герасима Чернова и войскового атамана «Коша войска верных казаков» З. Чепеги о возвращении в Россию из Польши и Турции бывших запорожских казаков; именные списки казаков вернувшихся из-за границы; записка и турецких войсках на территории Молдавии. 02.01. – 28.09.1788 г., 32 л.

723. Д. 311. Рапорты и письма командиров войсковых частей и соединений (генерал-фельдмаршалов П.А. Румянцева, К.Г. Разумовского и др.), челобитные офицеров и старшин бывшего Запорожского войска об определении на службу, награждении, производстве по службе, увольнении в отставку военнослужащих и о др.; аттестаты и формулярные списки. 30.04.–30.12.1784 г., 330 л.

724. Д. 315. Ч. 1. Рапорты генерал-поручика П.А. Текели о поимке гайдамаков, укрывавшихся на турецком берегу реки Буг и совершивших грабежи на дороге, идущей берегом Буга к Херсону, о производстве по службе, увольнении в отставку, переводах военнослужащих его корпуса; допрос пленного гайдамака, челобитные и формулярные списки военнослужащих. 17.01.–29.12.1784 г., 68 л.

725. Д. 315. Ч. 2. Рапорты генерал-поручика П.А. Текели о принятии мер к пресечению нападений гайдамаков на русскую территорию, о производстве по службе, переводах, увольнении в отставку военнослужащих и др.; челобитные и формулярные списки. 15.01. – 28.12.1785 г., 111 л.

726. Д. 613. Рапорты генерал майора И. де Рибаса о мерах по охране черноморского побережья, о вступлении русских резервов в Белгород-Днестровский, о награждении отличившихся при взятии Измаила морских офицеров и черноморских казаков, о расположении турок в Молдавии, о доставке флоту провианта. 21.11. 1789 г. – 1.01. 1791 г., 17 л.

Ф. 14209. Молдавская армия. 1798 – 1812.**Оп. 2/163 а.**

727. Д. 17. Входящие бумаги с 01.01 по 16.02. 1807 г.: перевод запорожцев и некрасовцев из Килии на нашу сторону; наименование турецких запорожцев войском Усть-Дунайским; осмотр татарских селений, отображение у них оружия и содержание мурз под караулом; запрещение татарам переселяться к Измаилу и возвращение ушедших. 1807 г., 44 л.

Оп. 3/163 б.

728. Д. 5. Входящие бумаги с 23.06 по 08.12. 1806 г: склонение запорожцев на нашу сторону; высылка в г. Вознесенск самих старых и почетных старшин Бугского казачьего войска. 1806 г., 89 л.

Оп. 5/165.

729. Д. 21. Набор черноморцев и запорожцев под начальство бывшего писаря Черноморского войска майора Подлеского. 1806 – 1807 гг., 237 л.

730. Д. 23. Переписка с 01.01. по 06.05.1807 г.: прибытие в Килию к инженер-полковнику Ферстеру турецких запорожцев под начальством казака Трохима Майдабуры для поступления в русскую службу. Пожалование Майдабуры чином хорунжего. Именные списки запорожцев. Копия указа Ее Императорского Величества от 31.12.1806 г. о вспоможении выходящим из Турции запорожцам, желающим поселиться в землях Черноморского войска. Присвоение запорожцами рыбных ловель. 1806 г., 202 л.

731. Д. 24. Входящие бумаги с 26.11.1806 г. по 01.01.1807 г.: переправа запорожцев 27.04.1807 г. через Серет и нападение их на турок при д. Ваден. 1806 – 1807 гг., 56 л.

732. Д. 25. Переписка с 24.01. по 28.02.1807 г.: допрос турецкого шпона запорожца; побеги запорожцев из Браилова к нам. 1807 г., 30 л.

733. Д. 26. Переписка с 17.05. по 22. 08. 1807 г: вытребование на флотилию Усть-Дунайских казаков. Просьба об освобождении от ареста их атамана Губы и некоторых казаков (за воровство). Отдача их на поруки. 1807 г., 56 л.

734. Д. 31. Переписка генерала Михельсона и Мейендорфа с 21.01. по 15. 12. 1807 г. по делам Галацкого отряда: разбор жалоб жителей на грабежи и бесчинства запорожцев (Усть-Дунайских). Захват запорожцами турецких «арнаутов». 1807 г., 303 л.

735. Д. 32. Переписка с 07.04. по 23.08. 1807 г.: формирование майором Подлесецким Усть-Дунайского казачьего войска по примеру бывшего Запорожского. Снабжение его пушками, снарядами и лодками. Передача ему крепости Килии и обращение ее мечети в церковь для войска. Отпуск ему денег на содержание и продовольствие. Приведение им в оборонительное состояние Браиловского гирла. Стычка с турками 25.05.1807 г. Служба войска на флотилии. Посылка делегатов в Новороссию для вербовки. Побег крестьян и нижних чинов в войско и их розыск. Меры для прекращения вербовки беглых. Жалобы частных лиц на бесчинства казаков. Отрешение майора Подлесецкого от звания кошевого атамана. Назначение вместо него есаула Бучинского. Сведения о численности и имуществе войска. Отпуски военной печати. 1807 г., 248 л.

736. Д. 39. Входные бумаги с 07.11 по 16.12. 1811 г.: описание взятых в крепости Браиле турецких знамен и запорожских бунчуков. Черновики предписаний князя Багратиона с 27.11. по 20.12. 1809 г. Поимка турецких запорожцев. 1809 – 1811 гг., 46 л.

737. Д. 56. Переписка с 18.02. по 15.11. 1807 и 09.03.1808 г. генералов Михельсона, Мейендорфа и князя Прозоровского: Призыв к находящимся в турецких областях, в Молдавии и Валахи запорожцам к вступлению в русскую службу. Сформирование из них Усть-Дунайского войска. Назначение майора Подлесецкого его атаманом. Предание его суду. Прекращение формирования этого войска. Увольнение некоторых офицеров его от службы по прошениям.

Удовлетворение части этого войска, бывшей на Галацкой флотилии жалованьем. Разрешение желающим селиться на землях Черноморского войска. 1807 – 1808 гг., 256 л.

Оп. 6/166.

738. Д. 9. Входящие бумаги с 27.08. по 11.12.1807 г.: просьба усть-дунайцев, поселившихся в с. Глубоком Ясского уезда, об освобождении их от податей, работ и ограждения от насилий помещиков. 1807 г., 188 л.

Оп. 8/168.

739. Д. 36. Входящие бумаги с 16.06 по 01.12.1808 г.: препровождение в Галац пленных запорожцев. 1808 г., 124 л.

РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ

Ф. 796. Святейший Правительствующий Синод. 1721 – 1917.

Оп. 56.

740. Д. 402. По ведению Синода, об упразднении Запорожской Сечи. 20.08. – 18.12.1775 г., 18 л.

741. Д. 448. По указу Синода об упражнении Запорожской Сечи. 15 – 16.09.1775 г., 26 л.

Оп. 57.

742. Д. 234 а. По ведению Синода об отсылке в монастырь Запорожской Сечи П. Калнышевского. 8.06.1776 г. – 18.11.1782 г., 32 л.

Ф. 1146. Совет при Высочайшем Дворе. 1769 – 1801.

Оп. 1.

743. Д. 3. Протоколы заседаний Совета за 1773, 1774, 1775 гг. 02.01.1773 – 10.12.1775 гг., 365 л.

Ф. 1286. Департамент полиции исполнительной. 1802 – 1905.**Оп. 1.**

1802 г.

744. Д. 62. По дошедшим слухам о распущенных якобы из Войска Черноморского людях для возмущения в Киевской губернии крестьян против их помещиков. 1802 г., 24 л.

1804 г.

745. Д. 237. О турецких запорожцах. 1804 г., 32 л.

746. Д. 246. По представлению Херсонского губернатора Розенберга, о распоряжениях, им сделанных при объезде городов Новороссийских губерний, о учреждении в Екатеринодаре училища и о награждении Черноморского войска войскового атамана Барсука. 5.08.1804 г., 33 л.

747. Д. 248. О мерах, по представлению херсонского губернатора к прекращению укрывательства беглых и безпаспортных. 1804 г., 7 л.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ МУЗЕЙ.**ОТДЕЛ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ.****Ф. 145. Прозоровские – Голицыны. XVII – XIX вв.****Оп. 2.**

748. Ед. хр. 3. Журнал фельдмаршала князя А.А. Прозоровского с предисловием. 1769 – 1776 гг., 727 л.

**РОССИЙСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА.
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ.**

Ф. 550. Основное собрание рукописной книги.

Оп. 1.

749. Д. F IV-4. Шаховский Г. Журнал пребывания в Константинополе и путешествия в Москву. 1759 – 1760 гг., 99 л.

750. Д. F IV-5. Шаховский Г. Журнал путешествия из Москвы в Константинополь. 1759 г., 78 л.

751. Д. Q IV-241. Журнал военных действий 1769 г. Список. XVIII в., 138 л.

752. Д. Q IV-410. Хождение в Иерусалим из Москвы старца Леонтия в 1701 – 1703 гг. Список. II пол. XVIII в., 272 л.

Ф. 588. Собрание Погодина М.П. XIV – XIX вв.

Оп. 1.

753. Д. 1812. Физическое и философическое описание от Петербурга до Тулы, а от Тулы до морей Азовского и Черного положения мест и причины их, и бывших степей запорожских казаков с предложением для пользы народа на сих землях обитающих, сообразно пользе государственной. 1799 г., 21 л.

Оп. 3.

754. Д. 82. Обращение Г.А. Потемкина к запорожским казакам с призывом вернуться в Россию. Приписка и дата, автограф. 16.09.1788 г., 1 л.

Ф. 609. Попов В.С. 1745 – 1822.

Оп. 1.

755. Д. 213. Каховский Василий Васильевич, таврический губернатор. Письма (48) к Попову В.С. 1789 – 1794 гг., 91 л.

756. Д. 218. Каховский Василий Васильевич, таврический губернатор. Письма (51) к Попову В.С. Приложения. 1791 – 1792 гг., 112 л.

Ф. 830. Цебриков Роман Максимович. 1763 – 1817.

Оп. 1.

757. Д. 1. Цебриков Р. Дневник очевидца. 1787 – 1789 гг., 144 л.

Ф. 905. Новое собрание рукописной книги.

Оп. 2.

758. Д. Q-347. Выписка из показаний запорожца Федора Волошенка, допрошенного в Полтаве о событиях в Турции, Крыму и Запорожской Сечи. 05.05.1713 г., 2 л.

Ф. 1000. Собрание единичных поступлений русских рукописных материалов.

Оп. 2.

759. Д. 874. Миних Б.-Х. Журнал, веденный в лагере при р. Буг. 30.06 – 09.09.1739 г., 52 л.

**САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКИЙ ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК**

Ф. 200. Скальковский Апполон Александрович. 1830 – 1891.

Оп. 2.

760. Д. 188. Песни запорожских бардов, материалы для народной поэзии Новороссийской степи. Собранные А. Скальковским. Первая половина XIX в. 31 л.

Оп. 3.

761. Д. 10. Сборник документов о переходе Войска Запорожского в российское подданство (в частности, письма генерала Йоганна Вейсбаха за 1731 – 1735 гг.), и об участии запорожцев в русско-турецкой войне 1735 – 1739 гг. 1728 – 1744 гг., 49 л.

762. Д. 11. Переписка гетмана Филиппа Орлика с Войском Запорожским о нецелесообразности перехода в российское подданство. 1734 г., 28 л.

763. Д. 13. Письмо региментаря Украинской партии Ксаверия Милославского к бугогардовскому полковнику о нападениях гайдамаков. Перевод с польского. 26.05.1743 г., 4 л.

764. Д. 15. Переписка Коша с разными лицами об установлении границы с Войском Донским, о татарском перевозе под Казикерменом, об изготовлении военных клейнодов, о заселении Новой Сербии, о борьбе с гайдамаками, о недостойном поведении сотника Василия Зарудного и тому подобное. 30.05.1743 г. – 30.06.1752 г., 34 л.

765. Д. 25. Донесение Коша в Правительствующий Сенат о неукоснительном исполнении императорских указов относительно соблюдения добрососедских отношений с татарами, и о борьбе с гайдамаками. Апрель 1749 г., 2 л.

766. Д. 28. Промемория секунд-майора Даниила Веригина Кошу о присылке в вверенную ему комиссию лиц, причастных к гайдамачеству. 26.06.1750 г., 3 л.

767. Д. 29. Письмо Ивана Шипова подполковнику Томсину относительно ускорения рассмотрения дела о воровстве в Войске Запорожском. 04.09.1749 г., 3 л.

768. Д. 30. Донесения в Кош командира надворной хоругви полкового есаула Петра Чернявского и войскового товарища Алексея Петруни о правах запорожцев, которые селятся на Левобережной Украине. 12.03.1752 г., 5 л.

769. Д. 39. Рапорт кошевого атамана Григория Федорова гетману Кириллу Разумовскому о решении рады куренных атаманов касательно изменений в выборах кошевого атамана. 07.05.1756 г., 7 л.

770. Д. 45. Протокол допроса гайдака Герасима Котляра, мещанина крепости Святой Елизаветы. 01.09.1757 г., 5 л.

771. Д. 46. Реестр имущества, захваченного гайдаками при разгроме каравана греческих купцов. Октябрь 1757 г., 11 л.

772. Д. 47. Экстракт претензий польской стороны к запорожцам-гайдакам, представленный Брацлавской пограничной комиссией. 15-18.11.1757 г., 14 л.

773. Д. 48. Реестр запорожцев-гайдаков, представленный в Кош Брацлавской пограничной комиссией. Без даты., 18 л.

774. Д. 49. Ордер гетмана Кирилла Разумовского Кошу о розыске и наказании гайдаков, которые разбили караван греческих купцов под местечком Савранью. 1757 г. – 13.01.1758 г., января 13. 3 л.

775. Д. 50. Приказ Коша кодацкому и самарскому полковникам о сборе податей с лиц, которые проживали на землях Войска Запорожского. 16.03.1758 г., 4 л.

776. Д. 51. Дело о розыске на территории Войска Запорожского гайдаков, которые захватили 550 коней под городом Уманью в 1757 г. 16.04.1758 г., 34 л.

777. Д. 52. Переписка Коша с Брацлавской пограничной комиссией о рассмотрении взаимных претензий Войска Запорожского и Брацлавского воеводства. 13-17.05.1758 г., 56 л.

778. Д. 67. Ордер гетмана Кирилла Разумовского Кошу о запрещении Войску Запорожскому принимать на поселение пострадавших от паводка жителей Царичанской и Китайгородской сотен Полтавского полка. 12.05.1760 г., 2 л.

779. Д. 70. Доношение бугогардовского полковника Михаила Артемьева Кошу о борьбе с гайдамаками. 11.10.1760 г., 3 л.

780. Д. 72. Письмо от Коша коменданту крепости Святой Елизаветы об отправлении на крепостные работы осужденных гайдамаков. 14.04.1761 г., 1 л.

781. Д. 73. Расписка коменданта крепости Святой Елизаветы о приеме гайдамаков, осужденных Кошем на каторжные работы. Протоколы допросов арестованных гайдамаков. 02.02. – 05.11.1761 г., 2 л.

782. Д. 74. Ордер гетмана Кирилла Разумовского Кошу о возмещении убытков, причиненных запорожцам казацкой командой с Левобережной Украины, размещенной в Новой Сербии для борьбы с гайдамаками. 09.07.1761 г., 2 л.

783. Д. 75. Ордер гетмана Кирилла Разумовского Кошу об удерживании запорожцев от стычек с левобережными казацкими командами на границах Новой Сербии. 31.08.1761 г., 2 л.

784. Д. 80. Ордера Генеральной Войсковой канцелярии Кошу о наказании виновных в обиде и ограблении войсковых старшин Алексея Кумпана и Гавриила Шарого. 09.12.1761 г. – 07.02.1762 г., 6 л.

785. Д. 85. Письмо Иосифа Туманского к кошевому атаману Григорию Федорову с благодарностью за новогодние поздравления и подарки. 14.01.1762 г., 2 л.

786. Д. 92. Письмо из Коша к священнику Феодорита Рудкевичу о покупке Евангелия в серебряной позолоченной оправе. Без даты, 2 л.

787. Д. 96. Письма подстаросты госпиталя Киево-Межигирского монастыря и наместника монастыря Феодорита к войсковому писарю Ивану Глобе с благодарностью за новогодние поздравления и подарки, и о посылании

в Войско Запорожское нового наряда межигорских иеромонахов. 02.02. – 02.05.1762 г., 2 л.

788. Д. 101. Письмо Якима Литвинова к войсковому писарю Ивану Глобе по личным вопросам, об аресте запорожца-гайдамака Никиты Щербины, и с обещанием позаботиться о нужных людях. 10.03.1762 г., 7 л.

789. Д. 156. Переписка русского консула в Крыму премьер-майора А.Ф. Никифорова с Кошем по вопросам запорожско-крымских отношений (освобождение пленных запорожцев, возмещения убытков за украденный скот и тому подобное). 27.09.1763 г. – 24.05.1764 г., 44 л.

790. Д. 157. Рапорт главного командира Новороссийской губернии генерал-поручика Якова Брандта малороссийскому генерал-губернатору П.А. Румянцеву о территориальных конфликтах между Екатеринославской провинцией Новороссийской губернии и Войском Запорожским. 05.05.1765 г., 4 л.

791. Д. 168. Письмо прежнего смелянского сотника Григория Громьки к кошевому атаману Петру Калнишевскому с просьбой благосклонно отнестись к его сыну Ивану, бывшему канцеляристу Генеральной войсковой канцелярии, а с 1765 г. – казаку Куцевского куреня. 05.01.1767 г., 2 л.

792. Д. 169. Переписка Степана Михайловича с войсковым писарем Иваном Глобой по случаю рождественских праздников. 15.12.1767 г. – 28.01.1768 г., 4 л.

793. Д. 170. Грамота об освобождении госпожой Зиадет-биби невольника-казака Семена. Описание внешности освобожденного. Перевод с татарского языка. 1767 г., 3 л.

794. Д. 171. Наказ от Войска Запорожского войсковым депутатам в Комиссии «Нового Уложения» Павлу Головатому и Моисею Скапе о надобностях Войска. Черновик. Не раньше 14.12.1766 г., 22 л.

795. Д. 172. Переписка Павла Головатого с Николаем Касапом по случаю новогодних праздников. 07-28.01.1768 г., 5 л.

796. Д. 173. Переписка Павла Головатого с войсковым писарем Иваном Глобой по случаю новогодних праздников. 7-27.01.1768 г., 4 л.

797. Д. 174. Переписка л.И. Татищева с кошевым атаманом Петром Калнишевским о беспошлинной пересылке в Царьгород ящика с книжками для Павла Левашова. 10-28.01.1768 г., 4 л.

798. Д. 175. Переписка Марии Ефремовой и войскового писаря Ивана Глобы, с пожеланиями добра и новогодними поздравлениями. 10-28.01.1768 г., 5 л.

799. Д. 176. Письмо Лукьяна Никитова кошевому атаману Петру Калнишевскому по партикулярному делу. 19.01.1768 г., 3 л.

800. Д. 177. Переписка Петра Рябиа с кошевым атаманом Петром Калнишевским по хозяйственным делам. 10.01. – 22.10.1768 г., 28 л.

801. Д. 178. Переписка Якова Кужалкевича с войсковым писарем Иваном Глобой по хозяйственным делам. 23.02. – 30.10.1768 г., 30 л.

802. Д. 179. Письмо Григория Белоградского кошевому атаману Петру Калнишевскому с пожеланиями добра и приветствиями. 05.03.1768 г., 2 л.

803. Д. 180. Письмо священника Корнелия Родзимовского кошевому атаману Петру Калнишевскому с пожеланиями всяческого добра. 05.03.1768 г., 2 л.

804. Д. 188. Письма кошевого атамана Петра Калнишевского к Василию Тимофеевичу, Григорию Федоровичу, Иосифу Павловичу и Ивану Михайловичу, с пожеланиями добра. Апрель – 11.07. 1768 г., 9 л.

805. Д. 205. Переписка игумена Брестского Симеоновского монастыря, капеллана российского посольства в Варшаве, Спиридона Гриневецкого с войсковым писарем Иваном Глобой, о содействии вступлению в Войско Запорожское племянника Гриневецкого, студента Киевской Академии Василия Рудзинского. 06.09. – 26.10.1768 г., 6 л.

806. Д. 207. Письмо кабинетского секретаря Антона Корвин-Косаковского кошевому атаману Петру Калнишевскому, с просьбой

благосклонно отнестись к родственнику брестского игумена, капеллана российского посольства в Варшаве, Спиридона Гриневецкого. 17.09.1768 г., 7 л.

807. Д. 208. Переписка секунд-майора Карла Фогта с кошевым атаманом Петром Калнишевским о просьбе генерал-поручика Христофора фон Эссена сыскать для него охотничьих собак. 18-24.09.1768 г., 8 л.

808. Д. 209. Переписка кабинетского секретаря Антона Корвин-Косаковского с войсковым писарем Иваном Глобой, с просьбой благосклонно отнестись к родственнику брестского игумена, капеллана российской колонии в Варшаве, Спиридона Гриневецкого. 18.09. – 27.11.1768 г., 5 л.

809. Д. 210. Письмо Максима Яновского к куму – кошевому атаману Петру Калнишевскому, с просьбой благосклонно отнестись к желающему вступить в Войско Запорожское, казацкому сыну из второй Лохвицкой сотни Лубенского полка, Роману Ольшанскому. 08.10.1768 г., 6 л.

810. Д. 211. Письмо Максима Яновского к войсковому писарю Ивану Глобе, с просьбой благосклонно отнестись к желающему вступить в Войско Запорожское, казацкому сыну из второй Лохвицкой сотни Лубенского полка, Роману Ольшанскому. 08.10.1768 г., 2 л.

811. Д. 241. Письмо командующего Второй армией П.И. Панина в Кош, о прекращении притеснений, творимых запорожцами валашским переселенцам в Елизаветградской провинции. 23.04.1770 г., 4 л.

812. Д. 246. Письмо войкового судьи Николая Касапа кошевому атаману Петру Калнишевскому, о расположении на Низу запорожской пехоты, о ходе рассмотрения дела участников бунта в Корсунском курене, о снабжении провиантом и тому подобном. 14.05.1770 г., 4 л.

813. Д. 249. Ордер Коша протовчанскому полковнику Семену Галицкому о наказании гайдамаков. 02.06.1770 г., 2 л.

814. Д. 251. Письмо кошевого атамана Петра Калнишевского войсковому судье Николаю Касапу и экстракт о наказании гайдамаков. 27.09.1770 г., 5 л.

815. Д. 255. Рапорт протовчанского полковника Семена Галицкого Кошу о пересылке войсковых податей, собранных с посполитых жителей Протовчанской паланки. 19.04.1771 г., 4 л.

816. Д. 286. Дело о расследовании злоупотреблений писаря самарского войскового селения Самары Ивана Степаненко. 23.09.1773 г. – 05.04.1774 г., 22 л.

817. Д. 307. Завещание запорожца Ивана Высочина и реестр расходов на его похороны. Перевод с польского. Без даты, 2 л.

818. Д. 308. Решение старшинской рады Войска Запорожского о борьбе с гайдамаками. 23.12.[...] г., 4 л.

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH W WARSZAWIE

Zespół 3. Archiwum Koronne Warszawskie. 1455 – 1796.

Dział Kozacki. 1610 – 1714.

819. Kart. 42, № 105. Kopiowanie listy chana krymskiego Devlet-Gireja y hetmana P.Orlika do pułkowników ochoczekomonych na Zaporozże. 06.02. – 30.03.1713. 3 k.

820. Kart. 42, № 106. List hetmana P. Orlika do Martina Kalinowskiego, z odpowiedzią ostatniego. 17.12.1713 – 03.01.1714. 5 k.

Dział Rosyjskie. 1575 – 1794.

821. Kart. 55 b, № 27. List cara Piotra I do Augusta II. 29.01.1721. 17 k.

822. Kart. 55 b, № 29. Promemorija ambasadora rosyjskiego w Warszawie F.Woejkowa. 07.02.1760. 12 k.

823. Kart. 55 b, № 39. Informacja do institutów Sądown Pogranicznych z Tatarami, Wojewodztwa Braclawskiego, z dokumentow autentycznych wyięta. 1763. 22 k.

824. Kart. 55 b, № 43. Listy rosyjskiego komisarza granicznego, asesora B.Wnuczina do sędziów województwa Braclawskiego i polskich komisarzów granicznych. Lipiec – sierpiec 1765. 58 k.

825. Kart. 55 d, № 1. Suplement instrukcją, przyjęte przez Sejm, ambasadorowi przy dworze rosyjskim S.Chomętowskiemu. 22.03.1720. 6 k.

826. Kart. 55 f, № 1. Tajne instrukcje króla Stanisława Augusta, wydane oboznemu I.Oginskiemu, posłancowi przy dworze rosyjskim. 21.05.1742. 28 k.

827. Kart. 55 f, № 2. Odpowiedź (respons) króla Stanisława Augusta, ambasadorowi polskiemu przy dworze rosyjskim I.Oginskiemu na jego posłania. 24.04.1743. 3 k.

828. Kart. 55 f, № 5. Listy h.w.k. do general-gubernatora kijowskiego I.Leontiewa i odpowiedzi na nich ostatniego. 24.01. – 26.02.1743. 4 k.

829. Kart. 55 f, № 7. Listy (kopia) Miloslawskiego, regimentarza Partji Ukrainskiej do Kosza a h.w.k. 02.04.1743. 2 k.

830. Kart. 56, № 8. Excerpt z papierów przysłanych od JPP Sedziow Pogranicznych. 1750 – 1765. 10 k.

831. Kart. 56, № 16. Listy (kopia) strażnika pancernego [...] do regimentarza Miloslawskiego. 21.12.1743. – 06.01.1744. 8 k.

832. Kart. 56, № 26. Dwie promemorji ambasadora polskiego przy dworze rosyjskim J.Ahybyńskiego. 02-12.08.1753. 6 k.

833. Kart. 56, Kart. 55 d, № 41. Regestr Haydamaków, spisany przez kozaka, podstrzelenego w ataku pod Poczarami, a teraz w Niemierowie zostającego w dotoncyi. 1.09.1753. 4 k.

834. Kart. 57, № 8. Listy (promemorji) komisarzów granicznych rosyjskich kapitanów Litwinowa, Jaworskiego, Nakowalnina do sądów granicznych wojwodstwa Braclawskiego. 11.10.1757 – 27.05.1763. (w dopełnieniu – rejestr skarg Wojska Zaporoskiego po stronie polskiej z lat 1743-1750). 32 k.

Dział Tatarskie. 1517 – 1765.

835. Kart. 64, № 17. Kopia listu krymskiego chana Kaplan-Gireja do kasztelana Kamienna Kalinowskiego. 1714. 3 k.

836. Kart. 64, № 18. Konferencja deputowanych senatorów, ministrów, biskupa kujawskiego z ambasadorem krymskim Szefar-bejem. 11.08.1714. 4 k.

837. Kart. 64, № 26. Relacja posła polskiego S.Chomętowskiego do krymskiego chana. 1715. 4 k.

838. Kart. 64, № 27. Konferencja ambasadora krymskiego Inayetszy-Murzy w obecności podkanclerza i marszałka koronego, dana w pałacu ostatniego. 14.06.1726. 9 k.

Dział Tureckie. 1455 – 1792.

839. Kart. 78, № 517. Instrukcja króla polskiego Augusta II do komisarzy, który zajmuje się ustalaniem granicy polsko-tureckiej. 10.03.1702. 9 k.

840. Kart. 78, № 521. Instrukcja króla Augusta II komisarzy, wybieranych do odnowienia dawnych Granic Polska z Turcją. 14.05.1703. 5 k.

841. Kart. 78, № 525. List Hadży-Jusufa, paszy oczakowskiego do S.Chomętowskiego, wojwody braclawskiego, który mianowany komisarzem do demarkacji granic z Turcją. We polach Benderskich. 07.09.1703. 3 k.

842. Kart. 78, № 526. . List Hadży-Jusufa, paszy oczakowskiego do S.Chomętowskiego, wojwody braclawskiego, który mianowany komisarzem do demarkacji granic z Turcją. We polach Maralijskich. 27.09.1703. 3 k.

843. Kart. 78, № 529. Firman sultana Achmeda (tłumaczenie) po napędzie wytyczenia granicy z Polska. W polach Adrianopolskich. 23.09.1703. 8 k.

844. Kart. 79, № 539. Jarłyk Muchamad-Girej chana do wszystkich mieszkańców Chanatu Krymskiego. 28.01.1711. 3 k.

845. Kart. 79, № 543. Konferencja posłów – tureckiego y tatarskiego. 1711. 8 k.

846. Kart. 79, № 545. List Szembeka do S.Chometowskiego, wojewody mazowieckiego i posła do Porty. 22.02.1712. 58 k.

847. Kart. 79, № 579. List nieznanego osoby do S.Chomętowskiego, posła do Porty. B.d. 1713. 13 k.
848. Kart. 79, № 581. Protokół konferencji hetmana wielkiego koronnego (h.w.k.) A.-M. Seniańskiego z ambasadorami tureckim i krymskim. 28.03.1713. 5 k.
849. Kart. 79, № 593. Relacja dyskursów przy audiencji polskiego ambasadora w Turcji S.Chomętowskiego u wielkiego wizerza. 24.01.1714. 24 k.
850. Kart. 79, № 595. List seraskira chocimskiego Abdy-Paszy do kasztelana kamienieckiego M.Malinowskiego. W obozie pod Chocimem. 20.09.1713. 4 k.
851. Kart. 79, № 598. Relacja z konferencji senatorów i ministrów z ambasadorem chanskim y seraskirem [Abdy-Paszą]. 18.10.1713. 24 k.
852. Kart. 79, № 600. Pięć punktów porozumienia pomiędzy Portem a król August II. 13.[...]. 1713. 5 k.
853. Kart. 79, № 601. Listy do h.w.k. A.-M.Seniańskiego od różnych osób. 1713. 198 k.
854. Kart. 79, № 629. Listy do h.w.k. A.-M.Seniańskiego od różnych osób. 1714. 122 k.
855. Kart. 80, № 686. Suplement króla Augusta II do instrukcji J.Lopuskiemu, posłowi na Krym. 21.05.1742. 5 k.
856. Kart. 80, № 696. Kopia lista atamana koszowego Semena Jeremievycza do rehimientarza Partji Ukraińskiej Miloslawskiego y odpowiedź na poprzednie. 05.08. – 17.09.1742. 4 k.
857. Kart. 80, № 728. Kopia ekstraktna listów rehimientarza Partji Ukraińskiej Miloslawskiego gubernatorowi kijowskiemu I.Leontjewu. 06.03–31.03.1744. 5 k.
858. Kart. 80, № 753. List Sejid Osmana, komendanta Benderu do rehimientarza Braclawskiego. 10.12.1778. 3 k.

Zespół 11. Archiwum Królestwa Polskiego. 1499 – 1822.

859. Pudło 90. Korespondencja Stanisława Augusta z ks. G.Potemkin.
1780 – 1791. 88 k.

Zespół 335. Archiwum Publiczne Potockich. 1551 – 1879.

860. № 10. Listy oryginalne Augusta II y III, Królów Polskich do ks. Czartoryskiego, wojewody Ruskiego. 1729 – 1768. 34 k.

861. № 82. Tom I. Ułamki pamietnikow i dziennikow Historycznych ks. Stanisława Lubomirskiego, marszałka wielkiego koronnego, powiększej części własną ręką jego napisane. 1763 – 1773. XVIII w. 56 k.

862. № 82. Tom II. Annexa do objasnienia dziennikow i pamietnikow Historycznych. Tom A. Aneksy do pamietnikow Stanisława Lubomirskiego. 1584 – 1703. 64 k.

863. № 82. Tom II. Annexa [...] do objasnienia Dziennikow i Pamietnikow Historycznych. Tom B. Aneksy do pamietnikow Stanisława Lubomirskiego. XVII – XVIII w. 180 k.

864. № 183. Listy niektórych znakomitszych w kraju i zagranica osób do ks. Czartoryskiego, wojewody Ruskiego. 1737 – 1778. 34 k.

Zespół 354. Archiwum Warszawskie Radziwiłłow. 1190 – XX w.

Dział II.

865. Ks. 30. Wiersze, mowy, listy in materia status re. Polon.: Ok. 1695.
88 k.

866. Ks 46. Micsellanea: mowy, listy, wiersze i pisma rozmaite w materiach politycznych, familijnych i przywatnych za panowania Augusta III. 351 k.

867. № 2191. List el-hadzi Jussuf-paszy, seraskiera sylistryjskiego do Stanisława Rzewuskiego, hetmana w. kor. Kopia po polsku. 23.08.1710. 1 k.

868. № 2543. List Bukowskiego, chorążego sanockiego do Jozefa Potockiego, h. w. k. o rozgromieniu kozaków. 21.10.1736. 2 k.

869. № 2548. Memorial Hermana Keyserlinga, posła moskiewskiego w sprawie chorągwi kozackiej z herbem rosyjskim. 30.11.1736. 4 k.
870. № 2659. Uniwersal Waska Woszczyły, hetmana kozackiego, na wytępienie żydów. 1744. 1 k.
871. № 2662. Spis słobód osadzonych poddanymi zbiegłymi z Rosji. 31.01.1745. 3 k.
872. № 2716. Kopia listu komendy kijowskiej do Józefa Potockiego h. w. k., w sprawie sądów granicznych. 1749. 10 k.
873. № 2765. Nota Grossa, posła rosyjskiego, w sprawie naruszenia granic oraz pretensji poddanych pogranicznych rosyjskich. 16.10.1755. 9 k.
874. № 2840. List Fryderyka II, króla pruskiego, do generała Kuntzendorfa, donoszący o zawarciu traktatu z Turkami. 25.05.1761. 2 k.
875. № 2978. Uniwersal do chłopów polskich, znalezony pod Smilą przy heraszcie buntów. 25.02.1769. 3 k.

Zespół 358. Archiwum Zamoyskich. 1155 – 1938.

876. № 1167. List Jana Zamoyskiego do pisarza Wojska Zaporoskiego o napadach Kozaków na jego majątek. Brul. Akta luzne. B.d. 2 k.
877. № 3036-1. Kozacy. Korespondencja hetmanów i starszyny kozackiej z królami i panami polskimi, instrukcje i in., akta komisarzy do traktowania z Kozakami, listy różnych osób z wiadomościami o Kozakach, rokowania i korespondencja polsko-tatarska. 1598 – 1791 i b.d. 300 k.
878. № 3037. Stosunki z Turcją. Akta poselstw polskich do Turcji, korespondencja sultanów, panów i wezyrów tureckich z królami i panami polskimi, wiadomości o wydarzeniach politycznych w Turcji i in. krajach, rejestry wykupionych jenców, obligi na spłacenie kosztów wykupu, nieodczytane pisma tureckie (3 szt.). 1542 – 1787 i b.d. 378 k.
879. № 3066. Zbiór różnego rodzaju pism dot. konfederacji barskiej. Ok. 1768. 104 k.

BIBLIOTEKA CZARTORYSKICH W KRAKOWIE.
DZIAŁ RĘKOPISÓW.

880. Rkps. 493. Akta tureckie z czasow Augusta II. Zbior Szembeka. Tom XLV, 1698 – 1712. XVIII w., 428 k.
881. Rkps. 494. Akta tureckie z czasow Augusta II. Zbior Szembeka. Tom XLVI, 1713. XVIII w., 496 k.
882. Rkps. 495. Akta tureckie z czasow Augusta II. Zbior Szembeka. Tom XLVII, 1714 – 1726. XVIII w. 634 k.
883. Rkps. 605 IV. Zbior roznych dokumentov dotyczących spraw tureckich. Tom I. XVII – XVIII w., 824 k.
884. Rkps. 606 IV. Zbior roznych dokumentov dotyczących spraw tureckich. Tom II. XVIII w., 622 k.
885. Rkps. 607. Zbior roznych dokumentov dotyczących spraw tureckich. Tom III. XVIII w., 912 k.
886. Rkps. 608. Zbior listow i dokumentow dotyczących spraw tureckich w XVII i XVIII w.(autografy, tłumaczenia, kopie). Tom IV. XVIII w., 164 k.
887. Rkps. 609. Zbior roznych dokumentow dotyczących spraw tureckich. Tom V. XVII – XVIII w., 412 k.
888. Rkps. 610. Zbior roznych dokumentow dotyczących spraw tureckich. Tom VI. XVII – XVIII w., 270 k.
889. Rkps. 611. Miscellanea tureckie. Tom I. 1469 – 1680. XVIII w., 868 k.
890. Rkps. 612. Miscellanea tureckie. Tom II. 1494 – 1700. XVIII w., 574 k.
891. Rkps. 613. Miscellanea tureckie. Tom III. 1655 – 1790. XVIII w., 422 k.
892. Rkps. 614. Miscellanea tureckie. Tom IV. 1788 – 1791. XVIII w., 142 k.

893. Rkps. 616. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich. 1542 – 1733. Tom I, cz. 1. XVIII w., 770 k.
894. Rkps. 617. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1699 – 1756. Tom I, cz. 2. XVIII w., 652 k.
895. Rkps. 618. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1714 – 1739. Tom I, cz. 3. XVIII w., 1150 k.
896. Rkps. 619. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1740 – 1746. Tom II. XVIII w., 1084 k.
897. Rkps. 620. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1747 – 1758. Tom III. XVIII w., 956 k.
898. Rkps. 621. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1755 – 1759. Tom IV. XVIII w., 986 k.
899. Rkps. 622. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1760 – 1762. XVIII w., 1158 k.
900. Rkps. 623. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1764 – 1766. XVIII w., 750 k.
901. Rkps. 624. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1764 – 1766. XVIII w., 894 k.
902. Rkps. 625. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1764 – 1766. XVIII w., 784 k.
903. Rkps. 626. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1764 – 1766. XVIII w., 622 k.
904. Rkps. 627. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1767 – 1769. XVIII w., 676 k.
905. Rkps. 628. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1767 – 1769. XVIII w., 564 k.
906. Rkps. 629. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1772 – 1773. XVIII w., 714 k.
907. Rkps. 630. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1774 – 1775. XVIII w., 722 k.

908. Rkps. 631. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1771 – 1778. XVIII w., 1000 k.
909. Rkps. 632. Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich 1785 – 1787. XVIII w., 770 k.
910. Rkps. 633. Akta i listy szyfrowane dotyczące spraw polsko-tureckich 1768 – 1775. XVIII w., 868 k.
911. Rkps. 914 IV. Akta do spraw tureckich i tatarskich 1771 – 1787. XVIII w., 350 k.
912. Rkps. 915 IV. Akta i listy do spraw tureckich w 1786. XVIII w., 160 k.
913. Rkps. 2058. Pisma dawne publiczne i listy prywatne w interesach księgat Michała i Joanna Czartoryskich, wojewodów wołyńskich marszałków, Stanisława, Krzysztofa, Alexandra, Jana Koniecpolskich i innych. Listy dotyczące spraw tatarskich, kozackich i tureckich z lat 1574 – 1718. Ricz. XVI – XVIII w. 256 k.
914. Rkps. 2734. Listy Augusta II do Adama-Mikołaja Sieniawskiego hetmana w. kor. i innych z lat 1702 – 1726. Akta dotyczące spraw polsko-tureckich z lat 1703 – 1712. Miscellanea historyczne z XVIII w., 740 k.
915. Rkps. 2760. Korespondencje z Turkami za Jana III i Augusta II do r. 1725. Listy, głównie sultana i baszów tureckich do Jana III Sobieskiego i do A.-M. Sieniawskiego h.w.k. Oryginały i kopie. XVII – XVIII w. 80 k.
916. Rkps. 2766. Korespondencje oryginalne tureckie od 1676 do 1721 roku, przeważnie do A.-M. Sieniawskiego h.w.k. Oryginały i tłumaczenia. XVII – XVIII w. 182 k.
917. Rkps. 2881. Dokumenta historyczne. 1700 – 1710. Collectanea do dziejów Polski. XVIII w. 446 k.
918. Rkps. 2882. Dokumenta 1710 – 1711. Collectanea (gł. korespondencja. H.w.L. Sieniawskich) do dziejów Polski z lat 1706 – 1729. XVIII w., 692 k.

919. Rkps. 2883. Dokumenta historyczne 1712 – 1714. Collectanea (gł. korespondencja H.w.L. Sieniawskiego) do dziejow Polski z lat 1709 – 1714. XVIII w., 496 k.
920. Rkps. 2884. Dokumenta historyczne 1715 – 1720. Collectanea do dziejow Polski z lat 1711 – 1726. XVIII w., 552 k.
921. Rkps. 2885. Dokumenta historyczne 1720 – 1730. Collectanea (m.i. korespondencja hetm. Sieniawskiego) do dziejow Polski. XVIII w., 432 k.
922. Rkps. 2886. Dokumenta historyczne.1731 – 1762. Collectanea do dziejow Polski. XVIII w., 526 k.
923. Rkps. 2887. Dokumenta historyczne.1763 – 1770. Collectanea do dziejow Polski. XVIII w., 548 k.
924. Rkps. 2888. Dokumenta historyczne 1771 – 1787. Collectanea do dziejow Polski (m.i. i rozbiora). XVIII – XIX w., 740 k.
925. Rkps. 2889. Dokumenta historyczne 1788 – 1789. Collectanea (gł. Korespondencja) do dziejow Polski z lat 1788 – 1792. XVIII – XIX w., 660 k.
926. Rkps. 2890. Dokumenta historyczne.1789 – 1800. Collectanea do dziejow Polski. XVIII w. 894 k.
927. Rkps. 3580 I. Niezdobyty zamek Czarnobylski, czyli przykladna wierność poddanych okazana jasnie wielmoznemu Mikołajowi Chodkiewiczowi staroście zmudzkiemu w czasie ukraińskiej haydamaczyzny, przez Jana Dalkiewicza. XIX w., 58 k.
928. Rkps. 3835. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 1: 1758 – 1759. 530 k.
929. Rkps. 3836. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 2: 1758 – 1759. 492 k.
930. Rkps. 3837. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 3: 1759. 412 k.
931. Rkps. 3838. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 4: 1759 – 1760. 552 k.

932. Rkps. 3839. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom.5: 01.12.1759 – 31.01.1760. 462 k.
933. Rkps. 3840. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 6: 01.04. – 31.07.1760. 396 k.
934. Rkps. 3841. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 7: 01.08. – 15.09.1760. 572 k.
935. Rkps. 3842. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 8: 16.09 – 31.12.1760. 436 k.
936. Rkps. 3843. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 9: 01.01. – 28.02.1761. 478 k.
937. Rkps. 3844. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 10: 01.03 – 30.04.1761. 522 k.
938. Rkps. 3845. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 11: 01.05. – 15.07.1761. 488 k.
939. Rkps. 3846. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 12: 16.07. – 15.09.1761. 436 k.
940. Rkps. 3847. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 13: 16.09. – 31.10.1761. 462 k.
941. Rkps. 3848. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 14: 01.11. – 31.12.1761. 398 k.
942. Rkps. 3849. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 15: 01.01. – 15.04.1762. 442 k.
943. Rkps. 3850. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 16: 16.04. – 31.07.1762. 464 k.
944. Rkps. 3851. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 17: 01.08. – 15.09.1762. 388 k.
945. Rkps. 3852. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 18: 16.09. – 31.12.1762. 412 k.
946. Rkps. 3853. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 19: 01.01. – 30.03.1763. 566 k.

947. Rkps. 3854. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 20: 01.04. – 15.06.1763. 452 k.
948. Rkps. 3855. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 21: 16.06. – 24.08.1763. 456 k.
949. Rkps. 3856. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 22: 18.07. – 20.09.1763. 446 k.
950. Rkps. 3857. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 23: 21.09. – 31.12.1763. 416 k.
951. Rkps. 3858. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 24: 01.01. – 30.05.1764. 480 k.
952. Rkps. 3859. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 25: 01.06. – 31.12.1764. 498 k.
953. Rkps. 3860. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 26: 1765. 532 k.
954. Rkps. 3861. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 27: 1766. 556 k.
955. Rkps. 3862. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 28: 1767. 610 k.
956. Rkps. 3863. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 29: 1768. 908 k.
957. Rkps. 3864. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 30: 01.01.1769 – 08.06.1769. 456 k.
958. Rkps. 3865. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 31: 11.06.1769 – 23.12.1770. 524 k.
959. Rkps. 3866. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 32: 09.01.1770 – 19.06.1771. 783 k.
960. Rkps. 3867. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 33: 20.06. – 24.12.1771. 769 k.
961. Rkps. 3868. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 34: 1772. 804 k.

962. Rkps. 3869. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 35: 1773. 1022 k.
963. Rkps. 3870. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 36: 1774. 983 k.
964. Rkps. 3871. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 37: 1775. 1066 k.
965. Rkps. 3872. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 38: 1776. 862 k.
966. Rkps. 3873. Listy do Jerzego Mniszcha marszałka nadw. kor. oraz różne akta, dokumenty i pisma polityczne. Tom 39: 1777 – 1778. 1001 k.
967. Rkps. 5756. Korespondencja Sieniawska. Tom 1: Listy № 1 – 230. XVIII w. 888 k.
968. Rkps. 5757. Korespondencja Sieniawska. Tom 2: Listy № 231 – 455. XVIII w. 790 k.
969. Rkps. 5758. Korespondencja Sieniawska. Tom 3: Listy № 456 – 535. XVIII w. 300 k.
970. Rkps. 5759. Korespondencja Sieniawska. Tom 4: Listy № 536 – 811. XVIII w. 1094 k.
971. Rkps. 5760. Korespondencja Sieniawska. Tom 5: Listy № 812 – 1020. XVIII w. 862 k.
972. Rkps. 5761. Korespondencja Sieniawska. Tom 6: Listy № 1021 – 1291. XVIII w. 1114 k.
973. Rkps. 5762. Korespondencja Sieniawska. Tom 7: Listy № 1292 – 1553. XVIII w. 968 k.
974. Rkps. 5763. Korespondencja Sieniawska. Tom 8: Listy № 1554 – 1804. XVIII w. 1243 k .
975. Rkps. 5764. Korespondencja Sieniawska. Tom 9: Listy № 1805 – 2188. XVIII w. 1556 k.
976. Rkps. 5765. Korespondencja Sieniawska. Tom 10: Listy № 2189 – 2396. 852 k.

977. Rkps. 5766. Korespondencja Sieniawska. Tom 11: Listy № 2397 – 2626. XVIII w. 782 k.
978. Rkps. 5767. Korespondencja Sieniawska. Tom 12: Listy № 2627 – 2990. XVIII w. 1440 k.
979. Rkps. 5768. Korespondencja Sieniawska. Tom 13: Listy № 2991 – 3275. XVIII w. 1112 k.
980. Rkps. 5769. Korespondencja Sieniawska. Tom 14: Listy № 3276 – 3515. XVIII w. 956 k.
981. Rkps. 5770. Korespondencja Sieniawska. Tom 15: Listy № 3516 – 3742. XVIII w. 938 k.
982. Rkps. 5771. Korespondencja Sieniawska. Tom 16: Listy № 3743 – 3946. XVIII w. 838 k.
983. Rkps. 5772. Korespondencja Sieniawska. Tom 17: Listy № 3947 – 4195. XVIII w. 964 k.
984. Rkps. 5773. Korespondencja Sieniawska. Tom 18: Listy № 4196 – 4357. XVIII w. 676 k.
985. Rkps. 5774. Korespondencja Sieniawska. Tom 19: Listy № 4358 – 4530. XVIII w. 698 k.
986. Rkps. 5775. Korespondencja Sieniawska. Tom 20: Listy № 4531 – 4693. XVIII w. 604 k.
987. Rkps. 5776. Korespondencja Sieniawska. Tom 21: Listy № 4694 – 4926. XVIII w. 1012 k.

BIBLIOTEKA ZAKŁADU NARODOWEGO

IM. OSSOLIŃSKICH WE WROCŁAWIU. DZIAŁ RĘKOPISÓW.

988. Rkps. 250. Mładanowicz. Rzez humanska czyli hisrorya rewolucyi zrobioney przez Zalizniaka i Gonte. XVIII w. 38 k.
989. Rkps. 266-II. Opisanie rzezi w roku 1768 dnia 19 Junii w Humaniu. XVIII w. 22 k.

990. Rkps. 2684 – II. Listy Keyserlingka, Leontiewa, Munnicha, Nepljujewa i Semeiera z lat 1735 – 1749. XVIII w. 104 k.

BIBLIOTEKA PAN W KRAKOWIE.

DZIAŁ RĘKOPISÓW.

991. Rkps. 1679. Ukazy carowej Elżbiety z lat 1751 – 1753 do hetmana Cyryla Razumowskiego i całego Wojska Zaporozkiego. XVIII w. 34 k.

992. Rkps. 2812. Radziwiłł Udalryk Krzysztof. Dyjaryjusz podjazdu mego na hajdamaków z Berdyczowa ekspedyjowanego roku Pańskiego 1749. XVIII w. 8 k.

BIBLIOTEKA PAN W KÓRNIKIE.

DZIAŁ RĘKOPISÓW.

993. Rkps. 1140. Krotkie opisanie okrutnego krwi przelania w miescie Humaniu [...] zdziałanego 1768 A.D. XVIII w. 10 k.

994. Rkps. 1677. Opisanie rzezi w roku 1768 dnia 19 Junii w Humaniu. XIX w. 12 k.

BIBLIOTEKA RACZYŃSKICH W POZNANIU.

DZIAŁ RĘKOPISÓW.

995. Rkps. 250. Mładanowicz: Rzez humanska czyli historia rewolucyi zrobioney przez Zalizniaka i Gonte [...]. XVIII w. 20 k.

BIBLIOTEKA JAGIELLOŃSKA W KRAKOWIE.

DZIAŁ RĘKOPISÓW.

996. Rkps. 4504. Wypadki wieknisty godne pamieci w Ukrainie roku 1768 po lacinie napisane przez ks. trynitarza braclawskiego o rzezi, o napadzie hajdamakow na klasztor w roku 1768, w którym trynitarze tam mieszkający klasztor przed samym napadem opuscili. Wypadek ten przez naoczego swiadka ks. trynitarza wlasnoręcznie po lacinie napisany. XVIII w. 14 k.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi.

997. Göm. 3095.A, dos. 74. Eflak Voyvodasi Aleksandır'dan, Silistre ile Hirsova kazasında ikamet eden Potkali Kazaklar'ın üzerlerine bir baş tayini ile dađlı eşkiyasi üzerine sevkleri hakkında tahrirat. 01.Ra.1215 (Hicrî).

998. Göm. 12997.D, dos. 223. Babadađı kazasında Donoc mevkiinde İđnad Kazakları iskan edilip, Potkali Kazakları kaldırılmışsa da İđnad Kazaklarının çan takarak yaptıkları üç kilisenin yakılması istizanına dair. 21.M.1210 (Hicrî).

999. Göm. 54729, dos. 1383. Şahbaz Giray Han hakkında son yazdığı tahrirata cevap geldikten sonra müzakere edileceđi, Özi'ye civar Potkali kazađını Özi'nin imdadına götürmemek için Özi'den mahzarla gelen Serdengeçdi Ađasi Hasan Ađa'ya ferman verdiđi hakkında sadrazamdan gelen telhis. 27.R.1203 (Hicrî).

Cevdet Tasnifi Askeriye.

1000. Göm. 4381, dos. 96. Eflak'taki askerlerin Başbuđu Kapıcıbaşı İbrail Naziri Ahmed Ađa'nın maiyyetindeki Potkali kazaklarının üç aylık ulûfeleri. g.tt. 29.B.1216 (Hicrî).

1001. Göm. 8869, dos. 207. İbrail naziri maiyyetindeki potkali kazaklarıyla zabitlerinin üç aylık ulufe ve tayinat bedelleri. 14.Z.1215 (Hicrî).

1002. Göm. 17421, dos. 420. Devlet-i aliyeye iltica ile Edirne'ye yerleřtirilen Potkali Kazaklari harb erbabından olduklarından kendilerine debbus ve sancak verilmekle uğrayacakları yerlerde yiyeceklerine ve bineceklerine yardım edilmesi hakkındaki emre cevaben Babadağı kadısından gelen ilam. 14.Z.1201 (Hicrî).

1003. Göm. 21087, dos. 505. Devlet-i Aliyye hizmetinde bulunmak üzere kırk bölük itibariyle tertibi lazım gelen 2000 nefer Potkali Kazaklarına iki taksitte verilmek üzere Eflâk Cizyesi'nden ocaklık olarak akçe tayin olunduđu. 21.Za.1216 (Hicrî).

1004. Göm. 22734, dos. 543. Potkali Kazakları'nin Şumnu Meřtasi'na gelen bir sergerde ile maiyyetine verilen eşyaya dair defteri. 20.B.1205 (Hicrî).

1005. Göm. 24142, dos. 574. Özi Muhafızı Vezir İsmail Pařa maiyyetindeki Potkali Kazakları ile Edirne ve Tuna sahillerinden başbuğları ile Özi'ye gelen kazaklara ve Sabik İsmail Seraskeri Vezir Ali Pařa maiyyetindeki zabitan ve neferata maharrem aylığı verildiđi. 12.S.1202 (Hicrî).

1006. Göm. 26303, dos. 623. Meřta-yi Ordu-yi Hümayun'da bulunan Potkali Kazaklarının ta'yinati olan üç aylık otuzsekizbinsekizyüzyirmiiki kiyye unun verilmesi. 16.Za.1206 (Hicrî).

1007. Göm. 29368, dos. 700. Potkali Kazakları, kendileri bir yerde tehhül etmeyip asker gibi yařadıklarından ve harb zuhurunda devlet nereye gönderirse gitmeđe hazır olduklarından buna mukabil cizyeden ve bütün tekaliften muafiyetlerini talep etmekle bu taahhüdlere riayet ve hatmanlarına itaat kayd ve şartıyla muafiyetlerinin kabulünü havi. a.g.tt. 29.Z.1201 (Hicrî).

1008. Göm. 36238, dos. 848. Bazi işleri için orduya gelen 6 nefer potkali kazaklarına avdetlerine kadar yevmiye ikişer kiyye et verilmesi. g.tt. 29.Za.1203 (Hicrî).

1009. Göm. 37557, dos. 875. Özi suyu üzerinde bulunan Potkali ve Barabař kazaklarının dört bin mikdar atlilileri için, miri zehairden sefinelerle on bin İstanbul kilesi arpanın götürüp teslim edilmesi. g.tt. 29.Ş.1123 (Hicrî).

1010. Göm. 38783, dos. 900. Hizmet-i askeriyede istihdam olunan Ağnat ve Potkali kazaklarının icabeden yerlerde muhafaza hizmetinde kullanılarak, tayinat ve tahsisatları verilerek kendilerine sikinti çektirilmemesine dair emir yazılması. (Defterli-Potkali kazaklarının mikdarı ve tayinatları hakkında malumat vardır). 25.C.1212 (Hicrî).

1011. Göm. 39046, dos. 906. Ordu-yu hümayunda bulunan Potkali kazaklarının teraküm eden dört aylık ulufe ve tayinlerinin itası. g.tt. 29.R.1206 (Hicrî).

1012. Göm. 39061, dos. 906. İsmail Seraskeri Vezir Ali Paşa maiyyetine irsali ferman buyrulan Potkali kazaklarının, orada tam işe yarayacakları zaman gelmekle, hemen sevkleri ve betaetle hareketten sakinilmesi. g.tt. 29.Z.1201 (Hicrî).

1013. Göm. 39222, dos. 909. Orduda bulunan Potkali kazaklarının maaş ve tayinat bedellerinin, nüzül emini ve defterdara gönderilen mebaliğden tesviyesi. (İsmail Seraskeri Vezir Hacı Abdi Paşa'ya). 27.Ş.1203 (Hicrî).

1014. Göm. 41369, dos. 952. Potkali kazaklarının üç aylık tayinatlarının verilmesi için, başmuhasebeden hesabının yapılması. 11.B.1205 (Hicrî).

1015. Göm. 43167, dos. 989. Hizmet-i seferiyede istihdam edilmek şartıyla Rumeli'de iskan edilmiş olan Potkali Kazaklarının Mosko seferi için İsmail seraskeri maiyetine gönderilmesi hakkındaki emrin tebliğ edildiğine dair Edirne Mahkemesi'nden verilen ilam. g.tt. 29.Z.1201 (Hicrî).

1016. Göm. 43484, dos. 995. Potkali kazaklarından sabik Koşoy Traham nam kazağın hastalığına mebni Edirne'de ikamet edeceğinden kendisi ile maiyetindeki üç nefer hizmetkarına yevmi yirmişer akça tayinat bahası verilmesi hakkında ferman. 25.Ra.1205 (Hicrî).

1017. Göm. 43882, dos. 1003. Tuna sevhilindeki dağlı eşkiyasının tedmiri için Silistire Valisi Vezir Musa Paşa maiyetine gönderilmek üzere yazılacak Potkali Kazaklarından asker hakkında hüküm. 18.Ra.1215 (Hicrî).

1018. Göm. 49890, dos. 1125. Rus esirlerden Rusyalı ve Potkali Kazak ve Lehli olanların sahiblerine mübaşir marifetiyle yüzer kuruş verilmesi ve diğerlerinin parasız kurtarılması emrinin ilan ve tesciline dair ilam. 22.R.1189 (Hicrî).

1019. Göm. 50319, dos. 1133. Potkali Kazaklari şurutu dairesinde devletin askeri hizmetlerinde bulundukça kendilerinden cizye alınmak lazim gelmeyip hilafi hareketleri vukuunda muafiyetin kaldırılmayacağına dair sadir olan emri havi Divan-i Hümayun Kalemine verilen ilmuhaber. 25.R.1201 (Hicrî).

1020. Göm. 50587, dos. 1139. Edirne'de ikamet etmekte olan kirk dört nefer Potkali Kazaklari'nin her birinin yevmiye tayinat bahasi olan beş paraya beş akçe zammina dair hüküm. 23.Ca.1198 (Hicrî).

1021. Göm. 51413, dos. 1156. Özi Irmağı civarında sakin Potkali Kazaklari'na Kirim Hanlari maiyyetlerinde bulduklari müddetçe verilmesi mutad olan zahairin İsakçı Anbari'ndan gönderilmesinin vakit alacağından bedelinin verilmesi. 11.Ca.1147 (Hicrî).

1022. Göm. 51531, dos. 1158. Edirne'deki Potkali Kazaklarından bir poltovinin ile kirkiki neferin tayinatları. 25.B.1194 (Hicrî).

1023. Göm. 52668, dos. 1181. İstanbul'a gelen Potkali Kazaklari sergerdesi Torokil Bey'e yüz ve maiyetindeki sekiz nefere ellişer kuruş harciraah verilmesi. 19.Ra.1203 (Hicrî).

Cevdet Hariciye.

1024. Göm. 651, dos. 14. Potkal Kazaklarının bulduklari mahalden kaldırilip Hirşova ile Silistre arasında iskanları hakkındaki emrin tebliği üzerine kirk gün mühlet talep eyledikleri ve bunlar kendi hallerinde olmayıp Ağnat Kazaklari ile mücadele etmekten ve bazıları Rusya'ya gidip gelmekten hali olmadıkları cihetle ona göre iskan mahalli tayin olunması için Silistre valisine tebligat icrası. 11.Za.1208 (Hicrî).

1025. Göm. 768, dos. 16. Sarfeylediği mesainin semeresi olarak memleketin her tarafından emniyet ve asayişin takarrur ettiğiinden ve Bucak ahalisinin ve Özi ve Or sahralarında tavattun eden Bedisan Noğaylarının ve Kuban havalisi Çerkezlerinin sükunet hallerinden bahis ettikten sonra Rusya tabiiyetinde bulunan Potkalo Kazaklarının Bedisan Noğaylarından gasbettikleri binden ziyade hergelelerini ve yine

Or sahrasındaki cemboyluk Noğaylarının bir çok hergelelerini gaspeylediklerinden bunların gasiplardan istirdadi kendi tarafından Rus generaline yazılmağla Babiali'cede Rusya sefirine ihtaratta bulunulması ve Lehliler ile tahaddüs eden bazı meseleler için Leh başhatmanı ile muhaberesine mezuniyet verilmesi hakkında Kirim Hani Giray tarafından gönderilen tahrirat. 14.Ca.1174 (Hicrî).

1026. Göm. 1362, dos. 28. Potkali Kazaklarından ba-irade-i aliye Edirne'de ikamete memur olan sabik Koşan ile iki nefer hizmetkarına tayinat bahası olmak üzere verilmekte olan meblağın alındığını mübeyyin senet. 07.L.1210 (Hicrî).

1027. Göm. 1460, dos. 30. Hirsova'da mukim Potkali Kazaklarının tayinatlari için Silistre'den havale olunan unları sefinelerine tahmil ve Hirsova'ya isal eden sefine rüesasinin navullarını tamamen aldıkları. g.tt. 10.Ca.1206 (Hicrî).

1028. Göm. 2841, dos. 57. Potkali Kazakları şimdiye kadar muharebede gayret ve metanet gösterdikleri gibi bundan sonra da hizmet edecekleri anlaşıldığından bunların Hizir İlyas Boğazi civarında iskani ve bazı vergilerden muafiyetleri ve bunlar bikar olmakla orada sakin olan Sakalli İnat Kazakları ile geçinemeyeceklerinden İnat Kazaklarının Don tarafına nakli için İbrail nazirina hüküm. 21.M.1215 (Hicrî).

1029. Göm. 3868, dos. 78. İstanbul'a gelen dokuz nefer Potkali kazakları riayeti lazım kimselerden olmakla ikametleri müddetince verilecek tayinata dair buyruldu. 06.Ra.1203 (Hicrî).

1030. Göm. 4119, dos. 83. Üç nefer dil getiren üç potkali kazağına yirmişer kuruş verilmesi. 11.N.1202 (Hicrî).

1031. Göm. 4127, dos. 83. Rusya ile vukubulan muharebede esir alınan Rus, Leh, Eflak, Buğdan, Mora ve Adalar insanlarından Hristiyanlıkta ısrar edenlerin yüz gruş bedel mukabilinde eshabından alınması hakkındaki emrin bundan sonra Rus, Leh ve Potkalılar haricindekiler için tatbik edilmemesi. g.tt. 29.R.1189 (Hicrî).

1032. Göm. 4485, dos. 90. Rusya ile akdolunan sulh mucebince arzusıyla İslamiyeti kabul etmeyen Rusyalı Potkali Kazağı ile Lehli esirler için yüzer kuruş miriden verilerek ve Eflak, Boğdan, Mora ve Cezayirli esirler için de para verilerek

tahlisleri hakkındaki emrin Kavala mahkemesi siciline kaydolunduğuna dair ilâm. 29.M.1190 (Hicrî).

1033. Göm. 5461, dos. 110. Sabik Kalkay Baht Giray Sultan'a gönderilen adami ile bir Potkali Kazağına ikiyüzelli kuruş verilmesi. 08.R.1203 (Hicrî).

1034. Göm. 5570, dos. 112. Düşmanın ve bhusus Potkali Kazaklarının Özi taraflarına taarruz fikrinde olmalarına mebni Özi'ye muavenet eylemesi Kirim hanına emir edildiği gibi başka taraflardan da asker tertip ve sevkedilmekte olduğuna dair Özi Muhafizi Abdi Paşa'ya yazılan hüküm. g.tt. 29.Za.1182 (Hicrî).

1035. Göm. 6483, dos. 130. Taman taraflarından gelen dört Potkali Kazak'a verilen eşya ve akçeye dair defterli arz. 07.L.1191 (Hicrî).

1036. Göm. 7129, dos. 143. Özü Kalesi ve havalisinde eyadi-i nasda bulunan Rusyalı, Potkal kazağı ve Lehli üseradan din-i islami kabul edenlerden maadasinin ahidname mucebince tahlisi ve Rusya memuruna teslimi; Eflakli, Boğdanlı, Morali ve cezayir-i saireli olanların dahi tahliye-i sebilleri ile vilayetlerine tesyiri hakkında Özü Muhafizi ile kadısına hitaben ferman. g.tt. 29.C.1189 (Hicrî).

Cevdet Maliye.

1037. Göm. 2035, dos. 44. Potkali kazaklarının aylıklarından müterakim miktarıyla arpa, un, et gibi muayyenatları bedellerinin itasi talebini havi arzuhalleri üzerine Başmuhasebe'ye kaydiyla ulufe ve tayinat bedelleri miktarını mübeyyin meblağın tezkiresi verilmesi. 03.Z.1205 (Hicrî).

1038. Göm. 6229, dos. 147. Aynalıkavak Musalahası'ni müteakkib Devlet-i Aliye'ye iltica ederek hatmanları Edirne'de ve kendileri Tuna'nın beri yakasında iskan edilen Potkali Kazakları asker olub sefer vukuunda harbe gidecekleri cihetle cizyeden muafiyetleri. g.tt. 29.Ra.1201 (Hicrî).

1039. Göm. 12696, dos. 310. Kasabbaşı Filibeli Hasan Ağa uhdesinde olan Kili Nezareti mukataasının harp dolayisiyla varidatinin kısmen azalması ve kısmen de Potkali kazaklarının tuttıkları balıktan öşür vermedikleri bahanesiyle muhtelif

senelere ait ilzam bedelinden bir şey gönderilmediğinden bir başkasına ihalesi. 27.R.1207 (Hicrî).

1040. Göm. 25084, dos. 608. Vidin önünde eşkiya ile muharebe ederek mecruh ve amelmande olan beş nefer Potkali kazaklarına, Kili nezareti mukataasi malından şehri beşer kuruş maaş tahsis olunduğu. 21.N.1213 (Hicrî).

1041. Göm. 25506, dos. 619. Edirne'de bulunan kırk dört nefer Potkali kazaklarının, Edirne gümrüğü malından muhassas, günde sekiz yüz seksen akçeden yedi aylık tayinat bahalarının verilmesi. g.tt. 29.R.1200 (Hicrî).

Cevdet Dahiliye.

1042. Göm. 7500, dos. 150. Silistre ile Rasvat arasında ayrılan mahallere yerleştirilmesi takarrür eden Potkali kazaklarının götüremeyeceği eşyaları almayı taahhüt eden ağnat kazakları caymış olduklarından eşyaları alınmazsa oldukları mahalden göç ettirilmemelerine dair tafsilati havi tahrirat. 09.R.1209 (Hicrî).

1043. Göm. 14119, dos. 283. Potkali Kazakların seferlerde, boğaz ve sevhilin muhafazalarında fevkalade hizmetleri görüldüğünden bunların vürudlarında üçer yüz kişi olarak hatmanları marifetiyle tefrik ve Silistre ile Hirsova beyinde iskan ettirilmeleri hakkında. Silistre Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya. g.tt. 29.L.1206 (Hicrî).

1044. Göm. 16517, dos. 331. Potkali Kazakları Silistre ile Hirsova arasında iskana muvafakat etmediklerine ve bunlar ile İğnad Kazakları arasında münafered bulunduğundan iskan meselesinde müşkilat görüldüğüne dair Numan mührüyle tahrirat. 19.L.1207 (Hicrî).

Cevdet Eyalet-I Mümtaze.

1045. Göm. 922, dos. 19. Eflak'ın muhafazasına ve bir takım uygunsuz kimselerin Eflak taraflarına geçirilmemesi için memur olduğuna ve evvelce maiyyetine verilen Potkali Kazakları'ndan başka Kobanlı ve Anad Kazakları'ndan

lüzumu miktarinin memur edildiğine binaen Eflak Voyvodasi Kostantinziade Aleksandri ile müzakere ve ittifak ile lazim gelen muamelenin icrasina dair İbrail Naziri Ahmed'e hüküm. g.tt. 29.R.1215 (Hicrî).

HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV

F. 430. Slavonska generalkomanda. 1701 – 1848.

1046. Fasc. 1, № 27. Dekret cara Josipa II na red primanje stranih dezertera u austrijske vojske. 10.01.1769. 1 s.

1047. Fasc. 66, № 8. Uredbe i objašnjenja Dvorskog Ratnog Vijeća (Hoffkriegsrat) guverneru Bukovine general-major Ercenbergu, kako bi se osigurala ulazak u službu Kozaka. 28.02.1786. 3 s.

1048. Fasc. 66, № 123. Raporti od naredbu Šajkaškog bataljona do Slavonske general-komandi zbog Kozaka, koji je služio šajkašima. 14 – 23.07.1791. 3 s.

1049. Fasc. 66, № 147. Korespondencija između Dvorskog Ratnog Vijeća, Slavonske general-komande i guvernera Bukovine general-major Ercenberga zbog organizaciju preseljenja Zaporoških Kozaka u Vojne Krajine (nalozi, izvještaji, pisma). 09.04. – 25.05.1785. 18 s.

1050. Fasc. 66, № 165. Akta (kopija) Dvorskog Ratnog Vijeća na Ugorska dvorna kancelarija, Transilvanijski guverner i Slavonska general-komanda s uputama o mjerama za preseljenje i prijem u austrijsku vojsku Zaporoških Kozaka. 08. – 10.06.1785. 6 s.

1051. Fasc. 66, № 173. Promemorija (nacrt) Slavonske general-komande do Ugorske dvorne kancelarije, objašnjavajući mjere poduzete za primanje na naselje Kozaka. 22.06.1785. 1 s.

1052. Fasc. 66, № 213. Uredbe (originali i preslici) Dvorskog Ratnog Vijeća do Slavonske general-komande i guvernera Bukovine general-major Ercenberga,

zbog organizaciju preseljenja Zaporoških Kozaka sa prijemom u austrijsko državljanstvo (sa odgovorni izvješće). 21.06. – 09.07.1785. 5 s.

1053. Fasc. 66, № 217. Order od zapovjednika Slavonske general-komande Ženejna u zapovjedništvo Nemačko-Banatskog regimentu u Pančevu, za slanje u Temešvar jednog oficira za pregled Kozaka, i izvješće o izvršenju. 23.07.1785. 3 s.

1054. Fasc. 66, № 224. Raport (kopija) Slavonske general-komande do Dvorskog ratnog vijeća (Hoffkriegsrat) u Beču, za prijenos Kozaka, koji su imao stan u Senti. 19.07.1786. 1 s.

1055. Fasc. 66, № 384. Uredba Slavonske general-komandi o prijenosu Kozaka od Titelja u Kovil i dodjelu Pavla Palivodi rangom under-oficira. 1 s.

F. 914. Zbirka mikrofilmova. XV – XX st.

1056. № 1616. Izjava o broju vojnika i njihovih porodica u Njemačko-Banatske-graničarske pukovnije u 1788 godine (Österreichische Staatsarchiv, F. 3646-47: «Mitteilung der Grenz infanterie regiment № 12»). 1788. 596 s.

1057. № 1617. Izjava o broju vojnika i njihovih porodica u Njemačko-Banatske-graničarske pukovnije u 1789 godine (Österreichische Staatsarchiv, F. 3647-48: «Mitteilung der Grenz infanterie regiment № 12»). 1789. 570 s.

1058. № 1618. Izjava o broju vojnika i njihovih porodica u Njemačko-Banatske-graničarske pukovnije u 1790 godine (Österreichische Staatsarchiv, F. 3648-50: «Mitteilung der Grenz infanterie regiment № 12»). 1790. 590 s.

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Ф. 2 Бачко-Бодрошка жупанија (Comitatus Bacsensis-Bodrogiensis). 1688 – 1849.

1059. Кут. 138, № 160. Помоћ војске и учешће у одбрамленим радовима у Мартоношу, Кањиже, Сенте и Острове од паплава Тисе и Мориша. 07.05.1786. 2 с.

1060. Кут. 140, № 26. Ислеђење поводом жалби закупника крчми на мајора Кнежевића за их је бацио у затворио крчме, прем да су били маркетанти (кантинери) за придошле Козаке. 24.07.1786. 3 с.

1061. Кут. 144, № 23. Попис православних празника, који су дозвољени и који се могу светковати. 28.10.1786. 2 с.

1062. Кут. 158, № 88. Поступак трема руским и турским дезертерима; извештавање о боравку доњо-аустријских поданца у доласку Угарској. 12.09.1789. 2 с.

1063. Кут. 187, № 61. Бегства лица из Бачке жупаније на фортификационим радовима у Петроварадину, због недоласка смене. 2 с.

Ф. 8 Шајкашки граничарски батаљон (Tscajkisten Granz infanterie bataillon). 1766 – 1871.

1064. Кут. 1, № 20. Екстракт пописа код јануара 1789 г. Попис шанцама у којих су квартирани шајкашки команде: Ковиљ, Гардиновац, Каш, Тител, Зук, Мошорин, Виллова, Чурок, Господинце, Јозефдорф, Сентиван. 1789. 2 с.

1065. Кут. 1, № 22. Попис штаб-официрама Шајкашког граничарског батаљона код прве половине 1789 г. 1789. 3 с.

1066. Кут. 1, № 25. Попис штаб-официрама Шајкашког граничарског батаљона код друге половине 1789 г. 1789. 2 с.

Ф. 12 Илирска дворска канцеларија у Бечу (Illirische-Hofkanzlei, Wien). 1791 – 1792.

1067. Кут. 36, № 2811. Полна парохија са величинама окућницама и годишнима приходима у Војној Граници, у подручју Славонске и Банатске генерал-команде, као и Шајкашког граничарског батаљона. 1791. 51 с.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ГРАДА ПАНЧЕВА

Ф. 758 Немачко-Банатски граничарски пук № 12 у Панчеву. 1765 – 1872.

1068. № 118. Интендантска књига града Панчева. 1787 – 1792. 307 с.

1069. № 304. Изјава војника Немачко-Банатског граничарског пука у 1789 године. 132 с.

б) ОПУБЛИКОВАНИ

1070. [Андриевский А. А]. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715 – 1774 гг. / [А. А. Андриевский] // ЗООИД. – Т. XIV. – 1888. – С. 283-719.

1071. [Андриевский А. А.] Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743 – 1767) / [А. А. Андриевский] // ЗООИД. – Т. XVI. – 1893. – С. 117-266.

1072. Абросимова С.В., Мицик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею / С. В. Абросимова, Ю. А. Мицик // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1998. – Вип. 3. – С. 7-29.

1073. Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Колекція документів з історії запорозьких козаків в зібранні Дніпропетровського історичного музею / С. В. Абросимова, Ю. А. Мицик // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К : Наукова думка, 1999. – Вип. 3-4. – С. 200-211.

1074. Андриевский А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. (по современным описаниям) / А. А. Андриевский // Киевская старина. – 1883. – № 5. – С. 127-139.

1075. Андриевский А.А. Материалы для истории южнорусского края в XVIII столетии (1715 – 1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива / Андриевский А. А. – Одесса : тип. А. Шульце, 1886. – 433 с.

1076. Архів Запорозької Січі: опис матеріалів / [авт. опису О. О. Рябінін-Скляревський; авт. передмови М. В. Горбань; уклад. покажч. М. Ф. Тищенко]. – К. : Археографічна Комісія ЦАУ України, 1931. – 167 с.

1077. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів. – К. – Т. 1. – 1998. – 696 с.

1078. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К. – Т. 2. – 2000.— 752 с.

1079. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К. – Т. 3. – 2003. – 952 с.

1080. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2008. – Т. 5. – 528 с.

1081. Аттестат есаула Григория Пластуна // ЗООИД. – 1877. – Т. X. – С. 210.

1082. Бачинська О. А. «Сказки» «старих» запорожців або історія козацтва на Дунаї в біографіях / О. А. Бачинська // Запорозька старовина. – Запоріжжя, 2005. – Випуск 3. – С. 8-16.

1083. Беднов В. К. Последний кошевой атаман П.Калнишевский / В. К. Беднов // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1905. – Вып. 1. – С. 18-32.

1084. Беднов В. К. К биографии Лазаря Глобы / В. К. Беднов // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1912. – Вып.8. – С. 317-320.

1085. Беднов В. К. истории бывших запорожских старшин и козаков / В. К. Беднов // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1915. – Вып. 10. – С. 217-253.

1086. Белый А. Материалы для истории Запорожья: войсковой атаман Сидор Белый / А. Белый // ЗООИД. – Одесса: Славянская типография М.Городицкого, 1877. – Т. X. – С. 486-491.

1087. Белый А. Материалы для истории Запорожья: Сидор Игнатьевич Белый / А. Белый // ЗООИД. – Одесса: Франко-Русская типография л.Дамикана, 1879. – Т. XI. – С. 501-502.

1088. Бойко А. В. Матеріали до історії Запорозького козацтва після скасування Січі / А. В. Бойко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – Вип. 4. – С. 40-47.

1089. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического//Сборник военно-исторических материалов / Сост. акад. Н.Ф. Дубровин. – СПб., 1894. – Вып. VII – 468 с.

1090. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического//Сборник военно-исторических материалов / Сост. акад. Н.Ф. Дубровин. – СПб., 1895. – Вып. VIII – 358 с.

1091. Василенко В. Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах / В. Василенко // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 344-350.

1092. Вокруг Очакова. 1788 г. (Дневник очевидца) // Русская старина. – 1895. – Т. 84 (Сентябрь). – С. 147-212.

1093. Гавриил (В. Розанов). Всеподданейшее донесение императрице Екатерине II об уничтожении Запорожской Сечи / Гавриил (В. Розанов) // ЗООИД. – 1853. – Т. III. – С. 587-589.

1094. Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст.: Збірник документів / [під ред. І. Бутича, Ф. П. Шевченка]. – К. : Наукова думка, 1970. – 658 с.

1095. Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. : 1687 – 1705 гг. / [сост. Т.Таирова-Яковлева]. – СПб. : Изд.-во С.-Петербур. ун.-та, 2007. – Вып. 1. – 255 с.

1096. Гнедин Д. Т. Мои воспоминания / Д. Т. Гнедин // Русское богатство. – 1893. – № 5. – С. 141-164.
1097. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания / Д. Т. Гнедин // Русское богатство. – 1893. – № 6. – С. 12-39.
1098. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания / Д. Т. Гнедин // Русское богатство. – 1893. – № 7. – С. 153-169.
1099. Горобець В.М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) / Горобець В. // Український історичний журнал. – К.: «Дієз-продукт», 2008. – № 5. – С. 49-67;
1100. Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціанти», «дворяни» etc. / Горобець В. // Соціум. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 8. – С. 184-201.
1101. Грамота Максима Железняка // Киевская старина. – 1905. – № 3. – С. 243.
1102. Грушевський М. С. Записки Гендльовика про банатських запорожців / М. Грушевський // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. 101. – Кн. 1. – С. 134-143.
1103. Детальний та правдивий опис запорозьких козаків Фенриха фон Гендльовіка, який тривалий час знаходився в країні мешкання цих людей, з точним портретом начальника цих козаків // Мільчев В. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785-1790 рр. (дослідження та матеріали). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – С. 123-128.
1104. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска / Дмитренко И. И. – СПб, 1896. – Т. 3. – 799 с.
1105. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик та ін. Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. – 888 с.

1106. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Укладачі: С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; За загальною редакцією Н. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.

1107. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури / Упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; За загальною редакцією Н. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. — 500 с.

1108. Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца Ивана Россолоды // Киевская старина. – Т. VII (Ноябрь). – 1883. – С. 497-510.

1109. Журнал военных действий Второй армии Ея Императорскаго Величества 1769 года. – СПб. : Печ. при Гос. Военной коллегии, Б.д. – CLXXX с.

1110. Загоровский Е.А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Е. А. Загоровский // ЗООИД.- 1913. – Т. XXXI. – С. 54-74.

1111. Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского (1756 – 1776). – М. : АНО «Редакция альманаха «Российский архив», 2003. – 784 с., ил.

1112. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785-1789). – СПб. : В типографии В. Н. Майкова, 1865. – 386 с.

1113. Запорожье в конце XVIII века (современная записка) // Киевская старина. – 1889. – № 12. – С. 628-637.

1114. Збірник матеріалів до історії запорозьких козаків (Сборник материалов для истории запорожских козаков) // Дмитро Яворницький: Твори у 20 томах / [ред. кол. П.Сохань та ін.]. – К.-Запоріжжя : Тандем-У. – Т. 1. – 2004. – С. 39-209.

1115. Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи / П. Иванов // ЗООИД. – Одесса, 1904. – Т. XXV. – С. 20-40.

1116. Известие о походе Симеона Степановича Пишчевича. 1731-1785 // Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете / [под ред. д. чл. Нила Попова]. – М. : В Университетской типографии (М.Катков) на Страстном бульваре, 1884. – 561 с.

1117. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся // ЧОИДР. – М., 1847. – № 6. – С. 5-49.

1118. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года / [собрал А. Богумил]. – Екатеринослав, 1905. – 150 с.

1119. К истории управления Новороссии князем Г.А.Потемкиным. Ордера 1790 – 1791 гг. Собрал А.Богумил / А.Богумил. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. – Выпуск I-II. – 126 с.

1120. Канцелярія Новосербського корпусу // Джерела з історії Південної України / [упорядники: В. Мільчев, О. Посуцько; передмови: С. Гаврилович, С. Лалич, В. Мільчев, О. Посуцько]. – Запоріжжя : Тандем-У, 2005. – Том 7. – 442 с.

1121. [К.Ф.У.О.] Коденская книга и три бандуриста / [К.Ф.У.О.] // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 161-166.

1122. Коденська книга судових справ // Український архів. – К., 1931. – Т. 2. – С. 28-42.

1123. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) / Ф. Кондратович // Киевская старина. – 1883. – № 2. – С. 269-300.

1124. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) / Ф. Кондратович // Киевская старина. – 1883. – № 4. – С. 728-773.

1125. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – Том V (Январь). – 1883. – С. 48, 50

1126. Копии всех императорских грамот и других письменных актов, принадлежащих Кубанскому казачьему войску // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1901. – Т. 8. – С. 5-287.

1127. Костомаров Н. Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. / Н. Костомаров // Киевская старина. – 1882. – Т. 8. – С. 297-321.
1128. Кравченко В. В. Нове джерело з історії Запорозької Січі / В. В. Кравченко // Південна Україна XVIII – XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2000. – Вип. 5. – С. 28-31.
1129. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года с дополнением о запорожских козаках и приложениями, касающимися до сего описания // ЧОИДР. – М., 1848. – Кн. 6. – С. 1-56.
1130. Кребс В. Уманская резня / Кребс В. – К. : Тип. С.В.Кульженко, 1879. – 36 с.
1131. Кулиш П. Записки о Южной Руси / Кулиш П. – СПб., 1856 – Т. 1. – 324 с.
1132. Кулиш П. Записки о Южной Руси / Кулиш П. – СПб., 1857. – Т. 2. – 355 с.
1133. Кулиш П. Записки о Южной Руси / Кулиш П. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1994. – 324 с.
1134. Кулиш П. А. Рассказ современника-поляка [Симона Закревского] о походах против гайдамак / П. А. Кулиш // Русская беседа. – 1856. – № 4. – С. 68-101.
1135. [Максимович М.] Румянцева П. А. графа, переписка о восстании в Украине в 1768 г. / М. Максимович // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 523-552.
1136. [Максимович М.] Румянцева П. А. графа, переписка о восстании в Украине в 1768 г. / М. Максимович // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 89-119.
1137. [Максимович М.] Румянцева П. А. графа, переписка о восстании в Украине в 1768 г. / М. Максимович // Киевская старина. – 1883. – № 9–10. – С. 254-286.

1138. Манштейн Х. г. Записки исторические, гражданские и военные о России с 1727 по 1744 год / Манштейн Х. Г. ; [перевод Т. Мальгина]. – М., 1823. – 329 с.
1139. Манштейн К. г. Записки о России / Манштейн К. г. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 442 с. – (Серия «След в истории»).
1140. Мартос А. Материалы для истории Запорожья: полковой судья М. В. Мартос / А. Мартос // ЗООИД. – Т. X. – 1877. – С. 482-485.
1141. Материалы для истории Гайдамащины // Киевская старина. – 1888. – № 11. – С. 307-325.
1142. Материалы для истории Запорожья: очерк запорожца // ЗООИД. – Т. VI. – 1867. – С. 543-546.
1143. Материалы Екатерининской законодательной комиссии (1767 – 1769). // Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1894. – Часть 8 – Т. 32. – С. 296-297.
1144. Мемуари та щоденники. Частина 1. / [упорядники: А. Бойко, С. Плохій; передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев]. // Джерела з історії Південної України. – Том 5. – Книга 1. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. – 484 с.
1145. Мигрин И. Похождения или история жизни Ивана Мигрина, черноморского казака. 1770 – 1850 гг. / [сообщ. Г. И. Мигрин]. // Русская старина. – 1878. – Т. 23. – № 9. – С. 1-32.
1146. Миллер Г.-Ф. Известие о запорожцах / г.-Ф. Миллер // Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие. – СПб. : при Императорской Академии Наук, 1760. – Апрель. – С. 12-15.
1147. Миллер Г.-Ф. О происхождении казаков / г.-Ф. Миллер // Собрание русских историй. – СПб., 1760. – Т. 4. – С. 365-411.
1148. Миллер Г.-Ф. Известие о запорожцах / г.-Ф. Миллер // ЧОИДР. – 1846. – Кн. 5. – С. 58-64.
1149. Миллер Г. Рассуждения о запорожцах. – М., 1847. – С. 3–7

1150. Мицик Ю.А. Кілька документів до історії запорозького козацтва XVII-XVIII ст. / Ю. А. Мицик // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького: Зб. статей / [ред. Ю. Є. Івонін, М. П. Ковальський, А. В. Бойко та ін.]. – Запоріжжя, 1993. – С. 85-101.

1151. Мицик Ю. А. З джерел до історії Нової Січі / Ю. А. Мицик // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1996. – Вип. 2. – С. 5-12.

1152. Мицик Ю. А. З джерел до історії Нової Січі / Ю. А. Мицик // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – Вип.4(5).- С. 6-11.

1153. Мільчев В. Джерела до історії запорозького козацтва часів перебування під кримською протекцією (1730 – 1733 рр.) / В. Мільчев // Запорозька старовина. – Вип. 2. – К.-Запоріжжя: Науково-дослідний інститут козацтва Інституту історії України НАН України, 2002. – С. 384-399.

1154. Мільчев В. Запорожці та некрасівці у пониззі Дунаю. 1780 р. (за матеріалами Російського державного архіву давніх актів) / В. Мільчев // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району». Нікополь, 10-11 жовтня 2002 року. – Нікополь-Запоріжжя-Херсон: РА «Тандем-У», 2002. – С. 167-173.

1155. Мільчев В. Матеріали Секретної експедиції Сенату Російської імперії до історії Запорозької Січі у останні роки її існування / В. Мільчев // Україна: вчора, сьогодні, завтра. Збірник наукових праць / Ред. колегія: Вашкевич В.М. та ін. – Запоріжжя, 2003. – С. 62-68.

1156. Мільчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / В. Мільчев. – Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2004. – 80 с

1157. Мільчев В. Джерела з історії заснування у 1688 році на запорозьких землях Сергіївської фортеці (в контексті перевидання археографічного доробку Д.Яворницького) / В. Мільчев // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: НГУ, 2006. – С. 5-16.

1158. Мільчев В. Екстракт про козацькі війська Російської імперії. 1765 рік / В. Мільчев // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – С. 135-138.

1159. Молчановский Н. Английское известие 1736 г. о запорожцах / Н. Молчановский // Киевская Старина. – 1889. – № 11. – С. 444-447.

1160. Мышецкий С. И. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С. И. Мышецкий – М. : В Универ. Типографии, 1847. – 43 с.

1161. Новицкий Я. П. Из народных преданий о запорожцах / Я. П. Новицкий // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С. 349-353.

1162. Новицкий Я. П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874-1903 гг. – Екатеринослав, 1908. – 127 с.

1163. Новицкий Я. П. Материалы для истории запорожских козаков / Я. П. Новицкий // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 1-99.

1164. Новицкий Я. П. Указ на ранговую дачу, 4500 дес., пожалованную полковому старшине Николаю Рудь, 29 мая 1779 г. / Я. П. Новицкий // ЛЕУАК. – 1912. – Вып. 8. – С. 301-302.

1165. Новицкий Я. С берегов Днепра (очерки Запорожья). Путевые записки и исследования / Я. Новицкий // Новицкий Я. Твори у 5 томах. – Запоріжжя : ПП «АА Тандем». – Том 1. – 2007. – 508 с.

1166. [П.-ко Вл.] К истории Колиивщины (материалы) / Вл. П.-ко // Киевская старина. – 1905. – № 3. – С. 236-242.

1167. Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали / В. Мільчев, В. Грибовський, І. Синяк. – К., 2009. – 432 с.

1168. Пешеходца Василя Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца Киевского, монаха Антиохийского, путешествие к Святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723 и оконченное в 1747 году. – СПб., 1778. – 630 с.

1169. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.-Л. : Изд.-во АН СССР, 1951. – Том 8 (Июль–Декабрь 1708 г.). – Вып. 2. – 770 с. (С. 409-1180).

1170. Пишчевич А. Жизнь А. С. Пишчевича, им самим описанная, 1764 – 1805 : в 3-х частях / Пишчевич А. – М., 1885. – 274 с.

1171. Полницкий А. Нападение гайдамаков на карантин в Ягодной долине в 1750 году / А. Полницкий // Киевская старина. – 1889. – № 5-6. – С. 332-379.

1172. Попов А. П., протоиерей. Младший Григорович. Новооткрытый паломник по св. местам XVIII века / Попов А. П., протоиерей. – Кронштадт, 1911. – 216 с.

1173. Посулько О. М. Документи до історії гайдамацького руху в діловодних матеріалах канцелярії Нової Січі та Новосербського корпусу / О. М. Посулько // Регіональне і загальне в історії : тези міжнародної наукової конференції присвяченої 140-річчю від дня народження Д. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду, (листопад 1995). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 109-111.

1174. Примечание о запорожцах неизвестного лица // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России, издаваемых Николаем Калачевым. – СПб., 1861. – С. 5-14.

1175. Примечания Александра Пишчевича на Новороссийский край // Киевская старина. – 1884. – № 8. – С. 112-128.

1176. ПСЗРИ. – Спб. : Печатано в Типографии II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. IV (1700—1712). – 881 с.

1177. ПСЗРИ. – Спб. : Печатано в Типографии II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. VI (1720—1722). – 990 с.

1178. Путешествия в Святую Землю. Записки русских паломников и путешественников XII – XX вв. / [сост., предисловие, справки об авторах и примечания Б. Романова]. – М : Лепта, 1995. – 255 с.

1179. Реестр делам крымского двора с 1474 по 1779 года, учиненный Н.Н.Бантыш-Каменским в 1808 г. / [с предисловием Ф.Ф.Лашкова]. / Издание Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Тип. Таврич. губ. правл., 1893. – 228 с.

1180. Россия и русский двор в первой половине XVIII века: Записки и замечания гр. Э.Миниха / Издание редакции журнала «Русская старина» / Э. Миних. – СПб. : Тип. В.С.Балашева, 1891. – 120 с. (ил.).

1181. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска : в 3-х т. / [собраны и изданы И. И. Дмитренко]. – СПб., 1896. – Т. 3. – 799 с.

1182. Селянський рух на Україні: середина XVIII – перша половина XIX ст. : Збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1978. – 534 с.

1183. Сенатский архив. Журналы и определения Правительствующего Сената. – Т. VIII. – СПб., 1897. – 692 с.

1184. Скальковский А. К истории Запорожья. Порубежные любезности / А. Скальковский // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 159 – 166.

1185. Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины / А. Скальковский // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С.277-318.

1186. Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского (1734 – 1763) / А. Скальковский // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С.327-349.

1187. Собрание всех помещенных в ведомостях обеих столиц, с 1787 по 1791 год включительно, реляций о военных действиях против неприятелей Российской империи. – М. : В Университетской типографии, 1791. – Ч. 1. – 160 с.

1188. Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) / [перевод, введение и примечания В. Е. Шутого]. – М. : Изд-во «Наука», 1977. – 102 с.

1189. Устное повествование бывшего запорожца Н. М. К. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – № 6. – С. 487-513.

1190. Устное повествование бывшего запорожца Н. М. К. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1839. – № 2. – С. 171-202.

1191. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Михайловича Коржа. – Одесса : Городская типография, 1842. – 95 с.

1192. Флоровский А. В. Депутаты Войска Запорожского в законодательной комиссии 1767 г. / А. В. Флоровский // ЗООИД. – Т. XXX. – 1912. – С. 365-377.

1193. Франко І. Матеріяли до історії Коліївщини. Польська поема про уманську різню // ЗНТШ. – Т. 62. – Львів, 1904. – С. 1-40.

1194. Харбан Г. Ю. Два документи про Коліївщину / Г. Ю. Харбан // УІЖ. – 1966. – № 2. – С. 111-114.

1195. Центральный государственный архив древних актов СССР. Путеводитель : в 4-х т. / ЦГАДА СССР. – М. : Главархив СССР. – Т. 1. – 1991. – 528 с.

1196. Чернявский В. Описание Запорожской Сечи 1766 года / В. Чернявский // История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. – Одеса, 1852. – С. 79-92.

1197. Швидько Г. К. Боротьба Запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50-60-ті рр. XVIII ст. / Г. К. Швидько // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ : Південна Україна XVIII-XIX століття. – 1995. – Вип. 1. – С. 26-34.

1198. Швидько Г. К. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності / Г. К. Швидько // Записки науково-дослідної лабораторії історії

Південної України ЗДУ : Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1996. – Вип. 2. – С. 12-19.

1199. Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / Я. Шульгин // Киевская старина. – 1890. – № 2. – С. 185-220.

1200. Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / Я. Шульгин // Киевская старина. – 1890. – № 3. – С. 381-481.

1201. Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / Я. Шульгин // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 22-52.

1202. Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / Я. Шульгин // Киевская старина. – 1890. – № 5. – С. 268-306.

1203. Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / Я. Шульгин // Киевская старина. – 1890. – № 6. – С. 409-426.

1204. Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / Я. Шульгин // Киевская старина. – 1890. – № 7. – С. 1-21.

1205. Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / Я. Шульгин // Киевская старина. – 1890. – № 8. – С. 192-223.

1206. Эварницкий Д. И. Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца / Д. И. Эварницкий // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 497-510.

1207. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Эварницкий Д. И. – СПб. : Изд-во Пантелеева, 1888. – Ч. I. – 294 с.

1208. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Эварницкий Д. И. – СПб. : Изд-во Пантелеева, 1888. – Ч. II. – 257 с.

1209. Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков / Эварницкий Д. И. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1888. – 248 с.
1210. Эварницкий Д. И. По следам запорожцев / Эварницкий Д. И. – СПб. : Тип. П. И. Бабкина, 1898. – 324 с.
1211. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков : в 2-х т. / Эварницкий Д. И.- Владимир : Тип. Губернского правления, 1903. – Т. 1. – 1072 с. (С. 1-1072).
1212. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков : в 2-х т. / Эварницкий Д. И.- Владимир : Тип. Губернского правления, 1903. – Т. 2. – 1034 с. (С. 1073-2107).
1213. Эварницкий Д. И. Малорусские народные песни, собранные в 1878-1905 гг. / Эварницкий Д. И. – Екатеринослав, 1906 – 772 с.
1214. Эварницкий Д. И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха полтавского монастыря, в 1750 – 1751 гг. / Эварницкий Д. И. – Екатеринослав : Тип. Н. А. Андрущенко, 1915. – 104 с.
1215. Яворницький Д. І. До історії Степової України / Яворницький Д. І. – Дніпропетровськ : Друкарня «Пам'яті Перекопу», 1929. – 536 с.
1216. Дмитро Яворницький. Твори у 20 томах / Ред.. кол. П.Сохань та ін. – Т. 1. – К.-Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – С. 246-249
1217. Ястребов В. Гайдамацкая песня / В. Ястребов // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 766.
1218. Ястребов В. Гайдамацкая песня / В. Ястребов // Киевская старина. – 1886. – № 10. – С. 379-388.
1219. Пишчевић А. Мој живот (1764 – 1805). Успомене / Пишчевић А. / [с руског превео и предговор написао М.Фундуруља]. – Нови Сад : Матица Српска, 2003. – 354 с.
1220. Archiwum glowne akt dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym / Opracowanie zbiorowe pod redakcja Doroty Lewandowskiej. – Warszawa: AGAD, 2008. – S. 42-50

1221. Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ / [glavni i odgovorni urednik mr. Sredoje Lalić. – SR Hrvatska ; Redactor toma mr. Josip Kolanović]. – Beograd : Savez arhivskih radnika Jugoslavije, 1984. – 951 s.

1222. Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Saporoger kosaken vom Fähnrich von Händlowik, der sich geraume zeit um die Gegend der Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat. – Pappenheim in Francken, 1789. – 24 p.

1223. Başbakanlık Osmanlı Arşivi rehberi. – Istanbul : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000. – 558 o.

1224. Водич кроз архивске фондове Архива Војводине / [Јован Валрабенштајн и др.]. – Нови Сад : Архив Војводине, 1999. – Св. 1. – 181 с.

1225. Desaiwe Dilek. Le khanat de Crimee dans les Archives ottomanes / Desaiwe Dilek // Cahiers du monde russe et sovietique. – Vol. 13. – № 4. – P. 560-583.

1226. Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III / J. Kitowicz // Biblioteka Macierzy Polskiej. – № 114 : Z dawnych pamiętników opisów obyczajowych i powiesci. – Lwów : Nakładem Macierzy Polskiej, 1920. – 227 s.

1227. Kitowicz Jędrzej. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III / Kitowicz Jędrzej – Poznan : Wydane przez E. Raczyńskiego. – T. I-III. – 1841. – 142 s.

1228. Krebsowa z Mładanowiczów W. Opis rzezi humańskiej. – Poznań, 1840. – 46 s.

1229. Ks. Jędrzej Kitowicz. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III / Ks. Jędrzej Kitowicz. / [wstępem i objaśnieniami zaopatrzył dr. Mihał Janik]. / Biblioteka Narodowa. Serja I. – № 88. – Kraków : Nakładem Krakowskiej Spółki wydawniczej, 1925. – 204 s.

1230. [Le Clerc]. Histoire naturelle de l'homme considéré dans l'état de maladie ou La médecine rappelée à sa premiere simplicité. – Paris: chez Lacombe, 1767. – Tome II. – P. 56-58

1231. Le Clerc]. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne. – Paris-Versalles, 1783–1784. – Tome I-III; Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie moderne. – Paris-Versalles, 1783–1785. – Tome I-III

1232. Letters from a Lady, who resided some years in Russia, to her Friend in England. With historical notes. – London : Printed for J. Dodsley in Pall-Mall, MDCCLXXV [1775]. – 168 p.

1233. Lippoman J. Bunt Źeleźniaka i Gonty 1768 r. w Ukrainie wynikły i krwawe jego skutki / J. Lippoman // Rusalka. – 1842. – S. 195-262.

1234. Podraza Antoni, Rostworowski Emanuel. Materiały do sytuacji na Ukrainie Prawobrzaznej i ruchów hajdamackich lat 50-ch i 60-ch XVIII wieku z korespondencji Jerzego Wandalina Mniszcha / Antoni Podraza, Emanuel Rostworowski // Przegląd historyczny. – T. XLCVII. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1956. – S. 143-160.

1235. Радушев Е. Опис на регистри от Истанбулския Османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция / Е. Радушев, р. Ковачев – С., 1996. – 170 с.

1236. Текелија С. Описаније живота мога [приредио А. Форишковић] / Текелија С. – Београд : Нолит, 1989. – 270 с.

1237. Wyprawa na hajdamaków: z pamiętników p. starosty Zakrzewskiego // Dziennik literacki. – 1857. – T. 2. – S. 1086-1107.

1238. Wyprawa na hajdamaków // Z dziejów hajdamaczyzny. / [część I. Z przedmową Henryka Moscickiego]. – Warszawa–Kraków, 1905 – S. 15-32

ЛІТЕРАТУРА

1239. [А. С.] Мамай (изображение запорожца, 2 рисунка и статья) / А. С. // Киевская старина. – 1898. – № 3. – С. 486-492.
1240. Абросимова С. В. Дмитро Яворницький / Абросимова С. В. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. – 60 с.
1241. Абросимова С. В. З історії видання монографії Д.І.Яворницького «Історія запорозьких козаків» / С. В. Абросимова // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2008. – С. 5-23.
1242. [Абросимова С., Мільчев В.] Від редакційної колегії / [С. Абросимова, В. Мільчев] // Джерела до історії запорозьких козаків. / Дмитро Яворницький: твори у 20 томах / [ред. кол. П.Сохань та ін.]. – К.–Запоріжжя : РА «Тандем-У». – Т. 3 (Книга 1). – 2008. – С. 7-14.
1243. Авраменко А. М. Козацьке військо на Кубані / А. М. Авраменко, Б. Є. Фролов, В. К. Чумаченко // Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». – Т. 2. – 2007. – С. 364-414.
1244. Авчинников А.Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий: К 30-летию литературно-ученой деятельности. / Авчинников А.Г. – Екатеринослав, 1914. – 16 с.
1245. Агафонов О. Казачьи войска Российской империи / Агафонов О. – М. : Воениздат, 1995. – 560 с.
1246. Аметка Фатма Аблямитовна. Крымское ханство: становление и развитие государственности и права (первая половина XV – вторая половина XVIII вв.): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Аметка Фатма Аблямитовна. – Х., 2003. – 205 с.
1247. Андреева С. С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі / С. С. Андреева // Наукові праці історичного факультету

Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 1998. – Вип. IV. – С.100-109.

1248. Андреева С. С. Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської імперії (1739 – 1768 рр.) / С. С. Андреева // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Бердянськ – Запоріжжя, 1998. – Вип. III.- С. 10-18.

1249. Андреева С. С. Журнали подорожей до Криму Олександра Никифорова 1744 р. та 1763 р., як джерело до вивчення історії Півдня України / С. С. Андреева // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2005. – Т. 10. – С. 385-397.

1250. Андреева С. С. Зв'язки емігрантів-мазепинців в Криму (1738–1758 рр.) з запорожцями / С. С. Андреева // Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ. – К., 2006. – Т. 12. – С. 77-91.

1251. Андриевский А. Запорожский старшина Антон Головатый в Киеве / А. А. Андриевский // Киевская старина. – 1890. – № 2. – С. 341-344.

1252. Андриевский А. А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев / А. А. Андриевский // ЧИОНЛ. – К., 1895. – Кн. 9. – С. 42-64.

1253. Анисимов Е. В. Кнут и дыба. Политический сыск и русское общество в XVIII веке / Анисимов Е. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – 714 с. – (Серія: Historia Rossica).

1254. Анисимов Е.В. Анна Иоанновна / Анисимов Е. – М.: Молодая гвардия, 2004. – 362[6] с.: ил. – (Жизнь замечат. людей: Серия биогр.; Вып. 876).

1255. Антоний И., д.-р. Савва Чаленко (из истории Гайдамачины прошлого века) (перевод с польского) / И. Антоний, д.-р. Савва Чаленко // Киевская старина. – 1887. – № 11. – С. 250-276.

1256. Антонович В. Предисловие / В. Антонович // АЮЗР. – К. : В Университетской типографии, – Ч. III. – Т. III: Акты о гайдамаках (1700 – 1768). – 1876. – С. 1-128.
1257. В.А. Поселения запорожцев в Банате / В. А. // Киевская старина. – 1882. – № 6. – С. 549-552.
1258. В. А. Железняк. Несколько данных о судьбе его после ареста в Умани / В. А. // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 564-568.
1259. В. А. Народное предание о Савве Чалом / В. А. // Киевская старина. – 1887. – № 9. – С. 194.
1260. В. А. К биографии Саввы Чалого / В. А. // Киевская старина. – 1892. – № 8. – С. 259-262.
1261. Антонович В. Бесіди про часи козацькі на Україні / Антонович В. – Чернівці, 1897. – 159 с.
1262. Антонович В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / [упоряд. В. А. Бец] / В. Б. Антонович // УІЖ. – 1990. – № 3. – С. 120-121.
1263. Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / [упоряд. В. А. Бец] / В. Б. Антонович // УІЖ. – 1990. – № 5. – С. 143-146.
1264. Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / [упоряд. В. А. Бец] / В. Б. Антонович // УІЖ. – 1990. – № 7. – С. 131-134.
1265. Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / [упоряд. В. А. Бец] / В. Б. Антонович // УІЖ. – 1990. – № 9. – С. 116-142.
1266. Апанович Е.М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768 – 1774 годов: дис. ... канд. ист. наук / Апанович Елена Михайловна – К., 1949. – 349 с.
1267. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – К. : Наукова думка, 1969. – 223 с.

1268. Апанович О.М. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі / О. М. Апанович // УІЖ. – 1970. – № 9. – С. 23-35.
1269. Апанович О. М. Архів Коша Запорізької Січі / О.Апанович // Архіви України. – 1989. – №6. – С. 13-16.
1270. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків / Апанович О. М. / [ред. М. Н. Москаленко]. – К. : «Дніпро», 1991. – 335 с.
1271. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі / Апанович О. М. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
1272. Архипова А. С. Анекдот и его прототип: генезис текста и формирование жанра: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филологических наук: спец. 10.01.09. «Фольклористика» / А.Архипова. – М. : РГГУ, 2003. – 22 с., табл.
1273. Багалеї Д. Наследники запорожских земель / Д. Багалеї // Киевская старина. – 1885. – № 4. – С. 783-790.
1274. Багалеї Д. Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры / Багалеї Д. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.
1275. Багалій Д. І. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку / Багалеї Д. – Харків : Вид-во «Союз», 1920. – 102 с.
1276. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис / Бачинський А. Д. – Одеса : МП «Гермес», 1994. – 124 с.
1277. Бачинська О.А. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. / О. А. Бачинська // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): Зб. наук. праць. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – Вип.3. – С. 243-252.
1278. Бачинська О. А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій / О. А. Бачинська // Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / [редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін.] – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». – Т. 2. – 2007. – С. 303-362.

1279. Бачинська О.А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.) / Бачинська О. А. – Одеса : Астропринт, 2008. – 256 с.
1280. Білівненко Сергій Миколайович. Джерела з історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С. М. Білівненко. – К., 2008. – 20 с.
1281. Богуш-Сестренцевич. История о Таврии. – СПб.: Печатано в типографии Шнора, 1806. – Т. 2. – 444 с.
1282. Бодянский О. М. Историческое сведение об А. И. Ригельмане / О. М. Бодянский // ЧОИДР. – 1848. – Кн. 6. – С. 235-237.
1283. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття / Бойко А. В. – Запоріжжя : РВП «Видавець», 1995. – 56 с.
1284. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Частина 1. Аграрні відносини / Бойко А. В. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. – 204 с.
1285. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел / Бойко А. В. – К., 2000. – 308 с.
1286. Бойко А. В. Соціальна історія Південної України останньої чверті XVIII століття (проблема суспільних груп) / А. В. Бойко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.- Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2000. – Вип. XI. – С. 100-106.
1287. Бойко А. В. Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / А. В. Бойко – К., 2001. – 37 с.
1288. Глебов И.Ф. Русский биографический словарь: в 25 т. / [издан под наблюдением А. А. Половцова]. – СПб. : Тип. Тов.-ва «Общественная польза», 1905. – Т. V. – С. 358.

1289. Голобуцкий В. Социальные отношения в Запорожье XVIII в. / В. Голобуцкий // Вопросы истории. – 1948. . – Ч. 9. – С. 71-84.
1290. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество / Голобуцкий В. А. – К. : Изд. АН УССР, 1956. – 416 с.
1291. Голобуцкий В. Запорожское казачество / Голобуцкий В. – К., 1957. – 540 с.
1292. Голобуцкий В. Максим Железняк / Голобуцкий В. – М., 1960. – 72 с.
1293. Голобуцкий В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734-1775 / Голобуцький В. О. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 415 с.
1294. Голобуцкий В. А. Страницы из моих воспоминаний / В. А. Голобуцкий // История СССР. – 1966. – № 3. – С. 229-237.
1295. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво / Голобуцький В. О. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.
1296. Головки Ю. І. Джерела з історії митниць Південної України (1775 – 1819 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю. І. Головки. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.
1297. Горбань М. Розбійник Мацапура (побутово-історичний нарис) / М. Горбань // Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. -Харків, 1999. – Вип. 2. – С. 174-193.
1298. Горобець В.М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В.Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К., Запоріжжя : Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 33-43.
1299. Горобець В. М. Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні? / В. Горобець // Соціум: Альманах соціальної історії. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – № 5. – С. 7-9.

1300. Государственные учреждения России в XVIII в. (законодательные материалы): Справочное пособие. – М., 1960. – 144 с.
1301. Гр. Моз. Гайдамацкие движения XVIII ст. и монахи киевских монастырей / Гр. Моз. // Киевская старина. – 1893. – № 5. – С. 228-242.
1302. Грибовський В. В. Тенденції трансформації потестарних структур запорозького козацтва в останні десятиліття існування Запорозької Січі / В. Грибовський // Кубань – Україна: вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар : ООО «Картика», 2008. – Вып. 3. – С. 194-213.
1303. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Київ–Львів, 1913. – 544 с.
1304. Гуржій І.О. Кулаковський В.М. Визначна подія в історії народу / І. Гуржій, В. Кулаковський // УІЖ. – 1968. – № 7. – С. 58-67.
1305. Гуслистий К. Г. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60-70-х рр. XVIII ст. / Гуслистий К. Г. – К., 1933. – 284 с.
1306. Гуслистий К. Коліївщина / К.Гуслистий. – К. : Видавництво політичної літератури, 1947. – 48 с.
1307. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. Пособие / [И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева]. – М. : РГГУ, 1998. – 701 с.
1308. Д.-ский А. Система карательных мер в Запорожье / А. Д.-ский // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 1-19.
1309. Д.-ский А. Система карательных мер в Запорожье / А. Д.-ский // Киевская старина. – 1893. – № 2. – С. 209-239.
1310. Д.-ский А. Система карательных мер в Запорожье / А. Д.-ский // Киевская старина. – 1893. – № 3. – С. 442-459.
1311. Данилевский Г. П. Уманская резня. (Последние запорожцы): Ист. повесть. – СПб. : Изд. А.С. Суворина, 1886 / Г. Данилевский. – 67 с.
1312. Де-Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / А. Де-Рибас. – Одесса : Тип. Акционерного Южно-Русского О.-ва Печатного дела, 1913. – 397 с.

1313. Дерібас О. Останній запорожець / О. Дерібас // Хаджибей-Одеса та українське козацтво. 1415-1797. [Серія: Невичерпні джерела пам'яті] – Одеса : Астропринт, 1999. – Т. III. – С. 298-304
1314. Дмитриев А. Гайдаматчина: Из истории классовой борьбы на Украине в первой половине XVIII в. / Дмитриев А. – М., 1939. – 72 с.
1315. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение) / Дружинина Е.И. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 388 с.
1316. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. / Дружинина Е. И. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 277 с.
1317. Ефименко П. Глоба, последний писарь Войска Запорожского / П. Ефименко // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 368-371.
1318. Женьтьба разбойника Гаркуши после бегства его с каторги // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 18-19.
1319. Журин Гр. Из рассказов о запорожцах и гайдамаках / Гр. Журин // Киевская старина. – 1886. – № 8. – С. 758-760.
1320. Історичний начерк архівного фонду Коша Запорозької Січі / Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713-1776. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 14-16.
1321. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719 – 1858 гг.) / Кабузан В. М. – М. : Наука, 1976. – 306 с.
1322. Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів / Я.С. Калакура // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання: Зб. Наук. праць. – К. : Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1998. – С. 6-22.
1323. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. / Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
1324. Каштанов С.М. Очерки русской дипломатики. – М., 1970 – С. 173

1325. Каюк С. Османські провінційні урядовці і задунайські запорожці в кінці XVIII – на початку XIX ст. / С. Каюк // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. праць. – Одеса : Фенікс, 2008. – Вип. 4. – С. 72-78.

1326. Келлнер-Хайкеле Б. Кто был Абдулгаффар ал-Кирими (заметки о крымско-татарском историке XVIII века) / Б. Келлнер-Хайкеле // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223-1556. – Казань, 2001. – С. 378-390.

1327. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / Кириченко М. – Харків–Дніпропетровське : Пролетар, 1931. – 172 с.

1328. Кіян О.І. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича / О. І. Кіян // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 159-174.

1329. Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія ; Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830 / Когут Зенон. – К. : Основи, 1996. – С. 60.

1330. Копелевич Ю.Х. Основание Петербургской Академии Наук. – Л. : Издательство «Наука», 1977 / Ю.Копелевич. – 209 с.

1331. Короленко П.П. Черноморское казачье войско (1775-1792 гг.) – Екатеринбург : Типо-литограф. А.П.Сташевского, 1892. – 64 с.

1332. Костомаров Н. И. Мазепинцы / [упоряд. Ю. А. Пінчук] / Н. И. Костомаров // УІЖ. – 1990. – № 8. – С. 133-144.

1333. Костомаров Н. И. Мазепинцы / [упоряд. Ю. А. Пінчук] / Н. И. Костомаров // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 148-158.

1334. Костомаров Н. И. Мазепинцы / [упоряд. Ю. А. Пінчук] / Н. И. Костомаров // УІЖ. – 1990. – № 11. – С. 137-148.

1335. Костомаров Н. И. Мазепинцы / [упоряд. Ю. А. Пінчук] / Н. И. Костомаров // УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 142-150.

1336. Костомаров Н. И. Мазепинцы / [упоряд. Ю. А. Пінчук] / Н. И. Костомаров // УІЖ. – 1991. – № 1. – С. 137-146.

1337. Костомаров Н. И. Мазепинцы / [упоряд. Ю. А. Пінчук] / Н. И. Костомаров // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 130-138.
1338. Кошовик К. Семен Гаркуша (1772 – 1784) / К. Кошовик // Киевская старина. – 1883. – № 3. – С. 528-554.
1339. Кузик Т., Хмарським В. Іван Чугуївець як автор «*Описания Запорожской Сечи*» В. Чернявского / Т. Кузик, В. Хмарським // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. – Одеса, 2005. – С. 82-84.
1340. Кузик Т. «Лучше головѣ, нежели хвостам служить»? Іван Чугуївець: військовий писар і колезький асесор // Соціум: Альманах соціальної історії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – № 9. – С. 278-290.
1341. Кузьмук О.С. Поменник Межигірського монастиря: спроба системного аналізу / О.С. Кузьмук // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури / Ред. Василій Ульяновський – К. : Київський Національний університет ім. Тараса Шевченка, 2000. – Вип. 4. – С. 80-100.
1342. Кузьмук О.С. Поменники у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника / О.С. Кузьмук // Могилянські читання 2002 року: Збірник наукових праць: Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть / Ред. рада: В.М. Колпакова, В.С. Горський, І.В. Жиленко та ін. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2003. – С. 267-273.
1343. Кузьмук О.С. Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII – XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.С. Кузьмук; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 16 с.
1344. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654) : в 3-х томах / Кулиш П. А. – Т. 3. – М. : Университетская типография, 1889. – 415 с.
1345. Курганов Е. Анекдот как жанр / Курганов Е. – СПб. : Академический проект, 1997. – 122 с.

1346. Лазаревский А. М. История запорожских козаков. Д.И.Эварницкого / А. М. Лазаревский // ЧИОНЛ. – 1896. – № 10. – С. 3-23.
1347. Лазаревский А. М. Д. И. Эварницкий. История запорожских козаков. 1686 – 1734 / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1897. – № 12. – С. 76-81.
1348. Лашкевич А. Сведение о Головатом Иване, бывшем судье запорожском / А. Лашкевич // Киевская старина. – 1887. – № 6-7. – С. 586-587.
1349. Лашков Ф. Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. Исторический очерк / Лашков Ф. Ф. – Симферополь : Крымский облполиграфиздат, 1991. – 48 с.
1350. Левченко М. Гайдамацкий кут / М. Левченко // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 345-349.
1351. Ленченко В. О. С. І. Мишецький – автор «Історії козаків запорізьких» / В. О. Ленченко // УІЖ. – 1989. – № 11. – С. 36-39.
1352. Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861) / Лиман І. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. – 400 с.
1353. Л. П. Акт «побратимства» в церковной метрике /Л. П. // Киевская старина. – 1887. – № 10. – С. 383-384.
1354. Л. П. Запорожцы посылают из Петербурга в Сечь за водкой / Л. П. // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 224-225.
1355. Л. П. Мамаев дуб / Л. А. // Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 163-164.
1356. Личков Л. Происхождение слова «мацапура» / Л. Личков // Киевская старина. – 1901. – № 1. – С. 5.
1357. Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20-60 років XVIII ст. / Лола О. П. – К. : Наукова думка, 1965. – 231 с.
1358. Максимович М. А. Известия о гайдамаках : (Замечания на кн. г. Скальковского «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст., 1733 – 1768») / М. А. Максимович // Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1. – С. 572-594.

1359. Малинова Г. Л., Сапожников И. В. Между Марсом и Клио / Г. Л. Малинова, И. В. Сапожников // Малинова Г. л., Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса–Киев : Елтон-2 – Гратек, 2000. – С. 4-68.

1360. Маркевич А. Борьба запорожского кошевого П.И.Калнышевского с гайдамаками / А. Маркевич // ЗООИД. – Т. XX. -1897. – С. 45-47.

1361. Мейер М. С. Османская империя в XVIII веке: черты структурного кризиса / Мейер М. С. – М. : ГИВЛ, 1991. – 261 с.

1362. Мільчев В. Боротьба Запорожжя проти впровадження російським урядом форпостів, карантинів та митниць по ріках Південний Буг та Синюха у часи Нової Січі / В. Мільчев // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д.Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 84-87.

1363. Мільчев В. Запорожці у Банаті та Бачці: стан та перспективи дослідження проблеми / В. Мільчев // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 6. – К., 2001. – С. 86-95.

1364. Мільчев В. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії наприкінці XVIII ст. / В. Мільчев // Пам'ять століть. – № 2. – К., 2003. – С. 50-56.

1365. Мільчев В., Князьков Ю. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) / В. Мільчев, Ю.Князьков // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 35-55.

1366. Мільчев В. Поселення запорожців у Бачці та на Банаті 1785–1791 рр. за матеріалами архівосховищ Сербії та Хорватії) / В. Мільчев // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 1. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 350-357

1367. Мільчев В. Джерела до історії запорозького козацтва у фонді «Славонська генералкоманда» Хорватського державного архіву / В. Мільчев // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 8/9. – К.–Нью-Йорк : Видавництво М.П.Коць, 2004. – С. 88-98.

1368. Мільчев В. Листування кошового отамана Костя Гордієнка – джерело з історії Запорожжя початку XVIII ст. / В. Мільчев // Перший Міжнародний конгрес «Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о.Велика Хортиця». 26-28 вересня 2004 р. Тези доповідей. – Запоріжжя, 2004. – С. 63-66.

1369. Мільчев В. Огляд кордону Запорозьких Вольностей з Новоросійською губернією 1765 р. (джерело з фондів Російського державного архіву давніх актів) / В. Мільчев // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 1. – Нікополь-Запоріжжя, 2005. – С. 59-67.

1370. Мільчев В. У пошуках «Антисічі»: запорозькі осередки за межами Вольностей (1740 – 1760-і рр.) / В. Мільчев // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 10. – К., 2005. – С. 231-250.

1371. Мільчев В. Петро Текелія: ескіз портрету «злого генія» Запорозької Січі / В. Мільчев // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 11. – К., 2005. – С. 80-96.

1372. Мільчев В. Запорозький гарнізон Новосергіївської фортеці: сторінка кампанії 1711 року / В. Мільчев // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 462-470.

1373. Мільчев В. Сербські граничари на півдні України у 1709 – 1734 роках, як альтернатива запорозькому козацтву / В. Мільчев // Наукові праці

історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 29-39.

1374. Мільчев В. Запорозький елемент у матеріальній та духовній культурі населення Нижнього Подніпров'я в ХХ столітті: проблеми виокремлення та фіксації / В. Мільчев // Матеріали науково-практичного семінару «Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва», м.Запоріжжя, 01-02 квітня 2005 р. – Запоріжжя : ВАТ «Мотор-Січ», 2005. – С. 37-39.

1375. Мільчев В. Олешківська чи Кам'янська: про черговість виникнення запорозьких січей у межах Кримського ханства (1709 – 1734 рр.) / В. Мільчев // «Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії». Міжнародна наукова конференція. 3-4 червня 2005 р. Тези доповідей. – Одеса, 2005. – С. 24-26.

1376. Мільчев В. Гайдамацтво на Нижньому Побужжі у 1750-х – на початку 1760-х років / В. Мільчев // Запорозька старовина. – Вип. 3. – К.-Запоріжжя : Науково-дослідний інститут козацтва Інституту історії України НАН України, 2005. – С. 48-56.

1377. Мільчев В. Дискуссія о времени появления некрасовцев в Северо-Западном Причерноморье в свете документов Российского государственного архива древних актов / В. Мільчев // Липоване. История и культура русских старообрядцев. – Вип. II. – Одесса, 2005. – С. 25-30.

1378. Мільчев В. Козацько-шведське військо у Бендерах очима сучасника (джерело з рукописного зібрання Російської національної бібліотеки) / В. Мільчев // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – С. 6-7.

1379. Мільчев В. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією / В. Мільчев // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 587-603.

1380. Мільчев В. Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр / В. Мільчев // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 604-617.

1381. Мільчев В. Запорожці поза межами Запорозьких Вольностей / В. Мільчев // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 618-630.

1382. Мільчев В. Болгарські переселенці на землях запорозьких козаків під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 років: між антипатією та компліментарністю / В. Мільчев // Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали. – Т. 9. – Одеса : Друк, 2006. – С. 77-84.

1383. Мільчев В. Останні із запорожців: рибалки Нижнього Подніпров'я – хранителі традицій низового козацтва / В. Мільчев // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 12. – К., 2006. – С. 376-389.

1384. Мільчев В. Поглинення Вольностей Війська Запорозького Низового у 1775 р.: проекти, плани, реалізація / В. Мільчев // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 21. — Херсон : Видавництво ХДУ, 2006. – С. 47-53.

1385. Мільчев В. Олешківська чи Кам'янська: про черговість виникнення запорозьких Січей у межах Кримського ханства (1709 – 1734) / В. Мільчев // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова. – Одеса : «Астропринт», 2006. – Вип.17. – С. 128-132.

1386. Мільчев В. Запорожці-засланці на Прісногорьківській укріпленій лінії в Сибіру 1770 року / В. Мільчев // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 10/11. – К., 2006. – С. 835-838.

1387. Мільчев В. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі / В. Мільчев // Наукові праці

історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 29-35.

1388. Мільчев В. Основні зібрання джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття в архівосховищах Російської Федерації / В. Мільчев // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 13. – К., 2006. – С. 148-182.

1389. Мільчев В. Основні зібрання джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття в архівосховищах України / В. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 339-345.

1390. Мільчев В. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785 – 1790 рр. (дослідження та матеріали) / В. Мільчев. – Запоріжжя : «Тандем-У», 2007. – 172 с., іл.

1391. Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз / В. Мільчев. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – 369 с., іл.

1392. Мільчев В. Особливості виникнення/створення та побутування усних наративів у середовищі запорозького козацтва XVIII століття / В. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Вип. XXII. – С. 187-195.

1393. Мільчев В. Запорозьке гайдамацтво XVIII століття як традиційний здобичницький промисел козацтва / В. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Вип. XXIV. – С. 40-50.

1394. Мільчев В.І. Запорізький анекдот 18 ст: специфіка, тематика. Жанр. / В. Мільчев / Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23-24 травня 2008 року. – Запоріжжя : «Тандем-У», 2008. – С. 16-23.

1395. Мільчев В. Запорозькі осередки в турецьких володіннях у перше десятиріччя по ліквідації Січі / В. Мільчев // Козацька спадщина. Альманах Інституту суспільних досліджень. – Вип. 4. – Дніпропетровськ : Пороги, 2008. – С. 92-101.
1396. Мільчев В. Огляд джерел до історії запорозького гайдамацтва XVIII століття в архівосховищах Польщі / В. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С. 207-214.
1397. Мільчев В. Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв (1709/11 – 1734) / В. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 217-223.
1398. Мільчев В. Характерні риси запорозького етосу XVIII століття / В. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 21-28.
1399. Мільчев В. Запорозьке рибальське арго – маркер соціальної групи / В. Мільчев // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 18. – К., 2009. – С. 160-172.
1400. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел) / В. Мільчев. – Запоріжжя : «Тандем-У», 2009. – 108 с.
1401. Мільчев В. Специфіка побутування запорозького фольклору часів Нової Січі / В. Мільчев // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика / Редкол. П.Сохань, А.Бойко, В.Брехуненко та ін. – К., 2009. – С. 331-342.
1402. Мільчев В. Співвідношення наративного та документного текстів у «допитах» запорозьких козаків XVIII століття / В. Мільчев // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 25. – Переяслав-Хмельницький, 2010 – С. 272-276.

1403. Мільчев В. Повсякденність запорозьких гайдамаків-здобичників за Нової Січі / В. Мільчев // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук, конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. Міністерство освіти і науки України; НАН України. Інститут історії України; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; Кафедра історії та культури України; Навчально-науковий центр усної історії. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 107-108.

1404. Могульова С.М. Особливості соціальних процесів на теренах колишніх запорозьких вольностей у 1776-1777 рр.: загально-історичні та краєзнавчі аспекти / С. М. Могульова // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. : матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції, (8–9 жовтня 1998 р. м.Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1.- С. 78-84.

1405. Мордовцев Д.Л. Гайдамачина: историческая монография в двух частях / Мордовцев Д. Л. – СПб., 1870. – 484 с.

1406. Мордовцев Д. л. Гайдамачина. Историческая монография / Мордовцев Д. Л. [2-е изд., исправ.]. – СПб. : Типография Н. А. Лебедева, 1884. – 346 с.

1407. Мордовцев Д.Л. Гайдамачина: историческая монография в двух частях / Д. Л. Мордовцев. – СПб. : Издание Н.Ф.Мертца. – Т. XXVI-XXVII. – 1902. – 270 с. – (Собрание сочинений Д. Л. Мордовцева).

1408. Мурзакевич Н. Колпак Афанасий Федорович, новороссийский колонизатор / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Т. XII. – 1881. – С. 462.

1409. [Мурзакевич] Н. М. Пререкания ведомств по поводу Запорожья в 1751 г. / Н. М. // Киевская старина. – 1898. – Т. 60. – С. 4-7.

1410. Надхин Г. П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи / Надхин Г. П. – М. : Университетская типография, 1877. – 69 с.

1411. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734 – 1775) / Олійник О. Л. – Запоріжжя : Дике поле, 2005. – 256 с.

1412. Павленко І. Історичні пісні Запорожжя: регіональні особливості та шляхи розвитку / Павленко І. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – 208 с.
1413. Падалка Л. Происхождение запорожского казачества / Л. Падалка // Киевская старина. – 1884. – № 8. – С. 580-608;
1414. Падалка Л. Происхождение запорожского казачества / Л. Падалка // Киевская старина. – 1884. – № 9. – С. 27-52.
1415. Панашенко В. В. Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині / В. В. Панашенко // Ділова документація Гетьманщини : збірник документів. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 5-7.
1416. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запорожжя (з мапою) / Н. Полонська-Василенко // Записки Історико-Філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Ч. ІХ. – С. 278-331.
1417. Полонська-Василенко Н. Д. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Н. Д. Полонська-Василенко // Записки Історико-Філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Вип. ХІІ. – С. 166-203.
1418. Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя / Н. Полонська-Василенко // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С.43-206.
1419. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя ХVІІІ століття та його спадщина / Полонська-Василенко Н. – Мюнхен : «Дніпрова хвиля», 1965. – Т. 1. – 398 с.,
1420. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя ХVІІІ століття та його спадщина / Полонська-Василенко Н. – Мюнхен : «Дніпрова хвиля», 1965. – Т. 2. – 248 с.
1421. Полонська-Василенко Н. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Н. Полонська-Василенко // Запоріжжя ХVІІІ століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 138-185.

1422. Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі / Н. Полонська-Василенко // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1965. – Ч. 7. – С. 189-216.

1423. Полонська-Василенко Н. До історії повстання на Запоріжжі 1768 року / Н. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 107-126.

1424. Полонська-Василенко Н. Д. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк та Болтін) / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 28-44.

1425. Полонська-Василенко Н. Д. Історики Запорожжя XVIII ст. / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 11-27.

1426. Полонська-Василенко Н. Д. Південна Україна року 1787 (з студій з історії колонізації) / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 90-169

1427. Полонська-Василенко Н. Д. Моя наукова праця (1913 – 1916) / Н. Д. Полонська-Василенко // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 41-49.

1428. Почекаев Р. Ю. Право Золотої Орди / Почекаев Р. Ю. – Казань : Изд-во «Фэн» АН РТ, 2008. – 260 с.

1429. Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным. – СПб. : Печатано в типографии Горного училища, 1788. – Т. 1. – 708 с.

1430. Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным. – СПб. : Печатано в типографии Горного училища, 1788. – Т. 2. – 540 с.

1431. Прозоровский А.А. // Русский биографический словарь: в 25 т. / [издан под наблюдением А. А. Половцова]. – СПб. : Тип. Тов.-ва «Общественная польза», 1910. – Т. XV. – С. 4-11.

1432. Пронштейн А.П. Источниковедение в России. Эпоха феодализма / Пронштейн А.П. – Ростов-на-Дону, 1991. – 669 с.

1433. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Пушкарев Л.Н. – М.: Наука, 1975. – 282 с.

1434. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как то: Черкасские или Малороссийские и Запорожские, а от них уже Донские и от сих Яицкие, что ныне Уральские, Гребенские, Сибирские, Волгские, Терские, Некрасовские и пр. казаки, как равно и Слободские полки / А. Ригельман // ЧОИДР. – 1847. – Кн. 5. – С. 1-219.

1435. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как то: Черкасские или Малороссийские и Запорожские, а от них уже Донские и от сих Яицкие, что ныне Уральские, Гребенские, Сибирские, Волгские, Терские, Некрасовские и пр. казаки, как равно и Слободские полки / А. Ригельман // ЧОИДР. – 1847. – Кн. 6. – С. 1-201.

1436. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как то: Черкасские или Малороссийские и Запорожские, а от них уже Донские и от сих Яицкие, что ныне Уральские, Гребенские, Сибирские, Волгские, Терские, Некрасовские и пр. казаки, как равно и Слободские полки / А. Ригельман // ЧОИДР. – 1847. – Кн. 7. – С. 1-147.

1437. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как то: Черкасские или Малороссийские и Запорожские, а от них уже Донские и от сих Яицкие, что ныне Уральские, Гребенские, Сибирские, Волгские, Терские, Некрасовские и пр. казаки, как равно и Слободские полки / А. Ригельман // ЧОИДР. – 1847. – Кн. 8. – С. 1-101 (XIV+VI+50).

1438. Рябінін-Скляревський О. О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття (Стаття для збірника «Полуднева Україна», 1932) / О. О. Рябінін-Скляревський // Малинова Г. Л., Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. Труды государственного архива Одесской области. – Одесса : «Элтон – 2» ; К. : «Гратек», 2000. – Т. 1. – С. 83-178.

1439. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770 – 1820 гг.) / И. Сапожников, Г. Сапожникова. – Одесса, 1998. – 271 с.

1440. Сапожников І. В. Іван Сухина – невідомий кошовий отаман Чорноморського війська / І. В. Сапожников // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2000. – Вип. 5. – С. 259-267.

1441. Сапожников І. В. Запорозці в Очаківській області та Україні Ханській під час «кримської протекції» (1711 – 1734 роки) / І. В. Сапожников // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 240-244.

1442. Серeda О. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку / О. Серeda // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України : Зб. наук. праць. – Одеса : Фенікс, 2008. – Вип. 4. – С. 55-72.

1443. Серeda О. Перебування козацького війська у гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 р.) / О. Серeda // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 8. – С. 337-350.

1444. Синяк І. Діловодство паланкових канцелярій періоду Нової Січі (1734 – 1775) / І. Синяк // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та

аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім. М.С.Грушевського. – К., 2005. – Т. 10. – С. 197 – 215.

1445. Синяк І. Документообіг останнього Коша Запорозького з Гетьманщиною / І. Синяк // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім. М.С.Грушевського. – К., 2006. – Т. 12. – С. 72-90.

1446. Синяк І. Л. Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734 – 1775) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І. Л. Синяк. – К., 2006. – 20 с.

1447. Сказание о Бондаренке по народным преданиям // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 530-537.

1448. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731 – 1823 / Скальковский А. – Одесса : Гор. типогр., 1836. – Ч. I. – 300 с.

1449. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731 – 1823 / Скальковский А. – Одесса : Гор. Типогр., 1838. – Ч. II. – 256 с.

1450. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго. Извлечена из собственного запорожского архива / Скальковский А. – Одесса, 1841. – 437 с.

1451. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733 – 1768 / Скальковский А. – Одесса, 1845. – 230 с.

1452. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: в 3-х частях / Скальковский А. / [изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное]. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – 367 с.

1453. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого

архива: в 3-х частях / Скальковский А. / [изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное]. – Одесса, 1846. – Ч. 2. – 367 с.

1454. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: в 3-х частях / Скальковский А. / [изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное]. – Одесса, 1846. – Ч. 3. – 294 с.

1455. Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы / А. Скальковский // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 106-132.

1456. Скальковский А. К истории Запорожья. Внутренние распорядки / А. Скальковский // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 527-537.

1457. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: в 3-х частях / Скальковский А. / [изд. 3-е]. – Одесса, 1885. – Ч. 1. – 302 с.

1458. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: в 3-х частях / Скальковский А. / [изд. 3-е]. – Одесса, 1886. – Ч. 2. – 358 с.

1459. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: в 3-х частях / Скальковский А. / [изд. 3-е]. – Одесса, 1886. – Ч. 3. – 330 с.

1460. Скальковский А. Как судили и радили в Сечи Запорожской / А. Скальковский // Киевская старина. – 1886. – № 12. – С. 327-349.

1461. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Скальковський А. О. / [передмова та коментарі Г. К. Швидько]. – Дніпропетровськ : «Січ», 1994. – 678 с.

1462. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці комісії для виучування західно-руського та українського

права. – Вип. III. – К., 1927. – С.203-340. – (Серія: Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5. Вип. 2).

1463. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. VI. – К., 1929. – С.159-252. – (Серія: Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5. Вип. 2).

1464. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких вольностей / М. Слабченко // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття.) – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – С. 426-430.

1465. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. и до присоединения его к России / В. Д. Смирнов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т. XV. – С. 20-403.

1466. Степовий В. [Біднов В.] Запорожський зимовник (історичні відомості) / Степовий В. [Біднов В.]. – Катеринослав, 1916. – 29 с.

1467. Страбон. География в 17 книгах / Страбон ; [перевод г. А. Стратановского, под общей ред. проф. С. Л. Утченко]. – М. : Наука, 1964. – 943 с.

1468. Стрипський Г. Нові звістки про запорозьку оселю на Угорщині / Г. Стрипський // ЗНТШ. – Львів, 1907. – Т. 76. – С. 157-159.

1469. Сурева Н. В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н. В. Сурева. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.

1470. Суслопарів М. Гайдамаччина в 80-х роках XVIII ст. / М. Суслопарів // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1928. – Кн. XIX. – С. 100-119.

1471. Тодийчук О.В. Україна XVI – XVIII вв. в трудах Общества истории древностей российских. – К. : Наукова думка, 1989. – 160 с..
1472. Хайдарлы Д.И. Население Северо-Западного Причерноморья в XVIII в. (исторические аспекты) // *Stratum plus*. – № 6. – Кишинев: Университет «Высшая антропологическая школа», 2008. – С. 101-127.
1473. Халим-Гирай, султан. Розовый куст ханов, или История Крыма / [под общ. ред. Н. С. Сейтягьяева]. – Симферополь : РИА «АЯН»-ИД «Стилос», 2008. – 289 с.
1474. Хмарський В. М. А.О.Скальковський – археограф / Хмарський В. М. – К., 1994. – 32 с. – (Серія : Проблеми едиційної та камеральної археографії).
1475. Ченцова Н.В. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій / Н. Ченцова // *Козацька спадщина*. – Дніпропетровськ : Пороги, 2008. – Вип. 4. – С. 78-81.
1476. Ченцова Н., Швидько Г. Записка Гендльовіка про банатських запорожців: історичне джерело чи пам'ятка історіографії / Н. Ченцова, Г. Швидько // *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України* : Зб. наук. праць. – Одеса : Фенікс, 2008. – Вип. 4. – С. 104-111.
1477. Чернецький В. К. Звідки родом Максим Залізняк? / В. К. Чернецький // *УІЖ*. – 1969. – № 4. – С. 121-130.
1478. Чухліб Т. Ідея відмови кошового отамана Запорозької Січі К. Гордієнка від протекції Москви в умовах північної війни 1700 – 1721 рр. / Т. Чухліб // *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України* : Зб. наук. праць. – Одеса : Фенікс, 2008. – Вип. 4. – С. 18-24.
1479. Швайба Н. І. Праця Н. Д. Полонської-Василенко «Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження

історії Запоріжжя» / Н. І. Швайба // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ : Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 276-284;

1480. Швайба Н. І. Доробок Н. Д. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920 – 30-х рр. / Н. І. Швайба // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2005. – Вип. 16. – С. 327-336.

1481. Швайба Н. І. Постаті запорожців Нової Січі у дослідженнях Н. Д. Полонської-Василенко та О. О. Рябініна-Скляревського / Н. І. Швайба // Козацька спадщина. – Нікополь, 2005. – Вип. 2. – С. 103-106.

1482. Швидько Г. К. Неопубліковані праці до історії Запорожжя XVII-XVIII ст. / Г. К. Швидько // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ : Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1996. – Вип.1. – С.166-171.

1483. Швидько Г. К. Гайдамаччина / Г. К. Швидько // Українське козацтво : Мала енциклопедія. – Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 88-89.

1484. Шевченко Г.Н. Черноморское казачество в конце XVIII – первой половине XIX вв. – Краснодар, 1993. – 85 с.

1485. Шевченко Т. Кобзар / Шевченко Т. – Спб., 1860. – 246 с.

1486. Шиманский Ц. Поправка к рассказу о Бондаренке / Ц. Шиманский // Киевская старина. – 1882. – № 11. – С. 393-395.

1487. Шиян Р. Ще раз про ситуацію на території колишніх Вольностей після ліквідації Запорозької Січі: чутки як історичне джерело / р. Шиян // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1998. – Вип. 4. – С. 39-44.

1488. Штофельн фон, Федор // Русский биографический словарь / Штофельн фон, Федор. – СПб. : Типогр. Гл. Управл. Уделов, 1911. – С. 434-435.

1489. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – 255 с.
1490. Щербина В. Савва Чаленко и Игнат Гольй / В. Щербина // Киевская старина. – 1891. – № 10. – С. 119-122.
1491. Щербина В. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. / В. Щербина // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 120-150.
1492. Щурат В. Жерела звістки Гендльовика про запорожців / В. Щурат // ЗНТШ. – Львів, 1919. – Т. 128. – С. 39-50.
1493. Эварницкий Д. Остров Хортица на реке Днепр (из поездки по запорожским урочищам) / Д. Эварницкий // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 41-90.
1494. Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края / Эварницкий Д. И. – СПб. : Изд-во Пантелеева, 1889. – 195 с.
1495. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк с приложением трех карт / Эварницкий Д. И.- СПб., 1890. – 384 с.
1496. Эварницкий Д. И. История запорожских козаков / Эварницкий Д. И. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1892. – Т. 1. (С 22 рисунками). – VII+542 с.
1497. Эварницкий Д. И. История запорожских козаков / Эварницкий Д. И. – СПб. : Тип. П. И. Бабкина, 1895. – Т. 2. – 624 с.+1 карта.
1498. Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. 1686 – 1734 / Эварницкий Д. И. – СПб. : Тип. П. И. Бабкина, 1897. – Т. 3. – I+IV+646 с.
1499. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : У 3 т. / [редкол. : П.С.Сохань (відп. ред.) та ін. ; передмова В.А.Смолія, комент. Г. Я. Сергієнка]. – К. : Наук. думка, 1990. – (Пам'ятки іст. думки України). Т. 1. – 1990. – 592 с.

1500. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : У 3 т. / [редкол. : П.С.Сохань (відп. ред.) та ін. ; передмова В.А.Смолія, комент. Г.Я.Сергієнка]. – К. : Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). Т. 2. – 1990. – 560 с.
1501. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : У 3 т. / [редкол. : П.С.Сохань (відп. ред.) та ін. ; передмова В.А.Смолія, комент. Г.Я.Сергієнка]. – К. : Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). Т. 3. – 1991. – 556 с.
1502. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Яковенко Н. [2-е вид., перероб. та розшир.]. – К. : Критика, 2005. – 584 с.
1503. Ястребов В. В запорожском захолустье / В. Ястребов // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 721-729.
1504. Вулетић Д. Војна граница: кроз старе планове и графичке приказе / Д.Вулетић. – 43 с.
1505. Babinger Fr. Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Mit einem Anhang: Osmanische Zeitrechnungen von Joachim Mayr (Walchsee) / Babinger Fr. – Leipzig, 1927. – 477 p.
1506. Bács-Bodrog vármegye / [Szerkesztette Dr. Borovszky Samu]. – Budapest : A Magyar Tudományos Akadémia épületében, 1909. – 248 q.
1507. Borek P. Od Pilawies do Humania. – Krakow: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej. – 2005 – S. 321–330
1508. Domańska E. Perspektywy badań historycznych w Polsce wobec zmian we współczesnej humanistyce / Domańska Ewa // Historyk wobec źródeł. Historiografia klasyczna i nowe propozycje metodologiczne / Praca zbiorowa pod redakcją Jolanty Kolbuszewskiej i Rafała Stobieckiego. – Łódź: Ibidem, 2010. – S. 115-127.
1509. Dudás Gyula. Kozák telep Zentán / Dudás Gyula // Zentái Függellanveg. – Zentá, 1907, május 15. – O. 5.
1510. Górzyński S. Radziwiłłowie herbu Trąby / S. Górzyński, J. Grala, W. Pinkowski, U. Urbaniak, T. Zielińska – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 1996. – 67 s.

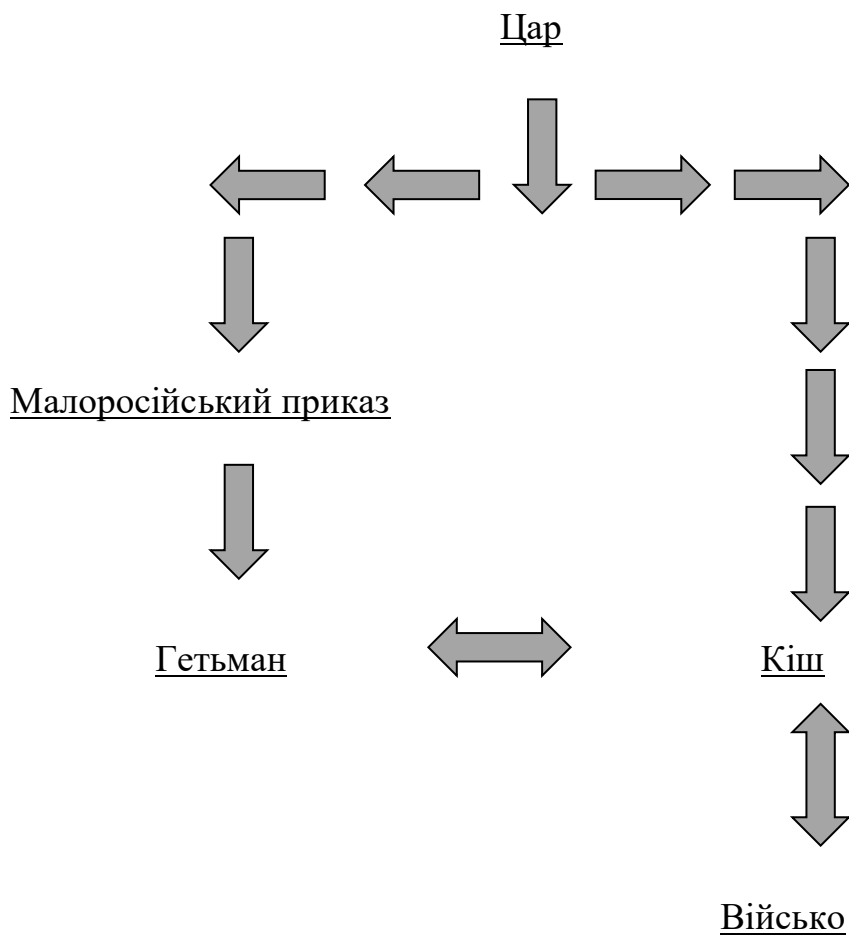
1511. Janik M. O życiu ksędza Kitowicza / M. Janik // Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. – Kraków : Nakładem Krakowskiej Spółki wydawniczej, 1925. – S. III-XXVIII.
1512. Kohut E. Zenon. Myths Old and New: The Hajdamak Movement and the Koliivshchyna (1768) in Ricent historiography / E. Zenon Kohut // Harward Ukrainian Studies. – 1977. – Vol. I. – № 3. – P. 359-378.
1513. Kraszewsky J. I. Zaporozze / J. I. Kraszewsky // Athenaeum. – 1846. – T. 5. – S. 11-64.
1514. Les plans et les statuts, des différents établissements ordonnés par Sa Majesté impériale Catherine II. pour l'éducation de la jeunesse et l'utilité générale de son empire. – Amstardam : chez Marc-Michel Rey, 1775. – Tome I-II. – 287 p.
1515. Lloyd Christopher. Explanation in Social History / Lloyd Christopher. – Oxford : Basil Blackwell, 1986. – 375 p.
1516. Loewenson L. Lady Rondeau's Letters from Russia (1728 – 1739) / L. Loewenson // Slavonic and East European review. – Vol. XXXV. – 1956-1957. – P. 399-408.
1517. Podhorodecki Leszek. Sicz Zaporoska / Podhorodecki Leszek – Warszawa, 1960. – 242 s.
1518. Chodkewicz Jan-Mikołaj // Polski Słownik Biograficzny. – Krakow. – T. III. – 1937. – S. 368-369.
1519. Poten von, Bernhard. Manstein, Christoph Hermann von / Poten von, Bernhard // Allgemeine Deutsche Biographie, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. – Band XX. – Leipzig : Duncker&Humblot, 1884. – S. 248.
1520. Rawita-Gawronski F. Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku / Rawita-Gawronski F. – Warszawa-Kraków : Księgarnia J.Czernieckiego, 1924. – 152 s.
1521. Rawita-Gawronski F. Historia ruchow hajdamackich (w. XVIII) / Rawita-Gawronski F. – Lwow, 1901 (Brody, 1913). – T. I. – 230 s.

1522. Rawita-Gawronski F. *Historia ruchow hajdamackich (w. XVIII) / Rawita-Gawronski F. – Lwow, 1901 (Brody, 1913). – T. II. – 148 s.*
1523. Rawita-Gawronski F. *Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku (zarys polityczno-historyczny) / Rawita-Gawronski F. – Warszawa, 1925. – 240 s.*
1524. Serczyk Władysław. *Hajdamacy / Serczyk Władysław – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1972. – 461 s.*
1525. Serczyk Władysław. *Koliszczyzna / Serczyk Władysław // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiełłońskiego. Prace Historyczne. – T. 193. – № 24. – Kraków, 1968. – 173 s.*
1526. Suraiya Faroghi. *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources / Suraiya Faroghi – Cambridge : University Press, 2004. – 50 p.*
1527. Szabadka. *Szabad királyi város. Története. / Irta Iványi István. – Szabadka : Bittermann József Könyvnyomdájából, 1886. – 378 o.*
1528. Tambs L. A. *Anglo-Russian Enterprises against Hispanic South America, 1732 – 1735 / L. A. Tambs // Slavonic and East European review. – Vol. XLVIII. – 1970. – P. 365-372.*
1529. Телап Л. *Колонизација запорошких козака у данашњој Војводини у XVIII столећу / Телап Л. // Зборник за друштвене науке. – № 24. – Нови Сад, 1959. – С. 122-130*

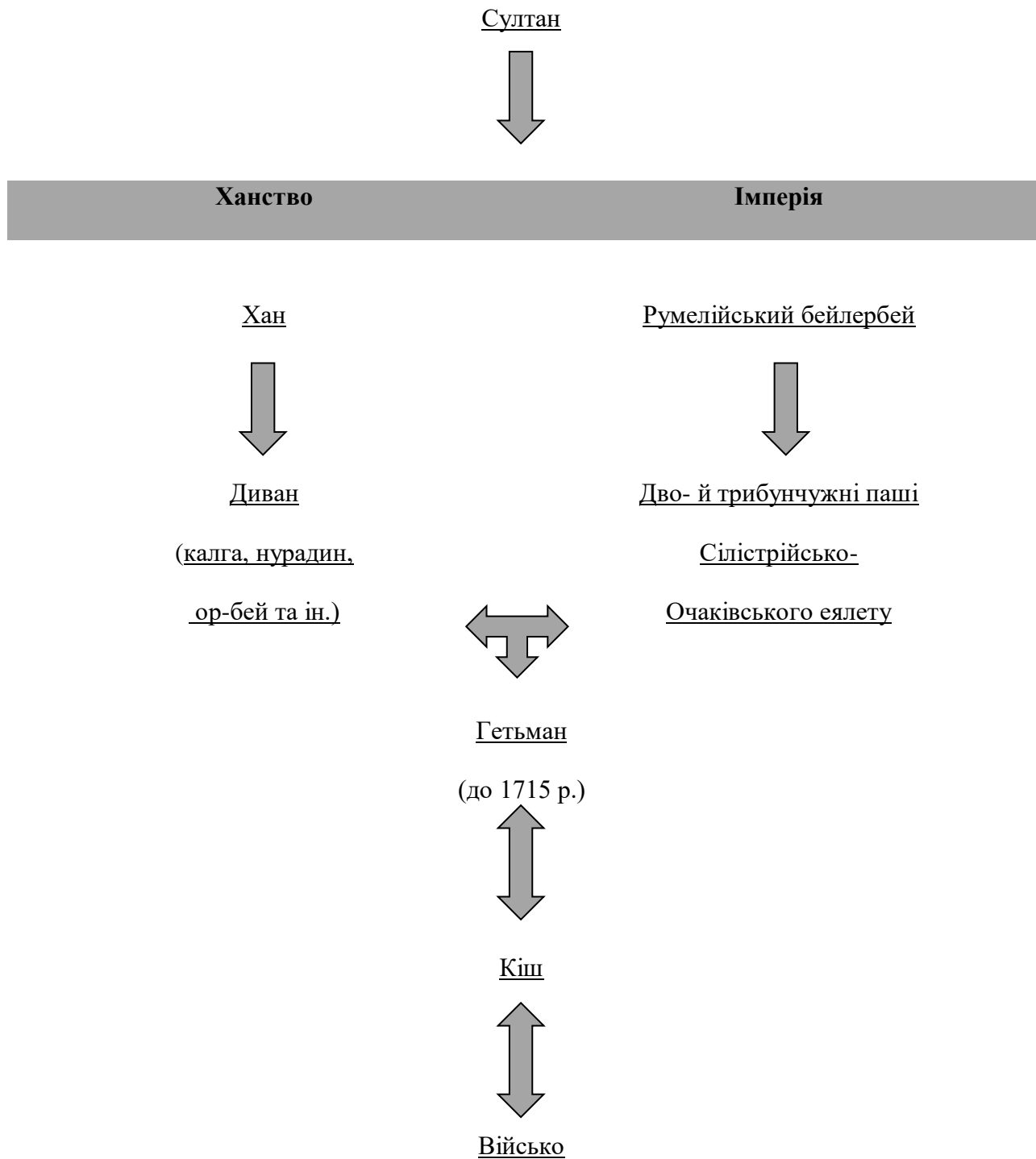
Додатки

Додаток А

Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади Російської держави та Гетьманщини (1700 – 1709 рр.)

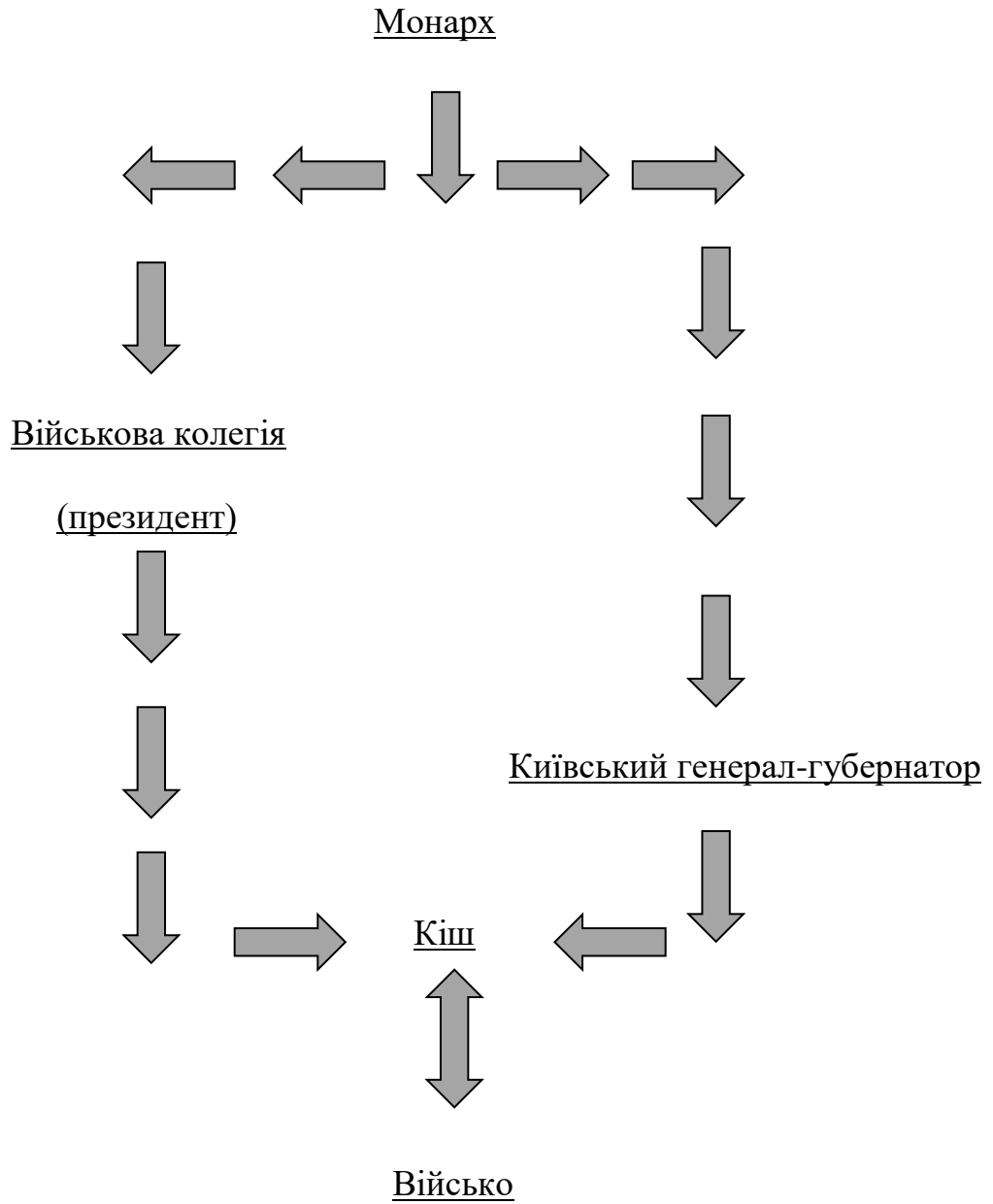

**Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади
Кримського ханства та Османської імперії (1711 – 1733 рр.)**

Додаток В

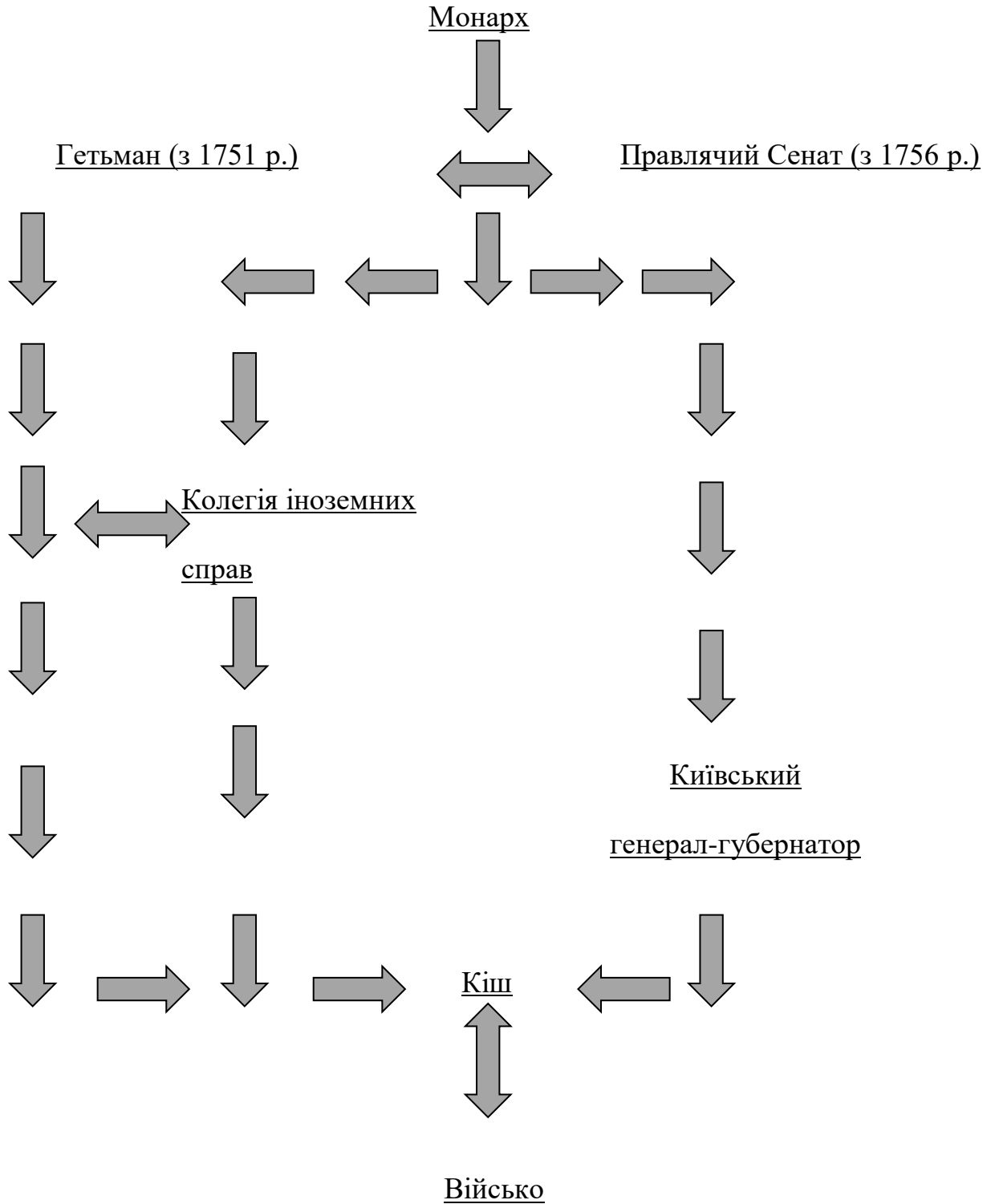
**Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади
Російської імперії за Нової Січі (1734 – 1741 рр.)**

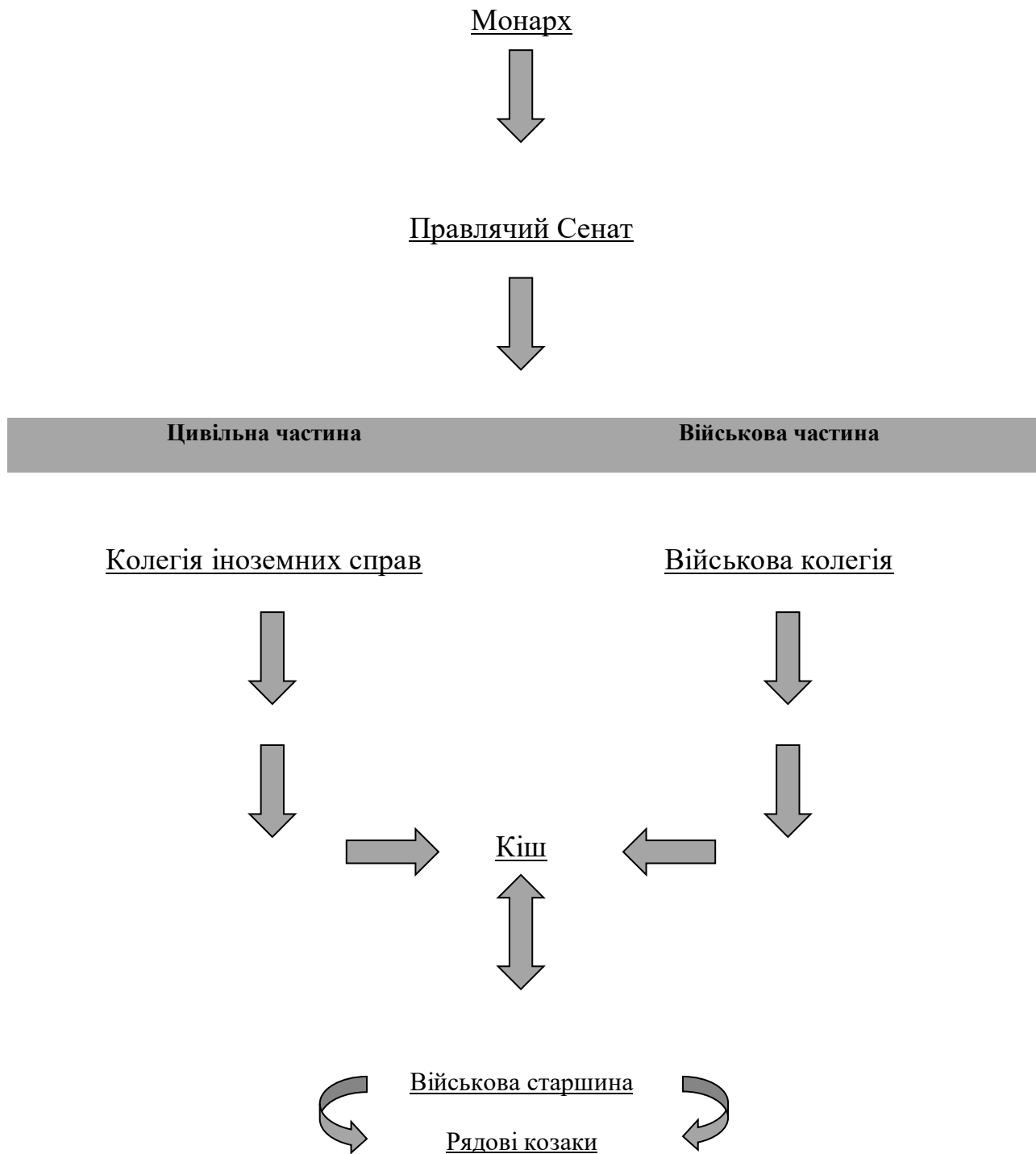
**Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади
Російської імперії за Нової Січі (1742 – 1750 рр.)**

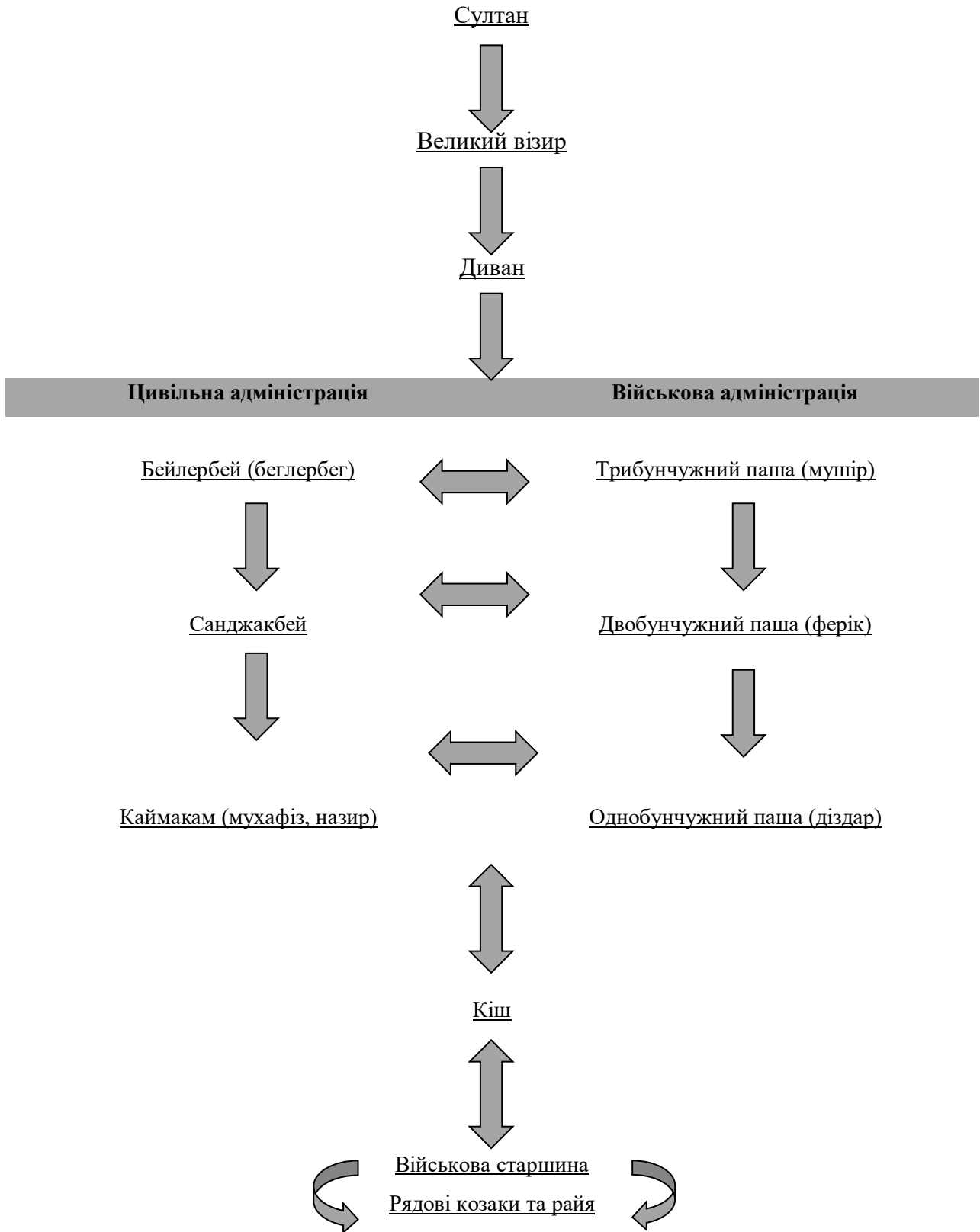
**Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади
Російської імперії за Нової Січі (1751 – 1764 рр.)**

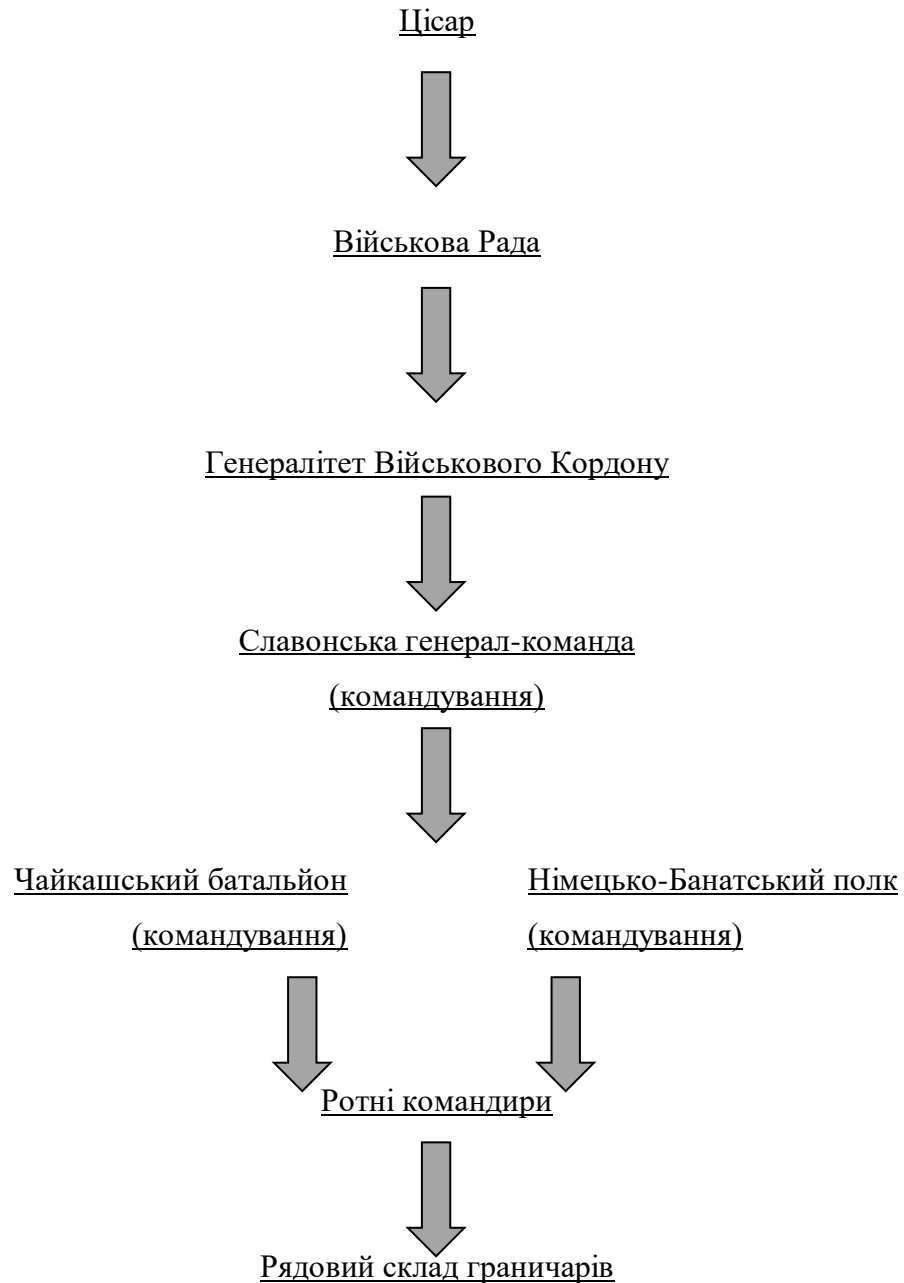
**Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади
Російської імперії за Нової Січі (1764 – 1775 рр.)**

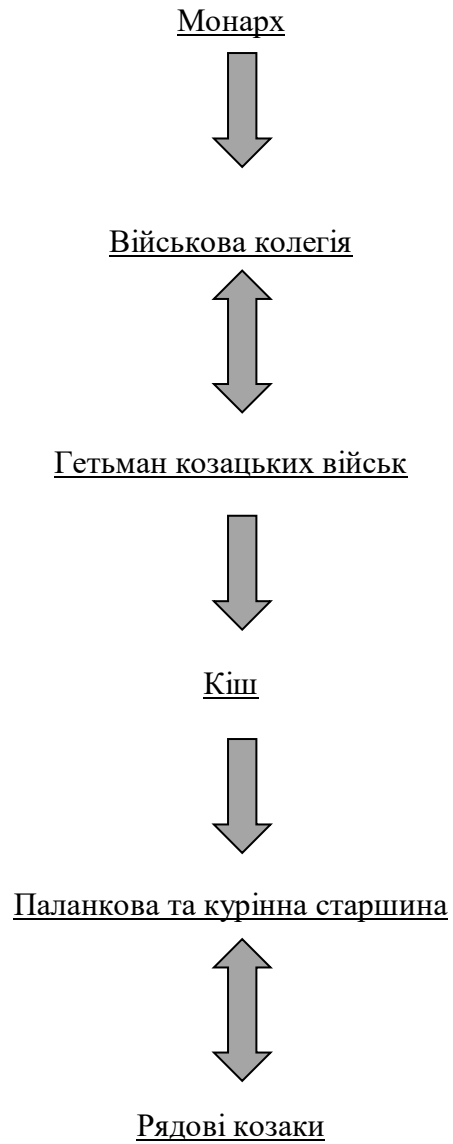
**Буткальське військо в системі адміністративної влади
Османської імперії (кінець XVIII ст.)**

**Адміністративне підпорядкування козаків-граничар
на Військовому Кордоні Австрійській імперії**

**Чорноморське козацьке військо в системі адміністративної влади
Російської імперії (на Дністрі)**

Додаток Н

**Чорноморське козацьке військо в системі адміністративної влади
Російської імперії (на Кубані)**

